

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

गुरुमण्डल ग्रन्थमालायाः दशमस्युप्यम्

निरुक्तम् (नैघण्टुकं काण्डम्)

—ॐ(०)ॐ—

श्रीमन्महर्षियास्काचार्य्य प्रणीतम्

द्वुमागांश्रमवामि—भगवद् दुर्गाचार्य्य विरचितया
ऋज्यर्थाग्न्य टीकया सहितम्

द्वितीयो भागः

५, क्ळाइव रो ,
कलकत्ता

प्रथमं संस्करणम्
५०००

{ पुस्तक
१६५० }

Gurumandal Series No X.

NIRUKTAM

(Nighantukam Kandam)

BY

Maharshi Yaskacharya

WITH A

COMMENTARY BY

Bhagwat Durgacharya

Volume II

FIRST EDITION 5000

**5, CLIVE ROW,
CALCUTTA.**

**Vikram Era.
2009**

**Christian Era.
1932**

अवध किशोर सिंह द्वारा गोपाल ग्रिण्टिंग वर्क्स
१६८१, कान्वालिस स्ट्रीट, कलकत्ता से मुद्रित ।

॥ श्रीः ॥

विषय निरुक्त द्वितीय भागस्य प्रथमादि तृतीयाध्यायानां विषयसूची

—*:(०):*—

प्रकरणम्	विषयः	पृष्ठाङ्कः
प्रथमाध्यायः	(व्याख्यानोपदेशाः)	१
प्रथमः पादः	(नामाख्यातयोः)	१
द्वितीयः पादः	(निपातानाम्)	३८
तृतीयः पादः	(")	५३
चतुर्थः पादः	(पुरुति विचारः)	७६
पञ्चमः पादः	(ग्रन्थ प्रयोजनानि)	६५
षष्ठः पादः	(")	११२
द्वितीयाध्यायः	(नैघण्टुक व्याख्या)	१३६
प्रथमः पादः	(निर्वचनोपदेशाः)	१३६
द्वितीयः पादः	(नै०, १, १)	१६५
तृतीयः पादः	(नै०, १, २—३)	१८४
चतुर्थः पादः	(नै० १, ४)	१६२
पञ्चमः पादः	(नै० १, ५—६)	२०२
षष्ठः पादः	(नै० १, ७—१०)	२०

ॐ श्रीगणेशाय, नमः ॥

निरुक्तम् (निघण्टुभाष्यम्)

अथ वृत्ति-भूमिका ।

आदितः पाणिनीयन्तु शिक्षा ज्योतिस्ततश्छन्दः ।

पञ्चाध्यायी-निघण्टोश्च निरुक्तमुपरि स्थितम् ॥

प्रणम्य तत् प्रवक्ष्यामि ख्यायामिततेजसे ।

स मे दिशतु सुप्रीतो घाग्धियोः शिष्टसम्मतिम् ॥

अथ किमर्थं वेदो वेदाङ्गानि च प्रवृत्तानि ? सर्वकामप्राप्त्या-
र्तक्षान्तः पुरुषार्थो घक्तव्य इति वेदः प्रवृत्तः । तत्परिज्ञानाय
ङ्गानि प्रवृत्तानि । तानि पुनरस्मिन् प्रतिनियतार्थविशयवृत्त्या-
मास्कन्दन्ति । तथा—

शिक्षा तावत् “आत्मा बुद्ध्या समेत्यर्थान्”—इत्येवमादिना
मेव स्वरूपज्ञानमिव्यक्तिलक्षणम्, पूर्वाह्नमध्यन्दिनापराह्णेपु
षाध्ययम्, अर्धातस्य च स्वरस्तौष्टवयुक्तस्य यज्ञकर्मणि प्रयोगः,—
न्येष्टादि अर्थजातं निरुचाच । तथा हार्धातः प्रयुज्यमानश्चा-
र्थावाय नान्यथेत्येवमर्थवत्ता शिक्षायाः । एवं ह्यह—
‘मन्त्र-हीनः स्वरतो घणंतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह । स
गायत्रो यजमानं दिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात् । (शि०
१०)—इति । वेदाध्ययनानुपपन्नध्वेतिहासपुराणशास्त्राणां लौकिक-

कानां ग्रन्थविस्तररचनानाम् । अतएवाध्ययनपरिज्ञानं शिक्षाऽधि-
गताध्ययनविधेः ॥

वेदस्याक्षरकोशपाठ्यवस्थालक्षणपरिज्ञाने छन्दोविनितिरा-
द्रियते । इयताक्षरकोशेनेयद्वि पादैर्गायत्री, इयद्विस्त्रिष्टुप्, इति
नहि अविज्ञातच्छन्दसा प्रयुज्यमानो मन्त्रः कर्मण्यार्द्धक स्यात् ।
एवं ह्याह—“यो ह्या अचिदिताप्यच्छन्दोदैवत ग्राहणेन मन्त्रेण
याजयति वाभ्यापयति वा स्थाणुं चर्चति गते वा पद्यति प्रवा-
मीयते पापीयान् भवति यातयामान्यस्य छन्दासि भवन्ति”—
इति । अतोऽनुपपन्नो वक्त्रादिलक्षणपरिज्ञान लोकेऽत्र लौकिक
मिति ह्याह ॥

सम्यगधीतस्य परिज्ञातछन्दसोऽमुष्मिन् कर्मणि विनियोग
इति कल्प आद्रियते । यद्यथा । इपेत्येतिच्छिनत्ति ऊर्जेत्येत्य
नुमायीति । न हि कपानभिज्ञ प्रयोगान् विज्ञानीयादिति ॥

श्रुतिबोदितकर्माङ्गभूतकालपरिज्ञानाय ज्योतिषम् । अनुप-
पन्नातो प्राणिना शुभाशुभकर्मफलविपाककालपरिज्ञानम् ॥

व्याकरणाद्विभक्त्यादिपरिज्ञानम् । एव ह्याह—“प्रयाजा
सविभक्तिका. कर्त्तव्या ” । तथाचेदं दर्शयति—“सखादयो-
विपदन्ते”—इति । न च व्याकरणानभिज्ञो विभक्त्योर्जाज्ञा-
द्वहितुं वा मन्त्रान् । तत एव चानुपपन्नो लोके लौकिक
परिज्ञानमेवं छन्दस्येव भाषायामिति प्रविभागो नान्तरीयको नन्त-
रेण व्यवस्थितः ॥

अत उक्ताध्ययनविधेरनछन्द प्रविभागस्योक्तविनियोगस्योप-

क्षितकर्माङ्गभूतकालस्योपदर्शितलक्षणस्यैतैरङ्गैर्वेदस्यार्थपरिज्ञान-
 वेपथे निरुक्तं नामेदमङ्गमारभ्यते । प्रधानञ्चेदमितरेभ्योऽङ्गैर्भ्यः
 सर्वशास्त्रेभ्यश्चार्थपरिज्ञानाभिनिवेशात् । अर्थो हि प्रधानम् ।
 त्रिगुणः शब्दः । स चेतरेषु व्याकरणादिषु चिन्त्यते । कल्पे
 त्वपि विनियोगश्चिन्त्यते । स च पुनरर्थाभिधानवशेन मन्त्रा-
 णाम् । यो यमर्थमभिधानेन संस्कर्तुं समर्थो मन्त्रः, स तत्र
 चिन्तियुज्यते । तदुक्तं—“अर्थाभिधानसंयोगान्मन्त्रेषु शेषभावः
 स्यात् (३, २, १)”—इति । न च निरुक्तादृतेऽन्यदङ्गमन्यद्वा बाह्यं
 शास्त्रमस्ति, तात्पर्येण यदशेषान् शब्दान् निर्व्रूयात् । यदपि च
 कचिन् कचिदन्यशास्त्रे शब्दनिर्वचनम्, अतएव तदित्युपलक्ष्यम् ।
 यथा शब्दलक्षणपरिज्ञानं सर्वशास्त्रेषु व्याकरणात्, एवं शब्दार्थ-
 निर्वचनपरिज्ञानं निरुक्तात् । घन्तुमात्रमेव हि इतरेषु शास्त्रेषु
 स्यामिमतयुद्धिविषयमेव किञ्चिच्चिन्त्यते ब्राह्मणमपि च विध्यर्थ-
 वाद्वरूपमशेषमन्त्रार्थशेषभूतमेव । मन्त्रब्राह्मणार्थपरिज्ञानयद्वद्वा-
 ध्यात्माधिदैवाधिभूतपञ्चाङ्गद्वारेण धर्मार्थकाकाममोक्षात्योऽलि-
 लपुरुरार्थः । न चानिरुक्तो मन्त्रार्थो व्याख्यातव्य इति । तस्मा-
 दर्थपरिज्ञानाभिनिवेशादिदमेव प्रधानमित्युपपन्नम् । अथास्यैव-
 मण्डिलपुरुरार्थोपकारवृत्तिसमर्थस्य संग्रहः ।

तद्यथा,—नामाख्यातोपसर्गनिपातलक्षणम् (१), भावविकार-
 लक्षणम् (२), नामान्याख्यातज्ञानि सर्वाणि च यथोपन्यस्य पक्ष-
 प्रतिपक्षतो विचार्याचधारणम् (३), सर्वाण्याख्यातज्ञानि कानि-
 चिद्देवानेकधातुज्ञान्यपीति मन्त्राणामर्थवत्त्वानर्थवत्त्वे विचार्य

शास्त्रारम्भप्रयोजनद्वारेणार्थवत्तावधारणम् (४), पदविभागपरि-
 ज्ञानप्रतिज्ञानबोधावलम्बिप्रदर्शनाय आदिमध्यान्तानेकदैवतलिङ्ग-
 सङ्केतेषु मन्त्रेषु यात्रिकपरिज्ञानद्वारेण दैवतापरिज्ञानप्रतिज्ञा (५)
 अर्थत्रयप्रशंसा (६), अनर्थशावधारणम् (७), वेदवेदाङ्गव्यूहः (८)
 सप्रयोजननिघण्टुसमाम्नायचिरञ्चनम् (९), प्रकरणत्रयविभागेन
 नैघण्टुकप्रधानदैवतामिधानप्रविभागलक्षणम् (१०), निर्वचनलक्ष-
 णद्वारेण शब्दवृत्तिविषयोपदेशः (११), अर्थप्राधान्यात् लोपोपधा-
 विकारवर्णलोपविपर्ययोपदेशेन सामर्थ्योपप्रदर्शनायादिमध्यान्त-
 लोपोपधाविकारवर्णलोपविपर्ययाद्यन्तवर्णव्यापत्तिवर्णोपजनोदा-
 हरणचिन्ता (१२), अन्तमध्यान्तार्थानुनिमित्तेन सप्तसाध्यासप्तप्र-
 साध्याभयप्रवृत्तिधानुनिर्वचनोपदेशः (१३), भाषिकप्रायोवृत्तिभ्यो
 नैगमशब्दार्थप्रसिद्धिः (१४), नैगमप्रायोवृत्तिभ्यो भाषिकशब्दार्थ-
 प्रसिद्धिः (१५), देशव्यवस्थया शब्दरूपव्यपदेशः (१६), तद्धित-
 समासनामनिर्वचनलक्षणम् (१७), शिष्यलक्षणम् (१८), विशेषेण
 व्याख्याया तत्त्वपर्यायभेदसङ्ख्यासन्दिग्धोदाहरणाभिर्यचनव्यव-
 स्थया नामाख्यातोपसर्गनिपातानां विभागेन नैघण्टुप्रकरणानु-
 प्रमणम् (१९), अनेकार्थानवगतमन्त्रकागानुप्रमणम् (२०), परोक्षह-
 तप्रत्यक्षरूपाध्यात्मिकमन्त्रलक्षणम् (२१), अनुवाहीशपथामिशा-
 पाभिरुपागदिदेवनानिदाप्रशंसादिभिर्मन्त्रामिष्यनिघेनूपदेशः (२२),
 निदानपरिज्ञानव्याख्यापनायनादिदृष्टेयनोपपरीक्षणायाध्यात्मोप-
 देशप्रवृत्तिभूमत्वम् (२३), इत्येतज्जन्मन्यम् (२४), ध्यानत्रयभेदशः-
 तिसृणामेकैकस्यामाटामाव्यूहोऽनेकनामधेयप्रतिलम्भः (२५),

पृथगभिधानन्तृत्पत्तिसम्बन्धाद्वा (२६), देवतानामाकारचिन्त-
नम् (२७), १. भक्तिसादृश्यसंस्तवकर्मसूक्तभातृवहविर्माकुवयञ्ज-
नभातृत्वानि (२८)—(३३), पृथिव्यन्तरिक्षानुस्थानदेवतानामभिधे-
याभिधानव्युत्पत्तिप्राधान्यधृत्युदाहरणम् : (३४), तन्निर्वचनवि-
चारोपपत्त्यवधारणानुक्रमेण व्याख्याय देवतप्रकरणनिर्णयः (३५),
विद्यापारप्राप्त्युपायोद्देशः (३६), मन्त्रार्थनिर्वचनद्वारेण देवता-
भिधाननिर्वचनफलं देवताताद्भाव्यम् (३७)—इत्येष समासतो
निरुक्तशास्त्रचिन्ताविषयः ॥

तस्यैषा गद्याद्या देवपत्न्यन्ता पञ्चाध्यायी सूत्रसंग्रहः । सा
च पुनरियं साक्षात्कृतधर्मैभ्यो महर्षिभ्य उपदेशेन मन्त्रार्थमुपभृत्य
श्रुतर्षिमिरघराकिर्दोर्वल्यमवेक्ष्य तदनुजिघृक्षया चाख्यार्थसाम-
र्थ्यादभिधेयानुवृत्तय मन्त्रार्थावयोधाय छन्दोभ्यः समाहृत्य समा-
हृत्य समाज्ञाता । सैषा छन्दोऽवयवभूता छन्दोधर्मिण्येव यथा-
यथापन्नस्तामोर्गौधर्मा इति ॥

० धीर्मतीतारामाभ्यां नमः ०

पूर्वपट्कः ।

—:०:—

अथ निरुक्तम् प्रथमाध्यायस्य

प्रथमपादः ।

॥ ६५ ॥ ममाशायः मामाशातः स व्याख्यातव्यमस्मिन्
ममाशायं निघट्टय इत्यानश्ने निघट्टयः सम्मास्मिन्मा इमे
भरन्ति इन्द्रोभ्यः ममाहव्य ममाहव्य ममाशानान्ने निगन्ता
एव गन्तो निगमनाद्विघट्टय इत्यन्त इत्यौपमन्यसोऽपि
वा इमनांश्च स्युः ममाहवा भरन्ति । यद्वा ममाशवा
भरन्ति ममान्नेतानि यन्तांश्च यदन्तानि नामाग्यां
योऽन्तर्गमनिराशाय तान्नामानि भरन्ति त्वर्यन्तानाग्या-
तपान्नेऽन्तं प्रदिशन्ति भावदधाननाग्यां त्वर्यन्तानि
नामानि त्वर्योमे भावदधाने भवतः त्वर्यन्तानाग्यां त्वर्य-
न्तानाग्यां त्वर्यन्तानाग्यां त्वर्यन्तानाग्यां त्वर्यन्तानाग्यां त्वर्यन्तानाग्यां

सत्त्वभूतं सत्त्वनामभिर्ब्रज्या पक्तिरित्यद इति सत्त्वानामु-
पदेशः ॥ १ ॥

अथञ्च तस्या द्वादशाध्यायी भाष्यविस्तरः । तस्य इदमादि-
षास्वम् — “समाम्नायः समाम्नातः” — इति । गवादिर्देवपत्न्यन्तः
शब्दसमुदायः समाम्नाय उच्यते । समाङ्पूर्वस्य स्नातेरभ्यासार्थस्य
कर्मणि कारके समाम्नायः । समभ्यस्यते मर्यादयाऽयमिति
समाम्नायः । स च ऋषिमिर्मन्त्रार्थपठिज्ज्ञानायोदाहरणभूतः
पञ्चाध्यायी शास्त्रसंग्रहभावेन एकस्मिन्नाम्नाये ग्रन्थीकृत इत्यर्थः ॥

तस्य किमिति ? “स व्याख्यातव्यः” । च यो [यः] । समा-
म्नातः छन्दस्येवावस्थितो गवादिभिरन्यैर्धा निरुक्तैर्यः समाम्नातः ।
अथञ्च एतस्मिन्निरुक्ते स एव उभयलक्षणोऽपि व्याख्यातव्यः ॥
आह, कथमेतद्गम्यते असमाम्नातव्याख्यानमप्यत्राभिप्रेतमिति ?
समाम्नातार्हाणां वा किमर्थमसमाम्नातमिति उच्यते — निर्यचन-
लक्षणोपदेशान् । निर्यचनग्रन्थानाञ्चमृगकर्णदक्षिणालक्ष्मीनिघण्टु-
भद्राद्यशब्दप्रभृतीनामेवमाद्यानां निर्यचनोपदेशान् ध्यायतेऽसमाम्ना-
तव्याख्यानमप्यत्राभिप्रेतमिति । यत्पुनरेतदुक्तं समाम्नातार्हाणां वा
किमर्थमसमाम्नातमिति । अथ ब्रूमः, — न हि समाम्नातार्हाणां
मन्तोऽस्ति, तेषां सर्वेषां समाम्नाते शास्त्रान्त एव न स्यान्,
अतश्चाध्ययनश्रवणज्ञानशक्तिदानदोषः प्रसज्येत । शत्रयश्च तावत्त-
द्वर्णोद्देशोदाहरणभूतनिघण्टुशब्दसमवायेनाधीतवेदेन मेधाविना
सपत्निना लक्षणविनियोगार्थञ्छन्दोदैपतन्दिमन्विदाभियुक्ते-

नागमघता मन्त्रार्योऽभ्यूहितुमित्येतावानेन निघण्टुषु शब्दसमुदायः
समाज्ञातः । तस्मादुपपन्नमसमाज्ञातव्याख्यानमप्यत्राभिमतमिति ।
असमाज्ञानञ्च सर्वेषां शास्त्रातिगौरवभयादिति । “व्याख्यातव्यः”
विभज्य इमान्यत्र नामानि, इमान्याख्यातानि, उपसर्गा इमे
निपाता इमे, इदं सामान्यलक्षणम्, इदं विशेषलक्षणम्, इमान्ये-
कार्यानि, इमान्यनेकार्यानि, इमान्यवयवसंस्काराणि, इदमभिधानम्,
इदमभिधेयम्, इदमभिधानस्य निर्वचनमित्येवंविधया मर्प्याद्या
परिपाठ्या यथासमाज्ञात व्याख्यातव्यो निर्वक्तव्य इत्यर्थः ॥

“तमिमं समाज्ञायं निघण्टुञ्च इत्याचक्षते” । तं च योऽस-
माज्ञातशब्दस्येवावस्थितोऽगचादिस्त्वैर्वा निरुक्तैः समाज्ञातः,
तमिमं च निघण्टुञ्च इत्याचक्षते । अन्येऽप्याचार्या इति धारय-
शीयः । निरुक्ताहीयमेतस्मिंश्चन्दःसमुदाये सञ्ज्ञेत्यभिप्रायः ॥

। “निघण्टुञ्चः कस्मात्”—इति । निघण्टुश्चाव्युत्तिपादयि-
षया श्रवः ॥

निर्विवक्षयेदमाह—“निगमा उमे भवन्ति” । येष्वभिधान-
निर्वचनप्रारम्भाकेष्व्याचार्यैः अयं यास्को निरुक्तकारः कस्माच्छब्द-
मुत्तरञ्च न पुन्यात्, तेष्वपि व्याख्याकाले कस्मादिनि शब्दः
समुत्पाद्यः । तथाहि व्याख्यासाफल्यं भवति । निगमा इमे
भवन्ति । निश्चयेनाधिकं चा निगुह्यार्था एते परिज्ञाताः सन्तो
मन्त्रार्थान् गमयन्ति ततोनिगमसञ्ज्ञा निघण्टुञ्च एव इमे भवन्ति ॥

आह,—कः पुनरेतेषु विशेषो येनेत एव आपयन्तीति ।
उच्यते,—यस्मादेते गद्यादयः “छन्दोम्यः समाहृत्य

समाधत्ता” । छदोसि मन्त्राः तेभ्य उपलक्षितसामर्थ्या
 समाहृत्य ग्रन्थीकृता इत्यर्थः । आह,—कस्मात् पुनरेतावन्त एव
 ग्रन्थीकृता इति । उच्यते,—इतो यस्मादेतैरेव छन्दस्यवस्थितै-
 र्मितिचिष्टधियामपि मेधाविना तपस्विना लक्षणविनियोगार्थ-
 छन्दोदैपननिदानविदामपि सता मन्त्रार्थपरिज्ञानाद्यौघमभङ्ग-
 त्रियन्ते, नृ परिज्ञानायान्तेषाम्, एतेषु परिज्ञानेषु अप्रतिबन्धेन
 शक्यन्ते मन्त्रार्थं परिज्ञानुमिति अत्र उच्यते त एव प्रापका
 भवन्तीति । अतश्चैतन्मन्त्रार्थपरिज्ञानसामर्थ्या समाहृत्य समाधत्ता इति ॥

निगमयितार इति प्रत्यक्षवृत्तिः । यस्मान्निगमयितार एते निगन्तव्य इति निघण्टव इत्युच्यते । उक्तञ्च,—“वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च ह्यौ चापरो वर्णविकाम्नाशौ । धातोस्तर्धातिशयेन योगस्तदुच्यते पञ्चविधं निरुक्तम्” ॥ दृश्यति चायमपि,—वर्णविपर्ययवर्णव्यापितलक्षणम् । त एते निगन्तव्यः सन्तो निघण्टव उच्यन्ते । इत्येवमतिपरोक्षवृत्तयो निर्वक्तव्याः । प्रायेण चोणादिषु परोक्षवृत्तयः शब्दाश्चिन्त्यन्ते । तत्र तेषां लक्षणमुपेक्षितव्यम् । येषामपि लक्षणं नास्ति, तेषामपि तत्र कल्प्यम् । अपरिसमाप्ता ह्युणादय इति लक्षणविदः प्रतिजानन्ते सर्वथापि लक्षणासम्भवे पृषोदरादिपादसिद्धिरेव द्रष्टव्याः । तत्र हि यथाध्ययनमेष शब्दाः सार्धापांसो भवन्त्यमिव्याहारानभिघातायेति हि लक्षणविदो मन्यन्ते । इत्यौपमन्यवः आचार्यो मन्यत इति वाक्यशेषः । उपरतमन्युरपमन्युस्तस्यापत्यमौपमन्यवः । कीर्त्तिप्रधानार्थमौपमन्यवग्रहणम् ॥

“अपि घाऽऽहननादेव स्युः समाहता भवन्ति” । अपि चैवं यथाक्तम् । अपि चैवमन्यथा निघण्टवः स्युः । कथमिति ? आहननादेव । न निगमनादित्यभिप्रायः । विद्यमानमपि निगमनमविचक्षितमेतस्मिन् पक्षे । अनेकक्रियायोगेऽपि हि सति काञ्चिदेव क्रियामङ्गीकृत्य नामधेयप्रतिलम्भो भवति । तदुत्तरत्र दृश्यामः । आह, किमेतेष्वहतमिति ? उच्यते,—समाहता भवन्ति । समः स्थाने नीत्येष नियुक्तः । दर्शयिष्यति चायमुपसर्गधृत्ययं निमित्येष समित्येतस्य स्थाने इति । आह विद्यमान एवाध्याहृतो मर्यादार्यप्रकाशनाय हन्तेः पाठार्थं वर्तमानस्यानेकार्थ—

त्वादान्ता घर्णव्यापस्या वाघशब्दवत् हकारस्थाने वकारः ।
अथ कोऽर्थ एतस्मिन् पञ्चाध्यायीसंग्रहे मर्यादया पठिता एते
भवन्ति ? तस्मात्समाहता समाहन्तव्य एते सन्त उपसर्गवत्य
यौपसर्गाभ्याहारघर्णव्यापत्तिभिर्निघण्टव इत्युच्यन्ते । प्रसिद्ध
पाठार्थे हन्ते प्रयोगः, नत्र हि वकारो भवन्ति—‘प्राहणे इदं
माहन्तम्’ ‘मन्त्रे इदमाहन्तम्’—इति । अथप्राधान्यादर्थनिर्णयनपक्षेन
शब्दविपरिणामोऽयं प्रदर्शितः ॥

“यथा, समाहन्ता भवन्ति” । पूर्ववदेवोपसर्गव्यत्यय उपसर्गा
ध्यातानोऽत्रापि । धातुस्तु हरनिरुक्तः । यम् यस्मादित्यर्थः ।
यस्माद्वा एते समाहन्ता भवन्ति उन्दीभ्यः, यस्मान् यस्मात्पण-
व्रियायोगान् यस्मात्पणं एते समाहन्ता सन्त पूर्ववदेवोपसर्ग
व्यत्ययव्यापत्तिभिरुच्यन्ते इत्युच्यन्ते । एतस्मिन्पि तिगमन
यस्मात्पणव्रिये तिगण्टुं विद्यमानं अभिव्यक्तिर्न ह्यत्र यस्मात्पण-
व्रियायोगेनैवोक्तं नामनेयप्रतिपक्ष उक्तः । तस्मैव निघण्टुना
समोऽर्थोपसर्गात् इति निरुक्तिभ्यो वा व्युत्पत्त्यादिभिः ॥

विशेषलक्षणव्यवस्थाभावात् । न हि तत्र विशेषलक्षणव्यवस्था
 काचिदस्ति योऽयमेकोऽवतिष्ठेत, अन्ये व्यावर्त्तरन् अपि सोत्तं
 यार्त्तिककारेण । “यावतामेव धातूनां लिङ्गं रुद्धिगतं भवेत् ।
 अथञ्चाप्यभिधेयस्थस्तावद्भिर्गुणविग्रहः”—इति । रुद्धिशब्दगता-
 नाञ्च धातूनां रुद्धिशब्दवाच्येऽर्थे क्रियायोगे सति प्तदभावे तु
 क्रियायां रुद्धिशब्दे घर्त्तमानमपि धातुलिङ्गमकिञ्चित्कर्म । स
 एव क्रियाभावः तदाश्रयनिर्यचनव्यावर्त्तको भवति । ता एताः
 तिन्त्रः क्रिया निगमनसमाहननसमाहरणाख्याः निघण्टुषु विद्यन्ते,
 तदभिधायिन्यपि च रुद्धिशब्दनिरुद्धमाने गमिर्हन्तिर्हरतिश्चा-
 द्गूर्धिकया सन्निपत्य यदन्ति’—‘ममानुरूपं मयैतं तिन्त्रूहि’ ‘मयैतं
 तिन्त्रूहि’ इति । गमिस्तत्र गकारमात्मीयं व्यापन्नं मन्यते घकारं
 तथा हन्तिहरती हकारं व्यापन्नं घकारं मन्यते । तस्मादयमनेकै-
 र्धात्वर्थैर्निघण्टुशब्दो निरुक्त एवञ्जातीयाभिधावनिर्यचनप्रदर्शनाय ॥

“तयान्येतानि चत्वारि पदजातानि नामाख्याते चोपसर्ग-
 निपाताश्च तानीमानि भवन्ति” । इहैतावदेवोक्तं समाधायो
 निघण्टुश्च इति, समाधायशब्दपर्यायप्रसक्तस्य च निघण्टुशब्दस्य
 व्युत्पत्तिरन्तत्र, न तु निघण्टुशब्दस्यार्थतत्त्वमवधारितं, तदवधार्यत
 इति पर्युपयुक्तस्तच्छब्दः । किं पुनस्तदिति ? यान्येतानि
 चत्वारि पदजातानि, या एताश्चतस्रः पदजातयः । क ? लोके
 घेदे च । कतमानि तानि ? नामाख्याते चोपसर्गनिपाताश्च ।
 किन्तेषामिति ? इमानि चत्वार्यपि पदजातानि सन्त्येतस्मिन्
 शाब्दे । किमिति निघण्टुसङ्ग्रहानि भवन्ति ? नित्यमेवानु-

विधीयमानानि भवन्तीत्याह । न कदाचिदपि न भवन्ति, नित्यं भवन्त्येवेत्यभिप्रायः ॥ चत्वारितीति चतुर्ग्रहणमवधारणार्थम्, नैकं पदजातं, यथार्थः पदमैन्द्राणामिति, नापि द्वे, यथा सुयन्तं तिङन्तञ्च, नापि त्रीणि, निपातोपसर्गावेकतः कृत्वा, नापि पञ्चः पङ्क्या, यथा गतिकर्मप्रवचनीयभेदेनेति ॥ पदजातानीति पदगणा इत्यर्थः । जातशब्दो हि गणे प्रसिद्धः । तद्यथा । गोजातमश्वजातमिति । तद्वदिहापि । तत्र, नामपदगणः, स्त्रीपुंनपुंसकलिङ्गप्रविभागेन, तथाऽऽख्यातपदगणः, कर्तृवचनभावचनकर्मवचनप्रविभागेन, तथोपसर्गगणः, आङादिः, तथा निपातगणः, इत्यादिः । एवमभिप्रेत्योक्तं चत्वारि पदजातानीति । अत्र नामाख्यातयोः पूर्वमभिधानं प्राधान्यान्, अप्राधान्यादुपसर्गनिपातानां पश्चात् । उभे अपि नामाख्याते निपातोपसर्गनिरपेक्षे अपि सती स्वमर्थं धृतः, न तूपसर्गनिपातानां नामाख्यातनिरपेक्षाणामर्थोऽस्ति । वक्ष्यति हि,—“न निर्यद्धा उपसर्गा अर्थाभिराहुरिति शाकटायनः”—इति । वाच्ये, न चैत्रे अर्थनार्णयती । द्योत्ये, नोपसर्गनिपाता इति चाप्राधान्यम् । नामाख्यातयोस्तु कर्मोपसर्गयोगद्योतका भवन्तीति । तस्मादुपपन्नं भवति प्राधान्याप्राधान्यातयोः पूर्वमभिधानम्, अप्राधान्याद्यपश्चादुपसर्गनिपातानामिति । नामाख्याते इतीति गेतराकादिशब्दमुभयोर्नामाख्यातयोः समामेनाभिधानम् । कथमिनरेतराकादिशब्दमिति ? यद्वद्वन्न इति हि नामशब्दस्त्वावदेव भाकादशो भवति, यावन् पचति पठति इत्याद्याख्यातशब्देन निराकादशी-

क्रियत इति, तथा पचतीत्याख्यातशब्दस्तावदेव साकाङ्क्षो भवति,
यावन्न यज्ञदत्तशब्दः पचति यज्ञदत्त ओदनमिति, इतरेतरा-
काङ्क्षित्यमुभयोर्नाख्यातयोः, समानकार्यत्वं चैतयोर्लक्ष्यते ।
चाच्येनार्थेनार्थवत्त्वमित्यर्थः समस्येते नामाख्याते इति । नाम्नः
‘पूर्वनिपातोऽल्पाच्चतरत्वात् । नामपदवाच्यार्थाश्रयक्रियोपलक्ष्य-
त्वाच्चाख्यातस्य पश्चान्निपातः उपसर्गनिपाता इति । उभयेपा-
मुपसर्गनिपातानां नामाख्यातयोरर्थविशेषद्योतकत्वात् समान-
कार्यत्वमित्यतः समस्यन्ते । आख्यातसहयोगित्वादुपसर्गा-
णामाख्यातानन्तरं पाठः, परिशेषाणां निपातानां पश्चात् अपरि-
मिताश्च निपाता इति ॥

“तत्रैतन्नामाख्यातयोर्लक्षणं प्रदिशन्ति” । तत्र तस्मिन्,
लोकयेदप्रसिद्धे पदबनुष्टये निघण्टुशब्दसमानसङ्गोपलक्षिते, ये
[तावन्नामाख्याते तयोस्तावदेतल्लक्षणं प्रदिशन्ति । कतमत् ?
यदेतद्वक्ष्यमाणमित्यभिप्रायः । प्रदिशन्ति, प्रविमज्येद् नाम्नां
लक्षणमिदमाख्यातस्येत्येवं दिशन्ति उपदिशन्त्याचार्या इति वाक्य-
शेषः । आह, लक्षणोपदेशः कस्मात् ? अनुक्रमणेनैव सिद्धत्वात् ।
अनुक्रमणेनैव हि वक्ष्यति “इमानि पृथिवीनामधेयान्येकविंशतिः
(२, २, १०)” “हिरण्यनामान्युत्तराणि पञ्चदश (२, ३, १)”
कान्तिकर्माण उत्तरे धातवोऽष्टादश (३, २, १०)”, गतिकर्मण
उत्तरे धातवो द्वाविंशं शतम्, (३, २, १०)”—इति । तत एव
चिन्तास्याम इमानि नामानीमान्याख्यातानीति । तस्मादयमनर्थको
लक्षणोपदेशः ? नानर्थकः । कस्मात् ? अद्यापि हि लक्षणं

समाम्नातान्यसमाम्नातानि च व्याप्य वर्तते । यत्पुनरेतदुक्तं-
मनुक्रमणादेव विज्ञास्याम इति । अत्र ब्रूमः,—निर्देशोऽसौ न
हि लक्षणम्, निर्देशश्च पविच्छिन्नविषयः । स तर्हि किमर्थ इति ?
शास्त्रे रूपस्वभावोपप्रदर्शनार्थः । तस्मादसमाम्नातार्थोऽयमादिर्लक्ष-
णोपदेशो युक्त इत्युपपन्नम् ॥

आह,—तात्पर्य्येणैवेदमन्तरैण समाम्नातयदसमाम्नातानि
कस्मादोपदिश्यन्ते, अपि च तथा स्पष्टिष्टानि भवन्तीति ?
उच्यते,—तथाह, उपदेशगौरव भवति, ग्रहणशक्तिहानञ्च । अपि-
चोक्तम् । “अप्यो ह्युपदेशस्य नाम्नं यान्ति पृथक्शः । लक्षणेन
तु सिद्धानामन्तं यान्ति विपश्चितः ॥”—इति । तस्मादुप-
देशगौरवमवाह्य ग्रहणशक्तिहानदोषाच्च समानलक्षणोपदेशः
निरपेक्ष इति ।

आह,—किं पुनस्तद्व्यवस्थापनमिति ? उच्यते,—“भावप्रधान-
माख्यातं, सत्त्वप्रधानानि नामानि” । नामपदवाच्यार्थाश्रय-
त्रिषाञ्चैवो भावः । वाक्यगत्याग्राह्यः । स यत्र प्रधानं,
गुणभूता क्रिया, तदिदं भावप्रधानम् । किं पुनस्तद्विनि-
भाष्यातम् । आग्राह्यतेऽनेन गुणमाद्येन वर्त्तमाना अनेककारण-
प्रतिभक्ता स्फुटमाणेव प्रधानद्रव्यभावाविष्यन्त्युत्पत्तिभूता क्रिया ।
तस्याश्च प्राधान्येन प्रवर्त्तमानो भावः स्वात्मलाभप्रधान
इत्याख्यातः ।

आह,—कथं पुनर्गुणभूता क्रियेति ? उच्यते,—तदर्थं तेषाम् ।
... दि सा । भावार्था भावसिद्धयर्थमात्मलाभमनुभूय

कारकेषु तण्डुलादौ पाकाख्यं भावमभिनिष्पाद्यावसितप्रयो-
जनैकदेश एव तिरोभवति । यस्य च यदर्थं आत्मलामस्तत्-
द्वगुणभूतं भवति । भावसिद्ध्यर्थश्च क्रियाया आत्मलाम-
स्तस्माद्द्वगुणभूनेति गम्यते । भावसिद्ध्यैव चानुमीयते क्रिया
परोक्षापि सती ॥

आह,—कथं पुनः परोक्षा क्रियेति ? उच्यते,—न हि सेन्द्रि-
याणामन्यतमेन स्वरूपस्था सती कदाचिदपि सन्निकृष्यते । किं
तर्हि ? तद्वत्त्वाने योऽभिनिष्पद्यते भावः, तेन लिङ्ग्यते ।
नूनमभिनिर्मुक्ता क्रिया यथा भावोऽयमभिनिष्पादित इति
नाभिनिर्मुक्ता चेदभविष्यद् ययैव सा क्रियानिर्मुक्तेर्नाभयदयं
भावः, एवं साम्प्रतमपि नामविष्यत्, अस्ति चायम् । तस्मादभि-
निर्मुक्ता क्रियेत्येवमनुमीयते । तदेतदाख्यातं क्रियायाचक्रमपि
सद्भाषार्थत्वात् क्रियाया भावं प्रधानमुच्यत इति एवमेके मन्यन्ते ।
एके पुनर्भाषप्रधानमाख्यातमिति प्रत्ययार्थप्रधानमिति मन्यन्ते ।
प्रत्ययार्थविशेषणं हि प्रत्ययार्थादय इति । भावः, कर्म, क्रिया,
धात्वर्थः, इत्यनर्थान्तरम् । स यत्र प्रधानं गुणभूतानि साधनानि
तदिद् भावप्रधानम् । किं पुनस्तत् ? आख्यातम् । आख्यायन्ते
स्त्रीपुंशुंसकानि क्रियागुणभावेन वर्तमानान्यनेन क्रिया च तेषा-
मुपरि प्राधान्येन वर्तमानेत्याख्यातम् ॥

आह,—कथं पुनरत्र क्रियायाः प्राधान्यमिति ? उच्यते,—
सा तत्र शब्दवाच्या । अर्थगृहीतानि तत्साधनानीति । अतः
प्राधान्यमत्र क्रियायाः । इतश्च प्राधान्यम् । कुतः ? विशेष-

प्रत्ययाधानात् । पचतीति प्रथमपुरुषैकवचनान्ते आख्यात-
शब्दो वर्तमानकालकर्तृविषयो यत्किञ्चिद्विचक्षितविशेषमेव
पक्वादिसाधनमात्मन आश्रयमावेनोपलक्ष्यव्रनेकक्रियाशक्ति-
मत्यपि पक्वादौ साधने पचिक्रियायामेव विशेषप्रत्ययमादधाति,
नान्यासु क्रियासु, नापि विशिष्टे पक्वादौ साधने । यद्य-
यस्मिन्नर्थे विशेषेण वर्तते शब्दः, स एव तस्य प्रधानम् । विशेषेण
च क्रियायामाख्यातशब्दो वर्तते, गुणभावेन कारके । तस्माद्विशेष-
प्रत्ययाधानाद्वाचप्रधानमाख्यातमित्युपपन्नम् । अपि च क्रिया-
व्यापारविज्ञानपरतया पृष्ट — 'किं करोति देवदत्त' ? क्रियाव्यापार-
परतयेव प्रत्याचष्टे—'पचतीति' । ■ त्वोदनमिति पूर्वमुक्त्वा
ततः पचतीति प्रवीति ॥

अथ कथमुच्यते भावप्रधानमाख्यातमिति ? शृणु,—अमूर्ता
हि क्रिया निरपाङ्गा, सा हि कारकैर्मित्रज्यमाना कारकशरीरे
च मर्ता शनयने निर्देष्टुम् । इतरथा हि अशरीरा सती नाना
गृह्येत, अप्रद्वेष्टे च सति कथमिव निर्दिश्येत । नन्वेव सति,
कारकसमूहेनाभित्रज्यमाना क्रिया यस्मिन् साधने विशिष्टमात्मैव
कार्यमारभते पाकाय तदभिधानशब्दोपपदैव साक्षाद् ग्रहणा-
सम्भवाग्निर्दिश्यते । ■ एनाधिना कदाचिदपि गृह्येतपूर्वावृत्तिरिति
साक्षाद् ग्रहणान्ममव । तस्मादोदनकर्मजायां देवदत्तकर्तृकौ-
दनशब्दोपपदैव निर्दिश्यते,—ओदनं पचति देवदत्त इति । तत्रा-
विचक्षितम्बार्थं ओदन शब्दः । अपि च क्रियाव्यापारविपृच्छि-
येव पृष्ट—'किं करोतीति, क्रियाव्यापारमात्रमेव प्रत्याचष्टे—

पचतीति । ततः किमिति, पर्यनुयुक्ते शब्दान्तरणापाकरोति
 देवदत्त ओदनमिति । तस्माच्छब्दान्तरवाच्यत्वात् साधनस्य
 पचतीत्यत्र क्रियैव प्रधानमित्युपपन्नम् । यत् पुनरेतदुक्तमोदन-
 मिति पूर्वमुक्त्वेति, तत्र ब्रूमः,—स हि पर्यनुयुक्तां साधनगतां
 भाविनीमाशङ्कमानः पर्यनुयोगमात्मनो बुद्ध्यवस्थं कृत्वा
 तदपाकरणार्थमोदनमिति पूर्वं ग्रवीत्येवं तत्रापि द्रव्यविशेषपरि-
 ज्ञानार्थं द्वितीयः पर्यनुयोगोऽनुक्तो द्रष्टव्यः । तस्मात् पचतीति
 शब्दवाच्यत्वादत्र क्रियायाः शब्दान्तरवाच्यत्वात् द्रव्यस्य क्रियैव
 प्रधानमिति । इतश्च न द्रव्यप्रधानमाग्यातम् । एकस्मिन् वाक्ये
 द्वयोरग्यातयोरसमवायात् । पचतिपठतीत्युभयोः प्राधान्यादि-
 तरेतरेण समवायो नास्ति । न हीतरः शब्द इतरत्र शुणी भवति ।
 द्रव्यशब्दे च समवायात्, समवेति द्रव्यशब्देनाग्यातशब्दः ।
 पचति देवदत्त इत्युक्ते पचिक्रियागुणभूतो लक्ष्यते देवदत्तः ।
 तस्मादुपपन्न भावप्रधानमाग्यातमिति । अपिचोक्तम् । “क्रिया-
 वाचकमाग्यातं लिङ्गतो न विशिष्यते । ग्रीनत्र पुंशन् विद्यान्
 फालतस्तु विशिष्यते”—इति । तन् पुनरेतद्यतुःप्रभेदमाग्यातं
 भवति । कर्त्तरि, भावे, कर्मणि, कर्मकर्त्तरि चेति । पचतीति
 कर्त्तरि । भूयते, पच्यते इति भावकर्मणोः । पच्यते मयमेवेति
 कर्मकर्त्तरि । चतुर्ण्यवयवार्थानि द्रव्याण्यप्रधानानीति त्रिया
 एव प्रधानम् । तामभिदधन् तथैव लक्ष्यमाण आग्यातसप्रज्ञो
 भवतीत्युक्तम् । आग्यातजत्वाद्याम्नां प्रतिप्राप्तं मित्रा पूर्वं-
 माग्यातलक्षणमुक्तम्, पश्चात्तलक्षणमुच्यते । किं पुनस्तत् ?

प्रत्ययाधानात् । पचतीति प्रथमपुरुषैकवचनान्ते आख्यात-
शब्दो वर्तमानकालकर्तृविषयो यत्किञ्चिद्विवक्षितविशेषमेव
पक्त्रादिसाधनमात्मन आश्रयभावेनोपलक्ष्यग्रनेकक्रियाशक्ति-
मत्यपि पक्त्रादौ साधने पचिक्रियायामेव विशेषप्रत्ययमादधाति,
नान्यासु क्रियासु, नापि विशिष्टे पक्त्रादौ साधने । यश्च
यस्मिन्नर्थे विशेषेण वर्तते शब्दः, स एव तस्य प्रधानम् । विशेषेण
च क्रियायामाख्यातशब्दो वर्तते, गुणभावेन कारके । तस्माद्विशेष-
प्रत्ययाधानाद्वाच्यप्रधानमाख्यातमित्युपपन्नम् । अपि च क्रिया-
व्यापारविहानपरतया पृष्ठः—'किं करोति देवदत्तः' ? क्रियाव्यापार-
परतयेव प्रत्याचष्टे—'पचतीति' । न त्योदनमिति पूर्वमुक्त्वा
ततः पचतीति ब्रवीति ॥

अथ कथमुच्यते भावप्रधानमाख्यातमिति ? शृणु,—अमूर्त्ता
हि क्रिया निरपाल्या, सा हि कारकैरभियज्यमाना कारकशरीरे
च सती शक्यते निर्देष्टुम् । इतरथा हि अशरीरा सती सा न
गृह्येत, अग्रहणे न सति कथमिव निर्दिश्येत । तत्रैवं सति,
कारकसमूहेनाभियज्यमाना क्रिया यस्मिन् साधने विशिष्टमात्मीयं
कार्यमारभते पाकार्यं तदभिधानशब्दोपपदैव साक्षाद् ग्रहणा-
सम्भवाद्निर्दिश्यते । न ह्यनाश्रिता कदाचिदपि गृह्येतपूर्ववृत्तिरिति
साक्षाद् ग्रहणासम्भवः । तस्मादोदनकर्मकार्या देवदत्तकर्तृको-
दनशब्दोपपदैव निर्दिश्यते,—ओदनं पचति देवदत्त इति । तत्रा-
विवक्षितस्वार्थ ओदन शब्दः । अपि च क्रियाव्यापारपिच्छिद्य-
येव पृष्ठः—किं करोतीति, क्रियाव्यापारमात्रमेव प्रत्याचष्टे—

पचतीति । ततः किमिति, पर्यनुयुक्ते शब्दान्तरेणापाकरोति
 देवदत्त ओदनमिति । तस्माच्छब्दान्तरवाच्यत्वात् साधनस्य
 पचतोत्यत्र क्रियैव प्रधानमित्युपपन्नम् । यत् पुनरेतदुक्तमोदन-
 मिति पूर्वमुक्त्वेति, तत्र ब्रूमः,—स हि पर्यनुयुयुक्षां साधनगतां
 भाविनीमाशङ्कमानः पर्यनुयोगमात्मनो बुद्ध्यवस्थं कृत्वा
 तदपाकरणार्थमोदनमिति पूर्वं ब्रवीत्येवं तत्रापि द्रव्यविशेषपरि-
 ज्ञानार्थो द्वितीयः पर्यनुयोगोऽनुक्तो द्रष्टव्यः । तस्मात् पचतीति
 शब्दवाच्यत्वादत्र क्रियायाः शब्दान्तरवाच्यत्वात् द्रव्यस्य क्रियैव
 प्रधानमिति । इतश्च न द्रव्यप्रधानमाख्यातम् । एकस्मिन् वाक्ये
 द्वयोराख्यातयोरसमवायात् । पचतिपठतीत्युभयोः प्राधान्यादि-
 तरेतरेण समवायो नास्ति । न हीतरः शब्द इतरत्र गुणी भवति ।
 द्रव्यशब्दे च समवायात्, समवेति द्रव्यशब्देनाख्यातशब्दः ।
 पचति देवदत्त इत्युक्ते पनिक्रियागुणभूतो लक्ष्यते देवदत्तः ।
 तस्मादुपपन्न भावप्रधानमाख्यातमिति । अपिचोक्तम् । “क्रिया-
 वाचकमाख्यातं लिङ्गतो न विशिष्यते । त्रीनत्र पुरुषान् विद्यात्
 कालतस्तु विशिष्यते”—इति । तन् पुनरेतच्चतुःप्रभेदमाख्यातं
 भवति । कर्त्तरि, भावे, कर्मणि, कर्मकर्त्तरि चेति । पचतीति
 कर्त्तरि । भूयते, पच्यते इति भावकर्मणोः । पच्यते स्वयमेवेति
 कर्मकर्त्तरि । चतुर्ष्वप्यवयवार्थानि द्रव्याण्यप्रधानानीति क्रिया
 एव प्रधानम् । तामभिदधत् तयैव लक्ष्यमाण आख्यातसम्प्र-
 भवतीत्युक्तम् । आख्यातजत्वाग्राह्यां प्रतिज्ञाकर्म भिन्ना पूर्व-
 माख्यातलक्षणमुक्तम्, पश्चात्तामलक्षणमुच्यते । किं पुनस्तन्,

सत्यप्रधानानि नामानि । लिङ्गसङ्ख्ययोरेत्र सद्भाव इति सत्यम् ।
तथा लक्षणोपपत्तेः । तद्येषु प्रधान गुणभूता त्रिया नामान्येव
तानि । नमन्त्याख्यातशब्दे गुणभावेन, नमन्ति वा स्वमर्थमाख्या-
तशब्दाख्ये गुणभावेनेति नामानि । यथैव हाग्याते विद्यमान
मपि द्रव्यमविद्यक्षितमेवमिहापि विद्यमानापि क्रिया अपि विक्षिता ।
द्रव्यपरत्वात्म्यशब्दस्य तद्विजित्याजितमुत्तरकालं त्रियाशेष
भूतमभिधाय धात्वर्थोऽस्मै व्याचर्तने ॥

आह,—यथ पुनर्नास्ति क्रिया विद्यत इति, विद्यमानापि वा
विवक्षितेति ? उच्यते । प्रवृत्तिः, प्रत्ययः, विभक्तिरिति त्रिधा
विभज्यमानमेतावदेतन्नाम । तत्र प्रवृत्तिर्धातुसिद्धेर्कोऽर्थः ।
धातुश्च पुन त्रियाग्रजन न च नास्ति त्रिजन इति तदभिधेय
भूतया क्रियया भविष्यम् । यथाचक्ष्य यत्रार्थस्तत्र तदभिधायक
शब्दः, यत्र शब्दस्तत्र तद्व्याख्योऽर्थ इति । स्यात्पूर्वो हि शब्दार्थो
वाच्यवाच्यत्वेन निर्यमिति । न च तावत् क्रिया विद्यते यत्
पुनर्नदुत — विद्यमानापि क्रिया कथमविद्यक्षितेति ? अत्र प्रम,
— नास्ति यो धातु स्वतः प्रयोजयति तेन प्रातिपदिकेनाभिभूत
विशक्तिगणनात् प्रातिपदिकान्तर्गतेन तृतिनेन स्वमर्थमुद्गापयि
तुमशङ्क्यत प्रातिपदिकान्तर्गतेन तृतिनेन द्रव्यप्रधानं न च भवती
स्यैव न विद्यक्षिता क्रिया । न च विद्यमानापि विद्यमानाणे
नास्ति प्रातिपदिकनिष्पन्नादनुमुक्त्याना द्रव्यगतमर्थं प्रवृत्तयति,
न प्रातिपदिकानि द्रव्यपरता स्वत्वशब्दस्य सम्पत्तिः । तथाचोक्तम् ।
“द्रव्येनोपाधिनेनो देव द्रव्यं प्रतीयते । तद्व्यवधिर्धातुः

नामेत्याहुर्मनीषिणः ॥”—इति । पुनश्चोक्तम् । “अष्टौ यत्र
 प्रयुज्यन्ते नानार्थेषु विभक्तयः । तन्नाम कवयः प्राहुर्भेदे ध्वन-
 लिङ्गयोः ॥ निर्देशः कर्म करणं प्रदानमपकर्षणम् । साम्यर्थोऽ-
 प्यधिकरणं विभक्त्यर्थाः प्रकीर्तिताः ॥”—इति । आहुःपुंल्लिङ्ग-
 भेदं निपातोपसर्गणामपि वा क्वचिन्नामत्त्वमपेक्ष्य बहुवचनेनोक्तं
 नामानीति । अपरे पुनर्भावकालकारकस्तद्भ्याश्चत्वार एतेऽर्था
 आख्यातस्य । तेषां भावप्रधानता भवति । भूतो भावप्रधान-
 माख्यातमित्युक्तम् । नाहोऽपि सत्ता द्रव्यं सद्भ्या लिङ्गमित्ये-
 नेऽर्थाः । तेषां द्रव्यं प्रधानमित्यतः सत्त्वप्रधानानि नामानीत्युक्तम् ॥

एवमेके मान्यन्ते,—“तद्यत्रोभे भावप्रधाने भवतः” । एवं
 तावदनयोर्नामान्यातयोः परस्परादिनाभूतयोः स्वपदार्थोक्ताधिकस्य
 भावप्राधान्यमेकस्य सत्त्वप्राधान्यम् । अथ पुनर्यत्रैते उभे
 भवतः । क्व च पुनरंते उभे भवतः ? वाक्ये । तत्र कस्य प्रधान-
 मर्थः, कस्य गुणभूत इति ? शृणु,—भावप्रधाने भवतः, तस्य
 चिकीर्षितत्वात् । वाक्ये आख्यातं प्रधानं, तदर्धभूतान् गुणभूतं
 नाम । तदर्थस्य भावनिष्पत्तावद्भूतत्वान् । एवं तावदाख्यातं
 वाक्ये प्रधानम् ॥

अथ पुनः कथमभिनिर्वर्त्यमानो भाव आख्यातेनोच्यते ? किं
 वा तदाख्यातमिति ? यतो लोकप्रसिद्धयैवोदाहरति । तन्
 प्रसिद्धत्वाच्छब्दार्थसम्बन्धस्य । “पूर्वापरीभूतं भावमाख्यातेना-
 चष्टे प्रजतिपचतीत्युपक्रमप्रभृत्यपवर्गपर्यन्तम्” । अपूर्वमनपरं
 सन्तमेकत्वात् पूर्वापरीभूतं पूर्वापरमिव पूर्वापर्यन्तावस्थितमेक-

मनेकासु क्रियासु आश्रितमुपानदधिनहनपूर्वोत्तरपदविहरणपथि भोजनशयनासनोदकपानाद्यास्वाश्रित तदभिनिर्गृत्तिवशेनाभिनिर्गृत्तमान कस्मैचिन् पृच्छते किं करोति ? अन्य आचष्टे व्रजतीति । अविभक्तकृतक द्वितीयमिति उदाहरणद्वय भाव द्वयोपप्रदर्शनार्थम् । उपक्रमप्रभृतीति । उपक्रम आरम्भस्तस्मादारम्भापवर्गपर्यन्त यावदन्त्या क्रियेत्यर्थः ॥

आह,—अन्त्यासन्निही भावनिर्गृत्तिदर्शनादन्त्ययैव निर्गृत्त इति ? शृणु, पूर्वांशमभावे अन्त्यैव न स्यात्, पूर्वापेक्ष हि तस्या अन्त्यात्यम् । अपि च । ग्रामिफलो हि व्रजतिर्न चैकया त्रिय याऽभिमतदेशान्तरे ग्रामिरस्ति । तस्मादुपक्रममाद्याभि क्रिया भिरीपदभिनिष्पाद्यमानो भावोऽन्त्यायामभिसन्तिष्ठते । तत् सन्निकर्षे गृह्यते न त्वसावन्त्ययैव निर्गृत्त इत्यन्ते गृहीत । अपि च, प्रसिद्धमेतदुपक्रममादागम्य यद्य व्रजित, यद्य व्रज्यते, व्रजिष्य माण, तत्सर्वमेकीकृत्य वक्तारो भवन्ति व्रजति देषदस इति न प्रसिद्धिरपरोक्ष न्याय्या । यथावस्थिताना हि शब्दानामन्या रथानमात्रमेव शास्त्रेण त्रियते, नोत्पाद्यन्ते शब्दा, नाप्यर्थेषु विधायन्ते । तस्मान्न प्रसिद्धशास्त्रसमयोऽपि लौकिकप्रसिद्धयैव पूर्वापरीभूत भावमाग्यानेनाचष्टे, व्रजतिपक्षतोत्युपक्रमप्रभृत्य पवर्गपर्यन्तम् । तस्मादुपक्रमनेकक्रियाभिर्निर्गृत्तमानो भाव आप्यानेनोच्यते इति । आह च “क्रियासु यहीष्यमिमश्रितो य पूर्वापरीभूत इवैक पथः । क्रियाभिर्निर्गृत्तिवशेन मिद्ध आप्या-तशब्देन तमर्थमाह ॥”—इति ॥

“मूर्त्तं सत्त्वमूर्त्तं सत्त्वनामभिः” । कदाचित् तु तमेव भावं तथैवोपक्रमप्रभृत्यभिनिर्वर्त्तमानमपवर्गपर्यन्तं मूर्त्तं सत्त्वमूर्त्तं सत्त्वरूपिणं लिङ्गसङ्ख्यायुक्तैः सत्त्वनाममिराचष्टे ॥

कथम् ? “ग्रन्थापत्तिरिति” । तत्रोक्तो विशेषः । हृदमि-
हितो भावो द्रव्यचक्षुवति सोऽयं प्रयुक्तस्य लक्षणस्य प्रयोगम-
पेक्ष्य क्वचिदपवादः । आह च । “क्रियाभिनिर्गृत्तिवशोपजातः
हृदन्तशब्दामिहितो यदा स्यात् । सङ्ख्याविमर्शयत्यलिङ्गयुक्तो
भावस्तदा द्रव्यमिषोपलक्ष्ये ॥”—इति ॥

आह,—कस्मात् पुनरेक एव भावस्तिङ्गन्तेन हृदन्तेन वाच्य-
धीच्यत इति ? उच्यते,—शब्दस्याभावाद्भावे नान्यदत्र प्रयोजक-
मस्ति । अपिवाक्यमस्माभिरवस्थितानामेव शब्दानामभिधाना-
भिधेयसम्बन्धेनाभिसम्बन्धानामेव नित्यमन्वाख्यानमात्रमेव क्रियते ।
नोत्पाद्यन्तेऽर्थेषु वा विधीयन्ते शब्दा इति । ग्रन्थापत्तिरित्यु-
दाहरणद्वयमुक्तप्रयोजनम् ॥

“अद् इति सत्त्वानामुपदेशः” इति । भाषांऽधिरुतः । स
च पुनः सत्त्वमूर्त्तो नेतरः, यतस्तन्मन्त्रधेनैव नाम्नो यदवशिष्यते
तदुच्यते । किं पुनस्तन् सामान्यविशेषवाचित्वम् ? तत्राद्
इति सत्त्वानामुपदेशः । सामान्यत इति वाक्यशेषः । सर्वेषा-
मपि सत्त्वानामव्ययने प्राप्ते लिङ्गादिशिष्टत्वादिदमेवैकमुदाहृतमुप-
प्रदर्शनार्थम् ॥ १ ॥

आह,—विशेषोपदेशः कथमिति ? उच्यते एण्डसूत्रम्,—

गौरव्यः पुरुषो हस्तीति / भवतीति भावस्यास्ते शेते
 व्रजति तिष्ठतीतीन्द्रियनित्यं वचनमौदुम्बरायणस्तत्र चतु-
 ष्वं नोपपद्यते युगपदुत्पन्नानां वा शब्दानामितरेतरोपदेशः
 शास्त्रकृतो योगश्च व्याप्तिमत्त्वात् शब्दस्याणीयस्त्वाच्च
 शब्देन सञ्ज्ञाकरणं व्यवहारार्थं लोके तेषां मनुष्यवद् वता-
 भिधानं पुरुषविद्यानित्यत्वात् कर्ममम्पत्तिर्मन्यो वेदे ॥ २ ॥

“गौरव्यःपुरुषो हस्तीति” । सत्त्वानां विशेषोपदेश इति
 वाक्यशेषः ॥ सोपाधिकनिरुपाधिकोपप्रदर्शनार्थमनेकोदाहरणम् ।
 सामान्यवृत्त्या विशेषवृत्त्या बोधयथा शब्दः प्रवर्तत इत्युभयमुप-
 दर्शितम् ॥

“भवतीति भावस्य” । सामान्येनोपदेशः । अत्र हि सर्वेषां
 सत्तावाचिनामध्ययने प्राप्ते भवतिरेवैक उदाहरणार्थः परिगृहीतः ।
 विद्यमानत्पमेयानुभवन्तः सर्वे भवतिशब्दवाच्या अन्यामिर्विशेष-
 क्रियाभिरभिसम्बन्ध्यन्ते । तस्माद्भवतीति सर्वक्रियाप्रसवधीज-
 भूतमस्तित्यमात्रमेव निरूपयन् भवतिशब्देनोच्यत इत्युपपन्नं
 भवति । सामान्यवाचित्वं विशेषनिर्देशः ॥

कथमिति ? उच्यते,—“आस्ते शेते व्रजति तिष्ठतीति” ।
 सकर्मकाकर्मकोपदर्शनार्थमुभयेषामुदाहरणम् ॥

“इन्द्रियनित्यं वचनमौदुम्बरायणस्तत्र चतुष्वं नोपपद्यते” ।
 आह,—इह तावदुक्तं पदचतुष्टयम् । भाववचनता, द्रव्यवचनता,

गुणभावः, प्रधानभावः, पूर्वापरीभावः, सामान्यघाचित्वं, विशेष-
घाचित्वमिति । नोपपद्यते । कस्मात् ? चचनानित्यत्वात् ।
कः पुनरेवमाहोऽनित्यं घचनमिति ? उच्यते,—इन्द्रियनित्यं
घचनमिति । इन्द्र आत्मा, म येन ईयते लिङ्ग्यते अनुमीयते
चास्त्यसाधात्मा कर्ता, यस्येदं करणम्, नाकर्तृकं करणमस्तीति,
तदिन्द्रियम् । तस्मिन्नित्यमिन्द्रियनित्यम् । किं पुनस्तत् ? घचनम् ।
उच्यते अनेनेति घचनं घाचयमित्यर्थः । कनमन् ? यदेतन्नामा-
ख्यातोपसर्गनिपातात्मकम् । औदुम्बरगणः आद्याप्यो मन्यत
इति घाचयशेषः । उदुम्बरास्यापत्यमौदुम्बरीः, तस्यापत्यमौ-
दुम्बरायणः ॥

आह, - ततः किमिति ? उच्यते,—तत्र तस्मिन् घाचये एव-
मिन्द्रियनित्ये सति यदेतन् पदचतुष्टयमुक्तमेतन्नोपपद्यते कस्मान् ?
शृणु,—यापदेयं घक्तुर्वागिन्द्रिये घचनम्, तावदेव तदस्तीति
शक्यते घक्तुं, प्रच्युतं च नास्ति । अपि च । घाचयमपि घाच्यं
समस्तमुद्भूतं तदिन्द्रियेणावतिष्ठते । यदवयवभूतानि पदान्यव-
स्थितानि परिसङ्ख्यातुम् । न च विनष्टाविनष्टयोः पदयोः सह
परिसङ्ख्यानमस्ति । तस्माद्वचनानित्यत्वात् पदचतुष्टयानुपप-
त्तिरित्युपपन्नम् ॥

किं चान्यन्,—“अयुगपदुत्पन्नानां वा जन्दाणामितरेन
रोपदेशः” । पाशब्दः समुच्चयार्थो “वा विकल्पोपमानद्वन्द्वसमु-
च्चयार्थेऽप्यिति” हि निपातपिदः पठन्ति । घक्ष्यति चापमपि ।
“वेति विचारणार्थं”—इत्युक्तम् “अथापि समुच्चयार्थं भवति”—

इति (१, २, ३) । एवं चैतेषामयुगपदुत्पन्नानां शब्दानां धाक्या-
 वयवभूतानां योऽयमितरेतरोपदेशः । इतरेतर्गुणप्रधानभावो
 नास्ति आख्यातं प्रति गुणभावेनोपदेशः । आख्यातस्य च नाम प्रति
 प्रधानभावेनोपदेशः । अयं च नोपपद्यते इत्यनुवर्त्तते । किं
 कारणं ? न हि चित्पटं नाम गुणभावमियादाख्याते, नापि
 नष्टमाख्यातं प्रधानभावमिदानीन्नास्ति । न हि चित्पटविनष्ट्योरितरे
 तर्गुणप्रधानभावोऽस्ति किं वान्यत ॥

“शास्त्ररुतोयोगश्च” । यश्चायं शास्त्ररुतो योगः शास्त्रदृष्टः
 शब्दस्य शब्दान्तरेण योगः । तद्यथा । उपसर्गस्य धातुना, धातोः
 प्रत्ययेन, प्रत्ययस्य लोपागमघर्णधिकारैः । अयं यच्चनानित्यत्याभौ-
 पपद्यते । किं कारणं ? अयुगपदुत्पत्तौ हि सत्यां धातुरच्चारितो
 चित्पटः स धातुमुपसर्गेण योक्ष्यते, प्रत्ययेन वा । न हि चित्पट-
 विनष्ट्योर्योगोऽस्ति । तस्माद्य एव नामाप्यातयोरितरेतर्गुणः
 प्रधानभाव उपसर्गनिपातानां नामाप्याताभ्यां योगे, यच्च पद-
 चतुष्टयमुक्तं, सर्वमेतद्वन्मयमिति । युगपदुत्पन्नानामयुगपदुत्-
 पन्नानामित्येवमारभ्यमाणयोर्धावययोरग्यो व्याख्यामार्गो भवति ।
 नोपपद्यते । युगपदुत्पन्नानामयुगपदुत्पन्नानामित्युभावपि ध्याहारौ
 प्राप्नुतः । समानसंहितत्वान् । इन्द्रयनित्यत्वान् पदचतुष्ट्या-
 नुपपत्तिरित्युच्चार्यता शङ्काद्वर्गेतदवताप्यते,—युगपदुत्पन्ना
 नामिति । अथ मतम्,—“अविचालित एवेते कूटस्था अविना-
 शिनः शब्दास्ते न कल्पान्ते” । तस्मादुच्यमिरूपाद्विशीर्णेष्वभि-
 धेयेष्वभिधातव्य कारणभावमापद्यमानेष्वप्यथाभावादेवावस्थानुम-

शक्नुवन् अभिधेयामिधातृसहिता एव कारणात्ममावमधिक्रमन्-
 भूयामिसंस्तवकाले कल्पादावन्यकल्पविशिष्टकर्मनिर्जितकार्य-
 कारणसर्वभूतसाधारणात्मभूते हिरण्यगर्भे विवर्तमाने तद्वुद्धि-
 माश्रयं प्राप्यते, नैव सह युगपदेवामिध्यज्यन्ते विशेषात्मलाभाय
 शक्वा इति । अत्र ब्रूमः,—एवमप्येतेषां युगपदुत्पन्नाणां युग-
 पदुत्पत्तावपि सत्यां यद्यपि पदचतुष्टयं प्राप्नोत्येव सदावसितानां,
 तथाप्यन्तरेणपदेन इतरेनरगुणप्रधानमावश्च न प्राप्नोति । न हि
युगपदुत्पन्नयोगोविधानयोरितरेतरगुणप्रधानमायोऽस्ति । किं
 चान्यन्,—कुदस्थेषु चाविवालिषु नित्येषु शब्देषु य एव शास्त्र-
 हृतो योगः, स एव नोपपद्यते । किं कारणम् ? अयुक्तां हि
युज्यते, नित्यं युक्ता हि घातय उपसर्गैः प्रत्ययैश्च, प्रत्ययाश्च
मोपागमवर्णविकारैरिति । तस्माद्वित्यपक्षेऽपि घञनम्य नदंतदुप-
 षर्जितम् । गुणप्रधानमावादिपदचतुष्टयमधिकृत्य सर्वमेतदतन्म्य-
 गिति ॥

“व्याप्तिमत्त्वात् शब्दस्य” । उच्यते,—सर्वमेतदुपपद्यते;
 कस्मात् ? व्याप्तिमत्त्वाच्छब्दस्य । व्यापनं व्याप्तिः, सा यस्मि-
 न्नास्ति, सोऽयं व्याप्तिमान् शब्दः, तद्भावी व्याप्तिमत्त्वम् । तस्माद्वि-
 व्याप्तिमत्त्वाच्छब्दस्य सर्वमेतदुपपद्यते इति चाक्यशेषः । आह,
 —कथं पुनर्याप्तिमान् शब्द इति ? शृणु,—शरीरे ह्यभिधानाभि-
 धेयरूपा बुद्धिर्हृदयान्तर्गताकाशपतिष्ठितयोरभिधानरूपाभिधेयरूप-
 योर्युद्धयोर्मध्येऽभिधानरूपया शास्त्रमिममप्रयोजनविजिज्ञापयिष्या-
 युद्धया पुरुषेण तदभिव्यक्तिसमर्थेन सगुणभूतेन

माणः शब्दः उरःकण्ठादिवर्णस्थानेषु निष्पद्यमानस्तथा पुरुषार्था-
 मिधानसमर्थवर्णादिभावमापद्यमानः पुरुषप्रयत्नेन वहिर्विनिश्चितो-
 ऽविनाशिनि व्यक्तिभावमापन्नः श्रोत्रद्वारेणानुप्रविश्य प्रत्याख्यास्य
 बुद्धिः सत्यार्थरूपां सर्वाभिधानरूपां व्याप्नोतीत्येवं व्याप्तिमान् शब्दः ।
 आह,—ततः किं यदि व्याप्तिमाच्छब्दः ? उच्यते,—यदि नित्यो
 यदा नित्यः पदचतुष्ट्यादि सर्वमुपपद्यत एव । किं कारणम् ?
 न ह्यस्मद्व्याप्य पुरुषस्य बुद्धेः स्वमर्थप्रत्ययमादर्शयति, न ज्ञानवम्पितो
 व्याप्नुयात् । ततश्च किम् ? स शब्दः स्वमर्थमभिधत्तुं स्वकि-
 याप्रवेशोपजनितेनाभिधानेनाख्यातमित्येवमादिना स्वमात्मानम-
 भिसम्यध्यतिरोभवितुमुपक्रमे, विनाशोपेति । तस्य स्वदेशो-
 पजनितैराख्यातादिभिः स्वप्रदेशविशेषानुस्मृतिपूर्वकं परिस्मृत्या-
 मुपपद्यत एव । तस्मान्सम्यगेवांक्तम् । यत् पुनरेतदुक्तं न हि
 विनष्टाविनष्टयोः परिस्मृत्यान्वयमस्तीति । अत्र श्रूमः,—पुरुष-
 प्रयत्नोपजनिताद्वक्तोद्घातान् परम्यार्थप्रत्ययमाधाय शब्दव्यक्तय
 एव ध्वंसन्ते, न तु शब्दादृतयः । तान् तु तथाभिधानजनया
 बुद्धिद्वारेणावम्पिताः स्वानर्थान् प्रकाशयन्त्यः स्थिता एव
 भवन्ति । तान् तु साक्षात्पदपरिस्मृत्यान् वर्तमानमित्ररातु विना-
 शितान् व्यतिष्ठन् नक्षत्रयोपवर्त्यन्ते । तस्माद् व्याप्तिमत्त्वाच्छब्दस्य
 पदचतुष्ट्यादि सर्वमुपपद्यत एव । व्याप्तिमत्त्वादित्यनेनैवंतरे-
 रोपदेशः प्रत्युक्तः । शाब्दवृत्तो योगश्च । नामाग्यानपदरूप-
 बुद्धित्वे सत्येप्रियाविश्ये गुणप्रधानभावेनातिष्ठेत् । नयोर्गुण-
 प्रधानभावे सति तच्छब्दे नक्षत्रयोपवर्त्यन्ते । तयान् धातुरा

बुद्धिस्तदर्थया संयुज्यते । बुद्धिरेव हि धात्वादिरूपेण विपरिण-
ममाना शास्त्रेण संस्क्रियते । तस्यां संस्क्रियमाणायां शब्दे
संस्कारोपचारः क्रियते । तदभिधायकत्वाच्छब्दस्य । तत्र यदुक्तं
घवनानित्यत्वादितरेतरोपदेशः, शास्त्ररुतस्य योगो नोपपद्यत
इत्येतदयुक्तमिति । नित्यत्वपक्षेऽपि युगपदुत्पन्नानां गुण-
प्रधानभायो गोविषाणवन्नाम्तीति यदुक्तम्, अनैकान्तिकोऽसौ
दृष्टान्तः । दृष्टो हि युगपदुत्पन्नयोः एककाले राजपुत्रामात्य-
पुत्रयोगुणप्रधानभावः । तत्र यदुक्तं युगपदुत्पन्नानामितरेतरो-
पदेशो न प्राप्नोतीत्येतदयुक्तं, ध्याप्तिमत्त्वाच्छब्दस्य सर्वमुपपद्यत
इति, तदेव न्ययमिति ॥

अपरो व्याख्यामार्गः ।—इन्द्रियनित्यत्वात्पदचतुष्टयानुपपत्ति-
स्तदाशयस्य च सर्वस्येत्येवमाक्षिप्ते परिहारपक्षेणेदमवतार्यते ।
युगपदुत्पन्नानां वा शब्दानामितरेतरोपदेश इति । अत्र समञ्जस
एव वाशब्दः । कथम् ? अयुगपदुत्पन्नानां वा युगपदुत्पन्नानां
वा नित्यानां वा अनित्यानां धेत्यर्थः । इतरेतरोपदेशः, इतरस्ये-
त्याख्यातस्य क्रियायुक्ते शब्देऽभिधानत्वेनोपदेशः, इतरस्य
च नामशब्दस्य सद्वचनेन शब्देऽभिधानत्वेनोपदेशः । शास्त्ररुतो
योगश्च । लक्षणशास्त्रेण चेत क्रियासत्ये व्याख्यातनामशब्दा-
भ्यां युज्येत । तस्मादुपपद्यते पदचतुष्टयमिति ॥

धा१,—आगमनमाश्रमेतन् । हेतुगुण्यतां, कथं विनष्टाचि-
ष्ट्याः सह परिस्मृत्तानम्, यथस्मितयोर्वा गुणप्रधानभाव इति ?
उच्यते,—ध्याप्तिमत्त्वात् तु शब्दस्य । हेत्वर्थः समान एव पूर्वज ॥

आह,—यदि व्याप्तिमत्त्वाच्छब्दस्य व्यवहारार्थं पदचतुष्टयमुपादीयते, एवमपि नोपादेयम् । किं कारणम् ? अभिनया अपि व्याप्तिमन्त, पाणिविहाराक्षिनिकोचादयः, तैरेव कार्यासिद्धिरस्तिचि । अपि चैव पदचतुष्टयदोषेर्न सम्भक्ष्यामहे, न चायमतिमहान् घेदसमुद्र पठितव्यो भविष्यति हेदोनेति । उच्यते,—स्यादेतदेव यद्ययमपरो विशेषहेतुर्न स्यात् । क्तम् ?

“अर्णीयस्त्वाद्य शब्देन सप्रज्ञाकरण व्यवहारार्थं लोके” । सत्यम् । अभिनया अपि व्याप्तिमन्त, न त्वर्णीयास, ने महता यत्नेन व्याप्नुयन्ति, न च नि सन्दिग्धं भवन्ति । नत्प्रतीतशब्दार्थं सम्यग्भ्रमोऽयं नेतरस्य शब्दस्त्वपरिमितमर्थमपीयसा यत्नेनोच्यारितो व्याप्नोति । तस्मादर्णीयस्त्वादिति चिगैवहेतुपत्त्या शब्दे नैव सप्रज्ञाकरण व्यवहारार्थं लोके इत्युपपन्नम् । यन् पुनरन्तदुक्तमध्ययनदोषेर्न सम्भक्ष्यामहे, न चायमतिमहान् घेदसमुद्रोऽप्येतव्यो भविष्यताति । अथ प्रुम,—अभ्युदयो हाथ घेदानुरूप एव भवति, अभ्युदयार्थं न शास्त्रात्मने यत् ॥

“तेषामनुप्यवर्धेयतामिधानम्” । आह,—एव तेषामनुप्याणा मनुष्येषु शब्देन अनुदां भर्तृनावयोधकरणम् । अथ मनुष्याणां घेदेषु हवि समप्रदानार्था प्रार्थनान्धियवहार केनेति ॥ उच्यते,—तेषामेव शत्रूनामियमेव व्यवस्था देवेष्वपि देवानपि प्रति । पतमा ? मनुष्यवर्धेयतामिधानमिति । मनुष्येण तु न मनुष्यपत्, देवतामिधानमिति नुगमिधानम् । यगैव हि मनुष्या प्रयोजनेषु नामान्यातोपमर्गनिपानैर्यथाधर्ममिदधानि ।

एवमेव देवा अपि । देवेष्वपि शब्दस्याभिधानेनापि शक्तिरपरि-
हानित्यभिप्रायः । तेऽपि हि मनुष्यवद्देवा अङ्गादियुक्ताः पौरुष-
विधिकैरङ्गैः कर्ममिश्र संस्तूयन्त इति हि वक्ष्यति तस्मादुपपद्यते
मनुष्यवद्देवनामिधानमिति ॥

आह,—यदि नामाग्न्यातोपसर्गनिपातानामपरिहिता शक्तिर्दे-
वानामभिधानुमथ किमर्थं वेदे मन्त्रः समाधत्तः । इत्युच्यते,—
“पुरुषविद्यानिन्यत्त्वान् कर्मसम्पत्तिर्मन्त्रो वेदे” । पुरुषेषु मनुष्येषु
विद्यायाः विज्ञानस्यानित्यत्त्वान् पुरुषविद्यानिन्यत्त्वादेताः कर्म-
सम्पत्तिः फलेन सम्पादनं अविगुणकर्मसम्पत्तिः, फलसम्पन्नमेव
कर्म भविष्यतीत्येवमर्थं वेदे मन्त्रः समाधत्त इति चाक्षरोरः ।
इतरथा हि पुरुषेषु विज्ञानस्यानित्यत्त्वाद्यप्यर्थं नाभिदधते देवा-
न्नामाग्न्यातोपसर्गनिपातैरशिक्षितत्वात्तन्मन्त्रशिक्षितत्वाद्भिस्मरण-
शाल्यपाद्वा देवानामपराधे यथावन् प्रयुज्जानाः नामाग्न्यातोपसर्ग-
निपातान् । ततश्च सवार्थप्रत्यक्षदृशो देवाः व्यपमप्ययथावद-
भिधानं न प्रयच्छन्ति । विगुणमेतदिति विद्याऽनित्यत्त्वात्तदभा-
वेनैषु कर्मणि । ततश्च देवानां कर्मफलं सम्पादने । न च
केवलं फलसम्पत्तिः । किं तर्हि ? दुरिष्टहेतुको दोषोऽपि
स्यान् । तस्मादेव एव नामाग्न्यातोपसर्गनिपाताः प्रयोगानुपरि-
पादोपनिषमार्थं मन्त्रत्वेन वेदे समाधत्तः । नहि नामाग्न्यातो-
पसर्गनिपातान् परित्यज्य मन्त्राः सन्ति । एतदेव अनुविध्यं
पदज्ञानं प्रयोगानुपरिपाटनं कयाविद्यमपि मन्त्रा इत्युच्यन्ते ।

आह,—कथमनित्यत्वं विद्यायाः पुरुषेण्यति ? उच्यते,—

इह तु न वाक्यविरचनानुक्रमेण अर्थवस्त्वनुप्रेष्यते, मनुष्य एव
 मेतद् द्रूयात्—‘एव गन्तु देवदत्तमिति’ । स तेनैव वाक्यविर-
 चनानुक्रमेण वदमपि सन्तमर्थं न शरोति प्रतिपादयितुम् ।
 एवमनित्यत्वं विद्याया पुरपेपु । तद्दोष चा मनुष्यान् प्रति,
 सर्वेषामेव मनुष्याणामनित्यत्वाद्विद्याया । अयमपि हि येन
 वाक्यानुक्रमेण वक्ति मनुष्य कश्चिदर्थं, न तेनैव श्वा शरोति
 वक्तुम् । ता यदुक्त—किमर्थं मन्त्रो वेदे समाम्नात इति ।
 इदं न युक्तम् । पुरपविद्यानित्यत्वात्कर्मफलसम्पन्न्यर्थं मन्त्रो
 वेदे समाम्नात इति । नह्यविचारितमेव विज्ञायते । अतः
 इदमाह । पदचतुष्टयमाक्षिप्य पक्षप्रतिपक्षयो विचार्य्य अथधारि-
 तम् । विषयाध्याक्षेपप्रसङ्गेनैवाम्य परिक्रिमा । देवमनुष्यव्य-
 घटारथमेतदिति । तदेतत्सर्वमपि चोदकपशेन प्रसक्तानुप्रसक्त-
 मुक्तम् । भावस्तु प्रष्टव्यो यतस्तत्त्वोपमधुना घणयिष्याम । स
 न पुनरभयात्मा भाव । काय्यात्मा वारणात्मा च । तयोर्य
 काय्यात्मा समधिष्ठित्योनम् —“त्रियातिरिक्त्योऽर्थं स भाव,
 त्रियैव वा भाव” —इति । इदानीं वारणात्मा भावो निरूप्यते ।
 कथं त्रियाद्रव्ययो म्यामभ्यो विशय काय्यात्मप्रथ्यस्तयो
 पुरोपमोगसत्तानोपक्षये काय्यात्मभावानीति, येनात्मभावेन
 सदनमात्राभिसम्बन्धिता प्रत्यवायेऽपतिष्ठते, सोऽत्यन्ताविनाश-
 धर्ममात्र आत्मा भाव इत्युच्यते ।

आह,—कथमयमिह प्रसक्तः ? शृणु—तद्विज्ञान एव हि
 द्रव्यगुणकर्मभावेनावस्थिता सन्तो नामाग्यातोपसंगतिपानैरभि

धीयन्ते । स्थितिकाले असावपि च प्रहीणसर्वविशेषभवतमात्र-
क्रियामिसम्यन्था सन् व्यावृत्तसर्वोपपदाभ्यां नामाप्यातशब्दा-
भ्यामुच्यते भवतीति भाव इति च शब्दगतत्वादपोढसर्वविशेषा-
मप्येतामवस्थामेती शब्दावास्तन्दतः । यत् एतयोरेव साधारण्या-
र्थमयमिदं प्रसजितः पञ्चतुष्ट्याधिकरणे ।

आह,—प्रधानमेतन् स्यात् । किं कारणम् ? तद्वाने न
तोत्तज्जगद्व्यतिष्ठने प्रलयकाल इत्येके मन्यन्ते । सच्च नैव । किं
कारणम् ? भावविकार एव हि सोऽयं पदशब्दव्याच्यत्वात्
प्रधानभाव इति लुच्यते । पुरस्तर्हि ? तत्राप्ययमेव हेतुः,
अनुपपत्तिशक्तिव्यात् । एतेनैव ईश्वरपरमाण्यादिभाषाः प्रत्युक्ताः ।
ईश्वरभावः परमाणुमात्र इति सोपपदत्वात् । शून्यं तर्हि ?
तदपि न । यस्माच्छून्यशब्देऽपि भावशब्दसदृशदर्शनम्, न
तत्सत्यर्थं शब्दः प्रयुज्यते । शब्दो हि शब्दमर्थेन सम्यन्तः ।
किञ्चित्तदस्ति यच्छून्यमिति । लोके हि प्रसिद्धं गृहं शून्यं,
ग्रामं शून्यं, शून्ये शब्दमदत्त्वे इति । तस्मात् शून्यशब्देनाभाव
प्योच्यते । किं तर्हि ? अपेक्षारहितं शून्यत्वमिति । भावशब्द
पवात्रोपपदव्येन युक्तः इति चेत्, न, प्रयोगाप्रसिद्धेः । न हि
अभावे भाव इति प्रसिद्धः प्रयोगः । न च प्रयुज्यमानोऽपि
भावशब्दो भावशब्द एवोपपदव्येन प्रधानादिशब्दवत् फलित्विशेष-
प्रत्ययमादधाति । तस्मान् सर्वोपपदहीनस्य भवनेरात्मभावेनेद्
जगद्व्यतिष्ठत्, इतरेभ्यु भावविकारेः परमाण्यादिभिर्माधविकारा-
रममिरनित्यम् । कस्मान् ? विकारात्मकत्वादेव । विकारो

.ह्यनित्यः, तमेवं भवनमात्राभिसम्बन्धेन ग्रहीणसर्वभावविकारम्
 एतत्सद्भावविदोऽवधृतवेदान्तरहस्यसम्पदः परावरविदो मेधाविन
 आत्मवेदविदो न कृत्स्नकारितया युक्ताधिकारबन्धना एतन्परि-
 ज्ञानादेवोपक्षीणकर्मोपभोगसन्तानाः सन्त आत्मकामाः प्रति-
 पद्यन्ते । नेतरे प्रधानादिविदः । वेदानुशासनैकदेशानीश्वरपुरुष-
 प्रधानादीननित्यान् भावविकारान् स्वमतिकल्पनाहेतुष्ययहितान्
 मत्या स्थिरीकृत्यानेन प्रतिपद्यन्ते भवनमात्राभिसम्बन्धेन तदेत-
 स्मादात्मन उद्विजन् आत्मप्रकाशकान्तर्याम्ययं चित्सन्तानमिष
 मन्प्रमानाः । केचिच्च शक्तिहानादसम्बन्धनादेव । स एष इह
 वेदाङ्गैर्येदार्थनिर्वचनाभिनिपेशशब्दानां सामान्यविशेषवृत्त्युपदेश-
 प्रसङ्गे प्रयत्नमाने भवतेः कृदन्तोभूतस्य भवनमात्रमेव धर्तुं
 सामर्थ्यम्, नेतरान् भावविकारान् विद्यमानानपीति । एतेन
 प्रसङ्गेनात्र संसृचितो वेदग्रहणो ग्राह्यणैः ॥ २ ॥

तत्र विस्तरेणार्थं विधीयते,—

पट् भावविकारा भवन्तीति वाप्यायणिर्जायतेऽस्ति
 विपरिणमते वर्द्धतेऽपक्षीयते विनश्यतीति जायत इति
 पूर्वभावस्यादिमाचष्टे नापरभावमाचष्टे न प्रतिषेधन्यस्ती-
 त्युत्पन्नस्य मयस्यावधारणं विपरिणमत इत्यप्रत्ययमानस्य
 तच्चादिकारं वर्द्धत इति स्वाङ्गाभ्युचयं मांयोगिकानां
 वार्थानां वर्द्धते विजयेनेति वा वर्द्धते शरीरेणेति वाऽपक्षीयत

इत्येतेनैव व्याख्यातः प्रतिलोमं विनश्यतीत्यपरभासस्या-
दिमाचष्टे न पूर्वभासमाचष्टे न प्रतिषेधति ॥३॥

“यद् भावविकारा भवन्तीति” । अपि च लक्षणविदो
विमृशन्ति भावशब्दं भवते, स्वपदार्थं भवनं भाव इति । “सन्मात्र
भावलिङ्गं स्यात्”—इति पठन्ति । तस्य विकारा भावविकारा,
भवन्ताति सामान्यादात्मन प्रस्कन्ता इय सन्तत्त्वेन धैशेषिणेण
भावविकारान्मलामाय भवन्ति । इतिपर प्रयुज्यमान शब्द-
पदार्थक ॥

क ण्वमाह “यद् भावविकारा”—इति ? उच्यते,—
“यावर्थापणि”—इति । विषाद्विषाद्वान् विद्मः । आचार्य्य इति
वाक्यशेष ॥ निर्देशन उपलब्धानां गडित्यवधारणं सुखार्थम् ।
अतोऽन्ये भावविकारा एतेषामेव भावविशरा भवन्तीति ॥

आह,—कतमन्तदिति ? उच्यते,—“जायतेऽस्ति विपरिणमते
पक्षेनेऽपक्षीयते विनश्यतीति” ॥

आह,—एतेषां जन्मादीनां भावविकारशब्दानां क कस्या
विकाराग्रह्यायामवस्थितं भासमाचष्टे, क वा विद्यमानमपि
नाग्रहे, क वा न प्रतिषेधतीति ? उच्यते,—“जायत इति पूर्व-
भावस्यादिमाग्रहे, नापरभावमाग्रहे, ॥ प्रतिषेधनि” । जनि
पूर्वो भास, तस्य पूर्वभावस्य गणना भावविकाराणां यदि अन्यो
य पूर्वो भावविकारः, तस्य जायत इत्यनेन गन्तेनादिमाग्रहे ॥

आह—स्मिमादिमेव ? नै युच्यते । उक्तमुपनमप्रभृत्यप

वर्गपर्यन्तमिति । स एव पूर्वापरीभूतो भावस्तावदेव जायत इत्युच्यते । यावन्निष्ठाशब्दवाच्य सवृत्तो जात इति । नापर-
भावमाचष्टे, न प्रतिषेधति । नैति प्रतिषेधे, न परो भाव
अपरभाव ॥

आह,—कस्मादपर ? पूर्वापर्य्यं हि देशकालकृतम् उच्यते,
—जनिशब्दवाच्यो भावविकार पूर्व, तस्मादपरकालोऽस्तिशब्द
वान्य । तत्रैव सति जनिशब्दान्ये भावविकारे अस्तेरप्यर्थो
ऽस्ति विद्यमानः । किं कारणम् ? न ह्यविद्यमानो जायते ।
अपि च कारणान्तराणि भावे सर्व एते भावविकारा सन्ति ।
सर्वाऽप्रत्यक्षशक्तिन्यातव्य । यथा पृथिव्या घटादयो भाव
विकारा । नै तु छागहारिभावेन विशेषात्मकत्वं प्राप्नुवन्ति ।
तत्रथा । जनिहारेणाम् । अस्तिहारेण विपरिणमति । किं
कारणम् ? ॥ एजातोऽस्तात्युच्यते । नाप्यविद्यमानो विपरिणमत
इति । तत्रैव सति जायत इत्येव शब्दो जगैव केचन प्रचीत्य
विद्यन्तिनेतन्मावविशेषम् । किं कारणम् ? एकाऽवृत्तित्वाच्छ
ब्दस्य । अस्तिशब्दान्यस्य भावविकारम्यासम्पूर्णत्वात् । अनय
धृतरूप हि तन्म्यामवस्थाया तद्भवत्यनुमानस्य निमपि जायत
इति । नन्माजायत इत्येव शब्दो जायमानावरथायामस्तित्र
विद्यमानमपि नाचष्टे ॥

आह—यदि नाचष्टेऽर्थादपि भवति प्रतिषेधताति ।
उच्यते—“न प्रतिषेधति”—इति । अस्तिचम्य न प्रतिषेध
करतात्यर्थः । किं कारणम् ? उच्यते,—अस्तिन्यात्मयानपि

तस्मात् जायेतैतस्मिन् प्रतिषिद्धेऽनात्मक एव स्यात् । कमालमयं जायते ? तस्मान्न प्रतिषेधत्यस्तित्वम् । उपस्थितत्वाच्च । उपस्थित एव च प्रत्यासन्नस्तस्यावधारणकाल इत्यतश्च न प्रतिषेधति ॥

एवमेव प्रपञ्च उत्तरेऽपि भाषविकारेषु । समासतन्तु यत्र बहुकार्यं तत्र तद् द्रूमः ॥

“अस्तीत्युत्पन्नस्य सत्त्वस्यावधारणम्” । अस्तीति जातस्य सत्त्वस्यावधारणमात्रं प्रवीति, न विपरिणाममात्रे अपूर्णत्वात्, न प्रतिषेधत्युपस्थितत्वात् ॥

“विपरिणमत इत्यवधारणस्य तत्त्वाधिकारम्” । विपरिणमत इत्येष शब्दे प्रचयमानस्य तत्त्वादिप्रश्नश्रयमानस्य तत्त्वा-
त्तद्भाषाधिकारम् । योऽस्य भावोऽस्ति त्वं पुरुषत्वं वा, तत्त्वादि-
कारं विनिर्णयमात्रं प्रवीति, वृद्धेर्यमान्ये, न प्रतिषेधति ॥

“पर्द्धत इति स्वाङ्गाम्युच्यम्, सांयोगिकानां वार्थानाम्” । पर्द्धत इत्येष शब्दः, न्येयमङ्गानां शिरोग्रीवाग्राह्यदीनां, सांयोगिकानां वा दिग्गन्धध्वान्यादीनाम्, अम्युच्यमाह, अम्युच्यन्तनां प्रवीति ॥

आह,—कथं प्रयोगः ? उच्यते,—“पर्द्धते विजयेनेति वा पर्द्धते शनरेणेति वा” । पर्द्धते विजयेनेति सांयोगिकेषु उदाहरणम् । पर्द्धते शनरेणेति स्वाङ्गाम्युच्यते । अत्र पर्द्धत इति प्रपन्नपक्षीयनिमात्रे, न प्रतिषेधति ॥

“अपक्षीयत इत्येतेनैव ध्याय्यातः प्रनिलोमम्” । यद्येव हि

स्वाङ्गैः सांयोगिकैर्वा द्रव्यैरुपचीयते, तथैवापक्षीयते । तत्रापि नाचष्टे न प्रतिषेधति ॥

“विनश्यतीत्यपरभावस्यादिमाचष्टे, न पूर्वभावमाचष्टे, न प्रतिषेधति” । विनाश एवापरभावस्तस्यादिमाचष्टे । किमादि-
मेव ? न इत्युच्यते । उपक्रमप्रभृत्यपवर्गपर्यन्तमित्युक्तं, याव-
द्विनष्ट इति । स च विनाशः त्रुचन् अपूर्वभावमाचष्टे ऽपक्षीयतेरथं
विज्ञातमपि तस्मिन् विनाशे कथं युगपदपक्षीयतेरथो विनाशोऽस्तीति ?
(उच्यते,—न ह्यनपक्षीयमाणो विनश्येद् ॥ ३ ॥

अतोऽन्ये भावविकारा एतेषामेव विकारा भवन्तीति
ह स्माह तै यथा वचनमभ्युहितव्या न निर्वद्धा उपसर्गा
अर्थान्निराहुरिति शाकटायनो नामाग्न्यातयोस्तु कर्मा-
पसंयोगद्योतका भवन्त्युच्चावचाः पदार्था भवन्तीति गार्ग्य-
स्तद्य एष पदार्थः प्राहुरिमे तन्नामाग्न्यातयोरर्थविक्र-
रणम् ॥ ४ ॥

आह,—एतेभ्यो भावविकारेभ्यः किमन्येऽपि व्यतिरिक्ताः
सन्ति भावविकारा न या ? इत्युच्यते,—“अतोऽन्ये भावविकारा
एतेषामेव विकारा भवन्तीति ह स्माह” । अतो भावविकारशू-
काद्येऽन्यत्वेन भावविकाराः लक्ष्यन्ते, ते पृथक् पृथगत्यन्तमिन्नाः
सन्ति । किन्तुर्हि ? एतेषामेव विकारा भवन्ति । तद्यथा—
जनिशब्दपाच्यो भावविकारोऽनेकप्रभेदमिन्नाऽनेकपदार्थायशब्द-

यच्चनो निष्पद्यतेऽमिव्यज्यते उत्तिष्ठतीत्येवमाद्युपेक्षितम् । तथा अस्तिशब्दाच्चोऽनेकप्रमेदमिन्नोऽनेकपर्यायवचनश्च, अस्ति, विद्यते, भवतीत्येवमादि । तथा विपरिणमति शब्दाच्चो विपरिणमते, जीर्यति, भावान्तरमापद्यते इत्येवमादि । तथा वर्द्धतिशब्दाच्चो वर्द्धनै, पुष्यति, उपजीयते, अर्थायत इत्येवमादि । तथा अपशी-
यति शब्दाच्चो ध्वस्यति, भ्रश्यतीत्येवमादि । तथा विनश्यति-
शब्दाच्चो विनश्यति, क्षियते, विलीयत इत्येवमादि । “इति ह
स्माह” । एवमाहाचार्यो धार्प्यायणिरित्यनुवर्त्तते ॥

“ते यथावचनमभ्युहितयाः” । त एने जन्यादिशब्दाच्याः
विकाराः, यथावचनं यो यस्मिन्वचने यथावचनमवस्थिताः सन्तः
प्रकरणोपपत्तिभ्यां मन्त्रार्थावधारणं प्रति अभ्युहितयाः चित्पर्याः
प्रयुज्यमाना इति धावयदेशः । सर्व एय धातयो मावयचनास्ते-
षामिहाध्ययने प्राप्ते शाम्भानिगीरघभयादेनहृद्व्रणमुत्सृष्टम् । इह
शाम्भ्रे व्याख्याशैलीयं द्रष्टव्या, — उद्देशो, निर्देशः, प्रतिनिर्देश, इति ।
तत्रोद्देशः, सूत्रस्थानीयः । तद्यथा, — पङ्मावविकारा इति ।
निर्देशो वृत्तिष्णानीयः । तद्यथा, — जायतेऽस्ति विपरिणमत इति ।
प्रतिनिर्देशो धार्तिकष्णानीयः । तद्यथा, — जायत इति पूर्वमाव-
स्यादिमात्रे इति । एवं सर्वत्र यथासम्भवं योज्यम् ॥

सानुपङ्गमुक्तं नामाग्यातयोर्लक्षणं, नाम्नु किञ्चिदवशिष्यते,
सदयसप्यातमपि सदधुना नोच्यते, पदचतुष्पलक्षणप्रतिप्राच्या-
द्यानभयान् उनया पदचतुष्पलक्षणं चतुर्येन पादेन तद्वक्ष्यामः ॥

प्रतिप्राप्तसप्तमेवाधुनोपमर्गलक्षणमुच्यते ॥

यो यत्र समर्थो भवति, स तत्रान्यमपेक्षते । नामाख्याते चार्थ-
विशेष प्रत्युपसर्गसंयोगमपेक्षते । तस्मादुपपन्नमुपसर्गस्य त्रिधा
विशेषोऽर्थः । त्रियासामान्यमात्रमाख्यातस्येति ॥

तत्र यदुक्तम् 'अनर्थका पृथगवस्थिता उपसर्गा'—इति,
तदयुक्तम् । कुत ? "तद्य एषु पदार्थं प्राहुरिमे तम्" । तदे-
तदुपपन्नं भवति । य एषूपसर्गेषु स्वांऽनेकप्रकारोऽर्थः इति प्राहुरेव,
तमिमे उपसर्गा पदविशेषा पृथगपि सन्तः ॥

क पुनरसाधिति ? उच्यते,—“नामाख्यातयोरर्थविकरणम्” ।
अर्थविक्रियामित्यर्थः । तस्मादर्थवन्त एवेति ॥४॥

आ इत्यर्वागर्थं प्रपत्येतस्य प्रातिलोम्यमभीत्याभि-
मुख्य प्रतीत्येतस्य प्रातिलोम्यमिति सु इत्यभिपूजितार्थं
निर्दुर्लभेतयोः प्रातिलोम्यं न्यवेति त्रिनिग्रहार्थीयौ
उदित्येतयोः प्रातिलोम्यं समित्येकीभावा व्यपत्येतस्य प्राति-
लोम्यमन्यति मादृश्यापरभावापीति संसर्गमुपेत्युपजन-
परीति सप्ततोभावाधीत्युपरिभावादेश्चैवैवमुच्चाचानर्थान्
प्राहुस्त उपेक्षितव्याः ॥ ५ ॥

प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १, १ ॥

उच्यतां तर्हि क एषा कस्मिन्नर्थविशेषे घनन्ते ? उच्यते,—
अयं तावन्—“आ इत्यर्वागर्थः” । तद्यथा,—आ पर्यतादिति ।

अर्वागिति गम्यते । अनेकार्थत्वेऽपि सत्पुणसर्गाणामेकैकोऽर्थ
उदाहरणन्येनोच्यतेऽर्थवत्त्वप्रकाशनार्थम् ॥

“प्रपरेत्येनस्य प्रातिलोम्यम्” । प्रपरा इत्येतावुपसर्गावेतस्यै-
वाहोऽर्थस्य प्रातिलोम्यमाहनुः । प्रगतः परागतः ॥

“अमीम्यामिमुल्बम्” । आह । अभिगतः ॥

“प्रर्नाति” “एतस्य” एव अभेः “प्रातिलोम्यम्” आह । प्रति-
गत इति ॥

“अतिसु-इत्येतावमिपूजितार्थे” वर्तेते । अतिधन. सुप्राक्षण
इति ॥

“निर्दु-रित्येतयोः प्रातिलोम्यम्” । निर्धनो दुर्वाहाण इति ॥

“न्यवेति विनिग्रहार्थी” । निगृह्णाति । अवगृह्णातीति ॥

“उदिति” अयमेक एव “एतयोः” द्वयोः “प्रातिलोम्यम्”
आह । उद्गृह्णातीति ॥

“समिल्येकीभावम्” अर्थमाह । संगृह्णातीति ॥

“एदकेत्येतस्य प्रातिलोम्यम्” आहनुः । विगृह्णातिविग्रहार्थीयः
विगृह्णाति, अपगृह्णातीति ॥

“अन्विति सादृश्यापरभावम्” आह । अनुरूपमन्येदमिति
सादृश्यम् । अनुगच्छतीत्यपरभावः ॥

“अर्पाति संसर्गम्” आह । सर्पिणोऽपि स्यात् । मधुनोऽपि
स्यात् ॥

“उपेत्युपजनम्” । उपजायते ॥

“परति सर्वतोभावम्” आह । परिधावतीति ॥

तावत्,—“इवेति भाषायां च” उपमार्थीयः । “अन्वध्यायञ्च” ।
छन्दसि चेत्पर्यः । कश्चित् छन्दस्येव भवति, न भाषायाम्,
कश्चिद्भाषायामेव, न छन्दसि, कश्चिदुभयत्र, इत्यतो विभागेन
प्रदर्श्यते ॥

आह,—किमुदाहरणमिदमित्यस्योपमार्थीयस्य ? का चोपमा-
शब्दस्य व्युत्पत्तिरिति ? उच्यते,—उपगम्यातथागुणैर्मित
इत्युपमा । “अग्निरिवेन्द्र इवेति”—इत्येतदत्रोदाहरणम् । तपसः
पुत्रो मन्युर्नाम, तस्येयमार्पणम् ॥

आह,—ननु सर्वं एवायमृग्यञ्च सामाधर्वात्मको ग्रहणशिरा-
दित्यान्तरपुरुषस्यभगवतो हिरण्यगर्भप्राणस्यापर्मितरेषे रहस्य-
ग्राहणे “शतर्चिनो मध्यमा” —इत्येवमाद्यनुपगम्य पुन पट्यावृष्य
“एतमेव सन्त शतर्चिन इत्याचक्षत एतमेव सन्त गृत्समद इत्या-
चक्षते”—इत्येवमादिना प्रमेण मन्त्रदृक् शब्दान् प्राणे निगमयति ।
अथापीदृश,—शौननेन सन्दृष्टा, यस्यामार्पाणि विद्यन्ते । सा न
स्मृतिः । श्रुतिस्मृत्योर्विरोधे श्रुतिरेव गरीयसी’—इति न्यायविदः ।
खल्वपि पठन्ति—“विरोधे त्यनपेक्षं स्यात् (जै० स० १, ३, ३)”—इति ।
तस्माद्विशेषाभिधानमनर्थकमेवेति ? उच्यते,—नष्टोक्तस्मादात्मन
परिग्रहमाश्रयेत् सन् शौनकः कुर्यात्, पश्यतो ह्युभावपि । तेन
क्षेत्रज्ञानुभावपिमन्त्रामित्यर्त्ता व्यापृता । बुद्धिदेवनान्येन हिरण्यगर्भः
क्षेत्रज्ञोऽवस्थितः, सर्वभूतानां कर्मविपाकानुस्यूतेन । यमर्थं शब्दं
या दर्शयति । तदिदं रोचिषिष्कर्मकारी क्षेत्रज्ञो बुद्धिस्थः पश्यति ।
तत्रैवं सति घसिष्टादिर्मन्त्रदृक् क्षेत्रज्ञः । तेनैवोपदर्शितं मन्त्रं

पश्यतीत्युभयमुपपद्यते । एवं सन्धुभावपि याथान्म्यतस्तावदनुस-
न्धेयो मन्त्रप्रयोगकाले उभयोरर्थवत्त्वाय ॥ यत् पुनरेतदुक्तं भवति,
श्रुतिस्मृत्योर्विरोधे श्रुतिरूपेक्ष्येति । न हि विरोधोऽस्त्युभयोरपि
सन्धीयमानयोः । अपि च ध्रुतिपूर्वकमेवेदं स्मरणं, न स्वतन्त्रम् ।
साण्डके हि रहस्यग्राहणं दर्शयति,—“यन् साक्षास्तोष्यन् स्थात,
तत्सामोपधायेत् । यस्यामृचि तामृचम् । यदार्पं तमृदिम्”—
इति । तत्र यदुक्तं स्मृतिरित्यमिति, तदयुक्तम् । तस्माद्वक्तव्यमेव
विशिष्यार्थमिति ॥

त्रिष्टुप्पेया, मान्यवी, श्येनादिषु निष्केवल्ये शस्यते । “अग्नि-
रप्य मन्यो त्विषितः सहस्र सेनानीनः सहस्रे हत एधि । हुत्वाय
शन्नून् भजस्य वेद भोजो मिमाना वि मृद्यो नुदस्य ॥” (ऋ० सं०
८, ३, १६, २) । मन्युः पुनरिन्द्र एव, “मन्यु रिन्द्रो मन्यु रैवाप्त
देवो देवो मन्युर्होता वरुणो जातवेदाः (ऋ० सं० ८, ३, १८, २) ।
माहाभागास् कर्मपृथक्त्वाच्च । अथवा देवतान्तरम्, पृथगभि-
धानश्रुत्यभिधानसम्बन्धात् ॥

आह,—ननु मान्ययो मन्यो माहेन्द्रग्रहयजिष्मन्निधौ निष्के-
वल्ये शस्यमानो माहेन्द्रमभिहितसंस्कारिणात्मर्थ एव घक्तुम् । अथ
किमर्थमयं निष्केवल्ये शस्यते इति ? उच्यते,—अन्यदेव हि
श्रुत्यभिध्यङ्म्यमपूर्वमारुपकागङ्गभूतमाहेन्द्रग्रहयजिष्यङ्ग्यम्या-
पूर्वम्य । अपि चा ध्रुतिसंयोगान् प्रकरणे स्मृतिशंसती क्रियोत्-
पत्तिं विदधतामिति न्यायविदो याजिका पठन्ति । चक्ष्यति
चायमपि,—“इतीमा देवता अनुकान्ताः सूतभाजो हविर्भाज

ऋग्भाजश्च भूयिष्ठा (७, ३, ६)"—इति । स एष मन्युस्तुतिभाक् एव । यथा—"अभि त्वा शूर (ऋ० स० ५, ३, २६, २)"—इति इन्द्र एव तस्मिन्निषेचल्ये, यथा "आपो हि ष्ठा (ऋ० स० ७, ६, ५, १)"—इत्याप आग्निमारुते सव्यादय आशिने षष्ठम्॥

हे 'मन्यो' । 'सहुरं' सहनशील । एतस्मिन् शत्रूणामभि भयतकाले प्रत्युपस्थिते 'हुत' आहूत सन् अस्माभि, 'सेनाता' सेनाप्रणेता 'न' अस्माकम् 'पधि' भव । ततश्च 'अग्निग्धि' 'त्विपित' दीप्तस्तत्र नेजसा 'सहस्र' अभिभव तानस्मच्छत्रून् । 'हत्वाय' हत्वैव यदेतेषामस्मच्छत्रूणां वेद् धनं तत् त्यमादाय तेषामस्मद्योधानाम् 'ओज' धनं 'मिमान' निर्माय यथायस्तु यथाहं 'विभजस्व' । येऽपि च षेचिद्धतायशिण 'मृध' मृधकारिण अस्मद्विद्वय अस्मत्त प्रत्याजिहीर्षन्त्येतद्धनम् तेषामोजो मिमानं तुलयित्वा विषदयशिष्टयला ह्येते न शक्ता प्रत्याहत्तुमित्येव मिमानस्ताचन्मात्रशेषयलान् दृत्वा त्व 'विनुदस्व' एनान् दूरं प्रक्षिप अपुनरागमनाय ॥

द्वितीयमुदाहरणमेतस्यैव,—“इहैवधि मापं च्योष्ठा पर्वत इयाविचाचलि । इन्द्र इयेह ध्रुवस्तिष्ठेह राष्ट्रं मु धारय ॥” (ऋ० स० ८, ८, ३१, २) । अनया चानुष्टुभा ध्रुव आङ्गिरसो राजानं ममिसिषेच । 'इहैव' राष्ट्रे त्वम् 'पधि' भव । 'मा' चातप्तत्वं 'अप च्योष्ठा' । 'पर्वत इय' 'अविचाचलि' अविचलनशील । 'इन्द्र इय' च 'इह' ध्रुवं शाश्वतं 'निष्ठ' । स्थित्या च इदं 'राष्ट्रम्' 'इह' 'उ' एव विभूतियोगेन स्थितं 'धारय'—इत्याशी ॥

भाषाया प्रसिद्धमेवेति कृत्वा नोदाहरण पठितम् । अथवा एते एव । 'अग्निरिवतीक्ष्ण' 'इन्द्र इव विक्रान्त' ॥

“नेति प्रतिषेधार्थोऽयं भाषायाम्” । प्रसिद्धः । “उभय-
मन्यध्यायम्” । “नेन्द्र देवममसतेति (ऋ० स० ८, ३, २६,
१)” । नेन्द्र देवमात्मनो दीपयितारममन्यन्ताऽऽदित्यरश्मयः ॥

आह — किं पुनर्लक्षणमिति ? उच्यते,—‘प्रतिषेधार्थोऽयं पुर-
स्तादुपचारस्तस्य यत् प्रतिषेधेति’ ।

“दुर्मदासो न सुरायामित्युपमार्थोऽयं उपरिष्ठादुपचारस्तस्य
येनोपमिमीते”—इति । येनार्थेनोपमेयमथमुपमिमीते । तद्यथा,
—“दुर्मदासो न सुरायामिति” । हृत्स, पीतासो युध्यन्ते दुर्म-
दासो न सुरायाम् । ऊर्ध्वं नन्ना जरन्ते ॥” (ऋ० स० ५, ७,
१६, १) । काण्वो मेधातिथिराङ्गिरसश्च प्रियमेध ऐन्द्र सूक्त ददृशाते ।
तत्रैषा गायत्री । येषामपि विनियोग इविदन्यत्र नास्ति, तेऽपि
पाच स्तोमे विनियुज्यन्ते । हृत्सु ‘पीतास’ पीता सन्तो हृदये
प्यवस्थिता सोमा ‘युध्यन्ते’ सम्प्रहारमिध कुर्यन्ति । अहं विशिष्ट
इत्येव स्पष्टमाना । क इयं ? ‘दुर्मदासो न दुर्मदास’ “आजसेरसुक्
(पा० ७, १, ५०)” यथा कुत्सितमदा केचित् पुरया सुराया
पाताया सत्या युध्येन्, एतम् । किञ्च तमेव यजमान ‘जरन्ते’
स्तुवन्तीत्यत्र आत्मलामपरितुण । कथं जरन्ते ? ‘ऊर्ध्वं ऊर्ध्वरिच
रात्रिमित्र ‘नन्ना’ भूत्वा स्त्रिय सम्प्रयोक्ष्यामह इत्येवमभिप्राया इय ।
“नन्ना’ स्तोतारः । ते च ‘ऊर्ध्वं ययसा पूर्णं गवादे रूय इय सोमपूर्णं
त्या ‘जरन्ते’ स्तुवन्ति ।” इति सायण ॥ केचिद्विशिष्टं पुरया ॥१॥

चिदित्येषोऽनेककर्माऽऽचार्य्यश्चिदिदं ब्रूयादिति
 पूजायामाचार्य्य आचारं, ग्राहयत्याचिनोत्यर्थानाचिनोति
 बुद्धिमिति वा दधिचिदित्युपमार्थं कुल्माषांश्चिदाहरेत्यत्र-
 कुत्सिते कुल्माषाः कुलेषु सीदन्ति नु इत्येषोऽनेककर्मेदन्नु
 करिष्यतीति हेत्वपदेशे कथन्नु करिष्यतीत्यनुपृष्टे नन्वेतदि-
 कार्पीदिति चाथाप्युपमार्थं भवति ॥ २ ॥

चित्रित्येषोऽनेकार्थोऽपि सन्नुपमार्थोयसयोगादत्रोदाहृत ॥

कथमयमनेकार्थ इति ? उच्यते — “आचार्य्यश्चिदिदं ब्रूयादिति
 पूजायाम्” । आचार्य्य एव ब्रूयात्, कोऽन्य एव वक्ष्यताति ।
 “दधिचिदित्युपमार्थं” दधिरूप ओदन इति । “कुल्माषाश्चिदा
 हरेत्यत्र बुत्सिते” । भृश बुत्सिते । कुल्माषानपि तापदाहरेति
 किं वान्यदाहरिष्यसि । “नु इत्येषोऽनेककर्मा” । कथम् ? “इदन्नु
 करिष्यतीति” । कथं हि त्रियाया हेतुनिमित्तमित्यर्थः । कथं
 नु करिष्यतीति पृष्ट्वा करिष्यतीत्युक्ते यत् पुनरनुपृच्छति कथं
 नु करिष्यति ? तदनुग्रानमेतस्मिन्ननुपृष्टे । “नन्वेतदकार्पीदिति
 च । अनुपृष्ट एवायं भवताति ॥

नन्वयमकार्पीदेतन्, कथमयं ब्रवीति कथं करिष्यतीति ?
 “अथाप्युपमार्थं भवति” तद्यथा—॥ २ ॥

वृक्षस्य नु ते पुस्तूत वयाः वृक्षम्येव ते पुस्तूतशाखा
 यथाः शाखा वेनेर्गतापना भवन्ति शाखाः यथाः

लक्षणे युज्यावहे 'आ सनिन्यः' आप्राप्तेः । 'अरातीवा'—इत्येकं पदम् अर्थवमावां संयुक्तौ दृष्ट्वा हे 'अद्रिघः' । 'अरातीवा चित्' अदानशीलोऽपि दानशीलतामुपेत्यानुमंस्यत एवावयोर्दानम् । 'भद्रा' मन्दनीया 'इन्द्रस्य' 'रातयः' दानार्नीत्येवं मन्यमानः । को हि नाम त्वत्संयुक्तानामस्माकं न दद्यादित्यभिप्रायः ॥

अथाप्याकारः "एतन्मिन्नेवार्थे" समुच्चयार्थे । "देवेभ्यश्च पितृभ्य आ"—इति । अयमस्मिन्मन्त्रे आकारः । "यो अद्रिः कव्यपाहनः पितृन् यक्षवृतावृधः । प्रेदु हव्यानि देवेभ्यश्च पितृभ्य आ ॥" (ऋ० सं० ७, ६, २२, १) । अनुष्टुप्, आप्री, पितृयज्ञे विनियुक्ता । 'योऽग्निः' कव्यस्य घोडा, यस्यायमधिकारः, कव्यानि घोढव्यानीति, स इहास्माकं पितृयज्ञे होतृत्वेन स्थितः 'पितृन्' 'यक्षन्' पूजयत्वित्यर्थः । कित्श्चणान् 'ऋतावृधः' सत्यवृधो वा यज्ञवृधो वा । किञ्च । 'प्रेदु हव्यानि' घोचति, घोचतु च । प्रप्रयीत्वेतानि हवींष्यस्मत्प्रदत्तानि । कर्मै ? 'देवेभ्यश्च पितृभ्यश्च'—इति ॥

"वेति" अर्थ "विचारणार्थे" । समुच्चयार्थोपसङ्गेनोदाहियते । "हस्ताहं पृथिवीमिमां निदधानीह वेहवा । कुबित्सोमस्यापामिति ॥" (ऋ० सं० ८, ३, २७, ३) । ऐन्द्रो लघस्त स्येयमाणं, गापत्री । 'हस्त' इदानीमेव 'अहम्' 'इमां पृथिवीम्' 'इह पा' अन्तरिक्षलोके, 'इह वा' द्युलोके । अथवा 'इह' दक्षिणे स्वर्ग्ये, 'इह वा' सव्ये 'निदधानि' अवस्थापयामि । अतः ख्यातादुद्धृत्य । अथ किमर्थः ग्रूने ? 'कुबित्सोमस्य' यद्गृहं

अथानन्तरं प्रतिज्ञाप्रसक्तानेव कर्मोपसंग्रहार्थान् वक्ष्यामः ॥

“अथ यस्यागमादर्थपृथक्त्वमहं विज्ञायते, न त्वौद्देशिक-
मिव विग्रहेण पृथक्त्वात्स कर्मोपसंग्रहः” । यस्यागमादध्याहा-
रादध्रूयमाणस्यैव निपातस्य सरूपविरूपैकशेषादर्थतो वा ‘पृथक्त्व-
महं’ पृथग्भाव एव ‘विज्ञायते’ । तद्यथा,—देवदत्तयज्ञदत्तौ,
देवदत्तश्च यज्ञदत्तश्चेति ॥

आह,—द्वावप्यत्र देवदत्तयज्ञदत्तौ श्रूयेते, न तु तयोरोद्दे-
शिकमिव पृथक्त्वमिति । यथा गा, अश्वान्, पुरयान्, पशूनि
प्रत्येकमुद्दिष्यमानानाम् । इह तु विग्रहेण च शब्दागमादेतत्
पृथक्त्वमुपजायते । नानाग्रहण द्वयोर्ब्रह्मनामर्थानां विग्रहः स एव
पृथक्त्वाद्धेतोः पृथक्त्वेन निमित्तेनोपलक्ष्यमाणः, यस्माद् द्वावर्थौ
यहन् वा गृहीत्वैकस्मिन् कर्मणि उपसमाधिष्यति । तद्यथा,—
‘देवदत्तयज्ञदत्तौ पठेते’—इत्येवम् । तस्मात् ‘कर्मोपसंग्रहः’—
इत्येतन्नामैव तद्वचति । अथवा बृहस्पतिश्चेत्युक्तेप्रजापतिरनुक्तोऽपि
हिनीयो गम्यते प्रजापतिश्चेति ॥

कतम पुनरसाविति ? उच्यते,—“चेति” षडाचिदयमेव
‘समुच्चयार्थः’ ‘उभाभ्याम्’ अप्यर्थाभ्यां विगृहीताभ्यामेव संयुक्त-
‘प्रयुज्यते’ । तथाच,—“अहं न इह च वृत्रहनत्संयुज्याच संनिभ्य-
जा । अगतावा चिद्विद्योऽनु नो श्व ममने भद्रा इन्द्रस्य
गतयः ॥” (ऋ० म० ६, ४, ४१, ७) । घोरपुत्र प्रगाथोऽनया
तेन्द्रया पद्भ्या इन्द्रस्य सारथ्यौ सप्रसर्वात् । हे ‘वृत्रहन’ इन्द्र !
‘अहं न’ प्रगाथ ‘त्वं च’ ‘संयुज्याच’ । एकस्मिन्नर्थे सति प्राति-

लक्षणे युज्यावहै 'आ सनिभ्यः' आप्राप्तेः । 'अरातीवा'—इत्येकं पदम् अर्थवमावां संयुक्तौ दृष्ट्वा हे 'अत्रिवः' । 'अरातीवा चित्' अदानशीलोऽपि दानशीलतामुपेत्यानुमंस्यत एवावयोर्दानम् । 'भद्रा' भन्द्नीया 'इन्द्रस्य' 'रातयः' दानानीत्येवं मन्यमानाः । को हि नाम त्यत्संयुक्तानामस्माकं न दद्यादित्यभिप्रायः ॥

अथाप्याकारः "पतस्मिन्नेषार्थे" समुद्ययार्थे । "देवैभ्यश्च पितृभ्य आ"—इति । अयमस्मिन्मन्त्रे आकारः । "यो अग्निः कव्यवाहनः पितृन् यक्षहतावृधः । प्रेदु हव्यानि देवैभ्यश्च पितृभ्य आ ॥" (ऋ० सं० ७, ६, २२, १) । अनुष्टुप्, आप्री, पितृयज्ञे विनियुक्ता । 'योऽग्निः' कव्यस्य घोडा, यस्यायमधिकारः, कव्यानि घोष्टव्यानीति, स इहाम्माकं पितृयज्ञे होतृत्वेन स्थितः 'पितृन्' 'यक्षत्' पूजयत्तित्यर्थः । क्लृप्तक्षपान् 'अहतावृधः' सत्यवृधो वा यज्ञवृधो वा । किञ्च । 'प्रेदु हव्यानि' वोचति, पोचतु ॥ प्रप्रयीत्येतानि त्वर्थाग्यस्मतप्रदत्तानि । कस्मै ? 'देवैभ्यश्च पितृभ्यश्च'—इति ॥

"येति" अयं "विचारणार्थे" । समुद्ययार्थोयप्रसङ्गेनोदा-
हिपत्ते । "इन्ताहं पृथिवी मिमां निदधानिह येहवा । कुचि-
त्सोमस्यापामिति ॥" (ऋ० सं० ८, ६, २७, ३) । ऐन्द्रो लघुस्त
स्येयमार्थं, गायत्री । 'इन्त' इदानीमेव 'अहम्' 'इमां पृथिव्याम्
'इह वा' अन्तरिक्षलोके, 'इह वा' ॥ लोके । अथवा 'इह' दक्षिणे
स्कन्धे, 'इह वा' सव्ये 'निदधानि' अवस्थापयामि । अतः
स्वानादुद्धृत्य । अथ किमर्थः प्रूने ? 'बुवित्सोमस्य' यदहं

सोमम् 'अपाम्' पीतवानिति । अस्य मे सोमपानस्यानुरूपमेव
घीर्यमस्तीत्यभिप्रायः ॥

“अथापि” “वेति” अयं “समुच्चयार्थे भवति” । “वायुर्वा
त्वा मनुर्वा त्वेति” । “वायुर्वा त्वा मनुर्वा त्वा गन्धर्वाः सप्त-
विंशतिः । ते अग्ने अश्वमयुञ्जस्ते अस्मिञ्जयमादधुः (य० सं०
६, ७)” । अनुष्टुप् । घाजपेयेऽश्वयोजने विनियुक्ता । हे
अश्व ! वायुश्च त्वा मनुश्च त्वा, गन्धर्वा एते सप्तविंशतिर्युञ्जन्ति
त्वामस्मिन् रथे । ते हि विदुर्यथा त्वं योक्तव्यः । एषश्च पूर्व-
मप्यश्वं युक्तघन्तो देवानामृषीणां च । त एव च तस्मिन् जय-
मादधुः आहितघन्तो यस्मादतो ग्रयामि ममापि चाग्ने ! तमश्वं
न एव युञ्जन्तु, जघं चास्मिन्नादभ्रतिवति ॥३॥

अह इति च ह इति च विनिग्रहार्थीयौ पूर्वेषां सम्प्रयु-
ज्येते अयमहेदं करोत्वयमिदमिदं ह करिष्यतीदं न करिष्य-
तीत्यथाप्पुकार एतस्मिन्नेवार्थे उत्तरेण मृपेमे वदन्ति
मत्पुते वदन्तीत्यथापि पदपूरण इदमु तदु हीत्येवोऽनेक-
कर्मदं हि करिष्यतीति हेत्वपदेशे कथं हि करिष्यतीत्य-
नुष्टुपे कथं हि व्याकरिष्यतीत्यध्यायां किलेति विद्या-
प्रकर्ष एवं किलेत्यथापि न ननु इत्येताम्प्रां सम्प्रयुज्यते-
ऽनुष्टुपे न किलैवं ननु किलैवमेति प्रतिषेधे मा कार्षीमा

हार्पीरिति च खल्विति च खलु कृत्वा खलु कृतमथापि
 पदपूरण एवं खलु तद्वभूवेति शश्वदिति विचिकित्सार्थीयो
 भाषायां शश्वदेवमित्यनुष्टु एवं शश्वदित्यस्यं पृष्टं नून-
 मिति विचिकित्सार्थीयो भाषायागुभयमन्वध्यायं विचि-
 कित्सार्थीयश्च पदपूरणत्रागस्त्य इन्द्राय हविर्निरूप्यमरुद्भ्यः
 सम्प्रदित्ताश्चकार ॥ इन्द्र एत्यपरिदेवयाश्चक्रं ॥ ४ ॥

इति प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ १, २ ॥

“अह इति च, ह इति च” द्वावप्येतौ “विनिग्रहार्थीयो” ।
 तयोः पुनरेतयोरेतत् प्रयोगस्वाभाव्यम् । द्वयोरप्योरेककाले
 श्रुतयोः “पूर्वण” पूर्ववाक्यगतेनार्थेन संयुक्तौ “प्रपुण्येते” ।
 तद्यथा,—“अयमहेदं करोत्वयमिदम्” ॥ अयमह यजदत्तो गाः
 पाययतु, अयं देवदत्तो भुङ्क्तामिति ॥

हकारस्योदाहरणम् “इदं ह करिष्यतीति” । यजदत्त इदं ह
 करिष्यति । “इदं ॥ करिष्यतीति” । ओदन्नं न पश्यतीति ॥

“अथाणुकार एतस्मिन्नेवार्थं उत्तरेण” । विनिग्रहार्थे
 भवति । ॥ पुनरुत्तरेण द्वितीयवाक्यगतेनार्थेन संयुक्ते प्रपुण्यते ।
 तद्यथा,—“सृष्टेमे” वृष्टाः “यदन्ति” । “सत्यमु ते” ग्राहणाः
 “यदन्तीति” । विनिग्रहो नाम, विभामेनावस्थितयोरेवप्रदत्तदेव-
 दत्तयोरेकरिम्न यजदत्तेऽभिमतस्वगोपायनस्य नियमेन ग्रहणं यत्
 स विनिग्रहः । तदर्थो विनिग्रहार्थः, विनिग्रहार्थ एव विनिग्रहार्थीयः ॥

सोमम् 'अपाम्' पीतवानिति । अस्य मे सोमपानस्यानुरूपमेव धीर्यमस्तीत्यभिप्रायः ॥

“अथापि” “वेति” अयं “समुच्चयार्थे भवति” । “वायुर्वा त्वा मनुर्वा त्वेति” । “वायुर्वा त्वा मनुर्वा त्वा गन्धर्वाः सप्त-
विंशतिः । ते अग्ने अश्वमयुञ्जंस्ते अस्मिञ्जवमादधुः (य० सं०
६, ७)” । अनुष्टुप् । वाजपेयेऽश्वयोजने विनियुक्ता । हे
अश्व ! वायुश्च त्वा मनुश्च त्वा, गन्धर्वा एते सप्तविंशतियुञ्जन्ति
त्वामस्मिन् रथे । ते हि विदुर्यथा त्वं योक्तव्यः । एषश्च पूर्व-
मप्यश्वं युक्तवन्तो देवानामृषीणां च । त एव च तस्मिन् जय-
मादधुः आहितवन्तो यस्मादतो ब्रवीमि ममापि चाग्ने ! तमश्वं
न एव युञ्जन्तु, जयं चास्मिन्नादधन्विति ॥३॥

अह इति च ह इति च विनिग्रहार्थीयौ पूर्वेषां संप्रयु-
ज्येते अयमहेदं करोत्वयमिदमिदं ह करिष्यतीदं न करिष्य-
तीत्यथाप्युकार एतस्मिन्नेवार्थे उत्तरेण मृपेमे वदन्ति
मत्पुत्रे वदन्तीत्यथापि पदपूरण इदमु तद् हीत्येवोऽनेक-
कर्मदं हि करिष्यतीति हेत्वपदेशे कथं हि करिष्यतीत्य-
नुष्टुप् कथं हि न्याकरिष्यतीत्युक्त्यायां किलेति विद्या-
प्रकर्ष एवं किलेत्यथापि न ननु इत्येताभ्यां सम्प्रयुज्यते-
ऽनुष्टुप् न किलैवं ननु किलैवमेति प्रतिषेधे मा कार्षीमि

हार्पीरिति च खल्विति च खलु कृत्वा खलु कृतमथापि
 पदपूरण एवं खलु तद्वचभूवेति शश्वदिति विचिकित्सार्थीयो
 भाषायां शश्वदेवमित्यनुष्टुप् एवं शश्वदित्यस्वर्यं पृष्टं नून-
 मिति विचिकित्सार्थीयो भाषायामुभयमन्वध्यायं विचि-
 कित्सार्थीयश्च पदपूरणश्चागस्त्य इन्द्राय हविर्निरूप्यमरुद्भ्यः
 नम्रदित्ताञ्चकार स इन्द्र एत्यपग्निदेवपाञ्चक्रं ॥ ४ ॥

इति प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ १, २ ॥

“अह इति च, ह इति च” हावप्येतौ “विनिग्रहार्थीयो” ।
 तथाः पुनरेतयोरेतत् प्रयोगस्वाभाव्यम् । द्वयोरर्थयोरैककाले
 प्रकृतयोः “पूषण” पूर्ववाच्यगतेनार्थेन संयुक्तौ “प्रयुज्येते” ।
 तथा,—“अयमहेदं करोत्वयमिदम्” ॥ अयमह यजदन्तो गाः
 पायपतु, अयं देवदन्तो भुङ्क्षामिति ॥

हकारस्योदाहरणम् “इदं ह करिष्यतीति” । यजदत्त इदं ह
 करिष्यति । “इदं ॥ करिष्यतीति” । ओदनं न पश्यतीति ॥

“अथाणुकार एतस्मिन्नेवार्थे उत्तरेण” । विनिग्रहार्थः
 भवति । स पुनस्तरेण द्वितीयवाक्यगतेनार्थेन संयुक्ते प्रयुज्यते ।
 तथा,—“मृषेमे” वृषलाः “पदन्ति” । “सत्यमु ते” ब्राह्मणाः
 “पदन्तीति” । विनिग्रहो नाम, विभागेनावस्थितयोर्यजदत्तदेव-
 दत्तयोरैकस्मिन् यजदत्तेऽभिमतसमोपायनस्य नियमेन ग्रहणं यत्
 स विनिग्रहः । तदर्थो विनिग्रहार्थः, विनिग्रहार्थस्य विनिग्रहार्थीयः ॥

सोमम् 'अपाम्' पीतवानिति । अस्य मे सोमपानस्यानुरूपमेव
 पार्यमंस्तीत्यभिप्रायः ॥

“अथापि” “वेति” अर्थं “समुच्चयार्थं भवति” । “वायुर्वा
 त्वा मनुर्वा त्वेति” । “वायुर्वा त्वा मनुर्वा त्वा गन्धर्वाः सप्त-
 विंशतिः । ते अग्ने अश्वमयुञ्जंस्ते अस्मिञ्जयमादधुः (य० सं०
 ६, ७)” । अनुप्सुयेण । चाजपेयेऽश्वयोजने विनिशुक्ता । हे
 अश्व ! वायुश्च त्वा मनुश्च त्वा, गन्धर्वा एते सप्तविंशतिर्युञ्जन्ति
 न्यामस्मिन् रथे । ते हि विदुर्यथा त्वं योक्तव्यः । एषश्च पूर्व-
 मप्यश्वं युक्तवन्तो देवानामृषीणां च । त एव च तस्मिन् जय-
 मादधुः आहितवन्तो यस्मादतो ब्रवीमि समापि चाग्ने ! तमश्वं
 त एव युञ्जन्तु, जयं न्यामिन्नादधत्यिति ॥३॥

अह इति च ह इति च विनिग्रहार्थीयौ पूर्वेषां मंत्रयु-
 ज्येते अयमहेदं करोत्वयमिदमिदं ॥ करिष्यतीदं न करिष्य-
 तीत्यथाप्युक्ता एतस्मिन्नेवार्थं उत्तरेण मृपेमे वदन्ति
 मत्पुते वदन्तीत्यथापि पदपूरण इदमु तदु हीत्येयोऽनेक-
 कर्मेदं हि करिष्यतीति हेत्वपदेशे कथं हि करिष्यतीत्य-
 नुष्टे कथं हि व्याकरिष्यतीत्यस्यायां किलेति विद्या-
 प्रकर्ष एवं किलेत्यथापि न ननु इत्येताभ्यां सम्प्रयुज्यते-
 ऽनुष्टे न किलैवं ननु किलैवमेति प्रतिषेधे मा कार्पीर्मा

सिताः सहायाः, स उपहरो देशः, जनैरनाकीर्णो यस्मिन्नेकाकी
'यत्' 'उपराः' मेघपूरिताः 'मन्वर्णसः' मन्वृदकाः 'चतस्रः' 'नद्यः' नदीः
'अपित्यत्' अपातयत् अक्षारयत् । घर्षद्वारेण यज्ञादि प्रायस्त्तयत्,
—इत्यतः । एतदेवास्य चाल्त्तमत्त्वम् पूज्यतमत्त्वञ्चैत्यभिप्रायः ॥

“हीत्येषोऽनेककर्मा” । तद्यथा,—“इदं हि करिष्यतीति
हेत्यपदेशो । कथं हि करिष्यतीत्यनुपृष्टे । कथं हि व्याकरि-
ष्यतीत्यसूयायाम्” । कथमयं व्याकरिष्यतीत्यकृतप्रपञ्चोऽयमि-
त्यभिप्रायः । अमर्षाद्साक्षाच्छब्दपूर्वकोऽभिप्रायः परिषादोऽमृ-
येत्युच्यते । परगुणानभिज्ञेत्यर्थः ॥

“किलेति चिदाप्रकर्षे” विज्ञानातिशय इत्यर्थः ॥ अन्यत
उपश्रुत्यातिशय इत्यर्थः । अन्यत उपश्रुत्यातिशयेनावधार्यान्त्यस्मा
आचष्टे कश्चित्—“एवं किल” एतदासीद्युद्धमिति ॥

“अथापि न ननु इत्येताभ्यां” संयुक्तः किलेत्ययं प्रयुज्यते ।
“अनुपृष्टे” अर्थे । अन्यत उपश्रुत्य कश्चिदर्थं नायमेवमिति
तवस्तमेवार्थमन्यमनुपृच्छति । अथेतरमग्रदधत्पूर्वस्य । “न
किञ्चिद्वम्”—इति । “ननु किलैवम्”—इति ॥

“मेति” अर्थं “प्रतिषेधे” । तद्यथा,—“मा कार्षीमं हार्षी-
रिति च” । अथञ्च प्रतिषेधार्थोऽय एव ।

“खल्विति च” । तद्यथा,—“खलु छत्वा” । अकृत्वेत्यर्थः ।
देशमापात्पयस्ययैवजातीयानामुपेक्षितव्यः क्वचित् प्रयोगः ॥

“अथापि” खल्वित्ययं “पदपूर्वो” भवति । तद्यथा,—एवं
खलु तदुक्तमूयेति । अन्योद्देशः प्रयोगः क्वचित्पादवृत्तेषु ॥

“अथापि” उकारः “पदपूरणः” भवति । “इदं मु त्वत्
 पुस्तमं पुस्ताञ्ज्योतिस्तमसो वयुनावदस्थात् । नूनं दिघो
 दुहितरो विभातीर्गातुं कृणवन्नुपमो जनाय ॥” (ऋ० सं० ३,
 ८, २, १) । घामदेवो गौतमोऽनया त्रिष्टुभोपसं तुष्टाव ।
 प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते । ‘इदं’ तत् ‘ज्योतिः’ यत् जनाः
 कथयन्ति । उकारः पदपूरणः । एतत् ‘पुस्तमं’ बहुतमम् ।
 कुतः ? पुरतमम् । ‘तमसः’ यदमिभूय शर्वरं तमः स्वमात्मा-
 नमभिष्यनन्ति । अत एव तद् बहुतमम् । ‘पुस्तात्’ प्राच्यां
 दिशि ज्योतिः ‘वयुनवन’ प्रज्ञानवदुत्तिष्ठति । ‘नूनं’ निश्चयेन
 एताः ‘उपसः’ दिघो दुहितरः । रूपसामान्यात् दुहितृत्यान् ।
 ‘विभातीः’ विभासमानाः ‘गातुं’ गमनमपि ह्येतार्थं जनानां ‘कृण-
 वत्’ कुर्यन्त्य आगच्छन्ति । यथेयमनुरज्यते प्राची दिक्, विध्यं-
 स्यते च तमः । एकस्या एव पूजनार्थं बहुयजनम् ॥

“तदु प्रयक्षतमं मस्य कर्मदृष्टमस्य चाग्नतमं मस्ति दंसः ।
 उपहरे यदुपरा अपिन्वन् मध्वर्णसो नच श्वतस्त्रः ।” (ऋ० सं०
 १, ५, २, १) । तृतीयमुदाहरणमस्यैव । गौतमो नोप्राध्वा-
 नया त्रिष्टुभेन्द्रमस्तीति । प्रपार्थं विनियुक्ता । ‘तन्’ प्रकर्षेण
 ‘यक्षतमं’ पूज्यतमम् । उ इति पदपूरण एव । ‘अस्य’ इन्द्रस्य
 ‘दृष्टमस्य’ दासयितुर्दर्शनीयस्य वा ‘चाग्नतमं’ शोभनतममन्यदपि
 तस्य ‘अस्ति’ ‘दंसः’ कर्म किमपि यदुपकारम् । तन् पार्थेय
 पूज्यमेव । इदमेव तस्य चाग्नतमं च पूज्यतमञ्च । तन् किम् ?
 ‘उपहरे यन् उपगः अपिन्वन्’ । उपहानमर्हन्ति यस्मिन् देवेऽय-

वि॒दधे॑ सु॒वोराः॑ ॥ सा तं प्रति दुग्धां वरं जरित्रे वरो वर-
 पित॑व्यो भवति जरिता गरिता दक्षिणा मघोनी मघवती
 मघमिति धननामधेयं महतेर्दानकर्मणो दक्षिणा दक्षतेः
 समर्द्ध॑यतिकर्मणो व्यृद्धं समर्द्ध॑यतीत्यपि वा प्रदक्षिणा-
 गमनादिशमभिप्रेत्य दिग्घस्तप्रकृतिर्दक्षिणो हस्तो दक्षते-
 रुत्साहकर्मणो दाशतेर्वा स्यादानकर्मणो हस्तो हन्तः प्राशुर्ह-
 नने देहि स्तोतृभ्यः कामान् मास्मानविदंहीर्मास्मानति-
 हाय दा भगो नो अस्तु बृहद्वदेम स्वे वेदने भगो भज-
 तं बृ॑हदिति महतो नामधेयं परिवृष्य॑ह भवति वीरघन्तः
 कल्याणवीरा वा वीरो वीरयत्यमित्रान् वेतेर्वा स्याद्रति-
 कर्मणो वीरयतेर्वा सीमिति परिग्रहार्थीयो वा पदपूरणो वा
 प्र सी॑मादित्यो असृ॑जत् प्रासृ॑जदिति वा प्रासृ॑जत् सर्वत
 इति वा वि॒सी॒मतः॑ मुरुचो॑ वेन आव॑रिति च व्य॑रुणोत्
 सर्वत आ॑दित्यः मुरुच आ॑दित्यरश्मयः सुरोचनादपि वा
 सीमेत्येतदनर्थमुपबन्धमाददीत पञ्चमीकर्माणं मीमः सीमतः
 सीमातो मय्या॑दातः मीमा मय्या॑दा विमी॑न्यति देशाविति
 त्व इति विनिग्रहार्थीयं सर्वनामानुदात्तमर्द्धनामेत्येके ॥२॥

‘अन्यस्य चित्तमभि सञ्चरेण्यम्’ सञ्चरणशीलमतवस्थितमित्यभि-
प्राय । ‘उत’ अपि, अयेति छन्दसि समानार्था । एतदद्यतन
हवि ‘आधीतम्’ आध्यातमभिप्रेत सत् मया ममेदमित्येव तथापि
‘विनश्यति’ एवान्यस्मै प्रदीयते । तत्रैव सति श्वस्तनमस्माक
भविष्यतीति कुत एतदिति समस्तार्थं ॥

अथैकपदनिरुक्तम्,—“अस्मिन् यवि,—युरित्यहो नाम
धेयम्, । चोतत इति सत ” । चोततेर्द्युरिति । चोतत इति
कर्तृकारकम् । सदिति यत्र त्रूयात्, तत्रोच्चारित एव वाक्य-
नियमो द्रष्टव्य, अन्यत्र यद्येष्टं योज्यम् । “श्व उपाशसनीय’
उपागम्य, सचतसा आशास्तयो भयति, अनागतन्वात् । “हो हीन
काल” अतिरान्तो हि स भयति ॥ श्व सम्यन्धात् हा शब्दो-
ऽयिमानोऽपि निरुक्त,—“अद्भुतम् अभूतम्” । “इदमपीतरद्
द्भुतम्”—शोणितपर्यादि, ‘अभूतमिव’ कादाचित्कत्वात् । शब्द-
सारूप्यप्रसङ्गेनेदं निरुक्तम् । “अन्यो नानेय” नानात्वेन व्य-
वहितस्थापन्यमसन्कुलजम्येत्यर्थं । अथवा न स्वनामानेय ।
“चित्तञ्चेतने” चैतन्यनेनार्थानिति निरुक्तम् । “उतार्थानं विनश्य
सांन्याध्यातमभिप्रेतम्”—इति पर्यायचयनम् ॥

“अथापि” अथमस्मिन्मन्त्रे “यदपुष्ण” मन्त्रि—॥ ६ ॥

नूनं मा ते प्रति वरं जरित्रे दुहीयदिन्द्र दक्षिणा
मपोनी । शिवा स्तोत्रम्यो माति धग भगो नो वृहद्वदंम

अन्तरेण चत्वाल्लोत्कर्षे तमान्नीघ्रं चोत्सृज्यमाना गच्छन्तीति
 “दिक्” पुनर्दक्षिणा । “हस्तप्रकृतिः” प्राङ्मुखस्य प्रजापते-
 र्दक्षिणो हस्तो बभूव, सा दक्षिणा दिगभवत् । अथ “दक्षिणो
 हस्तः” कस्यादक्षिण इति ? “दक्षतेः” उत्साहार्यस्य,—स
 ह्युत्साहयान् भवति कर्मसु, न तथा सत्यः । “दाशनेर्वा स्यात्”
 दानार्थस्य, तेनैव हि प्रायेण दीयते । अथ “हस्तः” कस्मात् ?
 “हन्तेः”—तेन हि हन्यते । न, अन्येनापि केनचिदङ्गेन हन्यते ।
 एवं यो हन्तयो भवति तस्य “हनने” अपमेव तु “प्राशुः” शीघ्रः
 इत्यर्थः । “बृहदिति महतो नामधेयम्, परिवृढं भवति”—इति ।
 “वीरो धीरयत्यभिन्नान्” नानाप्रकारं मारयतीत्यर्थः । “येतेर्वा
 स्याद्गतिकर्मणः” गत्यर्थं वर्त्तमानस्य, गच्छत्येवासायमिमुखं
 शत्रून् । “वीरयतेर्वा” विक्रमार्थस्य, विक्रान्तो हासो भवति ।

“सीमिति” अयं “परिग्रहार्थो यो वा पदपूरणो वा” । “प्र
 सीमाद्विषो असृजत् (अ० सं० २, ७, १, ४)” । अस्यामेव
 तावदुभयमपि प्रदर्शयति । ततः परिग्रहार्थोयत्ये द्वितीयमुदाहरणं
 घट्टयति । गृत्समदस्य तत्पुत्रस्य वा कूर्मन्येयमार्षम्, “प्र सीमा-
 द्वित्यो असृजद् विघर्त्ता ब्रूत सिन्धवो वरुणस्य यन्ति । न
 भ्राम्यन्ति न चि मुञ्चन्त्येते घयो न पत्न्यधुया परिजन् ।”
 विष्टुम्, सीरी । सूर्यैः पुनरस्यां वरुणनाम्ना स्तूयते । प्रासृज-
 त्स्वर्णं रश्मीन् । सीमिति पदपूर्णा पय, कुतोऽपीत्यविचक्षित-
 मेवेतत् पदपूरणपक्षे । अथ परिग्रहार्थोयं सर्वमेव परिगृह्णाति,
 —“प्रासृजत् सर्वत इति वा” । ‘विघर्त्ता’ विधारयिता, रसानां,

“नून सा ते (ऋ० स० २, ६, ६, ६)”—इति गृत्समदस्ये
यमार्षम् । पृष्ठस्य चतुर्थेऽहनि मरुत्वतीये शस्यते । ‘नूनम्’
इति पदपूरण एव । ‘सा’ ‘दक्षिणा’ ‘ते’ तव या पुत्रभाषके
कर्मणि । सा किं करोतु ? ‘प्रति’ दुग्धाम् । किम् ? ‘घरम्’ ।
कर्मणो दक्षिणागुणकात् फलप्राप्तिस्तथापि तु दक्षिणायामुप
चर्यते । कस्मै ? ‘जरिते’ स्तुयते यजमानाय । किल्लक्षणा ?
‘मघोनी’ मघवती हिरण्यघ्नाद्यादिघनेन संयुक्ता, तद्वतीत्यर्थः ।
किञ्च, ‘शिक्षा’ देहि कस्मै ? ‘स्तोतृभ्य’ ऋत्विग्भ्योऽनुकामान् ।
किञ्च, माति धक’ मास्मानतिहायातीत्यन्येभ्यो देहीति माता
इत्यर्थः । अस्मभ्य तावदेहि, तनोऽन्येभ्योऽपि दास्यसि चेभ्य
मिप्राय । किञ्च, ‘मगो न’ घन नोऽस्तु । येन किं वुच्याम् ?
‘बृहद्वैम’ महद्वृजिन पदेम दीयता भुज्यतामिति । क ? ‘विद्वे’
यज्ञे । अथवा स्ये गृहे । किञ्च, युष्मदनुग्रहाच्च सुवीरा’
धीरघन्तो भवेम पुत्रचल । यद्यपुत्रा, एवमय मत्वर्धाय गु’
अथ पुन पुत्रघन्त, एव तत वय्याणवीग इति समस्तार्थः ॥

अथैकपदनिर्णयम् ।—“स वरयितव्यो भवति” म्रियते ऋत्वि ।
“जरिता गरिता” इति स्तुत्यर्थस्य । “मघमिति महतेर्दानं
उर्मण” दीयते हि तत् । “दक्षिणा दक्षने” समर्पयत्यर्थस्य,
यत्रे हि यत्किञ्चिद्विगतद्विक् भवति, तदिय समर्पयति, चिशिष्ट
यज्ञस्य साधनमेतदिति । “अपि वा प्रदक्षिणागमनान्” दक्षिणा ।
दक्षिणा “दिशमभिषेत्” —सा हि दक्षिणस्या वेदिघोषी, अत्रेण
गार्हपत्य, जघनेन सद्, दक्षिणेनार्ग्वर्धाय गत्या अन्तर्दि म्रित्वा

प्रशस्तोचनान् रश्मीन् 'सीमतः' सर्वतः । किञ्च, 'सः' 'चिनः' मेधाधी 'बुध्न्याः' बुध्नमन्तरिक्षं तदवयवभूताया दिशः, 'उपमाः' 'उपनिर्मात्र्यः, तासु होतत्रतिष्ठितं सर्वमुपनिर्मोयते अगदित्ये-
तत्,—तस्मात्ता एवोपनिर्मात्र्य उच्यन्ते । 'विष्टाः' विष्टाः,—
तासु होतजगद्विभिन्नं तिष्ठतीति ता एव विष्टाः । 'सतश्च' अभि-
व्यक्तस्य स्थूलस्य 'असतश्च' अनभिव्यक्तस्य सूक्ष्मस्य 'योनिं' 'विषः'
व्यवृणोदित्यर्थः । आदित्योदये होवद्गुणयुक्ता दिशोऽभिव्य-
ज्यन्त इत्यभिप्रायः । अथवा बुध्न्या आप आन्तरिक्षास्ता उपमा
इत्येवमादि सर्वं योज्यम् ॥

“अपि वा सीमेत्येतदनर्थकमुपयन्त्रमाददीत पञ्चमीकर्माणम् ।
सीमाः सीमतः सीमातो मर्ष्यादातः । सीमा मर्ष्यादा विली-
यति देशाविति” । विगतसन्तानीं देशां करोतीति ॥

“त्वं इति विनिग्रहार्थीयं सर्वनामानुदात्तम्” निपातश्चेनैतदपि
सन्दिह्यते । चक्ष्यति हि “निपात इत्येके”—इति । अतः त्व इति
होवं निपातकाण्ड उदाह्रियते । संशय परिशोधनाय त्व इत्येत-
द्विनिग्रहार्थीयमिति व्याख्यातम् । किमु तत् सर्वनामविप्रतिपन्नस्य-
रत्वात् स्वरमप्यवधारयन् अस्यानुदात्तमित्याह, कथं पुनर्विप्रतिप-
न्नस्यस्मेतदिति ? उच्यते,—प्रातिपदिकस्थान्त उदात्त इत्यौत्स-
र्गिकं लक्षणम् (फि० सू० १, १)—अन्यत्र चापचादात्,—
लक्षणविदोऽपि चास्यापवादं पठन्ति,—“त्वंत्वनेमसमसिमेत्य-
नुचानि (फि० सू० ४, ३)”—इति ।

“अर्द्धनामेत्येके” । अर्द्धस्यैतन्नामेत्येवमेके आवाप्या मन्यन्ते ।

रश्मीनां वा, स्वरश्मिजालान्तर्गतस्य वा, वर्त्ता सर्वस्य जगत ।
 'ऋतम्' उदकमादाय, पृथिवीलोकादन्तरिक्षलोकाच्च । 'सिन्धव' ^१
 स्यन्दना सूर्यरश्मयः,—ते हि आदित्यमण्डलात् प्राञ्चो
 वर्त्तमाना स्यन्दन्ते वर्षकाले, सूर्येण प्रसृष्टा उदकमादाय सार्व-
 लौकिक 'घरुणस्य' सूर्यस्य स्थान मण्डल 'यन्ति' । तदेवमप्य
 निशमुत्सर्गादानलक्षण स्वकर्म कुर्वाण 'न धाम्यन्ति' । 'न' वा
 भ्रान्ता अपि सन्तो विरागादप्येतन् कर्म 'विमुञ्चन्ति' एते । कथं
 पुन पतन्तो न धाम्यन्ति ? किं शनकं ? न । 'ययो न' यय
 इय पक्षिण इय शीघ्र 'पन्तु' पतन्त 'रघुया' लघुया लघ्वया
 शीघ्रिकया गत्यापि 'परिजमन्' परिजमन्त परिगच्छन्त सर्व
 मप्येतज्जगत् न धाम्यन्ति न विमुञ्चन्त्येतत् कर्म ॥ एतद्गुणयुक्ता
 नामप्येतेषा मर्य्य एष प्रतिसर्गं समयमेव ईश्वर इत्येष सूर्यस्य
 स्तुतिरेषा ॥

"विसीमत् सुरचो येन धारयति ॥" । इदं द्वितीयमुदा-
 हरणम् । ब्रह्मज्ञानमिति । "ब्रह्म जगान् प्रथमं पुरस्ताद् विसी-
 मत् सुरचो येन धारय । स तु धन्या उपमा अस्य विष्टा सुतश्च
 योनिमसतश्च विष ॥" (य० घा० म० १३, ३) । सामवेदमहि-
 तायामपि छ० आ० ४, १३, ६ । वामदेवपुत्रो नृशुलोऽनया
 त्रिष्मा आदित्य मुणव । प्रवर्ग्यविनियुक्ता रक्मोपधाने चाग्नि
 चयने । 'ब्रह्म' आदित्याख्यं 'जगान्' जायमान 'प्रथमम्' अनुत्प-
 न्नेषु आदित 'पुरस्तान्' प्राच्या दिशि सतुद्धोषशितमेव प्राच्या
 प्राचीत्यम् । 'वि धार' व्यवृणोत्, विवृतानवरान् । 'सुरच'

प्रशस्तरोचनान् रश्मीन् 'सीमतः' सर्वतः । किञ्च, 'सः' 'वेनः' मेधावी 'बुध्न्याः' बुध्नमन्तरिक्षं तदव्ययमूताया दिशः, 'उपमाः' 'उपनिर्मात्र्यः, तासु होतृप्रतिष्ठितं सर्वमुपनिर्मीयते जगदित्ये-
तत्,—तस्मात्ता एवोपनिर्मात्र्य उच्यन्ते । 'विष्ठाः' विष्ठाः,—
तासु होतृजगद्धिमिन्नं तिष्ठतीति ता एव विष्ठाः । 'सतश्च' अभि-
व्यक्तस्य स्थूलस्य 'असतश्च' अनभिव्यक्तस्य सूक्ष्मस्य 'योनिं' 'विष्य' व्यङ्ग्योदित्यर्थः । आदित्योदये होधङ्गुणयुक्ता दिशोऽभिव्य-
ज्यन्त इत्यभिप्रायः । अथवा बुध्न्या आप आन्तरिक्षास्ता उपमा
इत्येवमादि सर्वं योज्यम् ॥

“अपि वा सीमित्येतदनर्थकमुपपन्नमाददीत पञ्चमीकर्माणम् ।
सोमः सीमतः सीमातो मर्यादातः । सीमा मर्यादा विसी-
व्यति देशाविति” । विगतसन्तानो देशो करोतीति ॥

“त्य इति धिनिग्रहार्थीयं सर्वनामानुदात्तम्” निपातध्वेनैतदपि
सन्दिह्यते । ध्वयति हि “निपात इत्येके”—इति । अतः त्य इति
हो धं निपातकाण्ड उदाह्रियते । संशय परिशोधनाय त्व इत्येत-
द्धिनिग्रहार्थीयमिति व्याख्यातम् । किमु तन् सर्वनामविप्रतिपन्नस्य-
रत्वात् स्वरमप्यवधारयन् अस्यानुदात्तमित्याह, कथं पुनर्विप्रतिप-
न्नस्यमेतदिति ? उच्यते,—प्रातिपदिकस्यान्त उदात्त इत्यौत्स-
र्गिकं लक्षणम् (फि० सू० १, १)—अन्यत्र चापवादत्,—
लक्षणविदोऽपि चास्यापवादं पठन्ति,—“त्वत्त्वेनेमसमसिमेत्य-
नुचानि (फि० सू० ४, ६)”—इति ।

“अर्द्धनामेत्येके” । अर्द्धस्यैतन्नामेत्येवमेके आचार्या मन्वन्ते ।

पश्यन्ति चायमपि “त्वो नेम इत्यर्द्धस्य (निघ० ३, ४, १)”—
इति । सदेतन् प्रकरणोपपदान्यमध्यवसेयम्,—कार्त्तनाम ? अ
स्येनाम ? इति ॥२॥

यथात्र स्वर्थनाम तथेयमृदातिथने—

द्वितीयायामुतो त्वस्मै तन्व्यं विसस इति चतुर्थ्यामथापि
प्रथमावहुवचने ॥ ३ ॥

“ऋचास्त्यः (ऋ० सं० ८, २, २४, ५)”—इति । बृहस्पते-
रार्यम् । ऋत्विक्कर्मणां विनियोगमनयर्चाऽऽवष्टे । “ऋचां त्वः
पौपमिति” । य एने चत्वारो महर्त्विजः, एतेषां ‘त्वः’ एक
इत्यर्थः । किमेकः करोति ? ‘ऋचां’ ‘पौपं’ पुष्टिं ‘पुपुष्याम्’
पुनः पुनः भृशं वा द्रव्यतायाथात्म्यानुचिन्तनसन्तानमर्मस्नानकरणा-
नुपदानवतीर्यथाफालमृचोऽधीयानः ‘आस्ते’—स हि तासां पौपः ।
कतमः ? ‘एकः’ एतत्कर्म कुर्यथास्ते इति,—होता, एतत्तावद्ग-
ध्ययतकर्म तस्मिन् होतरि विनियुक्तम्, उक्तं च—“यद्वैच होत्रं
क्रियते”—इति (ऐ० ब्रा० ५, ५, ८) । ‘गायत्रं’ त्वः ? गायत्र-
मेको ‘गायति’ ‘शकरीषु’ ऋक्षु । कतमः ? उद्गता, तस्मिन्नप्ये-
तत्सामगानकर्म विनियुक्तम्, उक्तञ्च—“साम्नोद्गीयम्”—इति
(ऐ० ब्रा० ५, ५, ८) । “ब्रह्मा त्वः” ब्रह्मा नाम एक ऋत्विक्
‘जाते’ प्रायश्चित्ते ‘विद्यां घटति’ । विद्यात्रयहेतुत्वादात्मनो विद्यां
विज्ञानं वदतीतिरेभ्य ऋत्विगभ्यः, इदमत्र कुस्तेति । तत्रापि
होतृन् कर्म विनियुक्तम् । स पुनरेव सर्वविद्यः सर्वविज्ञानस्तथा-
विधो ह्यसावधिकारी त्रयाविद्यासंयुक्तो येनासौ सर्वमेव वेदितुम-
र्हति । न ह्यसर्वविन् तमधिकारं शक्नुयाद्विषर्त्तयितुम् । उक्तञ्च
—“अथ केन ब्रह्मत्वं क्रियत इति ? त्रय्या विद्यया”—इति
(ऐ० ब्रा० ५, ५, ८) । “यज्ञस्य मात्रां विमिमीत उ त्वः ।

एक इति । मीयत इति मान कर्म, तन्मात्रेत्युच्यते । या काचिदितिकर्तव्यता यज्ञस्य, ता विमिमीतेऽभ्यर्च्यु, नानाप्रकारं करोतात्यर्थं ॥

अथैकपद निरुक्तम् ।—“गायत्र गायते” स्तुत्यर्थस्य,—स्तूयते हानेन । “शक्य्यं शृच शक्नोते”—इत्युक्त्वा शकरी शब्दे वृत्तिं दर्शयति—“तद्यदाभिर्बृध्रमशकद्धन्तु” “तन्” एव “शकरीणां शकरीत्वम्” । तत्र यद्यस्मादाभिरभिष्टुत इन्द्रो बृध्रम शकद्धन्तु तच्छकरीत्वम्—‘इति विज्ञायते’ । शृचा शकरीत्व मित्येव ब्राह्मणेऽपि शक्नोतेरेव शक्य्यं इति विज्ञायते । लिङ्गतोऽपि हि दर्शितं भवति, व्याख्यातजानि नामानाति ॥

“ग्रहा परिवृढ ध्रुवत स हि त्रयीं विद्या वेद । शब्दसारूप्य प्रसक्तमुच्यते,—“ग्रहा परिवृढ सर्वत । शृगादिपर चोभयमपि तत्परिवृढ सर्वासु दिक्षु । “अध्यर्च्यु अध्यर्च्यु’ एषमपि शृगूहात इति । पुनरप्याह,—“अध्वरं युनक्त्यध्वरस्य नेता” प्रापयितेत्यर्थ,—स हान्त प्रापयत्यध्वरमेव । अथवा “अध्वर कामयते” वक्तुम् “—इति” अध्यर्च्यु । एतस्मिन्निर्यचने यु, वसूष इति यथा । अथवा “अधीयाने” तमध्वर कस्मिंश्चिद् ब्राह्मणे अध्वर इतीयमेव सङ्ज्ञा भवति, मञ्जानोशनचम् । एतस्मिन् निर्यचने “यु” अयम् ‘उपयन्ध’ नामकरणम् । अध्वर मधीति य सोऽध्यर्च्यु । विग्रहप्रसक्तस्याध्वरशब्दस्य तत्त्वमा चष्टे,—‘अध्वर—इति यजनाम’ । ध्वर इत्यधुना निर्यच्य,—“ध्वरतिर्हिसाकर्मा’ । ध्वरति धर्ततीति हिंसार्थेषु पठितौ

(पूर्वखण्डे २६१ पृ०), “तन्प्रतिषेधः” अध्वरः अहिंस इत्यर्थः ॥

आह,—नन्वत्र हन्यन्ते पशवः, छिद्यन्ते तृणवनस्पतयः, तत् कथमहिंसः ? उच्यते,—अभ्युदय एव हि सः । एवं हि धूयते —“न या उ एतस्मिन् ध्रियसे (य० चा० सं० २३, १६)”— इति । तथाच—“कुशस्थमिच्छस्ति तृणानि राजन्”—इति । तस्मादभ्युदययोगादहिंस इत्युपपद्यते ॥

“निपातः” अयम् “इत्येके” मन्यन्ते ॥

एवमेकीपक्षे निपातत्वमस्योक्त्या अधुना चोदकपक्षे स्थित्वा परपक्षमाक्षिपन्नाह,—“तत् कथमनुदात्तप्रकृति नाम स्यात्”— इति । तदेतच्छब्दरूपमनुदात्तत्वमात्रं सत् कथं नाम स्यात् ? ननु भवतेवोक्तम्—उत्सर्गेणैवान्तोदात्तानि प्रातिपदिकानि—इति (५६ पृ० १८ पं०) । उच्यते,—सत्यमुक्तम् । ननु तत्रैवेदं प्रत्युक्तम्—अन्यत्र चापवादात्—इति (५६ पृ० १६ पं०) । स एवोऽपवादांशः—त्वत्त्वनमसमसिमेत्यनुधानीति (६० पृ० २० पं०) । उत्सर्गादपवादो बलीयान् । तस्माद्विप्रतिपन्नस्वरमपि एतन्नामैव । ‘पिञ्च’ “दृष्टव्यं तु भवति” । तु शब्दो हेत्वर्थः—हेतुसमुच्चयार्थो वा । अनुदात्तप्रकृतित्वेऽपि स तु ‘दृष्टानु- विधयश्छन्दसि’—इति दृष्टव्यत्वात्नामेति तद्व्यति । एव हेत्वर्थः । अथैवमन्वयाहेतुसमुच्चयार्थः, अपवादस्मरणान्—व्ययदर्शनाच्च अनुदात्तमपि सदेतन्नामैव भवति । निपाता अप्यानुदात्ता भवन्ति (फि० सू० ४, ११) । तस्मात् कृतापवादत्वाद्—दृष्टा- व्ययत्वाच्च नामैवेतदित्युपपन्नम् ॥

आह,—क पुनरस्य व्ययो दृष्टः ? उच्यते,—“उत त्वं सत्ये
 स्थिरपीतमाहुरिति द्वितीयायाम्” एकवचने । एवम् ‘उतो त्वस्मै
 तन्वं १ पि सस्र इति चतुर्थ्याम्” एकवचने व्ययो दृष्टः । उप-
 रिष्टाच्छेषः । “अथापि प्रथमायद्वयवचने”—व्ययो दृष्ट इत्यध्या-
 हारः ॥ ३ ॥

अक्ष्वन्तः कर्णवन्तः सखायो मनोजवेज्वसमा
 बभूवुः । आदन्नास उपकक्षास उ त्वे हृदा इव स्नात्वा
 उ त्वे ददृशे । अक्षिमन्तः कर्णवन्तः सखायोऽक्षि चण्डेर-
 नक्तेरित्याग्रायणस्तस्मादेते व्यक्ततरे इव भवत इति ह
 विज्ञायते कर्णः कृन्ततेर्निकृत्तद्वारो भवत्यृच्छतेरित्याग्रायण
 ऋच्छन्तीव खे उदगन्तामिति ह विज्ञायते मनसां प्रजवेज्व-
 समा बभूवुरास्यदन्ना अपर उपकक्षदन्ना अपरे आस्यमस्यते-
 रास्यन्दत एनदन्नमिति वा दध्मं दध्यतेः स्रवतिकर्मणो
 दस्यतेर्वा स्याद्विदस्ततरं भवति हृदा इवके प्रस्नेया
 हृदा इवके प्रस्नेददृशिरे स्नानार्हा हृदो हृदतेः शब्दकर्मणो
 ह्रादतेर्वा स्याच्छीतीभावकर्मणोऽथापि समुच्चयार्थं भवति ॥४॥

अक्ष्वन्तः कर्णवन्तः (ऋ० सं० ८, २, ३५, २)—इत्ये-
 तस्यामृचि । बृहस्पतेरायं विद्यासक्तं नाम । ‘अक्ष्वन्तः’ अक्षि-

संयुक्ताः, एवमपि समानेन्द्रियाः समानपृष्ठोदरपाणिपादाः सन्तः
 अपि च, 'सखायः' समानख्यानाः सर्वे मनुष्याः । अथवा
 समानेषु शास्त्रेषु दृष्टश्रमाः । वैयाकरणा वैयाकरणानामेव
 समानख्यानाः, नैरुक्ता एव नैरुक्तज्ञानाम् । 'मनोज्ञेषु' मनो-
 गम्येष्ट्यर्थेषु 'असमा यमूहुः' । केचिद्ब्रूहापोहनधारणवत्तृत्वसमर्थाः,
 केचिद्वैधसः । कथमसामान्यमिति ? यतो दृष्टान्तेन प्रतिपाद-
 यति ।—'आदध्नास उपकक्षास उ त्वे हृदा इव' । आदध्ना एव
 आदध्नासः । आस्यदध्नादपरिमाणाः, केचित् प्रज्ञया । उपकक्षासः
 कक्षसन्निहृष्टदेशतुल्योदका इव हृदाः । एके प्रज्ञयहृदाः 'ज्ञात्या'
 अक्षोभ्याः अपरिमेयप्रज्ञानाः । 'ददृशे' ददृशिर—दृश्यन्त इति
 समस्तार्थः ॥

अथैकपदं निरुक्तम् । "अक्षि, चष्टेः" पश्यत्यर्थस्य,—
 दृश्यते ह्यनेन । "अनक्ते" व्यत्यर्थस्य—"इत्याप्रायणः" मन्यते ।
 यावामपि चैतसिन्निर्वचने भवति । "तस्मादेते व्यक्ततरे इव
 भवतः"—इति । यस्मादिदमेति किमिति प्रकृतमपेक्ष्य ।
 भवता यस्मादेते तेजोऽप्यवभूयिष्ठे, तस्मात्कारणादित्येवं यच्छ-
 यमन्थादृष्य विद्यमानमविद्यमानं चोत्पद्य तस्माच्छब्दस्य साम-
 र्थ्यमुत्पाद्यते । तथाहि स निराकाङ्क्षो भवति । सर्वत्र च
 साक्षात्क्षेपु शब्देष्वेवं व्याख्यानधर्मी द्रष्टव्यः । एते अक्षिणी
 इतरेभ्योऽङ्गेभ्यो व्यक्ततरे स्पष्टतरे प्रकाशतरे भवतः,—अन्धकारे-
 ऽपि एते प्रकाशेनैव नक्तञ्जारादीनां न तथैतदप्यङ्गानि । एवं
 ब्राह्मणेऽपि अनन्तरेवाक्षिणी "—इति ॥ विज्ञायते" । "कर्णः

वृन्तस्तेर्निरुक्तद्वारो भवति, ऋच्छतेरित्याग्रायणः” मन्यते ।
 ग्राहणमपि चैतस्मिन्निर्वचने भवति,—“ऋच्छन्तीव खे उदगन्ता-
 मिति ॥ विज्ञायते”—इति । ऋच्छन्तीर्वीतौ कर्णौ खेऽभिव्यक्ताः
 सन्तः शब्दाः एतावपि च उदगन्तां प्रत्युद्बुध्यत इयं ग्रहणाय ।
 विचार्यमाणे ज्ञायते खे कर्णाविति । “आस्यमस्यतेः” क्षेपार्थस्य,
 —क्षिप्यते ह्येतदामिमुष्येनाग्नम् । स्पन्दतेर्वा स्यादाङ्पूर्वस्यैष
 स्रवणार्थस्य,—शुष्केऽपि ह्येतदग्न आगते स्रवन्पेष श्लेष्माणं,
 येन तदाद्रीरुतं प्रसितुं शक्यते । “दप्रं, दस्यतेः” स्रवत्यर्थस्य ।
 स्फुततरमिव तद्वचयुक्तान् परिमाणान् । “दस्यतेर्वा स्यात्”
 क्षयार्थस्य । “विदस्तनरं” एव पक्षीणतरं, तद् “भवति” उत्तर-
 स्मात् परिमाणान् । “प्रक्षयाः” प्रकर्षेण स्नानं येषु योग्यम्,
 अगाधत्वात्, ते प्रक्षेपाः क्षानादा इत्यर्थः । “हृदो हादनेः”
 शब्दार्थस्य,—शब्दं हासायभिहन्यमानः करोति । “हादतेर्वा
 स्यात्” शीतीमात्रार्थस्य,—ग्रीष्मेऽपि हानौ शीतलं पच भवति ॥

“अथापि” अयमपने निपातः “समुच्चयार्थं भयति” एकतमः
 —त्यत् इति ॥ ४ ॥

किमुदाहरणम् ? —

पर्याया इव त्वदाग्निनमाग्निनश्च पर्यायाश्चैन्यथ ये
 प्रवृत्तेऽर्धेऽग्निनाक्षरेषु ग्रन्थेषु चाक्यपूर्ण आगच्छन्ति पद-
 पूर्णान्ते मिताक्षरेष्वनर्थकाः कर्मा मिदिति । निष्प्रवशा-

स॒न्धिदि॒न्नरो॒ भूरि॑तो॒का वृ॒क्षादि॑व । वि॒भ्यस्य॑न्तो व॒वांशि॒रे
 शि॒शिर॒जीव॑नाय॒ कम् । शि॒शिर॒जीव॑नाय । शि॒शिरं
 शृ॒णातेः॑ श॒श्राते॑र्वा । ए॒मेनं॑ सृ॒जता सु॑ते । आसृ॒जतैनं॑
 सु॒ते । तमि॑द्द॒दन्तु॒ नो गि॑रः । तं व॒र्द्धय॑न्तु नो गि॒रः ।
 स्तु॒तयो गि॑रो गृ॒णातेः॑ । अ॒यमु॑ ते स॒मत॑सि । ज॒यन्ते
 स॒मत॑सी॒धोऽपि॑ दृ॒श्यते ॥ ५ ॥

“पर्याया इव त्वदाश्विनम् (ऋ० प्राति० १२, १०)” — इति ।
 ‘आह, किमुक्तं भवति ? उच्यते,—“आश्विनं च पर्यायाश्चेति”
 — एवं समुच्चयार्थं भवति । “अथ ये प्रवृत्तेऽर्थेऽमिताक्षरेषु
 ग्रन्थेषु वाक्यपूरणा आगच्छन्ति, पदपूरणास्ते मिताक्षरेष्वनर्थकाः
 कमीमिद्विति” । व्याख्याताः क अपि संग्रहार्थीयाः, तन्प्रसङ्गेन
 हीत्येवमादयो अनर्थार्था अप्युक्ताः । प्रतिप्राप्तकालेधाधुना
 पदपूरणान् वक्ष्यामः । तेषां सामान्यमेव तावद्वक्ष्यमुच्यते ।
 तत्राधिकारायोऽयमथशब्दोऽथ ये प्रवृत्ते परिसमाप्ते अर्थे अन्वी-
 रैव वाक्पूरणैः पदैर्मिताक्षरेषु गद्यग्रन्थेषु वाक्यपूरणा आगच्छन्ति
 पदपूरणार्थास्त एव मिताक्षरेषु भवन्ति । उभयत्रापि तु ते
 अनर्थकाः अनर्थान्तरवाचकाः, प्राकृतार्थान् न किञ्चिदर्थान्तरं
 घोतयन्ति । पदमेव वाक्यमेव वा पुरयितव्यमित्ययमेव हि
 तेषामर्थो नान्यदर्शान्तरम् । उक्तं च,—

“प्रियावाचकमाख्यातमुपसर्गो विशेषकः ।

निपाता,—इत्येतामानुपूर्वोमपेक्षैतदुक्तम् । तत्र ये प्रवृत्तेऽर्थे
आगच्छन्ति, ते पदपूरणा भवन्ति । एतामानुपूर्वोमपेक्ष्य पूर्वं
मात्पातलक्षणमुक्तम्, तदनु नामलक्षणम् । तस्मादादावपि
निपातः, तन्मध्ये वा अतएव द्रष्टव्यः । लोकेऽपि हि दत्तानुयो
गानां ब्राह्मणानामयम्यानन्मोऽकिञ्चिन्कर एव भवति । मयैऽन्तै
वाद्यस्थितो यः प्रधानः, सोऽग्र्य इत्युच्यते । तस्मान्न सम्यगे
योक्तुं 'ये प्रवृत्तेऽर्थे—इति ॥

व्यत्ययवाधिरुत्यं श्लोकमप्युदाहरन्ति,—

“आदिमध्यान्तलुप्तानि प्रच्छन्नापिहितानि च ।

ब्रह्मण परिगुप्त्यथ वेदे व्यवहितानि च ॥”—इति ।

अधुना एवमेतानुदाहृतान् कर्माभिदून् समासतः प्रत्येकमुदा
हरणैर्दर्शयति,—“शिशिरजीवनाय कम्”—इत्यत्र कमित्येष पद-
पूरणः । शिशिरजीवनाय जीवनायार्थमित्यर्थः । तत्र हि प्रायेण
प्रचुराणि शस्त्रान्यानि भवन्ति । कमिति पदपूरण एव ।
“मुञ्चामि त्वा हविषा जीवनाय कम् —इति (ऋ० स० ८, ८,
१६, १) । अत्र सायणः,—‘किमर्थम् ? ‘जीवनाय कम्’ जीव
नार्थम्, इह लोके चिरकालावस्थानार्थमित्यर्थः । कमिति पूर्य ।’
—इति । शाखान्तरेषु शेषो द्रष्टव्यः ॥

केचिदेव वृत्तशेषमत्रार्थयन्ते,—

निष्पद्यन्तास्तद्धिद्विज्ञो भूगितोका वृकादिव ॥

त्रिभ्यस्यन्तो घचाशिने शिशिरजीवनाय कम् ॥”—इति ।

निष्पक्वत्रा एव 'निष्पक्वत्रासः' निर्वसना इत्यर्थः । अपि च । 'भूरितोकाः' बह्वपत्या इत्यर्थः । के पुनस्ते ? दग्दिदाः, 'केचिद्वरो' मनुष्या इत्यर्थः । किं तेषामिति । 'वृकादिव विभ्य स्यन्तः' पुनः पुनर्भृशं वा विभ्यतो वृकादिव हिमात् 'ववाशिरे' पुनः पुनर्भृशं वा घश्यन्ते । किमिति ववाशिरे ? शिशरम् । अस्माकं जीवनाय जीवनार्थमागच्छति,—इत्येवं हेमन्ते ववाशिरे । अल्पतरशीतिं हि शिशिरं, सुखं तत्र जीविष्याम इत्यभिप्रायः ॥

निगमप्रसक्तस्य शिशिरशब्दस्य निर्वचनम्—“शिशिर्भृष्टातेः” हिंसार्थस्य “शस्त्रातेषां” हिंसार्थस्यैव, नार्थभूतो विशेषः । हिनस्ति तस्मिन् काले अप्रतियज्यमानो अतिशयेन दायाग्निः शुष्कानोपधियनस्पतीन् ॥

ईमिरस्यस्योदाहरणम्—“ए मेन सृजता सुते मन्दि मिन्द्राय मन्दिने । चक्रिः विश्वानि यमये ॥” (ऋ० सं० १, १, १७, २) । ऐन्द्रेयया गायत्री । मधुच्छन्दस आर्षम् । पृथ्वाभिप्लव-स्तोमबृद्धौ प्रातःसयने ग्राह्यणाच्छंसिनः शस्त्रे महाघ्नते च तृचा-शांतिषु विनियुक्ता । 'आ सृजतैनम्' आभिमुष्येन सृजत । 'ईन्'—इति पदपूरण एव । वस्तोक्त्वापात्रेण चमसैश्च सोमं द्वे अध्यर्प्ययः ! किमासृजत ? योऽयमिन्द्रस्य 'सुते' अभिपुते सोमे स्वांशः, उक्त्वापात्रचमसस्थः, एनमासृजत । 'मन्दि' मन्दयिता-रम् । 'मन्दिने' इन्द्राय हर्षयते । 'चक्रि' चकनवन्तं कमणचन्तं वा । अपि वा हविर्दानशकटवेष्टत्राभ्यां चक्रयन्तमपि । चमदिति कर्मताम (पूर्वभागे १८४ पृ०) । अतिविशिष्टवर्षजनरीः

संस्कारकर्मभिस्तद्धन्त 'विश्वानि' सर्वाणि भूतानि वा । 'चक्ष्वे'
 वृत्तवते इन्द्राय । सोम प्रत्यक्ष, दाताख्य, परोक्षा त्विन्द्रस्य
 स्तुति । "अथापि प्रत्यक्षरुता स्तोतारो भवन्ति, परोक्षरुतानि
 स्तोतयानि"—इति घक्ष्यति ॥

"तमिद्वर्द्धन्तु नो गिर"—इति । इदित्यस्योदाहरणम् ।
 "तमिद्वर्द्धन्तु नो गिरो घृत्स स्रशिश्चरीरिच । य इन्द्रस्य हृद्
 सनि ॥" (ऋ० स० ७, १, २०, ५) । अमर्हीयोराङ्गिरसस्ये
 यमार्धम् । गायत्री, सौमी । प्रायस्तुतीं विनियुक्ता । 'तम्'
 घर्द्धयन्तु 'न' । त सोमम् । 'इत'—इति पदपूरण । घर्द्ध
 यन्तूपजातवीर्यं कुर्यन्तु । देवतृमये । न एता अस्मद् 'गिर'
 स्तुतय । कथ पुनर्घर्द्धयन्तु । 'घृत्स गशिश्चरीरिच' । घृत्समिव,
 एकशिशुका रह्ययो गाघ, ता यथा पर्यायेण चरन्ममेन मृतघत्सा
 म्वै म्वै पयोभिर्वहनादिसमर्थं कुर्यु । पचमेघामद्भि पन
 सोममुपजातवीर्यं देवतर्पणाय कुर्यन्तु घर्द्धयन्तु । यतम् ।
 'य' 'इन्द्रस्य' 'हृद् सनि' हृदयसम्भक्ता, तमेन घर्द्धयन्तित्यस्य
 मिप्राप्त्य ॥

भाट्ट,—कसान् पुनरत्र केचिदुदाहरणमन्त्रा अक्षेया पश्यन्ते,
 निरुच्यन्ते, केवाञ्चिदेरुदेशा ? इति । उच्यते,—ये तावदक्षेया
 पश्यन्ते, निरुच्यन्ते च, तं व्याख्याधर्मोपदेशनात्पम् । यदि पुन
 सर्वेषां पश्येन् निरुच्येरथ, अतिगुरुरात्र सम्पद्येत । अथापि
 सर्वेषामप्युदाहरणमन्त्राणामेकदेश पश्येत निरुच्येत च, तथापि
 व्याख्याधर्मो न प्रदर्शित स्यात् । तस्माद् व्याख्याधर्मोपदर्शनात्

केचिदशेषाः पश्यन्ते, निरुच्यन्ते च, केवाञ्चिदेकदेशाः, शालाति-
गौरवमयात् ।—इति प्रतिमन्त्रमपि सकलार्द्धैर्वापाद्वाध्ययने शक्यते
प्रयोजनमन्येषुम्, तदेतत्समासेन ब्रूमः । यस्मिन् यस्मिन्मन्त्रे
यद्यन्पदमेकार्थमनेकार्थमनवगतसंस्कारं वा निर्वर्धयति, किञ्चिद्वा-
न्यच्छब्दरूपमध्याहरति, अन्यद्वापोहति, अन्यथा वा कश्चिद्वि-
परिणामं करोति, सन्दिग्धं वा निर्णयति, तदर्थमेव तं सकल-
मर्थात्ते । यस्मिन्पदार्द्धे पादे तावत् पदं भवति, यदमिमत्तं निर्वर्तुं
तावन्मात्रमेवार्थात्ते । तन्निर्विचक्षया तदेतदेवं निपुणमन्येषुम्
सर्वत्र ॥

उकारस्योदाहरणम्—“अयं मु॑ ते॒ सम॑तसि॒ कपो॑त इ॒य गर्भ॑-
धिम् । घ॒ञ्चस्तच्चि॑न्न नो॒हसे ॥” (ऋ० सं० १, २, २८, ४) ।
शुनःशेफो नियुक्त आत्मानं मोचयितुमिच्छेन्नेतया गायत्र्येन्द्रं
मुद्राय । ‘अयम्’ इति घर्त्तमानः सन् कर्मणि निर्वृत्तब्राह्म ।
‘ते’ तय युष्मदर्थं सोमः यं प्रति नित्यकालमेव ‘समतसि’ सम्प-
त्तसि । त्वं तामु क्रियास्वाह्वयमानः समतसि सम्पत्तसि । कथं
पुनर्यं प्रति समतसि ? ‘कपोत इय’ कम्पततः कपोतः, कुत्सित-
पतनः, स यथा ‘गर्भधि’ गर्भधानी कपोतिकाम्, अण्डाभयं वा
नीडं प्रति पुनः पुनः पतति, एयं यं प्रति नित्यकालमेव सम्पत्तसि
त्पम्, स एवायममिपुतः सोमः, एमिर्हर्त्तव्यग्मिः । अथ किम्-
स्नामिः करिष्यसि ? मोचय अस्मान् । किंवा ‘घञः’ एयेद् नः
स्तुतिलक्षणं ‘नोहसे’ न वितर्कयसि रोरुपमाणानाम् ? केनाप्य-
मिप्रापयेण वयमेतद् ब्रूमः,—कीर्वा युष्मद्गुणैर्न युक्तमेतदिति,

यतो न मोचयस्यसानतो यूपात् । श्रुत्वैतद्वबुद्धयार्थमार्त्तताम-
क्षाकमवधार्य कारुण्यान्मोचयासान् । किं तेऽस्माभिरयमेव
तेऽस्सत्तः प्रति विशिष्टतरः सोमोऽभिपुत इत्यभिप्रायः ॥

“इवोऽपि दृश्यते” । कदाचिदनर्थकः—इति वाक्यशेषः ॥५॥

किमुदाहरणम् ?—

सु विदुरिषि सु विज्ञायेते इवाथापि नेत्येष इदित्येतेन
सं प्रयुज्यते परिभये । इविभिरेके स्वरितः सचन्ते सुन्यन्त
एके सवनेषु सोमान् । शचार्मदन्त उत दक्षिणाभिर्नेज्जि-
ह्वायन्त्यो नरकम्पतामेति । नरकं न्यरकं नीचैर्गमनं नास्मि-
न्नमणं स्थानमल्पमप्यस्तीति वाथापि न चेत्येष इदित्येतेन
सम्प्रयुज्यतेऽनुपृष्टं न चत् सुरां पियन्तीति सुरा सुनोतेरेव-
मुच्चायचेप्यर्थेषु निपतन्ति त उपेक्षितव्याः ॥ ६ ॥

इति प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ २, ३ ॥

“सु विदुरिषि, सु विज्ञायेते इव”—इत्येते उदाहरणे । सुष्ठु
विदुर्यज्ञं ब्राह्मण इति, इवोऽनर्थक एव वाक्यपूरणः । सुष्ठु
विज्ञायेते यज्ञो नक्षत्रं ब्राह्मणैरिति, ॥३॥वापीवोऽनर्थक एव ॥

व्याख्याताः पदपूरणाः, निपातसमाहारमधुना दर्शयति, तद-
धिकारार्थोऽयम् “अथ” शब्दः । इति सम्भाषणे । अथायमेव
इदिति केचलः प्रयुज्यमानः पदपूरणो भवति । अपिचायमेव
“न-इत्येतेन” “सं” युक्तः, “प्रयुज्यते परिभये” अर्थः । सर्वतो

भयं परिभयम् । कथं प्रयोगः ? “नेज्जिम्हायन्त्यो नरकं पतामेति ।” मृग्य शेषः ॥

केचित्त्वेतत् कृतशेषमत्रार्थायन्ते,—“हविर्भिरेके स्वरितं सचन्ते सुचन्त एके सचनेषु सोमान् । शचीर्मदन्त उत दक्षिणाभिर्नेज्जिम्हायन्त्यो नरकं पताम” इति ॥

नारदेन किल विप्रलम्ब्यमाना असुरपत्न्यो भर्तृन् प्रति समनेन मन्त्रेण प्रन्युचुः । ‘एके’ तावत् ‘इत’ लोकात् ‘हविर्भि’ पुरोडाशादिभिर्निमित्तभूतैः ‘स्य’ ‘सचन्ते’ स्वर्गं लोकं प्राप्नुयन्ति स्म । अथ ‘एके’ ‘सचनेषु’ यज्ञेषु सोमान् सुचन्त अभिपुण्यन्त, तेन कर्मणेत्यर्थः । ‘शचीर्मदन्त’, अन्ये शच्या यावा स्तुतिभिरेके देवान् मादयन्त सन्तर्पयन्त इत्यर्थः । अप्यन्ये ‘दक्षिणाभि’ स्व सचन्ते इत्येतद्देवानुचर्तते । तत्रैव सति, तेन तेनान्युद्यतेषु प्राणिषु श्रेयं प्रति यदि ययमेतानपि भर्तृन् सम्यक् परिचरेम । अन्येषां जप होमादीनां कर्मणामसम्भवे सति । “न इत्” ययमेतेषामप्युप “जिह्मायन्त्यो” जिह्मावरन्त्यो भगवन् “नरकं पताम”,—न ह्यन्यो भर्तृपरिचर्यात् विद्या कश्चनधर्मोऽस्तीत्यभिप्रायः ॥

नरकशब्दं निर्दिशति,—नीचैरस्मिन्नप्यन्ते गम्यत इति नरकम् । यथा नास्त्यग्निं रमणं रतिकरं स्थानमप्यमप्यस्तीति नरकम् । अथाप्ययमपरो निपातसमाहारो नचेत्येष इदित्येतेनैव सम्प्रयुक्तं प्रयुज्यते । केनचिदनुपृष्टे सति प्रतिवचनं भवति । तद् यथा कश्चिन् कश्चिन् पृच्छति,—“तिष्ठन्ति” धृपला ? इति । तत् प्रत्याचष्टे,—“तिष्ठन्ति” इति । ततो ‘यदि तिष्ठन्ति, किमर्थं

नागच्छन्ति ?" इति पुनरनुष्टुप्ते ब्रवीति,—‘न चेत् सुरां पिर-
स्त्यागमिष्यन्ति’ इति, यदि सुरां न पिवन्तीत्यर्थः ॥

अथ “सुरा” कस्मात् ? “सुनोते.”,—सा ह्यभिपूयते अनेकै-
र्द्रव्यैः पिष्टादिभि ।

“एषमुच्चाचक्षेप्यर्थेषु निपतन्ति ॥ उपेक्षितव्या.” । एषमनेन
प्रकारेण उच्चाचक्षेप्यर्थेषु बहुप्रकारेषु समाहृताध्यान्येऽप्येवं बहु-
प्रकारा निपतन्ति । प्रयुज्यमानास्ते लक्षणशास्त्रमेतच्चार्थनिर्घटन-
शास्त्रमुपेत्योपगम्य अनुप्रवेश्य, ईक्षितव्या,—क कस्मिन्नर्थे
वर्तते ? इत्येवं द्रष्टव्या परीक्ष्या इत्यर्थः ॥ ६ ॥

इति निरुक्तवृत्तौ षष्ठाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ६, ३ ॥

चतुर्थः पादः ॥

इतीमानि चत्वारि पदजातान्यनुक्रान्तानि नामाख्याते
चोपसर्गनिपाताश्च तत्र नामान्याख्यातजानीति शाकटायनो
नैरुक्तममयश्च न सर्वाणीति गार्ग्या वैयाकरणानां चक्रे
तद्यत्र स्वरसंस्कारौ समर्थौ, प्रादेशिकेन गुणेनान्वितौ स्यातां
संविज्ञातानि तानि यथा गौरश्मः पुरुषो हस्तीत्यथ चेत्
सर्वाण्याख्यातजानि नामानि स्थुर्यः कश्च तत्कर्म कुर्यात्

सर्वं तत् सत्त्वं तथाऽऽचक्षीरन् यः कश्चाध्वानमश्नुवीताश्वः
 स वचनीयः स्याद् यत् किञ्चित् तृन्यात् तृणं तदद्यापि
 चेन् सर्वाण्याख्यातजानि नामानि स्थुर्यावद्भिर्भाविः सम्प्रपु-
 ज्येत तावद्भूम्यो नामधेयप्रतिलम्भः स्यान् तत्रैवं स्थूणा
 दरशया वा सज्जनी च स्यात् ॥ १ ॥

“इति”—करणोऽधिकारपरिसमाप्त्यर्थः । “इमानि चत्वारि
 पदजातान्यनुकान्तानि, नामाख्याते चोपमर्गनिपाताश्च” इति ।
 प्रनिहाभ्यासो निगम इत्यर्थः । इनामानि, चत्वारि पदजाता-
 नांति व्याख्याय अनुकान्तानि,—पूर्यमाख्यातम्, ततो नामानि,
 ततः उपसर्गाः, ततो निपाता इत्येवमानुपूर्व्येण कान्तानि वर्णि-
 तानि । व्याख्यायेति वाक्यशेषः । कतमानि पुनस्तानि ? नामाख्याते
 चोपमर्गनिपाताश्च—इति । तदपि व्याख्यातमेव ॥ यच्च तदुक्तं,—
 ‘न्यासः किञ्चिदपशिष्यते, तच्चतुर्थेन पादेन वर्णयिष्यामः’—इति
 (१. ४० १ पा० ४ ख०), तदिदमेवावमग्यातं पदचतुष्टयल-
 ङ्गानन्तरमागम्यते,—“तत्र नामान्याख्यातजानांति शाकटायनो
 नेरुनसमयश्च” । तत्र तस्मिन्नेव पादचतुष्टये यानि नामानि
 नानि सर्वाण्येवाविशेषेणाख्यातजानांत्येवं शाकटायन आचार्यो
 धर्षयतीति वाक्यशेषः । नेरुनज्ञानं चैव समयः मिदन्तः स्येवा-
 मविशेषेण गार्ह्यवर्षम् ॥

भाट्ट—कः पुनरन्यथा धर्षयति, येनैवमुच्यते,—शाकटायनो
 धर्षयतीति ? उच्यते,—“न सर्वाणानि गार्ह्यः” धर्षयति । किं

गार्ग्य एव ब्रवीति ? नेत्युच्यते,—“वैयाकरणानां चैके”—
याकरणमधीयन्ते ये, ते वैयाकरणा, तेषां चैके न सर्वाण्यार्या-
तजानि नामानीत्येव ब्रुधत इति वाक्यशेषः ॥

‘तद्यत्र स्वरसंस्कारौ समर्थौ प्रादेशिकेन गुणेनान्वितौ स्यातां
संविज्ञातानि तानि’—इति । तदेतन् प्रपञ्च्यते गार्ग्यपक्षेण ।
यान्यार्यातजानि नामानि, यानि यावन्ति, एव पठ्युपयुक्तस्त-
च्छब्दः । इह त्रिधा व्यवस्था नास्ति । तद्यथा,—प्रत्यक्ष-
क्रियाणि, प्रकल्पक्रियाणि, अविद्यमानक्रियाणि । तत्र, प्रत्यक्ष-
क्रियाणि,—कारको हारक इति । प्रकल्पक्रियाणि, तद्यथा,—
गौरव इति । अविद्यमानक्रियाणि, तद्यथा,—हित्यो डवित्य ।
अरविन्दोऽर्वाङ् चन्द्र इति । तत्रैव सति यत्र वैष्वित्यर्थः ।
केषु नामसु स्वरसंस्कारौ, स्वरध्वोदासादि, सस्कारश्च प्रवृत्ति-
प्रत्ययादि, तौ स्वरसंस्कारौ । समर्थौ, समर्थता नामोपपत्ति-
रुच्यते, सद्गतार्थौ, लक्षणशास्त्रविहितपोषपत्त्या युक्तादित्यर्थः ।
यथैव लक्षणाविप्रतिपत्त्या स्वरोऽवस्थितः, एव सस्कारोऽपि ।
वैष्वपि च प्रादेशिकेन, प्रदिश्यते द्रव्यमनयेति प्रदेश क्रिया, या
तस्मिन् द्रव्ये अवस्थिता यदुधेतुकस्तस्य नामधेयप्रतिलम्भोऽभि-
प्रेतः, तस्या प्रदेशार्याया क्रियाया अभिधायको धातुः स गुण-
इत्युच्यते । अन्यत्र हि गुणशब्दो प्रधाने वर्तते । शेषः, यद्गन्, गुण-
इति समानार्थाः । प्रधानन्तु तत्र क्रियाप्रदेशाग्या, तदभिधायको
धातुः गुणार्यः, स प्रदेशवाचकत्वात् प्रादेशिको गुण इत्युच्यते ।
तेन धातुरूपेणान्विताधनुर्गता स्वरसंस्कारौ स्यातां भवेताम् ।

येषामाह, कित्तेयामिति ? उच्यते,—संविज्ञातानि तानि ।
 समं विज्ञातानि ऐकमत्येन विज्ञातानीत्यर्थः । तेषु तावदविप्रति-
 पत्तिरेवास्माकमाख्यातजानि नामानीति । तद्यथा,—कर्ता,
 कारकः, यन्ता, पाचक इति । न पुनर्यथा गौरश्वः पुरगो हस्तीति ।
 किङ्कारणम् ? यत्र प्रकल्पन्ते क्रियाः, न साक्षादुपलभ्यन्ते ।
 अपि चैतेषु कल्पयितुमपि तावच्छक्यन्ते । तदिच्छादिषु पुनः
 कल्पयितुमपि शक्यन्ते । तस्मान्न सर्वाण्यख्यातजानि नामा-
 नीति । तत्र यदुक्तं 'सर्वाण्यख्यातजानि नामानि' इति तदयुक्तम् ।
 रुदिशब्दे च क्रियाः केवलं शब्दव्युत्पत्तिकर्मण्युपलक्षणभूता
 निमित्तमात्रेणोपादीयन्ते, न यन्तुतोऽर्थक्रियास्वनुसहायभावं प्रति ।
 तत्र शब्दस्य प्रच्युतानुपलक्षितेऽनुप्रवृत्ते ऽभिधाने निवृत्तायां
 क्रियायामुपस्तसाधनव्यापारं निरूप्य क्रियात्प्राप्तमिधानं यन्तु-
 • मात्रस्य प्रतिनिर्देशकं नृदिरित्यभिधीयते ॥

अपरो व्याख्यातार्थः । "तद्यत्र स्वरसंस्कारौ समर्थौ
 प्रादेशिनेन गुणेनान्वितौ स्याताम्" । यत्र यस्मिन्नास्ति स्वरसं-
 स्कारौ, समर्थौ अष्टाध्यायीन्द्रक्षणेपपर्या युक्तौ, प्रादेशामिधा-
 यिता न धात्याभ्येन प्रादेशिनेन गुणेनान्वितौ अनुगतौ, स्यातां
 न्यायवत्कर्मनामिकसंयुक्तेन संस्कारेण । तद्यथा,—कर्ता,
 कारकः, यन्ता, पाचक इत्येवमादि । तदाख्यातजं गुणवृत्तमिति
 प्रतीम इति यावन्शेषः । येषु पुनरष्टाध्यायीन्द्रक्षणेपराद्भूतौ
 स्यात्संस्काराद्यनुगतौ, न च न्याय्यकर्मनामिकसंस्कारयुक्तेन
 प्रादेशाभ्येन धातुरूपेण । किं नेशमिति ? उच्यते,—'संविज्ञा-

नानि तानि” । संविज्ञानपदमितीह शास्त्रे रुढिशब्दस्येयं सञ्ज्ञा ।
 वक्ष्यति हि, अग्निरिन्द्र इत्येवमादीनां संविज्ञानपदत्वम्—“यत्तु
 संविज्ञानभूतं स्यात्” इति । तथा वृत्रहा पुरन्दर इत्येवमादीनां
 गुणपदत्वम् । स एवमिहापि विभागो दृष्टव्यः । तत्र गुणपदानि
 कारकपात्रकादानि । संविज्ञानपदानि तानि “यथा,—गौरस्य
 पुरषो हस्ती” इत्येवमादीनि,—न ह्येषां गवार्दानाम् अप्रत्याख्याय्या
 व्युत्पत्तिलक्षणमस्ति, तस्माद्गुडिशब्दा एवेति इति ॥

अन्ये तु प्रदेशो व्याकरणमिति व्याचक्षते । तत्र हि शब्दानां
 लक्षणानि प्रदिश्यन्ते । तन् कुत ? इच्छित्क्षणानुग्रह लक्षणा
 वयसो वा गुण इत्युच्यते,—प्रसिद्धो हि गुणशब्दोऽनुग्रहेऽवयवे
 च । तद्यथा,—‘गुणे ममाय वर्त्तते’ इत्युक्तेऽनुग्रहे वर्त्तते इति
 गम्यते, अवयवेऽपि,—‘द्विगुणा रज्जु’, ‘त्रिगुणा’ इति श्लोके
 द्वयवयवा अवयवेति गम्यते । शेषं समानमेव पूर्वाभ्या-
 मर्थाभ्याम् ॥

अथवा संविज्ञानानि तानि, संविज्ञातानि तानि चेत्युभायपि
 पाठौ । तस्मादुभयथाऽपि व्याख्यातम्,—सच्च प्रदेश इति ।
 केचिदङ्गभूता त्रिया गुण इति व्याचक्षते ॥

किं गान्यन् ? “अथ चेत् सर्वाण्यग्यातज्ञानि नामानि
 स्युः” । तथाप्ययमपरो दोषः प्रमज्जेत । आह, कतम इति
 “य कश्च तन् कर्म कुर्यान् सत्यं तन्मस्य तथाचक्षीरन्, य
 कश्चाध्यानमश्नुचीत्, अथ स वचनीयं व्यान्, यन् किञ्चिन्
 नृन्यान् नृण तन्”—इति । य कश्चाविशेषेण प्राणां तन् कर्म

कुर्यात्, यत् किञ्चिदनेकप्राण्याध्ययमेकवदभिप्रेत्योच्यते,—
तत्कर्म कुर्यादिति ? सर्वमेव तं प्राणिनं तेनैवकेन नाम्ना आच-
क्षीरन् । तद्यथा । यः कञ्चाध्वानमविशेषेणानश्वोऽप्यशुवीत,
अथ इत्येवं स वचनीयः स्यात् । कस्माद्वाप्यः अश्वपन्नप्य
इत्युच्यते, अन्योऽश्वपन्नपि नोच्यते ? इति विशेषहेतुर्नास्तीति ।
तस्मादश्वोऽपि नैवाशनक्रियायोगाभिप्रायेणाथ इत्युच्यते,
किन्तर्हि ? शब्दव्यवहार एवायमर्थप्रत्यापनार्थः ईदृशः क्रियानिर-
पेक्षः । एवमेव, यन् किञ्चिन् तुन्द्यादविशेषेण तत्सर्वं तर्दन-
क्रियायोगान् तृणमित्येवमुच्यते । तस्माच्च सर्वाण्याप्यनजानि
नामानिति ॥

किञ्चान्यत् ? “अथापि चेन्” अथापि यदि “सर्वाण्या-
प्यातजानि नामानि स्युः” । तथाप्ययमपरो दोषः स्यात् । भाट,
कतमः ? उच्यते,—“यावद्विभाचैः सग्नयुज्येव तावदुभ्यो नाम-
धेयप्रतिलम्भः स्यात् तत्रैवम्” । तद्यथा,—स्यूणा दद्यादा या
सज्जनी च स्यात्”, क्रियाहेतुके हि नामधेयप्रतिलम्भे सति
यावद्विभाचैर्यावतीभिः क्रियाभिरैकं द्रव्यं संयुज्येत, तावदुभ्यो
भावेभ्यः क्रियाभ्यो नामधेयप्रतिलम्भः स्यात् । किं कारणम् ?
न हि तत्र कासाद्भिद्व्यापर्शको विशेषहेतुरस्ति, अन्यासां या
नियामकः । तत्रैवं सति स्यूणा एकैव सति दरे दोने इति
दशया इत्युच्येत, न नोच्यते । तथा च सज्जनेऽप्यं घंश इति
सज्जनीत्युच्येत न नोच्येत । एवमेकानि सरधानि एकक्रिया-
योगादेकनामानि स्युः, एकं घानेकक्रियायोगादेकनाम, उभय-

धापि ॥ ध्यवहाराप्रसिद्धिः । तस्मात् सर्वाण्याव्यातज्ञानि
नामानि स्युः ॥ १ ॥

अथापि य एषां न्यायवान् कर्मनामिकः संस्कारो
यथा चापि प्रतीतार्थानि स्युस्तथैवान्याचक्षीरन् पुरुषं पुरि-
शय इत्याचक्षीरन्नष्टेत्यञ्जन्तर्दनमिति तृणमथापि निष्पन्ने-
ऽभिष्याहारेऽभिषिचारयन्ति प्रथनात् पृथिवीत्याहुः क
एनामप्रथयिष्यन् किमाधारश्चेत्यथानन्वितेऽर्थेऽप्रादेशिके
विकारे पदेभ्यः पदेतराद्वाङ् सञ्चस्कार शाकटायन एतेः
कारितञ्च यकारादिञ्चान्तकरणमस्तेः शुद्धञ्च सकारा-
दिञ्चाथापि सच्चपूर्वो भाव इत्याहुरपरस्माद्भावात् पूर्वस्य
प्रदेशो नोपपद्यत इति तदेतन्नोपपद्यते ॥ २ ॥

आह,—किमिति ? उच्यते,—“य एषां न्यायवान् कर्मना-
मिकः संस्कारो यथा चापि प्रतीतार्थानि स्युस्तथैवान्याचक्षीरन्” ।
एषां पुरुषाश्चादिनाम्नां न्यायवान् लक्षणन्यायेन युक्तः ।

आह,—कः पुनरसाविति ? उच्यते,—कर्मनामिकः
संस्कारः । कर्मरूढं नाम तन् पुनः पाचकलावकादि, तस्मिन्
भयः कर्मनामिकः संस्कारः । किञ्च । यथाचापि प्रतीतार्थानि
स्युः, प्रतीतक्रियाणि स्युः तथैव नान्यान्याचक्षीरन् जनाः ॥

आह,—कथं पुनराध्यायमानान्येतानि न्यायवता काम-
नामिकानि संस्कारेणोपेतानि स्युः, कथं वा प्रतीतक्रियाणीति ?
उच्यते,—“पुरुषं” तावन् पुरि शय इत्यानक्षीरम् । पुरि हासो
शेने पुरिशय इति प्राप्नोति । एवमसौ न्यायवता कार्मतामिक-
संस्कारयुक्तेन शब्देनोक्तः स्यात् । एवं चैव प्रतीतक्रियः शब्दो
भयति । एवमेव “अष्टा इत्यश्वम्” आचक्षीरन्,—अश्नोति हि
असौ इति अष्टा प्राप्नोति । एवमेव वृद्धने तमिति “तर्दनमिति
वृणम्” आचक्षीरन् । न चैवमाचक्षते । न चास्ति कारणे
विद्यमाना क्रिया परोक्षीकर्तुं न्याय्या, तस्मान् न सर्वान्नि
आप्यातजानि नामान्तीति ॥

“अथापि” इदमपरमप्राप्तं कुर्वन्ति, ते शाकटायनादयः ।
किम् ? “निष्पन्नेऽभिष्याहारेऽभिषिचारयन्ति, प्रथमात् पृथिषी-
त्याहुः, क एतामप्रययिष्यन्”—इति । निष्पन्ने, कस्मिन् ?
अभिष्याहरणमभिष्याहारः, तस्मिन्नभिष्याहारे, ततः पश्चादादि-
मुद्येन स्थित्वा तस्याभिधानस्य, ततो विचारयन्ति ।

कतमस्य धातोरत्र रूपमिति ? आह,—प्रथमापृथिषीत्याहुः
ते शाकटायनादयः ।

आह,—ततः किमिति ? उच्यते,—तत्र ययं पृच्छामस्तापन,
यदीयं स्वभावन एव पृथिषी नाम प्रययिष्यन्, ततः क एतामपृथिषीं
सतीमप्रययिष्यन् ? कोऽस्याः प्रथमकरिष्यदिन्यमिप्रायः ॥

अथापि कञ्जिदस्यः अपृथिष्याः सत्याः प्रथमकर्ताभ्युपगम्येन,
ततोऽपि च ययमिदमपरं पृच्छामः,—“विनाचारश्च इति” ।

चशब्दः समुच्चयार्थः,—सर्वस्य हि प्राणिजातस्येयमेवाधारः
प्रतिष्ठा, अथ पुनर्यदेयममथितासीत्, तदा योऽस्या प्रथयिता स
किमाधार आसीत् ?—न ह्यनाधारेणाप्रतिष्ठितेन शब्दे यः प्रथयितुम्,
स चाधारो नास्तीति प्रथनत्रियाभावः प्रथनक्रियाभावे च सति
त्रियाजान्येवमादीनि नामानीत्येतदयुक्तम् । तस्मात् सर्वाण्या
ख्यातजानि नामानीति ॥

“अथ” अपि इदमपरमप्राप्तं शाकटायन इत्ययम् ।

आह,—किमिति ? उच्यते,—“अनन्वितेऽर्थे” इत्येवमादिर्दोषः ।

आह — वेदाङ्गानामेकैकमनेकप्रभेदम् । तद्यथा,—निरुक्तं
चतुर्दशप्रभेदम् । व्याकरणमष्टप्रभेदम् । तत्र, केषाञ्चित् नैरुक्ता
कैश्चिद्वैयाकरणैः साक् केषुचिच्छब्देष्वेकमस्य केषाञ्चित् द्वैमस्यम् ।
तत्र, शाकटायनो नैरुक्ताश्च गार्ग्यवर्जं कानिचिदभिधानान्यनेकैर्धा
तुभिरनुविदधति, पानिचिदेनेनैव । किं कारणम् ? प्रतिनियतो
हि स्त्रेषु स्त्रेषु व्याकरणेषु शब्दानुविधानसमयः । तद्यथा,—
पाणिनाया भू इति प्रकृतिमुपादाय लङित्येन प्रत्ययमुपाददते ।
ततः कृत्वा सानुबन्धलोपस्य लस्य स्थाने तिगादीनादिशक्तिः,
तथाहि तं ट् शब्दमनुविधातुं शक्नुवन्ति । स हि तेषां शब्दानु
विधानोपायः पाणिनिना परिहृतः । सैषां शब्दानुविधाने सप्त
शीलात्येतदेवैषः प्रयोजनमुक्त्वा नान्यम् प्रयोजनमस्ति लडादीनां
मध्ययने लोपे च । अपरे पुनर्वैयाकरणा लट्मट्त्वैव तिगादी
नेवोपाददते । तेषामपि हि शब्दानुविधाने सा सन्त्रशीली । एव
प्रतिनियतया स्वया स्वया सन्त्रशील्या भवतीत्येवमादि समानमेव

शब्दरूप साधयन्ति । तत्रैव शब्दानुविधानोपायविप्रतिपत्तौ सत्या शाकटायन आचार्योऽनेकैश्च धातुमिरैकमभिधानमनुविहितवान्, एकेन चेकमेव । तत्र यदनेकैः अनुविहितवान् तदितरैर्गार्ग्य-पाणिन्यादिभिर्न मृश्यते । किं कारणम् ? अप्रसिद्धो हि स तेषां शब्दानुविधानमार्गः । धातुसमुदायमात्रमेव नामेति । अतस्ते शाकटायनमार्चक्षिप्स-त आहु — “अथानन्वितेऽर्थे” इति । अनन्वितेऽर्थे अमनुगते शब्देनार्थः, यत्र संस्कारव्यमाणोऽपि शब्दोऽर्थमनुगन्तुं न शक्नोति । एवं धातुञ्च असमर्थो भवति ।

“अप्रादेशिके विकारे” च । यथा हि क्रियया तदुद्भवं प्रविश्यते, तदभिधायको यो धातुः, स तदभिधानं विगृह्यमाणं विकर्तुं न शक्नोति यत्र ।

तत्र ह्यियमात्रप्रतिष्ठ शाकटायन सर्वाण्यप्यातजानि नामान्युपपादयिष्यन्नसंगते सति काशदुशायलङ्घनमिव कुर्वन् किमकरोदिति ? “पदेभ्य पदेतराङ्गान् सञ्चस्कार शाकटायन” । पदेभ्य आख्यातपदेभ्य समस्तेभ्योऽवयवानुपादाय पदेतराङ्गान् अन्यान् अन्याश्च इतरतराङ्गान् पदावयवैरूपैश्चान्यैश्चाप्यदर्थं नात्र संसृतवान् ॥

तद्यथा,—‘सन्धम्’—इत्येतदभिधानं सञ्चस्कारः । कथम् ? “एतौ कारितं च यकारादि चातत्करणमस्ते शुद्धं च सकारादि” । एते ‘इण् गतो (अ० ५०)’—इत्यस्य कारितं ण्यन्तं रूपं कृत्वा ततो यकारमन्तप्रादाय यकारान्तं कृत्वा सत्यशब्दस्यान्तमर्द्धं सञ्चस्कारः, ततो ‘यम्’—इति भवति । अस्ते शुद्धञ्च । ‘अस्

मुचि (अ० प०)—इत्येतस्य शुद्धमेव रूपं कृत्वा तकारान्त-
मित्यर्थः । ततः सकारादिशब्दरूपं गृहीत्वा 'सत्'—इत्येतत्,
'सत्यम्'—इत्येतस्य शब्दस्य आदिमकरोदाद्यमर्थं सञ्चस्कार,
तत्सदिति भवति । अत्र योऽयमस्नेस्तकारः, स यकारमधिरो-
हति । एवमेतदेकमभिधानं द्वयोर्धात्वोः सञ्चस्कार सत्यमिति
भवति ॥

अथ कोऽर्थः ? सन्तमर्थं मापयति प्रत्यापयति गमयतीति
सत्यम् । कारितं च यकारादिञ्च शुद्धञ्च सकारादिञ्चेति
इतरस्य चेतरे चार्द्धमिति समुद्यपार्थाश्चकाराः एयं पदेभ्यः
पदेतरार्द्धान् सञ्चस्कार शाकटायनः, तदेतदन्याप्यं कृतवान्,—
को हि नाम पदं विभज्यानेकधातुजं कुर्यात् तदेतद्वत्तत्पूर्वमन्यै-
र्विद्वद्भिः शाकटायनोऽतिपाठिन्याभिमानादकरोत्,—यदभिनन्
पदानि ॥

अपि घोषजायने नः शङ्का, यथासौ प्रवृत्तो नासौ पदेषु
स्थास्यति, अपि चासौ घर्णानपि भेन्स्यति, अनेकार्थाश्च कल्प-
यिष्यति । यो हि पदान्यभिनन्, तस्य घर्णभेदे विशेषहेतुः को
भविष्यति ? तस्मादतिप्रसङ्गदीपोपपत्त्या नानेकधातुजानि
नामानि, नापि सर्वाण्यन्यानि जानि नामानानि ॥

“अथापि” अयमपरो दोषः प्रसज्येत । कनमः ? “सत्त्वपूर्वो
भाव इत्याहुः” अभियुक्तान्नद्विदः । सत्त्वं पुर्यमस्मान्नोऽयं
सत्त्वपूर्यः । किं कारणम् ? सत्त्वाश्रय एव तस्मात् । तत्रैव सति
“अपरस्माद्भावान्” अपरकालीनेन भावेन क्रियया “पूर्यस्य”

पूर्वोत्पन्नस्य “प्रदेशः” प्रदेशानं सञ्ज्ञा प्रतिलम्भो “नोपपद्यते” । किं कारणम् ? उत्पत्तिसहभूता हि सा, स्वेनाभिधानेन क्रिया-निरपेक्षेणाभिसम्बद्धमेव द्रव्यमुत्पद्यते,—नित्यसम्बद्धा हि शब्दार्था । “इति तदेतन्” सर्वथा सर्वाण्याख्यातज्ञानि नामानाति शाकटायनमनं “नोपपद्यते” । तदनुपपत्तायस्मत्पक्षसिद्धिः,—कानिचिदाख्यातज्ञानि नामानि, कानिचिदनाख्यातज्ञानाति । अथ शक्यते प्रत्ययस्थातुं प्रत्ययस्थायितामिति परिसमाप्तो गार्ग्यपक्षः ॥ २ ॥

शाकटायनपञ्चेनेदानामेतान् दोषान् प्रतिसमाधास्यामस्तदर्थं मिदमारभ्यते,—

यथो हि नु वा एतन्नद्यत्र स्वरसंस्कारौ समर्थौ प्रादेशिकेन गुणेनान्वितौ स्यातां सर्वं प्रादेशिकमित्येवं सत्यनुपालम्भ एव भवति यथो एतद्वयः कश्च तत्कर्म कुर्यान् सर्वं तत्तत्तत्त्वं तथाचक्षीरन्निति यस्यामः समानकर्मणां नामधेयप्रतिलम्भमेकेषां नैकेषां यथा तथा परित्राजको जीवनो भूमिज इत्येतेनैवाचरः प्रत्युक्तो यथो एतद्यथा चापि प्रतीतार्थानि स्युः स्तर्धनान्याचक्षीरन्निति सन्त्यल्पप्रयोगाः कृतोऽर्थक्यदिका यथा व्रततिर्दमूनाज्जात्य आट्णारो जागरूको दर्विहोमीति यथो एतन्निष्पन्नेऽभिव्याहारेऽभिवि-

चारयन्तीति भवति हि निष्पन्नेऽभिव्याहारे योगपरीष्टिः
प्रथनात् पृथिवीत्याहुः क एनामप्रथयिष्यन् किमाधारश्चे-
त्यथ च दर्शनेन पृथुरप्रथिता चेदप्यन्यः ॥ ३ ॥

“यथो हि नु चा एतन्” इति । यथेति यावयोपादाने, यथा
येन प्रकारेण । उकारोऽप्यधारणार्थः । व्याख्यातमेतन्,—
“अथाप्युकार एतस्मिन्नेवार्थः” । इतरेण येनैव प्रकारेण
प्रसिद्धमाचार्य्येणाख्यातजत्वं प्रतिपिद्धं नास्ति, तेनैव प्रकारेण
प्रत्यनुभाष्यामीति । हि—इत्यस्यायाम् । कथं हि व्याक-
रिष्यतीति । नु—इत्येव हेत्वपदेशे । यै—इत्ययं यथोक्तपूर्व
पक्षोपदेशार्थः । येनैव प्रकारेणासमर्था हेतव उक्ता, तेनैव
प्रकारेण प्रत्यनुभाष्य प्रतिवक्तव्यमेव समाकरिष्याम ॥

यथैतदुक्तं किमिति ? “तद्यत्र स्वरस्वस्कारौ समर्थौ प्रादे-
शिकेन गुणेनाविष्टौ स्याताम्” इति । आह तत्र किमिति ?
उच्यते,—तदेतन् प्रत्युच्यत इत्युपप्रयुक्तस्तच्छब्दः ॥

आह,—केन पुनः प्रकारेण प्रत्युच्यत इति ॥ उच्यते—
“सर्वं प्रादेशिकमित्येव सत्यनुपालम्भ एव भवति” । सर्वमेव
प्रादेशिकं सर्वमेव त्रियाजं नाम । आह,—ततः किम् ?
इत्येव सत्यनुपालम्भ एव भवति । आह, कथम् ? अणु-
प्रादेशवाचिन आख्यातानुपप्रेक्ष्य तदाश्रयी स्वरस्वस्कारौ याव-
दुगम्यमनुविधेयौ,—विम्बी हि लक्षणगतिर्नैव शब्दापराधो नाप्य-
स्माकम् । भवत इवायमपराधो मन्दशिक्षितत्वात्,—येना

नुविधानुं स्वरसांस्कारौ विद्यमानावपि प्रदेशवाचिनि धातौ न शक्नोति, स त्वं तावत् पुनः पुनः शिक्षस्वान्यद्व्याकरणं यावच्छ-
किस्तवानुविधानुमिति । व्याकरणेऽप्यष्टवामिन्ने लक्षणैरे-
कदेशो विक्षिप्तः । कश्चित् सौत्रो धातुः, कश्चित् तुल्यद्वयशब्द-
घातादतिरिक्ताध्याहारविभागाद्विद्यम्यः । तद् यथा । मतान्त-
रेष्वप्यमिन्नेषु कश्चिन् कश्चिद्विधिरुच्यते । ते च सर्वे एव
प्रयोगमिच्छताः प्रयोगकाल उपसंहर्तव्याः । एवमिहापि
सर्वाण्येव लक्षणशास्त्राण्यपेक्ष्याणि अपिलस्वरसांस्कारसिद्धये ।
—इति स त्वं तावत् शिक्षस्वानिर्घणः, यावदपिलशब्दानां
स्वरसांस्कारानुविधानुमुपज्ञातुं सामर्थ्यमिति ॥

“यथो एतत्” यत् पुनरेतदुक्तम्,—“यः कश्च तन् कर्म
तुल्यात्, सर्वं तत् सत्त्वं तथाऽऽवक्षीरन्निति” । अनेकेषामेक-
नित्यायोगादेकनामता प्रसज्येतेति ॥

अत्र प्रश्नः,—न हि प्रसज्यते । त्वमपि पश्यसि, ययमपि
च “पश्यामः समानकर्मणा” तुल्यकर्मणां अपि सतां कर्मरतां
“नामग्रेयप्रतिलम्भमेकेषां नैकेषां यथा वक्षा यज्जिज्जको जीयन्तो
भूमिज इति ।” तद्वन् कश्चिन् तद्वत्स्युच्यते । अन्यः तद्वत्तपि
न तद्वत्स्युच्यते, आह,—कोऽत्र हेतुरिति ? शृणु—लोकमेव
पृच्छ, तमेयोपालम्भस्व, न मर्योष नियमः कृत इति । यद्य च
तद्यथा,—समानमाहमानानां कश्चिदेवार्थेन संयुज्यते, कश्चिन्,
येदादीनाम्, एकार्थेन संयुज्यत इति अन्यैरपि संयुक्तः, सत्यमेवेज
चालम्भम् । स्वभावतो हि शब्दानां नित्यास्त्येऽपि सति कश्चि

देव प्रियामङ्गीरुन्थावस्थितिर्भवतीति । अथवा क्रियाविशयवृत्तो नियमः स्यान्,—यो हि यदतिशयेन करोति, तस्यानेकक्रिया-
पत्येऽपि सति तद्धेतुक एव नामधेयप्रतिलम्भो भवति ॥

अयं समाधिः,—अथवा न द्रूमो यो यत्र यदा न तक्षति, स
एव तक्षेति । किन्तर्हि ? यो यदा यत्र तक्षा भवति, स एव
तक्षेति । तदेतद्दृक्षणमनियत, काममन्येष्वप्यस्तु कदाचित् क्वचित्
तेषामप्यन्याः क्रियाः नियततराः सन्ति, यद्धेतुको नामधेयप्रति-
लम्भ इति ? तेषां तु तक्षा नियमतः तक्षतीति विशेषः । जीयन्
इधुरसः, शाकजातिर्या । भूमिजोऽङ्गारकः ॥

“पतेनैवोत्तरः प्रत्युक्तः” । आह,—कतमः ? यावद्विर्भाषः
सम्प्रयुज्येत तावद्विभ्यो नामधेयप्रतिलम्भः स्यादित्येषः । पश्या-
मोऽनेकक्रियायुक्तानामपि एकक्रियाकारितो नामधेयप्रतिलम्भो
भवति । तद्यथा,—तक्षा, परिष्ठाजक इत्येतान्येघोदाहरणानि ।
तक्षा ह्यग्न्यान्वपि कर्माणि करोति । न पुनस्तस्य तत्कृतो नाम-
धेयप्रतिलम्भोऽस्ति । तत्र, यदुक्तमेकस्यानेकक्रियायोगादनेक-
नामता प्रसज्येतेति । एतदयुक्तम् । ॥ हि प्रसज्येत । यदि
चोक्तमनेकेषामेकनामता, एकस्य चानेकनामता प्राप्नोति,—ततश्च
व्यवहाराप्रसिद्धिरिति, न हि तदुभयमस्ति । अनेकेषामेकक्रिया-
योगे हि सति एकस्य चानेकक्रियायोगेऽपि हि सति व्यवस्थित एव
शब्दनियमः स्वभावात् एव लोके । तस्मान्न व्यवहाराप्रसिद्धिदोषो-
ऽस्ति । तत्र, यदुक्तं व्यवहाराप्रसिद्धिदोषप्रसङ्गात् सर्वाण्या-
ग्यातजानि नामानीति, एतदयुक्तम् ॥

“यथो षतम्” यत् पुनरेतदुक्तम्—“यथा चापि प्रतीतार्थानि
 स्पुस्तयैनान्याचक्षोरधिति” । अत्र ब्रूमः—शब्दस्वाभाष्यमेतत्
 —यत् तथा सर्वाण्याख्यायन्ते, यथा यथा प्रतीतार्थानि भवन्ति
 न तत्राहमपराध्ये भवतः, नापि शास्त्रम् । यथावस्थितानां हि
 शब्दानामन्याख्यानामत्रमेव क्रियते, नाहं शब्दानां कर्त्ता, य एषां
 प्रयोक्तारस्तानेवोपात्मन्स्र, निराकुट्ट वा यदि शक्नोति ॥

आह,—कस्मिन् पुनः कानिचिदाख्यायन्ते लोके ? तदभिधाने
 स्वाभाष्यमेव,—कानिचित् प्रतीतार्थानि, कानिचिदप्रतीतार्थानि,
 तान्यपि शास्त्रेण प्रतीतार्थान्येव कर्त्तव्यानि एतदेव शास्त्रस्य शास्त्र-
 त्वम्,—यदप्रतीतार्थान्यपि प्रकृत्यादिना प्रतीतार्थानि स्पुस्तयैना-
 न्याचक्षीरधिति आख्यायन्त एव कानिचित्, कानिचिच्छास्त्रेण
 प्रतीतार्थानि क्रियन्ते । ‘कृत्यनुविधापित्वाङ्गत्वं, गुणतस्तेषु
 लक्षणम् । अपि च । “सन्ति” एव “अल्पप्रयोगाः” प्रतीतार्थ-
 धियाः केचित् “कृतः” कृतप्रत्ययान्ताः शब्दाः “अपि” “एक-
 पदिकाः” एकपदप्रकरणान्तर्यस्तिनस्तद्वर्माणः । तत् “यथा,—
 प्रततिर्दमूना जाट्य आट्णारो जागरुको दर्धिहोमीति” । प्रतति-
 र्दमूनातेर्चल्ली । दमूना दममना धेत्येवमादि, अप्रतिरतिधियां । जाट्यः
 जाटायान् । आट्णारो अटनशीलः । जागरुको जागरणशीलः ।
 दर्धिहोमीति दर्वा जुहोतीत्येव प्रतीतार्थान्यपि शाकटायनामिप्रायः ।
 तत्र यदुक्तं—‘न सर्वाण्याख्यातजानि नामानीति’ तद् युक्तम् ॥

“यथो षतम्”—पुनरेतदुक्तम्,—“निष्पत्रेऽमिन्याहारेऽभि-
 चिचारयन्तीति” । अत्र ब्रूमः,—युक्तं ते कुर्वन्ति—“भवति

हि निष्पन्नेऽभिग्याहारे योगपरीष्टि " । योगपरीष्टिर्नाम योगस्य परीक्षणम् ॥

कथञ्चानुत्पन्न सन्नमिधानयोग परीक्ष्येत । तत्र यदुक्त—
 “प्रथनान् पृथिवीत्याहुः” । “क एनामप्रथयिष्यत् किमाधार
 ध्वेति” । ययमेव ब्रूम,—प्रथितेय केनचिद्वत् पृथिवीयमित्याहुः ।
 कथमियमप्रथिता सर्ता पृथिवीत्वमापेति ? उच्यते,—‘अथ वै
 दर्शनेन पृथुरप्रथिता चेदप्यन्यै’ । दृश्यमाना हीय पृथिवी ।
 तस्मात् यद्यप्यप्रथिता केद्विदन्यैस्तथापीय पृथुदर्शनयोगात् पृथि
 व्येव । तत्र, यदुक्त—क एनामप्रथयिष्यत् किमाधारध्वेति
 एतदुक्तम्, अन्यथा हि धात्वर्थो नोपपद्यत एव । तत्रैव सति,
 यथा न विरोत्स्यते, तथा निर्वक्ष्याम । तस्मादविरुद्ध शाक
 टायनाभिप्राय ॥ ३ ॥

अद्याप्येव मरु एव दृष्टप्रमादा उपालभ्यन्ते यथो एत-
 त्पदेभ्यः पठेतरादीन् त्मत्रचस्कारेति योऽनन्वितेऽर्थे
 सन्नचस्कार म तेन गर्हः मैषा पुरुषगर्हा यथो एतदपर-
 स्माद्भारान् पूर्वस्य प्रदेशो नोपपद्यत इति पश्यामः पूर्वा-
 त्पन्नाना सन्नानामपरस्माद्भारान्नामधेयप्रतिलम्भमेवेपा
 नैकेपां यथा पित्वादो लम्भचूडक इति पित्त मरणाद्वा
 मेदनाद्वा ॥ ४ ॥

इति प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ १, ४ ॥

“अथ” । “अपि” च, यदि दृष्टेऽप्यस्या पृथुत्वे न वयमुप
लभ्यामहे । ननु “एव” सति, “सर्व एव दृष्टप्रवादा उपालभ्यन्ते”
न केवलमहमेव । योऽय दृष्ट्वा प्रवीति, स तत्र दोष एव ।
तथा सति, दृष्टवान् प्रसज्येत, अनिष्टञ्चैतत् । तस्मात् पृथुदर्श
नात् पृथिवीत्युच्यते ॥

“यथो एतत्” यत् पुनरेतदुक्तम्—“पदेभ्य एदेतराद्धात्सञ्ज-
स्मरेति” अत्र द्रूम,—“योऽनन्विने” शब्देनानभिधेये “अर्थे”
अननुगतमसम्बद्ध “सञ्चस्कार, स तेन” सम्बद्धेन सस्कारेण
‘गर्ह’ गर्हणीय । पुनराचार्यो योऽनुगतधातुभिरनेकैरेकामि
धातुगतान्धातुस्तत सञ्चस्कार, नैव मौल्येन । “सैवा” तदमि
प्रायापरिज्ञानात् “पुरपगर्हा” पुरपो हि कश्चित् अशिक्षितत्यादेक-
धातुजमपि न जानाति, किमुत बहुधातुजम् । अपि च सन्ति
लोके तादृशा पुरषा, ये कारकहारकादीन्यपि प्रकटक्रियाणि
सन्ति, कतमेभ्यो धातुभ्य एतान्यमिनिष्पाद्यन्त इति ॥ जानते,
एव पुरन्दोषो न शास्त्रदोष,—यदनुगमयितुं शब्दैर्यो न शक्यते ।
तत्र,—‘यदुक्तम्, अननुगत एवार्थ सञ्चस्कार शाकटायन, सन्त-
मेव ह्यर्थमाययति गमयताति’, सत्यम् । तस्मादुपपद्यत एव
शाकटायनमतम् ।

अपि च, रुद्धिशब्दयुत्पत्तिर्मन्त्रेष्वपि दृश्यते । यथा
लक्षण, तथा लक्ष्य प्रवर्तितुमर्हति,—इतरथा हि कस्य तद्वक्ष्य
स्यात् । यद्वत्सर्पन् तत्सर्पिरिति मन्त्र, यन्नयनात्तममपदिति
मन्त्र । अपि च, ग्राहणेनाप्यनेकधातुजान्येव कृत्वा निर-

च्यन्ते । तत्र मन्त्राभिधानानि यत्परिज्ञाने च फलमुपपद्यते ।
 आह,—“तदेतत् व्यक्षर हृदयमिति, ह इत्येकमक्षरमभिहरन्त्यस्मै
 स्वाश्चान्ये च य एव वेद, व इत्येकमक्षर ददत्यस्मै स्वाश्चान्ये च
 य एव वेद, यमित्येकमक्षरमेति स्वर्गं लोके य एव वेद (श० ब्रा०
 १४, ८, ४, १)” —इति । एव हरतेर्देदातेरेतेर्हृदयशब्द । तदर्थं
 फलोपदर्शनाय ब्राह्मणेनैव निरुक्त । तच्च न परं प्रमाणम् ।
 तस्माच्छाकटायनस्तदनुद्दिश्य सम्यगेव कृतवान्,—यदनेकैर्धातुभि
 रेकमभिधान निरुक्तवानिति ।

“यथो एतत्” यत् पुनरेतदुक्तम्,—“अपरस्माद्वाचात् पूर्वस्य
 प्रदेशो नोपपद्यत इति पश्याम ” अत्र ब्रूम,—“पूर्वोत्पन्नाता
 सत्त्वानामपरस्माद्वा भाषानामधेयप्रतिलम्भम्” । अपरस्मादपि
 सतो भावान् । “एकेयाम् ? न एकेयाम्” । तत्र “यथा”—
 “विज्यादौ लम्बचूटक इति” । पश्चात्कार्लानयापि चूडालभ्यन
 त्रियया, भविष्यता योगेन विद्यादनत्रियया च, पूर्वोत्पन्नस्य
 सत्त्वस्य नामधेयप्रतिलम्भ उपपद्यमानो दृष्ट । क चान्यत्र नोप
 पद्यते । तत्र यदुक्तमपरस्माद्वाचात् पूर्वस्य प्रदेशो नोपपद्यते,
 रुद्धैतदनेकवर्षादयुक्तम् । उपपद्यत एव हि केवास्तिदिति ॥

“वि-व भग्नाढा भेदनाढा” । भृत हि तद्भु भवति धीजा
 नाम्, विभर्ति वा । दुर्मिशर्दा भक्ष्यमाण जनम्, भेदनाढा
 भिद्यते हि तदवश्य भक्षणायेति ॥

आह,—विमिदमनिमध्यिष विमपि पूर्वोत्तरपक्षस्तत्र नामा-
 न्यातजत्वमधिहृत्योक्तमिति ? उच्यते,—शिष्यमुद्दिष्टवृद्ध्यर्थमेत-

दुक्तम्, कथं नाम व्युत्पन्नबुद्धिः शिष्योऽप्रतिबुध्यमानः सर्वतो-
मुधानेव लौकिकवैदिकान्छब्दादिर्नूयादिति । सर्वाण्येव हि
व्याकरणानि निरुक्तानि च वेदाङ्गत्वाविशेषात् प्रमाणानि । तेषा-
मेव फलमिदं साध्यित्येतद्वक्ष्यं तदुक्तमिति ॥ ४ ॥

इति निरुक्तवृत्ती पद्याध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥

पञ्चमः पादः

अथापीदमन्तरेण मन्त्रेष्वर्थप्रत्ययो न विद्यतेऽर्थम-
प्रतियतो नात्यन्तं स्वरमंस्कारोद्देशस्तदिदं विद्यास्थानं
व्याकरणस्य कार्त्तुस्त्वं स्वार्थसाधकञ्च यदि मन्त्रार्थप्रत्यया-
पानर्थकं भवतीति कौत्सोऽनर्थका हि मन्त्रास्तदेते नोपे-
क्षितव्यं नियतवानो युक्तयो नियतानुपूर्व्या भवन्त्यथापि
ब्राह्मणं रूपसम्पन्ना विधीयन्ते । उरु प्रथस्वेति प्रथयति ।
प्राहाणीति प्रोह्यथाप्यनुपपन्नार्थाभवन्ति । ओषधे त्राय-
स्वनं स्वधिते भैनं हिंसीस्तिषाह हिंसन्नथापि विप्रतिपि-
द्वार्था भवन्ति । एक एव रुद्रोऽश्वतस्थे न द्वितीयः ।
अमंख्यातासहस्राणि ये रुद्रा अधि भूम्याम् । अश्वरुद्रिन्द्र

जज्ञिषे शतं सेना अजयत्साकमिन्द्र इत्यथापि जानन्तं सम्प्रे-
 प्यत्यग्नये समिध्यमानायानुब्रूहीत्यथाप्याहादितिः सर्व-
 मिति । अदितिर्घोरदितिरन्तरिक्षमिति । तदुपरिष्ठाद्-
 व्याख्यास्यामोऽथाप्यविस्पष्टार्था भवन्त्यभ्यग्यादृश्मिञ्जारया-
 यिकाणुकैत्यर्थावन्तः शब्दसामान्यादेतद्धं यज्ञस्य समृद्धं
 यद्रूपसमृद्धं यत् कर्म क्रियमाणमृग्यजुर्वाभिषदतीति च
 ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

एवं नामाख्यातोपसर्गेनिपातानां प्रविभागेनावस्थितानामेत
 लक्षणं परित्थायते—“अथापीदमन्तरेण मन्त्रेष्वर्थप्रत्ययो न
 विद्यते” । अथशब्दोऽधिकारार्थः । द्वितीयं शास्त्रात्प्रयोजन-
 मधिकरोतीति । अपीति सम्भाषणे । अपि पदेषु विभागेनाव-
 स्थितेषु लोके घेदे घा, अपि मन्त्रेषु वाक्यभाषेनावस्थितेषु, ॥
 समस्तार्थस्तस्मिन् प्रत्ययो विशेषावधारणं न विद्यते, न भवती-
 त्यर्थः । अपीदं शास्त्रमन्तरेण पदार्थप्रत्ययो नास्ति । अपि
 वाक्यार्थ इत्यभिप्रायः ॥

आह,—कः पुनः पदार्थवाक्यार्थयोर्विशेष इति ? उच्यते,—
 साकादृक्षः पदार्थो निराकादृक्षो वाक्यार्थः । तद्यथा,—गौरि-
 त्युक्ते किमित्याकादृक्षा भवति, ततो गच्छतीत्युक्ते निराकादृक्षं
 भवति, तथा गच्छतीत्युक्ते क इति साकादृक्षं भवति तथा गौरि-
 त्युक्ते निराकादृक्षं भवति । अथेदानीं गौर्गच्छतीत्युक्ते गौर्वाह-

बोहादिभ्यो व्याधृत्य गमनेऽवतिष्ठते, गमनं चान्वेभ्यो व्याधृत्य गज्येवावतिष्ठते । एष चाक्यार्थः । स एष प्रकरणाधिरोधी चाक्यार्थः पदार्थं नियमेन लक्षयति, पदार्थश्च पदलक्षणम् । पदार्थ-सन्निधौमेव हि व्याकरणे पदानां प्रकृतिप्रत्ययादीनि लक्षणानि व्यादिश्यन्ते ॥

यत एवमतः “अर्थमप्रतियतो नात्यन्तं स्वरसंस्कारोद्देशः” । अर्थमप्रतियतोऽप्रतिपाद्यमानस्यावधृतार्थस्येत्यर्थः । “नात्यन्तम्” । नैकान्तिकेन, एकान्तं नाम निश्चयोऽनिश्चयेनेत्यर्थः । किम् ? ‘स्वरसंस्कारोद्देशः’ । स्वरोद्देशः संस्कारोद्देशश्च, स्वरावधारणं संस्कारावधारणं नास्तीति चाक्यशेषः । किं कारणम् ? न ह्यन-वधृतार्थः स्वरसंस्कारावधारयितुं शक्नुयात्,—अर्थवशेन हि स्वरसंस्कारावतिष्ठेते ॥

“तदिदम्” एवं वृत्त्या निरुक्तशब्दं “विद्यास्थानम्” एतद-र्थान्त्वावर्धपरिहानस्य । अर्थवशागत्याश्च स्वरसंस्कारोद्दि-“व्याकरणस्य कार्त्स्न्यं” वृत्स्नभाव्यं, करोतीति चाक्यशेषः । व्याकरणेन हि स्वरसंस्कारी विन्येते । तस्मादपरिसमाप्तमेव तायद् व्याकरणं यावत् निरुक्तं नाधिगतमिति,—न हि अनैरुक्तो-ऽर्थमवधारयितुमलम्,—नानवधृतार्थः स्वरसंस्कारस्य विज्ञा-नीयादिति ॥

आह,—ननु व्याकरणस्य कार्त्स्न्यमेतत् करोतीत्युक्ते तच्छे-पमेवेतत्, गुणादिवत्, ततश्च विद्यास्थानत्वमस्य निरुध्यत इति ? नेत्युच्यते,—“स्वार्थसाधकश्च” । स्वार्थाजहद्वृत्त्या (अजहत्स्वार्था-

वृत्त्या) होतदनुपङ्गतो व्याकरणस्य कृत्कृतां करोति । यथा लोके स्वार्थमपरिहाय कश्चित् परानुग्रहं करोत्येवम् । यत् पुनरेतदुक्तं गुणादिचदिति । त्रि हि तन्त्रान्तर्भूता एव “उणादयो बहुलम् (पा० ३, ३, १)” — इत्युक्तम्, न पुनर्निघण्टवो बहुलमिति । तस्मान् स्वतन्त्रमेवेदं विद्यास्थानमर्थनिर्वचनम्, व्याकरणन्तु ‘लक्षण-प्रधानमिति विद्वेषः ॥

आह,—“यदि मन्त्रार्थप्रत्ययाय” एतदारभ्यते, हन्त तदेव मर्थमारभ्यमाणम् “अनर्थकम्” एव “भवतीति” । आह,—क एयमाहेति ? उच्यते,—“कौत्सः” । किं कारणम् ? “अनर्थका हि मन्त्राः” । न हि मन्त्राणामर्थोऽस्ति घाच्यवाचकत्वेन । तदर्थनिर्वचनायारभ्यमाणमिदमप्यनर्थकमेव भवति । तस्मान्ना-रुधर्यमित्येवं कौत्सो मन्यते ॥ “तन्” एतदेवमुच्यमानं कौत्सम् “एतेन” अनेन नैरुक्तेन “न” “उपेक्षितव्यम्” । उपगम्य घेदं शास्त्रञ्च ईक्षितव्यम्, किमसी सन्त्यमाचष्टे वृधेति वा परीक्ष्यम् । अर्थयत्त्वे मन्त्राणां यदुधेतुज्ञानं घश्यमाणं तदुपा-म्यार्थयत्त्वं मन्त्राणामीक्षितव्यमिति केचिदाहुः ।

कया पुनरुपपत्त्या कौत्सो मन्त्राणामानर्थक्यमाहेति ? उच्यते,—“नियतवाचो युक्तयो नियतानुपूर्व्यां भवन्ति”—इति । नियतवाचो युक्तयः, निरुद्धवाचो युक्तयः,—अभिधाननियता हि ते भवन्ति ।—“अथ वा याहि घीतये (सा० घे० सं० १, १, १, १)”—इति मन्त्रेण पुनर्विभावसो ! आगच्छ पातायेति । नियतानुपूर्व्यां नियतनिष्ठानुपूर्वो पदप्रयोगस्य । तद्यथा,—‘अथ

आपाहि' इति न पुनर्मवति 'आयाहान्ने' इति । इह लोकेऽर्थवतां
शब्दानामन्त्यमेव पर्यायचञ्चनता दृष्टा गवादिप्रयोगे, तथा न
पर्याय्यं दृष्टम् । तथा,—'गोणीमस्याज' 'अस्याज गोणीम्'
'भाहर पात्रम्' 'पात्रमाहर' इति । न च तथा मन्त्रेषु । ततो
ऽर्थवच्छब्दवैभक्त्यात् पश्यामोऽनर्थका मन्त्रा इति ॥

अथाप्ययमपरो हेतुरनर्थक्ये मन्त्राणाम् । आह,—कतमः ?
इति, उच्यते,—“ब्राह्मणेन” ते “रूपसम्पन्नाः” अपि सन्तो
“विधीयन्ते” एष । यदि ह्येते अर्थवन्तोऽभविष्यन्, स्येनैव
लिङ्गेन स्यमात्मानमेते विनियोक्तुं समर्था इति कृत्वा न ब्राह्मणेन
तेषु तेषु कर्मसु व्यवाहृत्य, विहिताश्च । तद् यथा,—“उरु
प्रधुष्येति” प्रथयति (श० धा० १, १, ६, ८) प्रथनलिङ्गो मन्त्रो
विहितः प्रथनकर्मणि, यथा च,—“उरु प्रधा उरुप्रधस्योर ने
यनपति” प्रथयाम् (य० धा० सं० १, १२) । यद्गुरिदम्, पुनो-
द्देशं प्रत्युच्यते । पुरोद्देश ! त्वं विस्तीर्णप्रथनं सत् विस्तार-
प्रथाः, स्वत्मानं ते तव यक्षयतिधार्य यजमानः प्रजापशुहिर-
ण्यदिमिधोरप्रथतां विस्तीर्यतामिति । तथा,—“प्रोहाणीति
प्रोहति”—इति ब्राह्मणं द्रोणकल्यप्रोहणविधायपि । “इदमह-
मात्मानं प्रोहामि”—ब्राह्मं प्रेरयामि इति प्रोहाणीति प्रोहति,
प्रोहणलिङ्गो विहितः प्रोहणकर्मणि । तस्माद्विद्वत्सम्पन्नविधा-
नात् पश्यामो ब्राह्मणेनानर्थक्यस्वरूपमेव सन्तं मन्त्रं निघुक्तम् ।
एवं सति, मन्त्रं मन्त्रं पुनर्विदधत् ब्राह्मणमर्थवत् । अन्तर्का
मन्त्राः—न अर्थवन्तः सन्तो दास्यद्ब्राह्मणेन विधीयेत्, विहिताश्च ।

तस्मादनर्थका मन्त्रा इति पश्यामः । अपि च,—ब्राह्मणस्यानर्थ-
क्योपगम्ये देशकालकर्तृदक्षिणादिकर्माङ्गभूतं कुत उपलभ्येत ?
तथाच ब्राह्मणस्यानर्थक्येऽभ्युपगम्यमाने घेदैकदेशस्य मन्त्रस्या-
त्यन्तमेवानर्थकत्वं अभ्युपगतं स्यात्,—न हि ब्राह्मणस्य विधिस्तु-
त्यर्थाद्युनेऽर्थवत्तास्ति, मन्त्राणां पुनर्चाच्ययाचकत्वेनानर्थकानामपि
सतां विनियोगमात्रेणार्थवत्ता स्यात् । एतस्माच्च काममतर्थका
मन्त्रा वाच्ययाचकत्वेन सन्तो विनियोगमात्रेणैवार्थवतो विधे-
यत्वात् विधायकत्वाच्च ब्राह्मणमर्थवदस्त्विति ॥

“अथापि” अयमपरो हेतुरनर्थकत्वे मन्त्राणाम् । आह,—
कतमः ? इति उच्यते,—“अनुपपन्नार्थाः” हि एते “भवन्ति” य
एतेष्वर्थो लभ्यते,—अयमेतेष्वर्थः स्यादिति नासाद्युपपद्यते ।
तद्यथा,—“ओपधे प्रायस (य० वा० सं० ४, १, ६, १५) एतम्”
—इत्याह । न चोपधिरात्मानमपि त्रातुं समर्था, किं पुनर्गृह्यम्
तथा,—“स्वधितेमेन च हि च सीः (य० वा० सं० ४, १, ६, १५)
इत्याह” आत्मानमेव “हिंसन्” । को हि नाम एषमुक्त्वा न्ययमेव
हिंस्यान् ? दिनस्ति च । लोके यान्येवंविधानि वाक्यान्द्युन्मत्त-
प्रभृतीनां तान्यनर्थकान्युच्यन्ते, तर्ह्येवेमानि । तस्मादिमान्यप्य-
नर्थकानीत्युपपद्यते ॥

“अथापि” अयमपरो हेतुरनर्थक्ये मन्त्राणाम् । आह,—
कतमः ? इति, उच्यते,—“विप्रतिषिद्धार्था भवन्ति” इति ।
अन्यस्यान्येन विरुद्धार्थेन प्रतिषेधो विप्रतिषेधः, इतरतरव्याघात
इत्यर्थः । तद्यथा,—“एक एव ग्नाऽप्यतस्थो न द्वितीयः”

“असङ्ख्याता सहस्राणि ये रुद्रा अधि भूम्याम् (५० पा० सं० १६, ५४)” “अशत्रुरिन्द्र जज्ञिये (अ० सं० ८, ७, २१, २)” “शतं सेना अजयत् साकमिन्द्रः (अ० सं० ८, ५, २२, १)—इति” ।
 एतान्युदाहरणानि । “एक एव रुद्रोऽवतस्ये न द्वितीयो रणे निघ्नन् पृतनासु शत्रून् । संसृज्य विश्वा भुवनानि गोप्ता प्रत्यङ् जनान् सङ्घुकोचान्तकाले ॥” ‘एक एवावतस्ये रुद्रः’ स्थितयान्, ‘रणे’ रणाय रणार्थम्, ‘न’ अन्यो ‘द्वितीयः’ कश्चिदस्ति । इति रुद्रयदुत्पत्तिप्रतिषेधः । कथमवतस्ये ? ‘नि’ निश्चयेन ‘भून्’ पृत-
 नासु स्पर्द्धनीयेषु संग्रामेषु ‘शत्रून्’ । किमून्, स एकः ‘संसृज्य’ सृष्ट्वा, ‘विश्वा’ विश्वानि भुवनानि ‘गोप्ता’ रक्षिता, सृष्ट्वा च सर्गाकान्दानन्तरमेव पालयिता च स्थितिकाले । ‘प्रत्यङ्’ प्रतिपक्षेन ‘जनान्’ ‘सङ्घुकोच’ सङ्घोचयति, ‘अन्तकाले’ प्रलयकाले ।
 य एव गुणयुक्तो रुद्रस्मन् धर्मं तनुमः । “असंख्याता ०-० भूम्याम् तेषां सहस्रयोजनेऽव धन्यानि तन्मसि” (५० पा० सं० १६, ५४) ।
 एषा शतशतद्विधेऽनुष्टुप् । अनेन चाग्निचयनेऽर्घ्यपर्वेनाज्ञाक्षामिभ्रा गवेधुक्ताः सप्तशतौ हवन्ते उत्तरम्वां श्रोणावन्त्यायामिष्टकापाम् ।
 प्रजापतेरार्घम् । “असंख्याता” असंख्यातानि ‘सहस्राणि’ वहनीनि यावदुक्तं स्यात्, केनम् ? ‘ये रुद्राः’ ‘भूम्याम्’ ‘अधि’ उपरि ‘तेषां’ ‘सहस्रयोजने’ अर्घ्यानि अवस्थितानामेव ‘अयं’ ‘तन्मसि’ तनुमः ‘धन्यानि’ धनूनि । अथानानामेवास्यान् प्रतीत्यभिप्रायः । तावदेतानभिष्टुमो यावत्तानि तानि धनूनि । “त्वं सिन्धून् भवामृजोऽधराचः बह्वहम् । अशत्रुरिन्द्र जज्ञिये विश्वं

‘अनिमित्तः’ आदरवान् जयं व्रति, ‘एकवीरः’ एक एव विक्रान्तः
अप्रतिद्वन्द्वः सङ्ग्रामेषु, ‘शतं सेनाः’ बहूनि शत्रुसेनाः ‘साकम्’
अवस्थिताः ‘अजयत्’ एक इन्द्रो यः, तं वयं स्तुमः । एवमितरे-
तरप्रतिपिडाभ्येतानि मन्त्रवाक्यानि । यद्येको रथः, नासङ्ख्या-
तानि सहस्राणि, अथासङ्ख्यातानि, नैकः यद्यशत्रुः, कथं शतं
सेना अजयत् ? अथ शतं सेना अजयत्, कथमशत्रुः ? लोके हि
यान्येवंलक्षणानि वाक्यानि उन्मत्तार्थानाम्, सान्पनर्थकानीति ॥

“अथापि” अयमपरां हेतुमन्त्राणामानर्थक्ये । कतमः ? इति,
उच्यते,—“जानन्तं सश्रेप्यति” अध्यप्युहंतारम् । कथम् ?
‘अग्रये समिध्यमानायानुग्रहीति “तुद् हुक आहः । अग्रये
समिध्यमानाय होतृनुग्रहीति ।” (श० ब्रा० १, ३, २, ३) । होता
हि विधिज्ञ एव भवति,—नडाविद्वान् विद्वितोऽस्तीति स विज्ञा-
नात्येषामुष्मिन्नवधाविद् मयानुष्ठातव्यमिति । तदेतद्विज्ञातार्थस्य
सतः सश्रेपणमनर्थकमेव भवति । यदेतदर्थकमेवमग्येऽपि
मन्त्रा इति ॥

“अथापि अयमपरां हेतुमन्त्राणामानर्थक्ये । आह,—कतमः ?
इति, उच्यते,—“आह” मन्त्रनिगमः “अदितिः सधमिति” ।
आह,—विमुदाहरणम् ? ‘अदितिर्गदितिरन्तरिक्षमिति’ “अदि-
तिर्गदितिरन्तरिक्षमदितिर्माता स पिता म पुत्रः । विश्वेदेवा
अदितिः पञ्च जना अदितिर्जातमदितिर्जनान्यम् ॥” (श्र० मं० १,
६, १६, ५) । “तन्” एतदुदाहरणम् “उपनिष्ठाद् व्याख्यास्यामः” ।
१६ त्वयमर्थमियमुदाहृता,—कथं यैय र्याः, सा अन्तरिक्षम् ?

यैव माता, स एव पुत्र, स एव पितेत्येवमादि किमपि बहुत्र परम्परासम्बद्धमुच्यते ? तदर्थवत्त्वे सत्युपपादयितुमशक्यम् । तस्मादनर्थका मन्त्रा इति ॥

“अथापि” अयमपरो हेतुरानर्थक्ये मन्त्राणाम् । आह,—
 फलम् ? इति, उच्यते,—“अविस्पष्टार्था” अपि हि केचित्
 “भवन्ति” । तद्यथा,—“अम्यग्, यादृस्मिन्, जारयायि,
 काण्डका,—इति” एवमादयः । न ह्येषा विस्पष्टार्थता मन्त्रेषु
 शक्यते परिज्ञातुम्,—न च केचिदर्थयन्त केचिदनर्थका इति
 न्याय्यमभ्युपगन्तुम्, अङ्गाधेशस हि स्यात् । तस्मात् सर्वं एवा
 नर्थका इति ॥ परिसमाप्त पूर्वपक्ष ॥

स्वपक्षनिदानं स्थापयिष्याम, तदर्थमिदमारभ्यते,—‘अर्थयन्त
 शब्दसामान्यात्’ इति । अर्थयन्त एव मन्त्रा इति प्रतिज्ञा ।
 हेतुरुच्यते,—शब्दसामान्यादिति । समान एव हि शब्दो लोके
 मन्त्रे च । तथा च, य एव गोशब्दो लोके सरसस्वारायुक्तः, स
 एव मन्त्रेष्वपि । तत्रैव सति, स एवार्थवान् लोके स एव
 चानर्थको मन्त्रेष्विति विशेषहेतुर्नास्ति, असति च विशेषहेता
 धर्थयन्त एव मन्त्रा शब्दसामान्यादित्युपपद्यते । तत्पुनरेतदुक्तम्,
 —प्रयोगानियमाद्दोषेऽर्थवत्त्वप्रयोगनियमाच्च मन्त्राणामानर्थक्य
 मिति, तन् प्रति घट्याम एतन् लोकेऽपि हि प्रयोगनियमो दृष्टः ।
 तद्यथा,—पितापुत्राविति ॥

किञ्चान्यन्,—“एतद् यन्नस्य समृद्धं यदूपमसृद्धं यत् कर्म
 प्रियमाणमृग्यदुर्धामिवदतीति च ब्राह्मणम् । एतदेव हि यन्न

कर्मणः समृद्धम् । तत् किम् ? इति, उच्यते,—‘यद्गुणसमृद्धम्’
 मन्त्रलिङ्गैरभिधीयते, तदेव हि समस्तवृद्ध्या युक्तं भवति,
 नेतरत् । एतदेव सुतरां स्पष्टीकरोति,—‘यत् कर्म क्रियमाण-
 मृद्गुणाभिषदतीति ■ ब्राह्मणमिति’ । शब्दसामान्याद्ब्राह्मण-
 ग्रामाण्याच्चेति । च शब्दो ब्राह्मणमपि च मन्त्राणामर्थवत्त्वमेव
 दर्शयति । अनर्थका हि सन्तः कथं कर्माभिषदेयुः ? कथं याज्ञ-
 भिषदन्तः समर्द्धयेयुः ? अर्थवाचं वाम्युपगतं भवता ब्राह्मणस्य ?
 अथापि ब्राह्मणेन रूपसम्पन्ना विधीयन्ते इति अत्र ब्राह्मणेन
 सिद्धमेवार्थवरवमुक्तं मन्त्राणाम् । नदेतदुपदर्शितमस्वामिस्तस्मा-
 दर्थवन्त एव मन्त्रा इति ॥ १ ॥

श्रीलन्तौ पुत्रैर्नष्टमिरिति यथो एतन्नियतवाचो
 पूक्तपो नियतानुपूर्व्या भवन्तीति लौकिकेष्वप्येतद्यथेन्द्राग्नी
 पितापुत्राविति यथो एतद् ब्राह्मणेन रूपसम्पन्ना विधी-
 यन्त इत्युदितानुवादः स भवति यथो एतदनुपपन्नार्था
 भवन्तीत्याग्रापवचनादर्हिंसा प्रतीयेत यथो एतद् विप्रतिपि-
 दार्था भवन्तीति लौकिकेष्वप्येतद्यथाऽसपत्नोऽयं ब्राह्मणो-
 ऽनमित्रो राजेति यथो एतज्ज्ञानन्त संग्रह्यतीति ज्ञानन्त-
 ममियादयते जानते मधुपर्कं ग्राह यथो एतददितिः सर्व-
 मिति लौकिकेष्वप्येतद्यथा सर्वरसा अनुग्राह्याः पानीयमिति

यथो एतदनिस्पष्टार्था भवन्तीति नैप^१ स्थाणोरपराधो
 यदेनदमन्धो न पश्यति पुरुषापराधः स भगति यथा जान-
 पदीषु विद्यातः पुरुषनिशेषो भगति पारोपर्ययित्सु तु खलु
 वेदितृषु भूयोगियः प्रशस्या भगति ॥ २ ॥

प्रथमाध्यायस्य पञ्चमःपादः ॥ १, ५ ॥

किं पुनः समृद्धरूपत्वे मन्त्राणामुदाहरणम् ? उच्यते,—
 “क्रीलन्तो”—इति। “इहैव स्त मा विर्योष्ट विश्वमायुर्व्यश्रुतम्।
 कालन्तो पुत्रैर्नप्तृभिर्मोदमानो स्ये गृहे ॥” (ऋ० स० ८, ३,
 २८, २)। सूर्याया आर्यम्। विवाहे विनियुक्ता। अनुष्टुप्।
 ‘इहैव’ ‘स्त’ भवन्त युष्मा, ‘स्ये गृहे’ ‘मोदमानो’ हर्षमानो ‘मा
 विर्योष्टम्’ मा च विर्युज्येताम्। ‘विश्व’ सर्वम् ‘आयु’ व्यश्रुत
 क्रीलन्तो ‘पुत्रै’ ‘नप्तृभि’ पौत्रैश्च सहेत्याशी। व्यापितमर्थवत्स्य
 मन्त्राणाम् ॥

अधुना परपक्षे हेतवो निराकर्तव्या, तदर्थमिदमाह,—“यं
 एतत्” इति। यत् पुनरेतदुक्तम्। “नियतवाचो युक्तय, नियतानु
 पूर्या भवन्ति इति”। अथ त्रूम,—“लौकिकेष्वपि” ह्यर्थवत्तु
 शब्देषु नियतवाचो युक्तित्वे नियतानुपूर्यत्वञ्च दृष्टमेव। “एत
 द्युपधा,—इन्द्राग्नी पितापुत्राविति” च। तत्र, यदुक्तं नियतवाचो
 युक्तिव्याप्तिनियतानुपूर्यत्वाच्चानर्थंवा मन्त्रा इति। एतदयुक्तम्।
 लौकिकेष्वपि हि नियतप्रयोगा सन्त शब्दा केचिदर्थवन्तो

दृष्टाः, यथेन्द्राग्नी पितापुत्राविति । स एव प्रयोगनियमादनर्थका
मन्त्रा इत्यनेकान्तिको हेतुः । तस्मादर्थवन्त एवेति ॥

“यथो एतन्” यत् पुनरेदुक्तम्,—“ब्राह्मणेन रूपसम्पन्ना
विधीयन्त इति” । अत्र ब्रूमः,—“उदितानुवादः स भवति” ।
न समर्थ आत्मानमेव स्वेन रूपेण विधातुमित्यतो ब्राह्मणेन
विधीयते किन्तर्हि आत्मनियोगाश्रयमुक्तमेव सन्त मन्त्रेणापं
ब्राह्मणमनुयक्ति विस्तरेण प्रकृतार्थसन्तुष्टूयया, न ह्यनुक्तं स्तोत्रं
शक्यते, सोऽयमेवमुदितानुवाद एव भवति, उक्तानुवाद इत्यर्थः ।
अपि खानेकेऽपि समानलिङ्गाः प्रकरणे मन्त्रा भवन्ति, ते ह्यहम्भू-
धिकया एकं प्रयोगं प्रति ‘यले कपोत’वत् सम्पतस्ति, तेषां
समुच्चये विकल्पे च प्राप्ते सति अभिमत एको नियमार्थं ब्राह्मणेन
विधीयते । एवमुपयोत्थं वक्ष्यं मन्त्रब्राह्मणयोः । तत्र यदुक्तं
रूपसम्पन्नविधानामन्त्रानर्थक्यम्, मन्त्रार्थवत्त्वे चाब्राह्मणानर्थक्य-
मिति, एतदयुक्तम् । तस्मादुभयमर्थवत्—मन्त्राश्च ब्राह्मणञ्चेति ॥

“यथो एतन्” यत् पुनरेदुक्तम्,—“ओषधे त्रायस्यैनम्,
सधिने मैन हि-सी,—इत्यादयः अनुपपन्नायाः भवन्ति ।
यत्र ब्रूमः,—ओषध्यधिदेयतोच्यते, हे ओषधे ! त्रायस्यैनम्,
त्यत्पूर्वको होष धृष्टलिङ्गमानः सम्यक् लिङ्गो मधिष्यति,
तत्र यज्ञे विनियुक्तः । प्रतिविमिश्रमुत्कर्षितस्याः स्यादवत्त्वात्
प्राप्स्यत इत्येतन् त्राणमभिधेत्पोक्तओषधे त्रायस्यैनमिति, न छेदनं
प्रतिपत्स्यतेऽल्पमित्यनेनाभिप्रायेण । तस्मादुपपन्नार्थ एवायम् ।
तत्र यदुक्तमनुपपन्नार्था इत्येवमादयो मन्त्रा इति, एतदयुक्तम् ॥

यदपि चोक्तम्,—‘स्वधिते मे हिंसीरित्याह हिंस्रिति’ । तत्र ब्रूम,—“आम्नायवचनादहिंसा” एषा “प्रनीयेत” । आह,—कथमहिंसा ? प्रत्यक्षतो हि छिद्यते वृक्ष । शृणु,—इयमहिंसा, इय हिंसा,—इत्यागमादेतत् प्रतीयते । प्रतिविशिष्टश्चायमेव वैदिक आम्नाय आगम, एतन्पूर्वकत्वादन्येषामागमानाम् । एष एतन्मन्त्रस्य जगत प्रतिविशिष्टाय ध्येयसेऽभ्युद्यत सन् हिंसाया फत्तारं विनियोज्यत इति । कुत एतत् पुनरियमहिंसैव ? यतोऽस्मान् नियुनक्ति फत्तारम् । तदेतदागमप्रत्यक्षमेव यथेयमहिंसेति । अपि चैनदोषधियनस्यतिपशुमृगपक्षिसरीसृपा सम्यगुपयुक्ताः सन्तो यत्र परमुनकपं प्राप्नुवन्ति । सोऽयमभ्युद्य एव सम्पन्नै, न हिंसा । तत्र, यदुक्तमेतन् हिंसीरित्याह हिंस्रिति, न ह्यसी हिंस्ति । किन्तर्हि ? अनुगृह्णाति यज्ञ विनियोगार्थं विधानत छिन्दन् । तस्मादुपपन्नार्थमेवमपि । तत्र यदुक्तमनुपपन्नार्थत्वादनर्थम् न मन्त्रा इति, एतदुक्तम् ॥

“यथो एतन्” यन् पुनरेतदुक्तम्,—“विप्रतिपिद्धार्था भवन्ताति” । अत्र ब्रूम,—नैष विप्रतिपिद्धोऽर्थः,—“एक एष रक्षाऽयतस्ये” “असन्त्याता सहस्राणि”—इति,—देवता हि महाभाग्ययोगादेकापि सत्यनेकधा भवति, अनेकापि चैकधा, तदुपगृह्णाद् व्याख्याम्याम् “माहाभाग्यादेवनाया (दे० वा० ७, १, ४)” इत्यत्र ॥

यन् पुनरेतदुक्तम्,—“अशत्रुमिन्द्र जज्ञिये” “शन सेना अत्र यन् साकमिन्द्र”—इति । अत्र ब्रूम,—“लौकिकेभ्यपि” अर्थवत्सु

शब्देण "पतन्" एवमेवोच्यमानं दृष्टम् । तद् यथा,—असपत्नीऽयं
 ब्राह्मणोऽनमित्रो यजेति । न हि कश्चिदसपत्नीऽस्ति लोके ।
 उक्तं हि,—‘मुनेरपि जनस्य स्थानि कर्माणि कुर्यतः । उत्-
 पश्यन्ते त्रयः पक्षा मित्रोदासीनशत्रवः’—इति । तथापि स्वल्प-
 सपत्नं दृष्ट्वा केचिदेषं वक्तारो भवन्ति,—‘अनपत्नीऽयं ब्राह्मणः’
 इति । यद्यमेव कस्मिंश्चिदतिप्रवृत्ते भृशं पानिने मेवेऽन्येपात्रसा-
 रणमभिप्रेत्येदमुक्तं स्यात्,—अशश्रुजिन्द्र जजिषे यमस्वामेतमेव-
 मतिप्रवृत्तमहं हृदिम्—इति । यत् पुनरेतदुक्तम्,—‘शत्रं सेना
 भजयन्’—इति । अत्र ब्रूमः,—कुतो हि सेनाः, या इन्द्रो
 जेष्यति ?—न हि देवानां शत्रवः सन्ति, ये जेतव्या इति । किं-
 कारणम् ? विमयो देवा वशिजः अधिकरणशर्माश्च परेषा महिम्ना
 युक्ताः । आह,—कथन्तर्हि ‘शत्रं सेना भजयन्’ इत्येतदुक्तम् ?
 उच्यते,—रूपरूपनयैवेषां शुद्धप्रवाशान् स्तुतिः, यद्यति च
 “अपाश्च ज्योतिषश्च मित्राभावाकर्मणी धर्मकर्म जायते, तत्रोपमा-
 र्थेन शुद्धवर्णा भवन्ति (नैष० का० २, ५, २)”—इति तद्वेतद्
 भजना न सम्यग् दृश्यते, सम्यगस्थिष्यतां देवतानस्य नैरुक्तम्यः,
 ततो मन्त्राभावादिशेषेन सम्यगयमोत्पन्ने । नैयमवाप्पतस्योऽन
 मन्त्रार्थं विमोहितं शस्यः । यमोऽपदार्थो हि चेत्, कथमव-
 भोक्तव्ये ? वेदाध्यायविज्ञानात् तद्य हि प्रयादिनः स्वरुद्रिज्ञा-
 यमापिर्भावयन्नो ब्राह्मणाः सन्तः सर्ववर्षमाधारणानि दर्शनात्त-
 राजि प्रतिवेदिरे । यदुक्तं, चित्रनिर्मितार्थान्वादनका मन्त्रा
 इति । एतदुक्तम् । ■ हृदि चित्रनिर्मितार्थाः,—अपत तद्य

मतिविभ्रमो मन्दशिक्षितत्वात् । तस्मादर्थवन्त एव मन्त्रा इति ॥

“यथो एतन्” यत् पुनरुक्तम्,—जानन्त सम्येप्यर्ताति” । अत्र ब्रूम,—लौकिकैवार्थवत्सु शब्देषु एतदेव स्वाभाव्य द्रष्टम् । “जानन्तम्” गुरुम् “अभिवाद्यते” स्वगोत्रमभिवदन् । तथा च “जानते मधुपर्क” प्राह” निर्मधुपर्को मधुपर्क इति । तदे तदर्थवत्स्वपि शब्देषु निहितार्थस्यापनार्थशब्दसामान्यादर्थवन्तो मन्त्रा इति ॥

“यथो एतन्” यत् पुनरेतदुक्तम्,—अथाप्याह “अदिति सर्वमिति” । अत्र ब्रूम,—द्विविधा हि शब्दप्रवृत्तिः, मुख्यार्था गौणी च । तत्रैव सति यत्र मुख्यासम्भवस्तत्र गौण्यार्थायते । स एव भक्तिरादोऽदिति, यथा कश्चिद् ब्रूयान् कश्चिदनेकोपकारे प्रवृत्तम्—‘त्वमेव मे माता, त्वं मे पिता’ एवमेतदपि द्रष्टव्यम् । “लौकिकैष्वपि” चार्थवत्सु शब्देषु “एतन्” उच्यमान द्रष्टम्, “यथा,—सर्वरत्ना अनुप्राप्ता पानीयमिति” । ततो हि तेषां प्रभव इत्यनया गुणवृत्त्या एवमुच्यते, एवमिहापि गुणवृत्त्या कया चिददिने सर्वार्थमुच्यते । यदुक्तमितरेतदधिकम् किमपि यद्वेति एतदुक्तम् । सर्वमेतदुपपन्न एव गुणवृत्त्या । तस्मादर्थवन्त एव सर्वमन्त्रा इति ॥

“यथो एतन्” यत् पुनरेतदुक्तम्,—अथापि “अविन्यष्टार्था भवन्तीति” । अत्र ब्रूम,—“नैव ग्याणोरपराध” इति । न ह्यत्र स्थाणुपरान्यति “यद्वन्” स्थाणुम् “अन्धो न पश्यति”

यदथासाधमिह न्यते । किन्तर्हि ? “पुरुषापरधः स भवति”
 पुरुष एवापरधी तत्र, यदसाधवश्चुध्मान् । एवमिहापि नैव
 मन्त्राणामपराधो यदक्षिस्तिन भवता न विज्ञायन्ते, भवत एवा-
 पराधोऽस्ति, सो भवान् सर्वमात्मन्यपराध मन्त्रेष्वस्मानु वा
 संयोजयितुमिच्छति, न तव प्रजास्ति किञ्चिन् ॥

“यथा—ज्ञानवर्दीपु” कामुचिन् भवतिपु इति कर्तव्यतासु
 कौशलशिक्षारतः “विद्यातः पुरुषविशेषो भवति” । पुरुषाणां
 विशेषः । एवमिहापि मन्त्रार्थशिक्षार्कशलट्टपुरुषाणां विशेषो
 भवत्येव । तत्रैवं सति, केचिन् पुरुषा येषु विस्पष्टानपि मन्त्रान्
 न शक्तुमन्ति निर्वक्तुम्, अपरे पुनरविस्पष्टार्थानपि शक्तुमन्ति
 विस्पष्टीकर्तुम् । तदुक्तम् “उत स्याः (अ० सं० ८, २, २३, ४ ।
 नैघ० का० १, ६, ३)”—इत्यत्र ॥

तत्रैवं सति, “पारोक्ष्यवित्तु तु गतु वैदिनृषु भूयोविद्यः
 प्रशस्यो भवति”—इति । य एते पारोक्ष्यविदो ब्राह्मणाः, पारो-
 क्ष्येण विज्ञानन्ति आचार्यपरम्परया, ते पारोक्ष्यविदः, न
 साक्षात्कृतधर्माण इत्यभिप्रायः । तेषां किम् ? तेषां य एव
 भूयोविद्यो भवति यदुभूतः कश्चिन् न एव प्रजान्यते । य एव
 मन्त्रार्थविप्राना ब्रह्मणो भवति, नैवगे मन्दबुद्धिरक्षितः न हि
 यदुभूतो यदुदृष्ट्यादत्तकविषये मन्त्रार्थं न कश्चिन् प्रतिपद्यते, न
 हि तस्याविस्पष्टार्थो नाम कश्चिदस्ति । तस्यादेतोः स त्वं यदु-
 भूतः, तत्रः सम्यगवमोक्ष्यमे मन्त्रार्थान् । तत्र यद्वचः ‘अवि-
 स्पष्टार्थो मन्त्रः’ न हि नैव अविस्पष्टार्थः, साधोपरिष्ठान् स्पष्टी-

वृत्त्य व्याख्यास्यामहे । तत्रैव मतिं भ्रमयति सम्मोह । तस्मा
 दर्थवन्त एव मन्त्रा इति सिद्धम् । तस्माच्चैतदपि शास्त्रं मन्त्रार्थ
 प्रत्ययायारम्भ्यमाणमर्थवदेव भवतीति सिद्धं शास्त्रारम्भ । तत्र,
 यदुक्तं 'यदि मन्त्रार्थप्रत्ययायानर्थः भवतीति' एतदुक्तम् ।
 इति प्रभिन्नेषु परस्य हेतुषु स्वपक्षसिद्धावुत्थिते च कारणे अव
 स्थिता मन्त्रगणस्य सार्थता, तदर्थमेतन् यल्लु शास्त्रमर्थवदिति ॥१॥

इति निरुक्तवृत्तौ पष्ठाध्यायस्य पञ्चम पादः ॥ ५ ॥

पष्ठः पादः

अथापीदमन्तरेण पदविभागा न विद्यते । अत्रमायं
 पद्वते स्मृतेति । पदद्वयमङ्गायः पयदनमरतेर्गत्यर्थभ्यामां
 नामकरणस्तस्मान्नामगृह्णन्ति । अत्रमायाशानिति । स्यति-
 र्वसृष्टो विमोचने तस्माद्वगृह्णन्ति । दूतो निर्वृत्त्याद्द-
 माङ्गमेति । पञ्चम्यर्थप्रेक्षा वा पष्ठे यर्थप्रेक्षा वाः-
 कागन्तम् । परो निर्वृत्त्या आचक्ष्वेति । चतुर्थ्यर्थप्रेक्षं
 कागन्तम्परः मन्त्रिकर्षः मंहिता पदप्रकृतिः महिता पद-
 प्रकृतीनि मन्त्रगणानां पार्ष्णान्यथापि यात्रे दानेन गहनः

प्रदेशा भवन्ति तदेतेनोपेक्षितव्यं ते चेद् ब्रूयुलिङ्गवा अत्र
 स्म इति । इन्द्रं नत्वा शुक्ला देवता वायुमृणन्तीति ।
 वायुलिङ्गं चन्द्रलिङ्गञ्चाग्नेये मन्त्रेऽग्निग्वि मन्यो त्विषितः
 सहध्वेति तथाऽग्निमन्यवे मन्त्रं त्विषितो ज्वलितस्त्वि-
 पिरित्यप्यस्य दीप्तिनां भवत्यथापि ज्ञानप्रशंसा मन्य-
 शाननिन्दा च ॥ १ ॥

“अथार्पादमन्त्रेण पदविभागे न चित्रं” । शास्त्रार-
 म्भप्रयोजनाधिकारे वर्त्तमानं अर्पादमन्त्रेण मन्त्रार्थार्थव्याख्यानं
 नास्तीत्युक्ते यदि मन्त्रेत्यादिनातर्पण्यहेतुभिर्हेतुमिगतार्थक्य
 उपपादितं निरुक्तशास्त्रस्य, कीत्स्नेन मन्त्राणामर्थरत्तां व्यापयित्वा
 परपक्षहेतवः प्रत्युक्तः । तेषु विनम्रार्थस्य मन्त्राणाम् । तेषा-
 मर्थं निर्वचनापेक्षमारभ्य माणमर्थंयदित्युपपन्नमर्थवशं निरुक्त-
 शास्त्रस्य । तदेतत् सर्वमपि चोदकशास्त्ररत्तात्वात् प्रमत्तानु-
 प्रसक्तमुक्तं प्रजाया चित्रये शिष्यस्य । कथमाया वा चित्र-
 प्रजा ? शब्दार्थव्यापसङ्केते हेतुमयानभिज्ञा वरिः प्रतिशब्द-
 मन्त्रोऽपि पदार्थान् वाक्यार्थान् ध्यायन्मोहेन निर्वृयादिनि । एष-
 ताद्यत्, यत्तदन्तरेण मन्त्रार्थग्रन्थयो नास्ति । अथेदमपराधम-
 प्रयोजनमिन्धेवं विदेषापि कारार्थोऽयमथशब्दः । यपि मन्त्रार्थ-
 ग्रन्थ इदमन्त्रेण नास्ति, नाप्यस्ति यदि पश्यमाणा, इत्यपि-
 शब्दः एषं शमयते ।

आह,—किम्पुनस्तद् दृश्यमाणम् ? इति, उच्यते,—‘पद विभाग’ । ‘एव पदानि वक्तव्यानि’—इत्येतद् विभागपरिज्ञान नास्तीत्यर्थः । किं कारणम् ? अर्थवशेन हि पदान्यवतिष्ठते, न चेदमन्तरेणार्थपरिज्ञानमस्ति । तस्मादत एव पदविभागप्रसिद्धि रिति । इदमर्थवत्त्व मन्त्राणामन्तरेण पदविभागोऽप्यकिञ्चिदकार । प्रसिद्धञ्चैव सर्वशास्त्रास्तु । तस्मात् पदविभागार्थवत्त्वाय चार्थ वन्तो मन्त्रा इति केचिद् चर्णयन्ति ॥

एव प्रतिज्ञाय समानसहिनेषु ग्रन्थेष्वर्थहेतुक पदविभाग विशेषं दर्शयति तद्यथा,—“अवसाय पठते रुद्रमृलेति” । “पङ्क्तं” पादयत पादसयुक्तम् । “अथस गाव पश्यदनम्” इति तिगम प्रसक्तस्य पर्यायपचनम् । “अवतेर्गत्यर्थस्यासौ नामकरण” प्रत्यय । “तस्मान्” असमासत्वात् “नावगृह्णन्ति” एतन् पदफारा इति शेषः । “मयोभूवातो अभिघान्त्रा ऊर्जस्वतीगेप धाराश्रिन्ताम् । पीपस्वतीर्जीवधन्या पिबन्त्वथसाय पठते रुद्र मूल ॥ (ऋ० सू० ८ ८, २७ १) ॥ सुचरो नाम गौतम । मयोभूरित्यस्यास्त्रिषु पूर्वैरिति पादे गद्यामाशिषमाशान्व्योक्त मेन तामामेव च रुद्रान् सुगमपावत । गवामुपस्थानि विनियुक्ता । ‘मयोभू’ मयोभावयिता पाश्चात्य ‘घान्’, एता ‘उम्ना’ ‘अमि घातु’ आमिमुच्येन घातु । किञ्च तेन सुगमधुवा घातेनानुद्-जनायेन स्मृश्यमाना ‘ऊर्जस्वता’ प्रभूतगमा ‘ओषधा’ ‘आग्नि न्ताम्’ आम्वाद्यन्तु । आम्वाद्याम्वाद्य च मन्त्रवचनम्वाद्गमा मा मिमेते काले उदय ‘पिबन्तु’ । तत्र पीनमोषधिसहितमामां तथा

कोष्ठे विषयतां रसशोणितमांसमेदोमज्जाऽस्थिमज्जेण ययैताः
 पीयस्यत्यो भवेयुः । 'पीयस्यतीः' पीयगुणयुक्ताः स्थूला बलवत्यो
 बहुपयस्काः सति च बहुपयस्त्वे 'जीवधन्याः' जीवधनित्यो
 रोगदुष्टमातृकाः । हे 'रुद्र !' वयम् पताम्नां गवाम् पताम्
 आशियम् आशास्महे । इदमप्यस्मै गोलक्ष्णाय 'पठते' 'अवसाय'
 पथ्यश्नाय 'मूल' सूर्योत्सव । मैनां त्रिसांस्त्यमासामीश्वर
 इत्यभिप्रायः ॥

“अवसायाज्वानिति” । इदमपरमुदाहरणम् । अस्मिन् पूर्वेण
 रूपेण मरूपमेव पदमर्थहृताद् विशेषादवगृह्यति । द्वयोः पदयोः
 यद्वा या पदविच्छेदेनोच्चारणं स समासः । तपोरेवार्थविभागो-
 पदर्शनार्थमवच्छेदेन ग्रहणमवग्रहः । तदेतद्व्यगृह्णते पदम्,—
 “स्यति.” इत्युः “निमोचने” अर्थं वर्तते, न पुनः “उपगृह्यः”
 उपसर्गोणाद्येन्येनोपगृह्यः संयुक्त इत्यर्थः । यतो यानूपसर्ग-
 विभागोपप्रदर्शनार्थमेव तन् पदमवगृह्येत अवसायेत्येतन् ।
 “योनिष्ठ इन्द्र निरिदे अकारित्वा नि रीद स्यान्तो नावां ।
 यिमुन्वा ययोऽवसायाज्वान् दोषा यन्तोर्वह्नीयसः प्रपित्ये ॥ (अ०
 मं० १, ७, १८, १) । एतया त्रिष्टुभा कुन्म आदित्यम् इन्द्रं
 तुष्टाय । “योनिष्ठे” । हे 'इन्द्र !' 'योनि' स्थानं 'ने' त्वय यदिदं
 'निरिदे' निरुदनाय, मया 'अकारि' कृतम्, 'न' योनिं तन् स्थानम्
 'वा निरीद' एव निश्चयेन मीढ । कथं पुनर्निरीद ? 'स्यान्तो न'
 स्यान्त्यमान इत्य 'मया' अर्थः । संग्रह्यमान इत्यवगृह्णेतादः स
 यथा म्ये स्थानं निरिदेदेन मया मयमपि ज्ञायमानस्तुतिभिरेतस्मिन्

मया संस्कृते स्वास्तीर्णे वहिषि स्थाने निषोद । कथम्पुनर्निरीद ?
 'विमुच्य' एतान् 'चयः अञ्चान्' । कुतः ? स्यात् । पुनरपि च
 एतान् 'अवसाय' वियोज्य रश्मिभ्योऽञ्चान् लब्धोदकयवसान
 कृत्या 'दोषावस्तोर्चहीयसः' अहनि च रात्रौ च ये केचिद् ग्रहन्ति,
 तेभ्योऽपि चहीयसः शीघ्रतमेन जयेन वोढृतमान् ततस्त्यं स्वस्थो
 भूत्वा निर्पाद । एतस्मिन् योर्नो एतस्मिन् संस्कृते वहिषि 'प्रपित्वे'
 प्राप्ते अस्माकं त्वद्वयजनकाले मा नो विघ्नं कार्षीरित्यभिप्रायः ॥
 एवन्तावदिदमवगृह्यमिदमनवगृह्यमित्यर्थपश्चिन्नान्द्वारेण "तस्मात्"
 एतन्निरुक्तशास्त्रात् विज्ञायते ॥

यान्यपि च यत्वनवगृहाणि पदानि समानसंहितानि, तेषा-
 मप्यर्थवृत्तमेव विभागवैशेष्यं भवति । तद्यथा,—“दृता निःकृत्या
 इदमाजगामेति पञ्चम्यर्थप्रेक्षा चा” अस्मिन् पदे पञ्चम्यर्थदर्शनं
 धेत्यर्थं, पञ्चम्यर्थोऽत्र दृश्यते ? “पष्ट्यर्थप्रेक्षा चा” पष्ट्यर्थ-
 दर्शनं धेत्यर्थं, पष्ट्यर्थोऽत्र दृश्यते ? अत एतन् “आःकारान्तम्”
 पदं निःकृत्या इति । “देवाः कपोत इषितो यदिच्छन् दृतो
 निःकृत्या इदमाजगाम् । तस्मा अर्चाम् कृण्वाम निःकृतिं शं नो
 अम्नु हिषदे शं चतुर्पदे ॥” (ऋ० म० ८, ८, २३, १) ।
 प्रचेता नामाङ्गिरसः, तेनेयं कपोतमन्ते दृष्टा । कपोतनित्यन-
 शान्त्ये कपोतपदहरण एतन्न सूक्ष्मम् । त्रिष्टुवेना । हे 'देवाः'
 'कपोत' 'इषितः' प्रेषितः 'निःकृत्याः' मध्यभूतः, तयैवानुप्रेषित
 इत्येवं पष्ट्यर्थः । अथवा निःकृत्याः सकाशादित्येवं पञ्चम्यर्थः ।
 'यन्' कर्तुम् 'इच्छन्' 'इदम्' अस्मद्गृहम् 'आजगाम्' । यस्य नः

पापस्य च पापकर्मणो जन्मान्तरकृतस्य एतत् कथितगृह्णित्यनं
यत्पददर्शनं च कुडशादिषु विषाकल्लिङ्गम् । 'तस्मै' कर्मणे तदर्थं
युष्मानेव 'अर्चाम्' । समर्था धूममेतन् पापकर्म विपच्यमानम्-
स्माकमपहतुंमृजु विषाक वा कर्तुं चयमपि च तस्मै पापकर्मणे
'हृणवाय' 'निष्कृतिम्' निष्कर्मणं निर्णेजनम्, तपसा एतद्भूतानु-
त्पेण । यतो ब्रूमः,—'सं नः' मुसं नः 'अस्तु' 'द्विपदे चतुष्पदे'
युष्मत्प्रसादेन च स्वेन तपसेन्यभिप्रायः ॥

"परो निर्मल्या आचक्ष्वेति" । एतस्मिन् पदे "चतुर्थ्यर्थ-
प्रेक्षा" चतुर्थ्यर्थदर्शनम् । अत एतन् पदम् "प्रेक्षारान्तम्" ।
"अपेहि मनसस्पतं प्रजाम पृथ्वर । परो निर्मल्या आचक्ष्व
यदुधा जीवतो मतः ॥" (ऋ० सं० ८, ८, २२, १) । प्रवेष्टा
ताम धाद्विरस एनामनुष्टुमपश्यन् । दृग्म्यप्रदर्शने विनियुक्ता ।
मत इति विज्ञानमुच्यते, युद्धादिः, तस्य पतिः मनेस्वस्तिगन्ता,
इह पुनर्मृत्युव्याधिर्वा मन्त्रसापतिः । उभापि म्यरुनरामपेक्षया
प्राणिनां दुष्ट्यादिभिर्जानीपसंदात्म्येनानि । तयोर्मन्तरः मन्त्रो-
ध्यते,—हे 'मन्त्रमध्यते !' 'अपेहि' अपवच्छ । अस्मत्तो यस्या च
स्वमागदपगम्य अस्मत्तः, स्वस्य एव मा म्या अस्माकम् ।
किन्तर्हि ? 'अपवाय' दृग्मपेक्ष्य काम, अपवम्य च 'परः' परतः,
अन्यप्राप्स्यतः 'पर' अपुनरावर्तमानोऽस्मान् प्रति । किञ्च 'परः'
परगत्य अस्याः त्य दूनः निर्मल्याः, तस्यै 'निर्मल्यै' 'आचक्ष्व' ।
किमिति ? 'यदुधा जीवतो मतः' । आया 'पर' प्रष्टव्यम् आत्मन्
तस्याः निर्मल्याः दूतो मां प्राप्तः । अपिजातमरणकाल एवानि

सम्प्रोहतो प्रवीमि । तस्यै 'निर्झत्यै गत्वा 'बहुधा' अनेकप्रकारम्
 'वाचश्च' कथय । 'जीवत' यादृश मन भवति, तादृशमम
 'मन' बुद्ध्यादिकरणज्ञानदिनकरकिरणस्पष्टवृत्तित्वेन तावत् स
 समूर्पूरित्येतदाचक्ष्व । मुमूर्षोर्हि उपक्षीणकर्मणा नातिस्पष्टा
 इन्द्रियवृत्तयो भवन्ति, न च मम तथेत्यभिप्रायः ॥ एष समान
 सहितानामपि पदानामर्थभेदहन विभागवैलक्षण्यम् । स चार्थ
 इदमन्तरेण न विजायते । अत इदमुक्तम्,—'अधार्पादमन्तरेण
 पदविभागो न विद्यते' इति ॥

पदविभागप्रसक्तमधुना सहितान्क्षणमाह,—“पर सन्निर्य
 सहिता (पा० १, ४, १०६)”—इति । पर प्रप्रो य सन्निर्य
 सन्नेव, परस्परं स्वराणां स्वगधिरूढाणाञ्च व्यञ्जनात् सा
 सहितेत्युच्यते । सा च पुनरिय “पदप्रवृत्ति सहिता (प्र०
 प्राति० २, १)” । अत्र द्विविधा वर्णयन्ति । पदानां वा प्रवृत्तिः,
 सेव पदप्रवृत्ति सहिता । किं कारणम् ? सहितातो हि पदानि
 प्रव्रियन्ते, तस्मान् सहितैव प्रवृत्तिः, विचार पदानात्ययमेके
 मय्यन्ते । अपरे पुनः, पदप्रवृत्ति सहितेति पदानि प्रवृत्तिर्यस्या
 सेव पदप्रवृत्तिरिति । किं कारणम् ? पदान्येव हि सहस्य
 मानानि सहिता भवन्ति, तस्मान् पदान्येव प्रवृत्तिः, विचार
 सहितेति ॥

एवञ्च कृत्वा “पदप्रवृत्तानि संप्रवर्णयाना पार्यदानि” । सर्वेषां
 चरणानां संप्रवर्णयान्तराणामित्यर्थः । किम् ? पार्यदानि, म्य
 चरणपर्यन्तं ये प्रतिशाग्नानियतमेव पदावप्रवृत्तप्रवृत्तमवहितानि

स्वरक्षणमुच्यते । तानीमानि “पार्षदानि” प्राक्शिष्याणीत्यर्थः ।
 आह,—किं तेषाम् ? इति । उच्यते,—तानि पदप्रवृत्तीनि ।
 पदं येषु संहितायाः प्रवृत्तित्वेन चिन्त्यते, तानीमानि पदप्रवृत्तीनि ।
 तेषामपि स एव समय इत्यभिप्रायः ।

आह,—किम्पुनरत्र साधीयः,—पदानां प्रवृत्तित्वम्, संहि-
 ताया विकारत्वम् ? उत चा विकारत्वं पदानाम्, प्रवृत्तित्वं
 संहितायाः ? इति । उच्यते, संहितायाः प्रवृत्तित्वं उच्यते ।
 आह,—किं कारणम् ? उच्यते,—मन्त्रोऽहमिन्द्रिययमानः पूर्व-
 मूपमंगदृशः संहितयैवाभिध्यज्यते, न पदैः, अतश्च संहितामेव
 पूर्वमध्यापयन्त्यनूचनां ब्राह्मणाः, अर्थायते आध्येताः, पदैरेव
 चिन्त्ययोरन्यन्त मन्त्राः कर्मसु । न त्वेतेन सचमस्ति । तस्मादेते-
 र्विशेषहेतुभिः संहितैव प्रवृत्तिर्न पदानांति पश्यामः, समयमात्रमि-
 तान् न्यशस्त्रनियतमेव । यदुक्तं पदप्रवृत्तीनि मयंवरणानां
 पार्षदानि, तेष्वेव हि ध्यान्त्यापमानेषु पदानां प्रवृत्तित्वं भवति, न
 सयमेव । तस्मान् संहितैव प्रवृत्तिरित्येतदसार्थाप इति ॥

“अथापि यात्रे दीपने न बहयः प्रदेशा भवन्ति” । अथेदम-
 परमात्मप्रयोजनमस्य शास्त्रम्येत्येवं विशेषाधिकारायोऽयमथ-
 शब्दः । “अर्थाद् ध्यायमाणमपि यान्युक्तानीत्येवमपि साध-
 यमायते । आह,—किम्पुनस्तत् ? इति । उच्यते,—यत्र
 यमंजि प्रवर्तमानं दीपनेन बहयः प्रदेशा भवन्ति, दीपनेन निद्रा
 यद्यो पित्रि प्रदेशा भवन्ति । तत्राह,—उपतिष्ठन् ध्युच्यन्त्या-
 न्मैन्द्रपाम्, अतमेव्याग्नौऽप्यग्नौ दक्षिर्गानमित्येवमादि । न्याय-

विद् एवमपि याजिका पठन्ति,—लिङ्गतो मन्त्राणा शेषभाव
मधिकृत्य, लिङ्गकमसमाख्यानात् काश्यप्युक्त समाधानमित्यधि
कारे,—एवञ्च मन्त्रविधेरेतदाख्येयेषु शिष्टत्वादिति चैवमादि ।

तत्रैव सति “ते चेद् ब्रूयुर्लिङ्गा अत्र स इति” । ते यद्य
प्यत्र ब्रूयु, किमिति ? लिङ्गज्ञा, लिङ्गज्ञातारो यथमत्र एतस्मि
न्नाम्नाये लिङ्गतो यथमत्र यद्यस्मिन् देवताया तत्र विजानीम ।
विनाय च तद्वैषत एव कर्मणि विनियुजमहे त मन्त्रम् । एवञ्च
सति न नो निरुक्तग्राम्नेण प्रयोजनमस्तीति लिङ्गमस्माक ज्ञापक
मिति केचिद् धर्षयन्ति ।

एष नुब्रूतो यन्त्रा, —यदि यूय लिङ्गतो मन्त्रदेवता विजा
नीभ्ये, “इष्टं न त्वा शयसा देवता वायु पृणन्ति (ऋ० स० ४,
५, ६, २) —इत्येतस्मिन् मन्त्रे वा देवता ? इति ।

ब्राह्म —येन पुनरभिप्रायेणाम्भिन् मन्त्रे देवता पृच्छयन्ते ।
इति । उच्यते,—“वायुर्लिङ्गं चेन्द्रलिङ्गं वायवे मन्त्रे । अथ
तावदयमानेयो मन्त्र, अथ च तावदेतस्मिन् मन्त्रे इन्द्रयायु रपि
भूयेते, तदेतद् द्रु पश्चिन्नान् लिङ्गमाश्रण, यतमदत्र प्रधान देवता
भिधानम् ? यतमदत्र नैरण्द्रम् ? इति । ते चेन्न याजिका
लिङ्गमात्राभिरुक्तमुपेक्ष्य मन्त्रान् कर्मणु विनियुक्तानां गुणप्रधान
भावमजानन्तो देवताभिधानानामेव मन्त्रगणनानामन्यदेवतमन्त्रमन्य
देवते कर्मणि विनियुक्तान्, ततश्चायथाश्रणान् कर्मासमर्द्धि
म्यान् । न च वेदत्र कर्मासमर्द्धिरिव । किं नर्द्धि ? अथ तसोऽपि
म्यादेष दुरिष्टहेतुश्च । तस्मान्न परिज्ञेय निरुक्तम् । तेन हि

गुणप्रधानभावः शक्यते विज्ञातुमेकमन्त्रगतानां देवताभिधानानामिति । तदेतदेवं देवतापतिज्ञानद्वारेण पुरुषस्य प्रति विशिष्टोपकारकारि । तस्माद् युज्यते प्रारब्धमिति ॥

“त्वां हि मन्द्रतममर्कशोकेवमहे महि नः श्रोष्याने । इन्द्रं न त्वा शवसा देवता वायुस्पृणन्ति राघसा नृतमाः ॥” (ऋ० सं० ४, ५, ६, २) । मरुताजस्यार्धम् । आग्नेयी । प्रातरनुषा-
काश्विनयोर्विनिर्योगः । हे ‘अग्ने !’ ‘त्वां हि’ त्वामेव ‘मन्द्रतमं मृदुतमं सुराराध्यतमम्, त्वं हि देवेषु सर्वेषु मृदुहृदयतमो यतः, अतस्त्वामेव ‘वधूमहे’ सम्भजामहे । केन ? अर्कशोकेः । एक-
पदमेतन् । अर्चन्नेर्मन्त्रैः शोकेर्दीप्तैः यथोक्तव्याचर्यजनित-
पीड्यैः) । स ‘नः’ त्वं मज्जमानः तैः मन्त्रैः संसेयमानः ‘महि’ महत् स्तोत्रं तैरेव मन्त्रैर्युष्मद्गुणानुस्मृतिसन्ताननार्तरपमथितं ‘श्रोषि’ शृणु । किञ्च, एवं त्वं महती देवता, येन ‘त्वा’ त्वामेवैकं ‘देवताः’ अपि सर्वा ‘इन्द्रं न’ इन्द्रमिव न ‘वायुम्’ इव च ‘शवसा’ यत्नेन यत्नाकृतिभिः अभ्यर्चन्ति । किमुतः स्यैः कर्मभिः ? यैः अपि न केचिदस्य त्रिलोकेनृणां मध्ये श्रद्धयन्तुतैः ‘नृतमा’ तेऽपि न त्वामेव ‘स्पृणन्ति’ पालयन्ति पूरयन्ति वा । ‘राघसा’ इयिर्लक्षणेन धनेन । एवं सदेव मनुष्यस्य जगतः पूज्यस्त्वं न केवलमस्माकमिति ।

एवमयमाज्ञेयो मन्त्रः, स एव लिङ्गमात्रदर्शनेनाविज्ञातप्रधान-
देवतो विनियुज्यमान ऐन्द्र्ये वायव्ये वा कर्मणि कर्तुरभिप्रेत-
पान्दसिद्धे नाल एतान्, कर्मवैगुण्याद्य कर्तुरपञ्चंसाय स्यात् ।
तस्माद् विज्ञेयं मन्त्रदेवतानिश्चयमात्राय निरुक्तमिति ॥

“अ॒ग्नि॒रि॒ष्टं म॒न्यो त्वि॒ष्टिः स॒हस्र॑ से॒तुनी॑र्नः स॒दुरे॑ इ॒त
प॒धि । ह॒त्वाय॑ श॒त्रून् वि॒मज॑स्य वे॒द ओ॒जो मि॒मानो॑ वि॒मृधा
न॒दस्ये॑ति” ॥ (ऋ० सं० ८, ३, १६, २) । यथा पूर्वस्मिन्नाग्नेये
घायुलिङ्गमिन्द्रलिङ्गं च, “तथा” एतस्मिन्नपि “मान्यये मन्त्रे” ।
“अग्निः” अग्निलिङ्गं नैघण्टुकम् । एवमनेकदेवतालिङ्गसङ्घट्टेषु
दुष्टवधात् देवतातत्त्वमनैरक्तेनाप्रसिद्धमन्त्राख्यातसमयेन ।

यदुक्तं लिङ्गज्ञातारो ययमत्र लिङ्गत एव मन्त्रान् कर्मसु यिनि
योक्ष्यामहे, न नो निरुक्तेन प्रयोजनमस्तीत्येतदयुक्तमिति । “त्विषि-
रित्यप्यस्य दीप्तिर्नाम अपति” अपठितमपि दीप्तिनामसु न केवलं
यान्येव पठितानि, अन्यान्यपीति ॥

“अथापि” इदमपरमारम्भप्रयोजनमस्याः । आह,—किम् ?
इति । उच्यते,—“ज्ञानप्रशंसावचन्यज्ञाननिन्दा च” ज्ञानञ्च
प्रशस्यते, अज्ञानञ्च निन्द्यते । तत्रैवं सति ययमनिन्दा स्यामः
प्रशस्याध्वेति श्रेयं निरुक्तम् । अतो हि आध्यात्माधिदैवताधिय-
हामिधायिनां मन्त्राणामर्थाः परिहायन्ते, ते च परिहाताः सन्तः
पुरयस्योत्तमाय श्रेयसे भवन्ति । तदेवमपिलपुरयार्थोपकार-
समर्थशास्त्रमिति न्याप्यमारब्धम् ॥ १ ॥

॥ स्थाणुरयं भारहृरः किलाभृदधीत्यवेदं न विजानाति
योऽर्थम् । योऽथैव इत्सकलं भद्रमश्नुते नाकमेनि ज्ञान-
विधृतपाप्मा । यद्गृहीतमविज्ञातं निगदेनैव श्रूयते ।

अनन्नाविव' शुष्कैवो न वज्ज्वलति कर्हिचित् । स्थाणु-
स्तिष्ठतेरथोऽर्त्तसरणस्थो वा ॥ २ ॥

॥ पुनर्ज्ञानं प्रशस्यतेऽज्ञानं च निन्द्यते ? इति । उच्यते,—
लोके, शास्त्रे च । लोके तावद् यः कश्चिद् विद्वान् भवति, स
पूज्यते पुण्यफलैःपिभिर्जनैः, ॥ देवत् प्रत्यक्षत एव दृष्टम् । शास्त्रे-
ऽपि “स्थाणुरयं भाष्करः”—इत्यादि । स्थाणुर्बृक्षः, स यथा
एवपुण्यफलानामात्मयानां धारणमाधेयैव सम्यच्यते,—न तज्जे-
र्गन्धरसरूपस्पर्शोपयोगसुखैः । एवञ्च “किलामावृर्षीत्य धेर् न
विज्ञाताति योऽर्थम्” तस्य तेष्वस्याध्ययनमात्रमेव दास्यो
यिमर्त्ति । “योऽर्थञ्च इत् सकलं भद्रमधुने” य एवार्थज्ञो भवति,
न ग्रन्थमात्राधेयता, ॥ एव सकलमनघगण्डितं भद्रम् अश्नुते,
अर्थपरिज्ञानफलमश्नुते प्राप्नोति । किमुनस्तव ? इह लोके
पूज्यतामुपेत्य शिष्टानाम्, इतो लोकादन्तर्कान्ते “नाकमेति” यत्रा-
चुर्गं किञ्चिदपि नास्ति, आध्यात्मिकमाधिदैविकमाधिर्भौतिकं
वा, “कमिति मुरानाम्, तद् प्रतिविष्टम् । प्रतिविध्येत न वा
धुम् लोकं जन्तुषु किञ्च नाकम् । न वा अमुं लोकं सतयते
किञ्च नासुगम् । पुण्यपटो ह्येष तत्र गच्छन्ति”—इति मैग०
पा० २, ४, २ । तद् स्थानमेति निरतिशयम् । कस्मान् पुनर-
तार्किकं भ्रान्तमेति ? इति । उच्यते,—इतः । यस्मादानीं
“भान्विभुत्वात्मा” । ये हि नाकयमनप्रतिबन्धिनः पाप्मानः,

ते तस्य ज्ञानेन विधूताः, अतोऽसावेति नाकम् । 'युक्तज्ञान्य-
त्रापि,—न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते इति ।

अथवा स्थाणुर्गर्दभः । स यथा चन्दनभारं घटत्येव, तदुप-
भोगैर्नाभिसम्बध्यते, एवं किलासौ वा ग्रन्थमात्राभ्येता, नार्थजः ।
एवं तावदस्मिन् ज्ञानं प्रशस्तम् ॥

अथैतस्मिन् अज्ञानं निन्द्यते,—“यद् गृहीतमविज्ञातम्”—
इति । यद् गृहीतं गुरुमुखान्, अविज्ञानं चार्थतः । किञ्च
“निगदेनैव शब्दयते” निगदमात्रेणैव नित्यकालं शब्दयते उच्चा-
र्यते, न पुनरर्थतो विचार्यते । आह,—किं तस्य ? उच्यते,—
“अनन्नाविव शुष्कैधो न तञ्ज्वलति कर्हिचिन्” । शुष्कं काष्ठ-
मनङ्गी प्रदेशे नालं उजलनाय प्रकाशाय । एवं यो वेदार्थस्यान-
भिज्ञोऽभ्येता स वेदाध्ययनभारमात्रेणैव सम्यग्यते, न तु तदीयेन
फलेन, परिज्ञानन्तु श्रेयसा चाभ्युदयेन च युनक्तीति । तस्मादेत-
त्परिज्ञानाय अवश्यं निरुक्तशास्त्रमारब्धयमिति ॥

स्थाणुशब्दमर्थशब्दञ्च उदाहरणप्रसक्तौ निर्वक्ति,—“स्थाणुस्ति-
ष्ठे.” । स्थितो हासौ नित्यकालमेव भवति, न कदाचिदप्यासी-
दिति । “अर्थोऽर्थे.” गतिकर्मणः, अर्थ्यते हासाचर्यमि ।
“भरणस्थो वा” यदास्य स्वामी भरति गच्छति इतो लोकादमुं
लोकं तदायमिहैव तिष्ठति, नानेनैव सहामुं लोकं गच्छति दीना-
रादिरर्थ, तत्सामान्यादितरोऽपि शब्दार्थोऽर्थ उच्यते ।

एवं तावन् शिष्टानुगमस्मृतौ ज्ञानं प्रशस्यते, अज्ञानञ्च
निन्द्यते ॥२॥

उत त्वः पश्यन्न ददर्श वाचमुत त्वः शृण्वन्न शृणो-
 त्येनाम् । उतो त्वस्मैतन्वं ? विसस्त्रे जायेय पत्ये उशती
 सुवासाः । अप्येकः पश्यन्न पश्यति वाचमपि च शृण्वन्न
 शृणोत्येनामित्यविद्याममाहार्धमप्येकस्मै तन्वं विसस्त्र इति
 स्वमात्मानं विशृणुते ज्ञानं प्रकाशनमर्थस्याहानया वाचोप-
 मोत्तमया वाचा जायेन पत्ये कामयमाना सुवासा ऋतु-
 कालेषु सुवासाः कल्याणवासाः कामयमाना ऋतुकालेषु ।
 यथा स एनां पश्यति स शृणोतीत्यर्थप्रशंसा । तस्यो-
 त्तरा भूयसे निर्वचनाय ॥ ३ ॥

न कंचलं स्मृतायेव ज्ञानप्रशंसा अज्ञाननिन्दा च । किन्तु हि ?
 येदेऽपि,—“उत त्वः पश्यन् (ऋ० सं० ८, २, २३, ४)”—इति ।
 विद्यामते हे धर्मेन अस्मीं बृहस्पतेरारम्भम् । ‘उत’ शब्दाऽपि
 शब्देन स्वमानार्थः । ‘त्वः’ एक इत्यर्थः । यद्वाचमपि स्वमात-
 मृष्टांस्त्वाणिवादानां समानमेवाध्ययनमधीयानानाम् एकः कश्चिन्
 ‘पश्यन्’ अपि ‘वाचं’ मनसा स्वाग्र्यस्ताध्ययनीऽपि तीक्ष्णपित्रः
 मन ‘न ददर्श’ न पश्यत्येव अर्थानभिज्ञत्वात् । न हि तां वाचक-
 पश्यति, यन्तस्या अर्थं विज्ञानानि । अर्थपविज्ञानकला हि वाचि-
 न्यमिषायाः । एवमेक ‘शृण्वन्’ अपि ‘न शृणोति’ ‘पनां’ धानम् ।
 य एव हि, अर्थमवबुध्यते धानः, तेनेव मा सम्पन्नः धृता नश्यति,

नेतरेण, इतो एविद्वान् ध्वनिमात्रमेवोच्चारयति धावम्।
 “अर्धम्” अनेनार्द्धेन “अविद्वान्समाह” निन्दन् मन्त्रदृक्।
 साम्प्रतमुत्तरेणाद्धर्त्तनार्थं प्रशंसन्नाह,—‘उतो त्वस्मै’ “अप्येकस्मै”
 कस्मैचिदर्थज्ञाय ‘तन्व्यं’ शरीरं ‘विसन्ने’ विसंसयति विवृणोती-
 त्यर्थः। अर्थो धावः शरीरं तं विवृणोति आत्मानं दर्शयत्ये-
 वास्मै कस्मैचिदर्थज्ञाय “प्रकाशनमर्थस्याहानया धावा” अनेन
 तृतीयेन पादेनेत्यर्थः। कथन्तर्हि विवृणुते तन्वम्? इति, अतः
 —“उपमोत्तमया धावा” उत्तमेन पादेनोच्यते,—“जायेव पत्य
 उशती सुधासाः”—इत्यनेन। यथा हि ‘जाया’ विवृतसर्वाङ्गा-
 वयवा भूत्वा ‘उशती’ ‘कामयमाना’ ‘पत्ये’ इष्टाय भर्त्रे प्रेम्णा
 दर्शयेदात्मानम्। कस्मिन् काले? यदा ‘सुधासाः’ भवति,
 निर्णिकवासा भवति। निर्णिकवासा नीरजस्का “ऋतुकालेषु”
 तदा इतितरां स्वपुरुषं प्रार्थयते। अत एतयावस्थयोपमीयते।
 “यथा स.” पुरुषस्ताम् “एना” यथावत् ‘पश्यति’ स्त्रियम्,
 नेतरां या ह्यनपटुप्रावृतसर्वगात्रा। एवं “स.” एवैतां धावं यथा-
 वत् “शृणोतीति”। यः पद्मशोऽवच्छिद्यैतां विगूहा धार्थमस्याः
 पश्यति समस्तस्मैवमस्यामृचीयम् ‘अर्थज्ञप्रशंसा’ ॥

अर्पयामपरा ऋक् “तस्याः” एव “उत्तरा” अस्यैवार्थस्य
 प्रवृत्तस्य ज्ञानप्रशंसास्य फलामिधानद्वारेण “भूयसे” बहुतराय
 अमुना फलेनामिसम्यग्भ्यान् प्रतिविशिष्टज्ञानमित्येवं “निर्वचनाय”
 निर्वचिच्य निर्द्धार्य घञनं कथनं निर्वचनम्, तस्मै
 निर्वचनाय ॥ ३ ॥

उत त्वं सख्ये स्थिरपीतमाहुर्नैनं हिन्यन्त्यपि वाजि-
 नेषु । अघेन्या चरति माययैष वाचं शुश्रुवां अफुलाम-
 पुष्पाम् । अप्येकं वाक्सख्ये स्थिरपीतमाह रममाणं विपी-
 तार्थं देवसख्ये रमणीय स्थान इति वा विज्ञातार्थं यन्ता-
 भवन्ति वाग्ज्ञेयेषु बलवत्स्वप्यघेन्या ह्येष चरति मायया
 वाक्प्रतिरूपया नास्मै कामान् दुग्धे वाग्दोद्यान् देवंमनुष्य-
 स्थानेषु यो वाचं श्रुतवान् भवत्यफुलामपुष्पामित्यफुलास्मा
 अपुष्पा वाग् भवतीति वा किञ्चित्पुष्पफलेति वार्थं वाचः
 पुष्पफलमाह याज्ञदैवते पुष्पफले देवंताध्यान्मे वा ॥ ४ ॥

तद्यथा,—“उत त्वं सख्ये स्थिरपीतमाहुः (ऋ० सं० ८, २,
 २४, ४)”—इति । “अप्येकम्” अपि यह्न विदुषः “सख्ये”
 सखिभावे, कतरस्मिन् “देवसख्ये” समानस्थानतायां देवसायुज्ये
 इत्यर्थः । पश्यति हि,—“यां यां देवतां निराह, तस्यास्तस्या-
 स्ताद्वाग्यमनुमयति (ष० का० १३, १३)”—इति । अथवा,
 “देवसख्ये” रमणीये स्थाने । यस्मिन् देवतां सखिभावः, तद्दे-
 वसख्यं स्थानम्, तस्मिन् देवसख्ये रमणीये स्थाने, देवलोके
 इत्यर्थः । किम् ? इति ‘स्थिरम्’ अविचाटितम् अप्रच्यवनधर्मा-
 णम् । कमेवमाहुः ? “विपीतार्थम्”, व्यापीतार्थं गृहीतार्थमि-
 त्यर्थः । क एवमाह ? इयमेव “वाक्” ऋक्मंहिता । किञ्च,

“नैन हिन्वन्त्यपि घाजिनेषु” । ‘एन’ वागर्थश्च ‘न हिन्वन्ति’ नाननुगन्तु शक्नुवन्ति । केप ? ‘घाजिनेषु’ “वाग्दोषेषु” अर्थेषु उल्लेखतस्तु “अपि दुर्हयिषु दुरवघटनीयेषु, समुद्रपिहितरत्नमणिभेषु देवतापत्त्रिजानादिषु व्याकर्त्तव्येषु । स हि तान् व्याकर्त्तुं शक्नोति, नेतरे मन्दबुद्धयो बहवोऽपि समागता शक्नुवन्ति तान् धान् व्याकर्त्तुम्, धानसौ व्याकरोति । अत एतदुक्तम्,—“नैन हिन्वन्त्यपि घाजिनेषु” । अपि एव सायदर्धश्च प्रशस्तः ॥

अधेदानीमपिष्ठानुत्तरेणाङ्गव्येन निन्यते,—“अधेन्या चरति” “अधेन्या हि एष चरति न हि सा याव हिनोतीह न परत्र च, यस्या अर्थो न परिज्ञायते । तथा गृहीतपैव तामधीयान इत धेतश्चरति, तत् प्रधान एव सर्वत पर्यटतीत्यभिप्रायः । रिञ्ज साययैव चरति गृहानया । यथा हि कश्चिन्मायया सुवर्णं रिभृयात्, यद्यमय “घाचम्” एव एता विभर्ति । सा तादृशीं प्रियमाणा “घान” किं करोति ? “नास्मै कामान् दुग्धे । फतमान् ? ये तस्या घानां दोग्धया । क ? “देवताभ्यानेषु मनुष्यभ्यानेषु” च । “य” । किं करोति ? य एव “शुश्रुवान्” “धृतवान् भवति” । कथम् ? “अफलमपुण्यामिति” एव य श्रुतवान् भवति, एव्यं सकाशान् श्रुत्वा च दृढग्राहेण गृहात्पायस्यितो भवति, अध्ययनादने नान्यदस्ति घाचि विञ्जितं मृष्यमिति । तस्मै किम् ? इति “अफलैवासा अपुण्या” च “याम् भवताति” । यथैष एतसौ पश्यति अफलेयमपुण्या चेति तथैव भवतीत्यभिप्रायः । अथ “या” “विञ्जित् पुण्यफलेति या” ।

एतदुक्तं भवति,—अल्पकलामल्पपुष्पमिति । किङ्कारणम् ?
 अस्ति ह्यध्ययनमात्रे किञ्चिदल्पं फलम्, नासौ परिधिमो ध्ययं
 एवेति भाष्यकाराभिप्रायः । आह,—किमुनर्वाचः पुष्पफलम् ?
 इति । उच्यते,—“अर्धवाचः पुष्पफलमाह” एतस्मिन् मन्त्रे मन्त्र-
 इगाह । कः पुनरसावर्धः ? इति । याज्ञदैवतमध्यात्ममित्येव
 वाचः समासतोऽर्थः । स पुनरेव रूपकत्वनया पुष्पफलविभागेन
 त्रिधा प्रथित इत्येते,—“याज्ञदैवते” पुष्पफले “दैवताध्यात्मे वा”
 इति । यज्ञपरिज्ञानं याज्ञम्, दैवतापरिज्ञानं दैवतम्, आत्मन्यधि
 यद् यस्मै तदध्यात्मम् । स एव सर्वोऽपि मन्त्रब्राह्मणराशिर्यं
 त्रिधा विभक्तः । तत्रैवं सति,—यदा भ्राम्युदयलक्षणो धर्मोऽभि-
 प्रेयते, तदा याज्ञपुष्पं दैवतफलम् । किं कारणम् ? पूर्वं हि पुष्पं
 भवति फलार्थम्, याज्ञमपि पूर्वं तस्यते दैवतार्थम्, इत्येतस्मात्
 सामान्याद् याज्ञं पुष्पम्, दैवतं फलम् । यदा पुनर्निधेयसलक्षणो
 धर्मोऽभिप्रेयते, तदोमे एव याज्ञदैवतं पुष्पत्वमेव विभूतः । दैवते
 हि याज्ञमन्तमूतमेव तदर्थत्वात्, अतो न पृथगुच्यते । यत्
 पुनरधिदैवतं सर्वमपि प्रतिविशिष्टज्ञानेनोपासकेन मुमुक्षुणा
 निरूप्य चेतसा आत्मानमेव प्रतिसम्पाद्यते कार्यकारणतदिदैवता-
 दारेण, सोऽयमेवमधिदैवतमधियज्ञं चोच्छ्रियाध्यात्ममेवाभिसम्पा-
 दयति, तथा पुष्पभावमुच्छ्रिय पुष्पं फलमावायेति । एवं सोऽय-
 मात्मयाज्येवाभिसम्पाद्यते । तत्रैवं सति,—अध्यात्मार्थत्वादधि-
 दैवतस्य, अध्यात्मस्य च पुरुषार्थस्य निष्पन्नत्वात्, दैवतं पुष्पम्,
 अध्यात्मं फलमित्युक्तम् ॥ ४ ॥

साक्षात्कृतधर्माण ऋषयो बभूवुस्तेऽवरेभ्योऽसाक्षा-
त्कृतधर्मभ्य उपदेशेन मन्त्रान् सम्प्रादुरुपदेशाय ग्लायन्तो-
ऽवरे विलम्बग्रहणायैमं ग्रन्थं समाम्नासिपुर्वेदञ्च वेदाङ्गानि च
विलम्बं भिलम्बं भासनमिति वैतावन्तः समानकर्माणो धातवो
धातुर्दधातेरेतावन्त्यस्य मत्त्वस्य नामधेयान्येतावताम-
र्थानामिदमभिधानं नैघण्टुकमिदं देवतानामप्राधान्येनेद-
मिति तद्यदन्यदेवते मन्त्रे निपतति नैघण्टुकं तत् ॥ ५ ॥

आह,—कृतः पुनर्निदमायातं निरुक्तशास्त्रं प्रधानमितराणि
चाङ्गानि ? इति । उच्यते,—“साक्षात्कृतधर्माण ऋषयो बभूवुः” ।
साक्षात्कृतो यैर्धर्मः साक्षाद् दृष्टः प्रतिविशिष्टेन तपसा, त इमे
साक्षात्कृतधर्माणः । के पुनस्ते ? इति । उच्यते,—ऋषयः ।
ऋषयन्ति अमुष्मात् कर्मण एवमर्घवता मन्त्रेण संयुक्तादमुना
प्रकारेणैवंलक्षणं फलविपरिणामो भवतीत्युच्यते । “ऋषिर्दर्श-
नान् (नै० २, ३, २)”—इति पश्यति । तदेतन् कर्मणः फल-
विपरिणामदर्शनमप्यवधारिकया वृत्त्योक्तम्,—साक्षान्कृतधर्माण
इति । न हि धर्मस्य दर्शनमस्ति, अत्यन्तापूर्वो हि धर्मः ।

आह,—किन्नेषाम् ? इति । उच्यते,—“तेऽवरेभ्योऽसा-
क्षान्कृतधर्मभ्य उपदेशेन मन्त्रान् सम्प्रादुः” । ने ये साक्षान्कृत-
धर्माणन्तेऽवरेभ्यः अथर्कालीनेभ्यः शक्तिहीनेभ्यः श्रुतर्षिभ्यः ।
तेषां हि श्रुत्या नतः पश्चाद्व्युत्पत्त्यमुपजायते, न यया पूर्व्यां

साक्षात्कृतधर्माणां श्रवणमन्तरैषैव । आह,—किं तेभ्य ? इति ।
उच्यते,—ते अवरेभ्य उपदेशेन शिष्योपाधिक्रिया वृत्त्या मन्त्रान्
ग्रन्थतोऽर्थतश्च सम्प्रादुः सम्प्रदत्तवन्तः, तेऽपि चोपदेशेनैव
अग्रदुः ।

अथ तेऽपि “उपदेशाय ग्लायन्तोऽयं विलम्बप्रहणायेमं ग्रन्थं
समाप्तासिपुर्वेदञ्च वेदाङ्गानि च”—इति । उपदेशाय उपदेशार्थम् ।
कथं नामोपदिश्यमानमर्थमेते शब्दनुयुगं ङीतुमित्येतमर्थदृष्ट्य
ग्लायन्तः विद्यमानास्नेत्यनुगृह्णन्ति, तदनुकम्पया तेषामायुषः
सङ्कोचमवेक्ष्य कालानुरूपाञ्च ग्रहणशक्तिम् । विलम्बप्रहणायेमं
ग्रन्थं गवादिदेवपत्न्यस्तं समाम्नातवन्तः । किमेतमेव ?
नेत्युच्यते,—वेदं वेदाङ्गानि च इतराणीति ।

कथम्युनः समाम्नासिपुः ? इति, आह,—शृणु । वेद तावदेकं
सन्तमतिमहत्त्वाद् दुरध्येयमनेकशाखाभेदेन समाम्नासिपुः सुख-
ग्रहणाय अपासेन समाम्नातवन्तः । तद्यथा,—एकं शिखिधा
वाह्वृच्यम्, एकशतधा आध्वर्य्यवम्, सहस्रधा सामवेदम्, नवधा
आथर्वणम् । वेदाङ्गान्यपि । तद्यथा,—आकरणमष्टधा, निरुक्तं
चतुर्दशधा इत्येवमादि । एवं समाम्नासिपुर्भेदेन ग्रहणार्थम् ।
कथं नाम ? मिथान्येतानि शाखान्तराणि लघूनि सुप्तं गृह्णायुरेते
शक्तिहीना भव्यायुषो मनुष्याः,—इत्येवमर्थं समाम्नासिपु रिति ।

विलम्बप्रहणं माप्ययार्हशक्तं निर्णीयति,—यदेतत् “विलम्बम्”
इत्युक्तम्, पतद् “मिथम्” वेदानां भेदम् ? भेदो व्यास इत्यर्थः ।
“भाषणमिति वा” । अथ वा भासनमेव विलम्बशब्देनोच्यते ।

वेदाङ्गविज्ञानेन भासते प्रकाशते वेदार्थ इति । अत इदमुक्तं विलम्बमिति । एवं भिदेर्भासतेर्चा विलम्बशब्दः । एवमिदमृषिभ्यो निरुक्तशास्त्रमागतमितराणि च्याङ्गानीति पश्चिषोऽधित आगमः ॥

अधेदानीं निघण्टुसमाधायविरचना धक्तव्या प्रकरणत्रय-
विभागेन सुखयाख्यानाथमस्य शास्त्रस्य । सेयमुच्यते,—“एतावन्तः
समानकर्माणो धातवः”—“एतावन्त्यस्य सत्त्वस्य नामधेयानि”
इति । स एष पदराशिर्निघण्टुकं नाम प्रकरणम् । एतावन्त इति
या चैषु धातुषु व्याख्यातपदेषु प्रतिनियता सङ्ख्या, साभिप्रेयते ।
तद्यथा,—“गतिकर्माण उत्तरे धातवो द्वाविंशशतम् (नै० का०
३, २, ३)” “कान्तिकर्माण उत्तरे धातवोऽष्टादश (नै० का० ३,
२, ३)—इत्येवमादि । एतावन्त्यस्य सत्त्वस्येति या नामानु प्रति-
नियता सङ्ख्या, साभिप्रेयते । तद्यथा,—“पृथिवीनामधेयान्येक-
विंशतिः “दिरण्यनामान्युत्तराणि पञ्चदश (नै० का० २, ३, १)” —
इत्येवमादि । यत्रैतावर्था प्रायेण चिन्त्येते, प्रसङ्गतोऽन्यद् यन्
किञ्चिन् । एवंलक्षणं, नैघण्टुकं नाम प्रकरणम् । गद्यादि, प्राग्
“जहा (नै० का० ४, १, १)” —शब्दान् ।

अथ पुनर्यत्र “एतावन्तमर्थानामिदमभिधानम्”—इत्यर्थः
प्रायेण चिन्त्यते । तद्यथा,—“आदिन्योऽप्यकृपारः समुद्रोऽप्य-
कृपारः (नै० का०, ३, २)” —इत्येवमादि । अनयगतमन्काराद्य
निगमाः जहादयः प्रायेण चिन्त्यन्ते, प्रसङ्गतोऽन्यद् यन् किञ्चिन् ।
अथ पुनर्यत्र “नैघण्टुकं” “देयतानाम् अध्याधान्येन” अस्मिन् मन्त्रे
“इदम्” अन्यदत्र प्राधान्येन यत्तत इत्यर्थं विभागः प्रायेण

चिन्त्यते । तदेर्घलक्षणम् ऐक्यदिकं नाम प्रकरणम्, अहादि, प्राक्
अग्निशब्दात् (द्वै० का० १, ३, ६) ।

देवते नाम प्रकरणम्, अग्निशब्दादि देवतत्पत्यन्तम् (द्वै० का०
१२, ४, १०) । तान्येतामि त्रीणि प्रकरणानि,—नैघण्टुकम्,
ऐक्यदिकम्, देवतम् इति । अनेन प्रकरणत्रयविभागप्रपञ्चे-
नैवमयम्यितं निरुक्तमास्यमिति ।

“तद्यन्त्यदेवते मन्त्रे निपतति नैघण्टुकं तम्” । इदमुक्तं
नैघण्टुकमिदं देवतानामप्राधान्येनेदमिति, तत्र न प्रापते किमिद-
मुक्तं भवति, तदेतल्लक्षणत उपदिश्यत इति पर्युषयुक्तस्तत्त्वम् ।
यत् अमिधानम् अन्यदेवते, अन्यत्र यन्मिन् प्रधानदेवताः सौऽप्य-
मन्यदेवतः, तन्मिन् अन्यदेवते मन्त्रे । यमर्थमन्यस्यां प्रधानायां
मन्त्रदेवतायां निपतति निगमयति यमिप्रयुज्यमानमह्मभावं
गच्छति मन्त्रप्राप्तये नैघण्टुकं तदित्युच्यते गुणभूतमित्यर्थः ।
तज्ज्ञा हि तन्मयेयमस्मिन्काण्डे ॥ ५ ॥

अश्वस त्वा वारवन्तम् । अश्वमिव त्वा बालवन्तं
बाला दंशवारणार्था भवन्ति दंशो दृश्यते । सृगो न भीमः
कुचरो गिरिष्ठाः । सृग एव भीमः कुचरो गिरिष्ठा । सृगो
मार्गगतिकर्मणो भीमो विन्यत्यस्माद्वीम्भोऽप्येतस्मादेव ।
कुचर इति चरति कर्म कुत्सितमथ चेदेवताभिधानं कार्यं न
चरतीति । गिरिष्ठा गिरिस्थापी गिरिः पर्वतः समुद्रगीर्णो

भवति पर्ववान् पर्वतः पर्व पुनः पृणाते ग्रीणातेर्गर्द्धमा-
पर्व देवानस्मिन् ग्रीणन्तीति तन् प्रकृतीतरत्सन्धिसामा-
न्यान्मेनस्वायी मेघोऽपि गिरिरेतस्मादेव तद्यानि नामानि
प्राधान्यस्तुतीनां देवताना तद्देवतमित्याचक्षते तदुपरिष्ठाद्
व्याख्यास्यामो नैघण्टुकानि नैगमानिहेह ॥ ६ ॥

तद्यथा,—“अथ्वन्न त्वा वारयन्त वन्दध्या अग्निममोमि ।
सम्राजन्तमध्यराणाम् ॥” (ऋ० स० १, २, २२, १) । अस्यामृचि
अथ्यो नैघण्टुक, अग्नि प्रधानम् । शुन शेषस्वार्थम् । गायत्री ।
वारयन्तीयात्रुशसने विनियुक्ता । साम्रध्य वारयन्तीयस्य एषा
योनि । ‘अथ न त्वा’ अथ्वमिय त्वा हे अग्ने ! ‘अग्निम्’ अग्ने
नैतारं देवाना, ‘वारयन्त’ चालयन्त धृषाण्यम् । स हि अतितरा
चालयान् भवति । वन्दध्याने पवित्र्यन्ते च । न तथान्ये । तमिष
त्वा ‘वन्द’-यै वन्दामहे स्तुम । ‘नमोमि’ नमस्कारे, अथर्था
हविर्मिच्यते । कः पुनरवस्थितम् ? कथं वा वन्दामहे ? इति
‘सम्राजन्त’ दीप्यमानम् ‘अध्यराणा’ यज्ञाना मध्येऽवस्थितमु-
त्तरधेयादिषु धिष्ण्येषु अभिप्रेतार्थसिद्धये वन्दामहे ॥

चालशब्दस्य निगमप्रसक्तस्य निर्बचनम्,—“चाला दंशया-
णार्था भवन्ति” । नैर्हि दंशादयो निवार्यन्ते । दंशशब्दस्य
प्रसक्तस्य निर्बचनम्,—“दंशो दशने” इति । दशति ह्यसौ ॥

द्वितीयमुदाहरणम्,—“प्रतद्विष्णु स्तवने चार्थ्येण मृगो न

भूमिः कुचरो गिरिष्ठाः । यत्प्रास्तु त्रिषु विक्रमणेऽप्यधिभियन्ति
 भुवनानि विष्टा ॥” (सू० सं० २, २, २४, २) । विष्टः,
 “मृगो न भूमिः कुचरो गिरिष्ठाः परावत आक्रमन्थापरस्थाः ।
 सूक्तं संशाय पृथिमिन्द्र तिम्रं वि शत्रून् ताव्यहि विमृधो नुदस्व ॥”
 (सू० सं० ८, ८, ३८, २) । इति । मृगो नामेन्द्रपुत्रः, तस्येय-
 मार्यम् । त्रिषुषु । त्रैलोक्यस्य इतिषो याज्या (आ० सू० २,
 १०) । इन्द्रेऽस्य प्रधानम्, मृगो नैघण्टुकः । ‘मृगो न’ मृग
 इव, व्याघ्रो वा सिंहो वा । ‘भूमिः’ भीषणः । ‘कुचरः’ कुत्सित-
 चरणः हिन्ः, प्राणिघघजीवन् । ‘गिरिष्ठाः’ पर्वताश्रयः । स
 पथा कश्चिदर्थं प्राणिविदेषं हन्ति । सैनभिभूयमान इह कर्मणि
 हे ‘इन्द्र !’ एतदस्मद्वचः कुरु । ‘सुक्तम्’ यः शत्रुकार्येषु सत्तुं
 शक्नोति । ‘परावतः’ परम्मात् अतिदूरस्वाभात्, ‘परस्थाः’ दिवः
 सम्यग्दिनः ‘आक्रमन्’ आगच्छ । एतदर्थमागत्य च ते ‘पवि’
 षम् ‘संशाय’ तीक्ष्णालुत्य ‘तिम्रं’ छेदनायोत्साहघन्तं सुनिश्चितं
 हृत्वा ततो ‘वि ताव्यहि’ विताडय, एतान्स्मच्छत्रून् (‘शत्रून्’)
 एकप्रदाग्न्यर्जितदेहान् कुरुष्व । यानपि स न हि हिनस्ति
 कथञ्चित् तानपि ‘सुधः’ हिंसकान् ‘विनुदस्व’ नाताप्रकारं प्रेरयस्व
 दुग्मपुनरागमनाय ॥

“अथ चेद् देवताभिधानम्” एतद् कुचर इति, ततः
 “कार्यं न चरतीति” सर्वत्र चरतीति । “गिरिष्ठा मेघस्यार्या”
 इति च । ‘अनुपशीण्याकरो हि विमवो वेदश्रुश्च यथापरा
 न शुषन्तो पुरुषाणामर्षाभिधानेषु विपरिणममानाः सर्व-

इति निरुक्तटीकायां जम्बूमार्गाश्रमवास्तिन आचार्यभगवद्-
दुर्गस्य कृतौ षष्ठोऽध्यायः (प्रथमोऽध्यायः) समाप्तः ॥१॥

---

१ २ ३ ४ ५
(समाम्नायस्तत्रचतुष्टयमतोऽन्येऽथनिपाताद्यायुर्वा-
६ ७ ८ ९ १० ११ १२
त्वाननूननूनंसातक्रचान्त्वोऽक्षुष्यन्तोनिष्टवक्त्रासोहविर्भिरि-
१३ १४ १५ १६ १७ १८
तीमान्यथापियोयथोहिन्यथापीदमर्थवन्तोऽथापीदंस्थाणुरय-
१९ २०
मुतत्वःपश्यन्तुतत्वंसख्यंविंशतिः ॥)

इति निरुक्तं पूर्वपट्के प्रथमोऽध्यायः ॥१॥

अथ द्वितीयाध्यायरथ

प्रथमः पादः ।

—८०:—

ॐ३म् । अथ निर्वचनं तद्येषु पदेषु स्वरमंस्कारौ समर्थौ प्रादेशिकेन गुणेनान्वितौ स्पर्शा तथा तानि निर्वू-
यादधानन्वितेऽर्थे प्रादेशिके विकारेऽर्थनित्यः परीक्षेत केन-
चिद् वृत्तिसामान्येनाविद्यमाने सामान्येऽप्यक्षरवर्णसामान्या-
निर्वूयान्न त्वेव न निर्वूयान्न मंस्कारमाद्रियेत विषय-
वत्प्रां हि वृत्तयो भवन्ति यथार्थं विभक्तीः सन्नमयेद्
प्रत्तमवत्तमिति धात्वादी एव शिष्येते ॥१॥

“अथ निर्वचनम्” । नामाप्यातोषसर्गनिपातलक्षणमुत्तया
शास्त्रारम्भप्रयोजनानि च चेदाङ्गग्रहं च सप्रयोजनं निघण्टुसमा-
म्नापयित्वाऽप्य प्रकरणत्रयविभागेनोक्त्या देवतमुत्पद्य
नैघण्टुकनैगमे प्रकरणे पुरस्कृते नैघण्टुकानि नैगमानीहेति ।
ते पुनरने निर्वचनलक्षणमनुत्तया न दास्येते व्याख्यातुं यस्मात्,
‘अथ’ एतस्मान् कारणात् ‘निर्वचनम्’ लक्षणतो व्याख्यास्यात्

इति शेष । अपि हि तस्यार्थस्य परोक्षवृत्तावतिपरोक्षवृत्तौ वा शब्दे नि रूप्य विगृह्य वचनं निर्वचनम् । स एष निर्वचनाभ्युपाय इत्युच्यते ॥

इह द्विधा शब्दा,—समर्थस्वरसंस्काराश्च असमर्थस्वरसंस्काराश्च । “तत्” तत्रैव सति, “येषु” तावत् “पदेषु” “स्वरसंस्कारौ समर्थौ” अवैपरीत्येन “प्रादेशिनेन” च “गुणेनान्वितौ स्याताम्” । प्रदेशाभिधायिना धातुरूपेणान्वितौ सम्यद्धावनुगतावभिधेयस्थे धातुरूपे स्याताम् ॥

“तानि” तावन् “तथा” एव यथालक्षणमेवमेव नैरक्तौ ‘निर्त्रूयात्’ । तन्मा भूदित्यत इदमुच्यते,—“येषु पदेषु स्वरसंस्कारौ समर्था भ्याता तथा तानि निर्त्रूयात्” इति ॥

“अधानन्वितेऽर्थेऽप्रादेशिके विकारेऽर्थनित्य परीक्षेत केन विदुवृत्तिसामान्येन” । अथ पुनरनन्वितेऽर्थे न्यायस्वरसंस्कारयुक्तेन शब्देन यत्र निपुणमप्यन्विष्यमाण शब्दोऽर्थो कस्यचित् न शक्यते, अन्यर्थेऽर्थो व्यपतिष्ठे,—अन्यथैव शब्द । प्रादेशिनेन विकारेण चिन्नियमाणेऽपि चासौ शब्दो निपरिणम्यमान अप्रादेशिक एव स्वादनमार्थ एव । ता प्रदेशात्त्यामभिधेयसम्बन्धा त्रियामभिधानुमाह । तत्र किं कर्तव्यम् ? इति । उच्यते,—तत्रैव सति अर्थनित्यो भूत्वा, अर्थप्रधान । तद्यथा,—मुदुगनित्यमेवाभ्य भोजनमित्युक्ते मुदुगप्रधानमिति गम्यते, पचमिहापि अर्थनित्य इत्युक्ते अर्थप्रधान इति गम्यते, अर्थप्राधान्येनानादृत्य स्वरसंस्कारौ परीक्षेत । तन्तदभिधानं मुदुग्या

केनचिदर्थवृत्तिसामान्येन क्रियागुणसामान्येनेत्यर्थः । कतमस्य धातोरर्थसामान्यमत्रास्तीति ॥ ततस्तर्कयित्वा सामान्यं तेन निर्वृ-
यान् । अर्थो हि प्रधानम्, तद्गुणभूतं शब्दः । तस्मात् अर्थ-
सामान्यं यलीयः शब्दसामान्यात् ॥

अथ पुनर्यथार्थसामान्यमपि नास्ति, तत्र ? “अपिद्यमाने-
(ऽर्थ)सामान्येऽप्यक्षरवर्णसामान्यान्निर्वृयान्, न त्वैव न निर्वृ-
यान्, न सस्कारमाद्रियेत, विषयवत्यो हि वृत्तयो भवन्ति, यथार्थं
विमर्शीः सन्नमयेत्” । स्वरवर्णं सामान्येनापि निर्वृयादेव,—
अमुष्मिन् धातापयं स्वरवर्णो वा मया दृष्टः, स एव यस्मिन्-
भिधाने लक्ष्यते इत्येवमुत्प्रेक्ष्य स धात्वर्थः सन्नयद इव तस्मिन्-
भिधाने आहृत्य स्फारीकृत्य स्तम्भः प्रकाशयितव्यः । एवमपिद्य-
माने अर्थसामान्ये स्वरवर्णसामान्यमात्रेणापि निर्वृयादेव । नत्येव
निर्वृयान्, इतथा हानर्धकमेव निरुक्तशाम्भ्रं स्यान् । तन्मा
भूदित्यत इदमुच्यते लक्षणपरादमुनेषु शब्देषु न संस्कारमाद्रियेत ।

फन्तर्हि अर्थसामान्यमाद्रियेत, शब्दसामान्यं वा ? तद्यथा,—
प्रवीणोदारनिम्निप्रशशब्दा उत्पद्यन्स्वार्थाभिधेयसम्बन्धाः सन्तः
क्रियागुणं सामान्यं हेतुमात्रमाश्रित्यान्येन्येवार्थान्तरेषु वर्तन्ते ।

तद्यथा,—प्रकृष्टो घातायां प्रवीणो गान्धर्वः, अथ हास्य मुग्धा
वृत्तिः । स एव स्वमर्धमभिधेयमुत्पद्यन्वैव गान्धर्वमप्यास-
पाट्यमात्रमाश्रित्य सर्वत्रैवामिप्रवृत्तः, यो हि यस्मिन्
श्रवणेन अनुपपन्नकोशलो भवति, स तत्रोच्यते प्रवीण इति ।
तद्यथा,—‘प्रवीणो व्याकरणे’, ‘प्रवीणो निरुक्ते’ इति ।

एवमेवोदार इति । प्रागारसनिपातात् आकृतेनैव सारथ्यो
 घट्टत्यश्वोऽनङ्वान् वा स उदुगतारत्वादुदार । तत्र हि समञ्जसा
 वृत्तिरस्य शब्दस्य । स एष उत्सृज्यैव स्वमर्थमाकृतानुविधा
 यित्यमानमेव सामान्यमाश्रित्य प्रवृत्तो यो हि कश्चित् कस्मै
 चिदाकृत लक्षयित्वा प्रागेव प्रार्थनात् ददाति, न उदार
 इत्युच्यते ।

एवमेव निस्त्रिंश । त्रिभिः प्रदेशैर्द्धाभ्या धाराभ्यामग्रेण च
 निशित इति निस्त्रिंश षडङ्ग, मुख्यग्रहणात्, तत्र ह्यस्य
 शब्दस्य समञ्जसा वृत्तिः । स एष छेदनसमानरूप प्रौढ्यसामा
 न्यमाश्रित्य सर्वत्रैव प्रवृत्तः । यो हि लोके क्रूरो भवति, स
 निस्त्रिंश इत्युच्यते । एवमेते क्रियागुणसामान्यमात्रेण
 वर्तन्ते ।

यथैते, एवमन्येऽप्यभ्यूहितया । अभ्यूह्य च एवमर्थसामा
 न्येन निर्दिष्टया । स्वरवर्णसामान्ये तु प्रचुराण्येवोदाहरणानि ।
 सर्वे एव हि नैगमा शब्दा जहादय स्वरवर्णसामान्यमात्रेणैव
 निरुच्यन्ते ॥

न च निरुक्ते कावकहारकलावकादिशब्दा व्युत्पाद्यन्ते, तुर्गो
 धैव हि नेषा व्युत्पत्तिः प्रसिद्धैव च व्याकरणे इति । य एव
 दुर्गोधा परोक्षान्तिपरोक्षवृत्तयः त्रिभिरुदरोदारवैतमपरंशब्दा
 दयः, त एव हि व्युत्पाद्य निरुच्यन्ते । तेषु हि विशेषेणार्थवत्ता
 निरुक्तम्य । तान्येव अर्थसामान्येन वा शब्दसामान्येन वा
 निरूप्यात्, न तेषु सस्फारमाद्रियेतेति ।

आह,—किं कारणम्? इति । उच्यते,—“विपरिवृत्यो हि वृत्तयो भवन्ति” । हिरयं हेत्वर्थे । तस्माद्विपरिवृत्यो बहुसंशय-
यत्पः शब्दानामर्थेषु वृत्तयो भवन्ति, नानाभावेनार्थेषु अयस्थिता
प्रवृत्तिरिति एवं स्यान्नैवं स्यादिति विचार्यन्तः सन्तः प्रतिपक्ष-
सम्मोहाच्छेदत इवास्मिन्निति विषयः संशय इति ।

अत्र,—केचिदर्धसामान्येन कनिष्ठसंज्ञे शब्दाः, केचित् स्वर-
सामान्येन, केचिद्वर्णसामान्येन, यत एवम्, अतो विभक्त्यपि
यथार्थमेव सञ्जमयेत् विपरिणमयेत्, पूर्वोत्तरपदप्रकरणाविरोधेन ।
किं कारणम्? तासामपि हि व्यत्ययो भवत्येव,—सुपो स्थाने
सुपो भवन्ति इति हि वैयाकरणा पठन्ति । दर्शयिष्यति व्या-
मपि विभक्तिविपरिणामम् । तद्यथा,—“इत्सु शोको ०—० इद-
यानि शोकैः (दि० का० १, ३, १२)” —इत्येवमादि ।

अधुनैवमुक्त्वा विपरिवृत्यो भवन्तीति, अर्धवशेन व्याकरणेऽपि
शब्दविपरिणामो भवतीत्येवं दर्शयति,—“प्रत्तमवत्तमिति
धात्यादी एव शिष्येते” इत्येवमादि । ‘हु दाप् दावे (हु० उ०)’
तस्य प्रपूर्वस्य प्रत्तमिति । अथ दकार आकारश्च धातुः, परो
निष्ठाप्रत्ययस्तकारः, तत्रैवं सन्ति ‘हौ इदु घोः (पा० ७, ४, ४६)’
—इति पर्वतमाने ‘अथ उपमर्गात् तः (पा० ७, ४, ४७)’—इति
आकारस्य तकारा भवन्ति, ‘भरो भरि सवर्णे (पा० ८, ४, ६५)’
—इति धात्वन्तस्य तकारस्य लोपे कृते, ‘गरि च (पा० ८, ४,
५५)’—इति तकारस्य चर्च कृते ‘परः सत्रिसर्गः संहिता (पा०
१, ४, १६)’—इति धातुतकारः प्रत्ययतकारेण संयोगतामपैति

‘हलोऽनन्तरा सयोग (पा० १, १, ७)’—इति, तत प्रादिस
मासे हृते ‘ग्रत्तम्’—इति भवति । एवमेव ‘दो अवखण्डने (दि०
प०)’—इत्यस्याद्यपूर्वस्य ‘अवत्तम्’—इति । अत्रापि दकार
ओकारश्च धातु, परा निष्ठासकार । अत्र ‘आदे च उपदेशेऽ’
शिति (पा० ६, १, ४५)’—इत्योकारस्याकारे हृते तभावलोपवर्त्य
परगमनप्रादिसमासा पूर्णवदेव । एवमनयोद्धांतयोरादी एव
शिष्येते । यथानयोरेवमन्येषामपि हृष्ट्या यथासम्भवमनु
विधेयम् ॥ १ ॥

अथाप्यस्तेर्निवृत्तिस्थानेष्वदिलोपो भवति स्तः सन्ती-
त्यथाप्यन्तलोपो भवति गत्वा गतमित्यथाप्युपधालोपो
भवति जम्मतुर्जगुरित्यथाप्युपधाविकारो भवति राज्ञा
दण्डीत्यथापि वर्णलोपो भवति तन्वा यामित्यथापि द्विवर्ण-
लोपस्तृच इत्यथाप्यादिनिपर्ययो भवति ज्योतिर्धनो
विन्दुर्वाद्य इत्यथाप्याद्यन्तविपर्ययो भवति स्तोत्रा रज्जुः
मिकतास्तर्द्धित्यथाप्यन्तव्यापत्तिर्भवति ॥ २ ॥

“अथाप्यस्तेर्निवृत्तिस्थानेष्वदिलोपो भवति, स्त सन्तीति” ।
‘अस् भुवि (अदा० प०)’—इत्यस्य निवृत्तिस्थानेषु गुणवृद्धि
निवृत्तिस्थानेषु ष्टिति घर्त्तमाने ‘असोरलोप (पा० ६, ४, १११)’
—इत्यादिलोपो भवति । योऽयं घात्वादायकार एवं लुप्यते,

तस्मिन् लुप्ते प्रयोगः स्तः सन्तीति । एवमन्येषामपि दृष्ट्वानु-
विधेयं यथासम्भवम् ॥

“अथाप्यन्तलोपो भवति, गत्वा गतमिति” । अत्र, गमेः
(भू० प०) क्त्वाप्रत्यये, निष्ठाप्रत्यये च परतोऽनुनासिकलोपो
भवति, अनुदात्तोपदेशेत्यधिरूढ्य कृड्तीति । एवमन्येष्वपि
द्रष्टव्यमनुविधेयं च यथासम्भवम् ॥

“अथाप्युपधालोपो भवति, जग्मतुर्जग्मुरिति” । अत्र, गमेः
(भू० प०) अलोपः । ‘अलोन्यात् पूर्वं उपधा (पा० १, १, ६५)’—
इत्युपधा सङ्ज्ञा, तस्य ‘गमहनजनस्तनयसां (पा० ६, ४, ६८)’—
इत्युपधालोपः । एवमन्येषामपि द्रष्टव्यमनुविधेयं यथासम्भवम् ॥

“अथाप्युपधाविकारो भवति, राजा दण्डीति” । राजन्,
दण्डिन् इति स्थिते ‘नोपधायाः (पा० ६, ४, ७)’—‘सर्वनाम-
स्थाने चासम्बुद्धौ (पा० ६, ४, ८)’—इति दीर्घत्वम्,—दण्डि-
न्नित्यत्रापि ‘इन्हन्पूर्वाभ्यामूणां शौ (पा० ६, ४, १२)’—‘सौ च
(पा० ६, ४, १३)’—इति दीर्घत्वम्, ‘नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य
(पा० ८, २, ७)’—इत्युभयोरपि नकारलोपे कृते राजा दण्डीति ।
एवमुपधाविकारो भवति ॥

“अथापि घर्णलोपो भवति, तत्त्वा यामीति” । अत्र यकार-
लोपः । याचामीत्येवमेतद् द्रष्टव्यम् । अयञ्छान्दस एव ।
अत एव च छान्दसत्वादेवमेव याच्ञाकर्मस्वर्यं पठितः “यामि”
(३५४ पृ०) “मन्महे” (३५४ पृ०) इति । मायायां याचे इति
भवति ॥

“तत्त्वा यामि ब्रह्मणा घन्दमानस्तदाशास्ते यजमानो हविर्भिः ।
 अहेलमानो घरणेह वोध्युर्गंस मा न आयुः प्रमोषीः ॥” (ऋ०
 सं० १, २, १५, १) । किञ्च “तत्त्वा यामि सुवीर्यं तद् ब्रह्म
 पूर्ववित्तये, येना यतिभ्यो भृगवे धने हिते येन प्रस्कण्डु
 माधिष ॥” (ऋ० सं० ५, ७, २६, ४) ।—इत्यनया त्रिष्टुभा
 उपाकृतः शुनःशेषो घरणं तुष्टाव । आज्याहुतिरनया साग्निशेषे
 क्रतुषु समिष्टयज्ञेषु उत्तरकालं ह्रियते । चतुर्मास्येषु च घरण-
 प्रघासेषु घारणस्य हविषो याज्येया । हे ‘घरण !’ ‘तत्’ अहं
 ‘त्वा’ घरणं ‘यामि’ याचे इत्यर्थः । किम् ? यत् ममाभिप्रेतम् ।
 कथं पुनर्याचे ? ‘ब्रह्मणा’ ऋग्यजुःसामाख्येन ‘यन्दमानः’ स्तुयन् ।
 किञ्च यदेव त्वं मया याच्यसे, ‘तन्’ एव अयमपि ‘यजमानः’
 ‘हविर्भिः’ संसृष्टैः साध्याद्यादिभिः ‘आशास्ते’ । तापावां
 भवन्तमेकमेवार्थं याचावहे, स्तुतिभिर्द्विविभिश्च । स त्वम्
 ‘अहेलमानः’ अक्रुध्यन् । सर्वो हि शान्द्यमानः क्रुध्यतीत्यत एव-
 मुच्यते ॥ हे ‘घरण !’ ‘वोधि’ बुध्यस्य । बुद्ध्या चेतमावयोरभि-
 प्रेतायं कुरु । उरग्रासेत्येक पदं सम्बोधनञ्च । हे ‘उरग्रास’
 यद्ब्रह्मस्तुत्य ! घरण ! ‘मा’ ‘नः’ अस्माकं याचमानाताम् ‘आयुः’
 ‘प्रमोषीः’ । कुरु नोऽभिप्रायसिद्धिमित्यभिप्रायः ॥

“अद्यापि द्विवर्णलोपस्तृच इति” यत्र ऋवर्णरेफयोर्लोपः ।
 स लुप्यते ऋवर्णेन साकम् ॥

“अद्याप्यादिविपर्ययो भवति, ज्योतिर्घनो विन्दुर्चाट्व इति” ।
 ‘युत दीप्ता’ (भू० आ०) वस्यादिव्यापत्त्या ज्योतिः । ‘हन हिंसा-

गत्योः (अदा० प०) तस्य घन इति । 'मिदिर विव्हरणे (ह० उ०)' तस्य चिन्दुः । 'भट भृती (मू० प०)' । तस्य चाट्यः ॥

"अथाप्याद्यन्तविपर्ययो भवति, स्तोका रज्जुः सिक्ता-
स्तर्कितः" । 'क्षुतिर् धरणे (मू० प०)' तस्याद्यन्तविपर्ययेण
स्तोकाः । 'सृज विसर्गे (दि० आ, तु० प०)' तस्य रज्जुः । 'कस
मिकसने (मू० प०)' तस्य सिक्ता । 'कृती छेदने (तु० प०),
तस्य तर्कः ॥

"अथाप्यान्तव्यापत्तिर्मयति" ॥ २ ॥

ओषो मेघो नाघो गाघो वर्ध्मध्वित्पथापि वर्णोपजन
आल्लवारां भरुजेति तद्यत्र स्वरादनन्तरान्तत्वात्तद्वातु भवति
तद्विप्रकृतानां म्धानमिति प्रदिशन्ति तत्र सिद्धायामनुपप-
द्यमानायामितरयोपविषादयिषेत्त्राय्येकेऽवनिष्पद्यो भवन्ति
तद्यथैतद्वृत्तिर्मुद्गुः पृथुः पृपतः कुणारुमित्यथापि भाषिकेभ्यो
धातुभ्यो नंगमाः कृतो भाष्यन्ते दम्भनाः क्षेत्रसाधा
इत्यथापि नंगमेभ्यो भाषिका उष्णं धृतमित्यथापि प्रकृतय
एवकेषु भाष्यन्ते विकृतय एकेषु ॥ ३ ॥

"ओषो मेघो नाघो गाघो वर्ध्मध्वित्पथापि" । 'वह प्रापणे,
(मू० प०)' तस्यान्तव्यापत्त्या भोधः । 'मिह सेचने (मू० प०)'
तस्य मेघः । 'एह कथने (दि० उ०)' तस्य नाघः । 'गाह

विलोङ्गने (भू० आ०) तस्य गाघः । 'वह प्रापणे (भू० उ०)' तस्य वधूः । 'मद तृमौ (चु० आ०)' तस्य मधु ॥

“अथापि वर्णोपजनः, आस्थद्वारो भरुजेति” । ‘अस क्षेपणे (दि० प०)’ तस्य आस्थत् । ‘वृङ् सम्भक्तौ (क्या० आ०)’ तस्य धारः । ‘भ्रस्ज पाके (तु० उ०)’ तस्य भरुजः ॥

पर्व, व्याकरणेऽपि लक्षणप्रधाने सति अर्थवशेन लोपागमौ विपरिणामश्च शब्दानां दृष्टः, किमुत निरुक्ते यदर्थप्रधानमेव । तस्मात् साधूक्तम्,—“अथानन्यितेऽर्थेऽप्रादेशिके विकारेऽर्थनित्यः परीक्षेत केनचिद् वृत्तिसामान्येनाविद्यमाने सामान्येऽप्यक्षरघर्ण-सामान्यान्निर्गूयात्” “विभक्ताः” अपि “यथार्थ” “सन्नमयेत्” इति ॥ एवमयमादिमध्यान्तलोप आदिमध्यान्तविकारो घर्णलोपो द्विचर्णलोप आदिविपर्यय आद्यन्तविपर्ययो घर्णोपजनश्छन्दसि भाषायाश्च द्रष्टव्या, दृष्ट्वा च यथासम्भवमनुविधेयम् ॥

अतः परं सम्प्रसारणचिन्ता वर्त्तिष्यते, तदर्थमिदमागम्यते—
 “तद्यत्र स्वरादनन्तरान्तस्थान्तर्धानु भवति, तद्विप्रवृत्तीनां स्थान-
 मिति प्रदिशन्ति” । सम्प्रसार्यप्रवृत्तयश्चासम्प्रसार्यप्रवृत्तयश्चो-
 भयप्रवृत्तयश्च धातवः । तत्रैवं सत्युभयप्रवृत्तिषु शास्त्राविषयगतं
 यद्वक्तव्यं ‘तत्’ इदमुच्यते इति पर्युपयुक्तम्—

‘तत्’ एतदेव लक्षणं धातुरूपं हि ‘द्विप्रकृतीनां’ द्विस्वभावाणां शब्दानां ‘स्थानम्’ आश्रयः ‘इति’ एवमावाच्याः ‘प्रदिशन्ति’ प्रविभागेनोपदिशन्ति ।

तद्यथा,—‘यज दैवपूजासङ्गतिकरणदानेषु (भू० उ०)’—इति । अत्र द्वे शब्दप्रकृती भवतः । सम्प्रसारणपक्षे तावत्,—इष्टवान्, इष्टः, इष्ट्वा, यताः शब्दप्रकृतयो भवन्ति । असम्प्रसारणपक्षे पुनः,—यष्ट्वा, यष्टुं, यष्टव्यमित्येताः ॥

“तत्र सिद्धायामनुपपद्यमानायामितरयोपपिपादयिषेत्” । ‘तत्र’ एषं सति एकप्रकारेण ‘सिद्धायाम्’ अर्थसिद्धौ ‘अनुपपद्यमानायाम्’, ‘इतरथा’ ‘उपपिपादयिषेत्’ उपपादयितुमिच्छेत् । अर्थं द्वयोः सम्प्रसारणासम्प्रसारणप्रकृत्योर्यथैवोपपद्यतेऽयं तस्तथैवोपपादयेत् । अथयौअथयाम्यनुपपद्यमानेऽर्थे स्वयमुत्पाद्य निर्द्धार्य्य यथा ययोपपद्येतायं तथा तथोपपादयेत्, अपि तद्वृणुयात्प्रविहितेनार्थसाधनोपायेन, अर्थस्य प्रधानत्वात् ।

“तत्राप्येकेऽल्पनिष्पत्तयो भवन्ति” । ‘तथापि’ एतस्मिन्नपि सम्प्रसारणलक्षणे सति “एके” धातवः ‘अल्पनिष्पत्तयो भवन्ति’ अल्पेषु शब्दरूपेषु सम्प्रसारणप्रकृतिरभिनिष्पद्यते तदप्युपेक्षितव्यम् ॥

“तद्यथैतदूतिर्दुः पृथुः पृथतः कुणारुमिति” । ‘तद्यथा’ एतदुदाहरणजातम्,—ऊतिः, सुदुः, पृथुः, पृथतः, कुणारुम् इति । अवर्तेर्गत्यर्थस्य (भू० प०) विप्रत्यये षत्तः ‘च्छ्र्योः शृङ्नुनासिके च (६, ४, २० १६)’—इति वर्तमाने ‘ज्वरत्त्वधिश्रयि-

मवामुपधायाश्च (६, ४, २०)" — इत्युद्भावः क्रियते, तत ऊति-
रिति भवति । 'अद मदने (भू० आ०)', तस्य मृदु, रंफ
सम्प्रसार्यमाण ऋकारो भवति ? एवमेव 'प्रथ प्रप्याने
(भू० आ०)', तस्य पृथु । 'पुष दाहे (भू० प०)', तस्य पृपत ।
'कण शब्दार्थं (भू० प०)', कुणार ॥

एवमपि सम्प्रसार्यासम्प्रसार्यविशेषपरिज्ञेयशब्दान् निर्मुघता
पुता "अथापि भापिनेभ्यो धातुभ्यो नैगमा इतो भाप्यन्ते" ।
'अथापि' इदमप्यमुपेक्षित्यमागमशब्दान् निर्मुघता । आह, —
किम् ? इति । उच्यते, — 'भापिनेभ्यो धातुभ्य' भाषाया ये
प्रायेण प्रसिद्धप्रयोगास्ते भापिकास्तेभ्य । 'नैगमा' छन्दो
विषया । 'इत' इत्प्रत्ययान्ता शब्दा । भाप्यन्ते' विप्रियन्ते
निरुच्यन्ते इत्यर्थः ॥

तद्यथा, — "दमूना शेषसाधा इति" । 'दम उपशमे (दि० प०)'
"तस्य, भाषाया दाम्यनि अनड्घान्, श्रमयति अनड्घाहम् दान्
अनड्घान् इत्येवमादयः प्रयोगा भवन्ति छन्दसि पुन दमना
अग्निरन्यते स भाषासामान्ये न केनचिन्निर्घत य दमसता इत्येव
मादिना । एवमेव साभ्यनेर्भाषासाधोवृत्ते साधा इति । "मित्र
न शेषसाधसम् (ऋ० म० ३, २, ४)" — इत्येवमादयो मिथमिष
शेषसाधनमित्येवमादिना प्रकरणं निरुक्तम् ॥

"अथापि नैगमेभ्यो भापिका" । निगमे छन्दसि ये प्रायो
वृत्त्या प्रसिद्धा, तेभ्य सामान्यं गृहीत्या 'भापिका, इत्प्रत्य-
यान्ता भाप्यन्ते विप्रियन्ते ।

तत्राद्या,—“उष्णं घृतमिति” । ‘तप दाहे (मू० ५०)’ एव
 प्रयोगे छन्दसि प्रसिद्धः,—“प्रत्युष्टं रक्तः प्रत्युष्टा अरातयः (य०
 पा० सं० १, ७)”—इत्येवमादि । भाषायां पुनरुष्णमिति
 धूपते । स एवो नैवमरादसामान्येन निर्वक्तव्यः । एवमेव ‘घृ
 तस्त्रणदीप्योः (मू० ५०)’ तस्य, छन्दसि “मा तथा जिघर्षि (य०
 पा० सं० ११, २३)”—इत्यादिषु सिद्धः प्रयोगः, भाषायां पुन-
 र्घृतमिति धूपते । स एवं जिघर्षेरेव छान्दसस्य सामान्ये निर्व-
 क्तव्यः । एवं भाषाविषयेभ्यश्छान्दोषिण्या निर्वक्तव्याः, छान्दो-
 षिष्येभ्यश्च भाषाविषयाः ॥

अधार्पादमपटमुपेक्षितं ज्ञानेन शब्दान् निर्मुषता । आह,—
 किम्? इति । उच्यते,—“अधापि प्रकृतय एवैकेषु भाष्यन्ते,
 विहृतय एकेषु” । एकेषु प्रदेशेषु प्रकृतय एव धातुशब्दानां
 भाष्यन्ते, विहृतय एकेषु । धातोरान्वातपदभावेन यः प्रयोगः,
 सा प्रकृतिः । नार्त्ताभूतस्य तस्यैव यः प्रयोगः, सा विहृतिः ॥३॥

शरतिर्गतिकर्मा कर्मोद्देशेनैव भाष्यते कर्मोद्देशः
 एवमभोजाः कर्मनीयभोजा वा कर्मलः कर्मनीयो भवति
 विरागमस्याप्येषु भाष्यन्ते शर इति दातिर्हवनार्थे प्राच्येषु
 दाप्रमुदीन्येभ्यश्चैवमपदानि निर्मुषादय तदित्यगमातेभ्यश्च-
 पर्वगु चान्तेभ्यश्चैव च परं पूर्वमपरमपरं प्रविमज्य निर्मु-
 षात् दण्डः पुण्या दण्डमर्तनानि वा दण्डेन मम्यत इति

वा दण्डो ददतेद्वांस्यतिकर्मणोऽङ्गूरो ददते मणिमित्यभि-
भाषन्ते दमनादित्यौषमन्यवो दण्डमस्याकर्षतेति गर्हा-
याम् ॥ ४ ॥

“शयतिर्गतिकर्मा” गत्यर्थो धातु “कम्योजेज्येव भाष्यते”
ग्लेच्छेयु प्रवृत्त्या प्रयुज्यते, आख्यातपदभावेन । शयति गच्छ
तीत्यर्थः । उदाहरणविशेषप्रसक्त कम्योजशब्दो निरुच्यते,—
“कम्योजा कम्यलभोजा” ते हि प्रायेण कम्यलानुपभुजन्ते,
हिमप्रायत्प्राप्तस्य देशस्य । “कमनीयभोजा वा” कमनीयानि
प्रार्थनीयानि चेते हि द्रव्याणि उपभुजन्ते प्रचुररत्नो हि स देश
इति । कम्यलशब्द विग्रहप्रसक्त तिर्गन्तीति,—“कम्यल कमनीयो
भयति” प्रार्थनीयो हि स शीतात्तैर्मयति । “विचारमस्याप्येषु
भाष्यते शव इति” आन्येषु जनपदेषु अस्यैव शयतेर्विचार भाष्यते,
मृतकनामप्येषभूतमेव प्रयुज्यते, कथम् ? शव इति । एवमेवेत्याद्या
तस्य एव प्रयुज्यते, नार्माभूतपदेषु,—इत्येतन् प्रवृत्तिव्य विचारस्य
च । अथवा चेतनावत्पदेषु गमनत्रियायोगिनि द्रव्ये प्रयुज्यते,
पदेषु पुनश्चेतनारहित एव,—इत्येतन् प्रवृत्तिव्य विचारस्य च ॥

द्वितीयमुदाहरणम् ।—“दातिर्लघनार्थं प्राच्येषु” । दाति
धानुराख्यातस्यो लघनार्थं प्राच्येषु जनपदेषु प्रयुज्यते । तद्यथा,
—मीहीन् दाति, यवान् दाति । अयमेव नार्माभूत ‘उदीन्येषु’
जनपदेषु प्रयुज्यते ‘दात्रम्’ इति । दीयते अनेनेति दात्रम्,
तद्वत् इत्यर्थः ॥

। “एकमेकपदानि निरूपात्” अनेन प्रकारेण एकपदानि निरूपात्,—भाषानिगमव्यवस्थया, देशभाषाप्रसिद्धिविभागेन च ॥

आह,—एवं .तावदतद्धितयुक्तेषु पदेषु असमासयुक्तेषु च निर्वचनम् । अथ पुनर्यानि तद्धितयुक्तानि समासयुक्तानि च पदानि तानि कथं निर्वचयानि ?—तानि किं तद्धितयुक्तेषु पदेषु पूर्वपदार्थो निर्वच्यः उत तद्धितार्थसमासयुक्तेष्वपि ? किं पदार्थः पूर्वम् उत समासार्थो वा पूर्वम् ? इति । उच्यते,—“अथ तद्धितसमासेष्वेकपर्यसु चानेकपर्यसु च पूर्वं पूर्वमपरमपरं प्रथिमस्य निरूपात्” । अथरात्रो विशेषाधिकारार्थः । ‘तद्धिताः (पा० ४, १, ७६)’—इत्यधिष्ठित्य ये प्रत्यया विहिताः, ते तद्धिताः, ‘समर्थः पदविधिः (पा० ७, १, १)’—इत्यधिष्ठित्य ये विहिताः, ते समासाः । तेष्वमप्यपि तद्धितसमासेषु अपिशेषेण एकपर्यसु चानेकपर्यसु च एकपदेषु चानेकपदेषु च । तद्यथा,—दण्डः इत्येकपदस्तद्धितः, धार्यायणिरित्यनेकपदः । अनेकानि ह्येव पदानि सात्मन्यन्तर्णीयं प्रवर्तते । तद्यथा,—धूपस्यापत्यं धार्यः, धार्यस्यापत्यं धार्यायणः, तस्यापि धार्यायणिरिति । एवं समासेष्वप्येकपदेषु चैवं निरूपात् । यथा पश्यामः,—एकशेषः एकपदः समासः । ‘सरूपाणामेकशेष एकविभक्ती (पा० १, २, ६४)’—इति । तद्यथा,—पुरपञ्च पुरपञ्च पुरगौ, पुरपञ्च पुरपञ्च पुरपञ्च पुरपञ्च इत्येवम् ।

“द्विगुहं न्दोऽप्यर्थाभावः कर्मधारय एव च ।

पञ्चमस्तु बहुव्रीहिः षष्ठस्तत्पुरुषः स्मृतः ॥”

एतेऽनेकपदाः समासाः। पाणिनेः सूत्रम्,—‘सङ्ख्यापूर्वो द्विगुः (पा० २, १, ५२)। पञ्चमूली, पञ्चरथी, दशरथी इत्येवमादि। सूत्रम्,—‘चार्थे द्वन्द्वः (पा० २, १, २६)’। स च पुनर्विभाषयै-
कवद् भवति। तद्यथा,—‘शून्यग्रीची, अहिनकुलम्, भीमा-
जुतयासुदेवाः इत्यादि। उपसर्गनिपातपूर्वकोऽप्यर्थाभाषः।
तद्यथा,—उपमणिकम्, अनुसमुद्रम्, व्यस्रम्, इत्येवमादि।
तुल्यविभक्तिलिङ्गयोर्व्ययोः पदयोः समानाधिकरणः कर्मधारयः।
तद्यथा,—कृष्णमृगाः, रक्तोऽश्वः, श्वेतपताका इत्येवमादि। एते-
त्येकपदं चानेकपदं च तद्धितसमासेषु पूर्य पूर्वमप्य निप्रूयाद-
परमपरमेव प्रविभज्य विगृह्येत्यर्थः। पूर्य तद्धितार्थं निप्रूयात्,
पद्यान् पदार्थम्। समानेष्वपि,—पूर्य समानार्थम्, पद्यान्
पदार्थम्॥

तदेतन् उदाहरणैरेव दर्शयति, तद्यथा,—“दण्डः पुराणं दण्ड-
मर्हतीति वा दण्डेन सम्पद्यते इति वा”। दण्ड इत्येव तद्धितः,
पुराणशब्दविशेषणम्। पूर्य तावत् तद्धितार्थं निर्यस्यति,—कस्मिं
श्चिदपराधे दण्डमर्हतीति दण्डः दण्डेन वा कार्यापनादिना यः
सम्पद्यते संपुश्यते स दण्डः।

अधुना पदार्थनिर्ययनम्,—“दण्डो ददनेऽङ्गयतिपर्ययः”।
ददनेः धारयत्यर्थे धर्तमानस्य, धार्यते तेषां अपराधेषु गज्जतिः।

आह,—दृष्टः पुनः कस्मिन् ददनेः धारयत्यर्थे ? इति। उच्यते,
—दृष्टो घेदे लोके च। घेदे तावत्,—विद्वद्भ्याः पुष्करे त्पा
ददन्त (श्र० सं० ५, ३, २४, १)—इति। “यद्ग्री ददने मणि-

मित्यभिभाषन्ते” । तथा लोके,—‘अक्रूरो ददते मणिम्’ । अक्रूरो
नाम राजा वृष्यन्धकाधिपतिः, स ददते मणिं स्वमन्तकनामानं
शिरसा । लोकेऽप्येवं ददतिर्द्वारणार्थं भाष्यते ।

“दमनादित्यौषमन्यवः” आचार्यो मन्यते । तेन हि अदान्तो
दम्पते राजभिः, तेनादान्तान् दमयेदित्युक्तम्, लोके हि प्रसिद्धो यः
कश्चिददान्तो भवति तमधिहत्य वत्सरो भवन्ति ।—“दण्डम-
स्याकर्षत हे सभासदः ! तेन सम्पद्यतामयं ततो दान्तो भवि-
ष्यति,— इत्येवमयं गहर्वायां दृष्टः । एवं दमनाद् दण्डः, इत्यौषमन्यव
आचार्यो मन्यते ॥ ४ ॥

कक्ष्या रज्जुरश्वस्य कक्षं सेवते कक्षो गाहतेः कृत् इति
नामकरणः ख्यातेर्वानर्थकोऽभ्यासः किमस्मिन् ख्यानमिति
कथतेर्वा तत्सामान्यान्मनुष्यकक्षो बाहुमूलसामान्यदशस्य
राज्ञः पुरुषो राजपुरुषो राजा राजतेः पुरुषः पुरिषादः
पुरिशयः पूरयतेर्वा पूरयत्यन्तरित्यन्तरपुरुषमभिप्रेत्य ।
यस्मात् परं नापरमस्ति किञ्चिदस्मान्नाणीयो न ज्यायो
ऽस्ति किञ्चित् । वृक्ष इव स्तब्धो दियि तिष्ठत्येकस्तेने-
दं पूर्णं पुरुषेण सर्वम् । इत्यपि निगमो भवति ॥ ५ ॥

तदित्येषेव द्वितीयमुदाहरणम्,—“कक्ष्या रज्जुरश्वस्य”—
इति । कक्ष्या इत्येष तद्वितः । आह,—कः पुनरियं कक्ष्या ?
इति । उच्यते,—या अश्वस्य सन्नादरज्जुः सा कक्ष्येत्युच्यते ।

एव कक्ष्याशब्दस्य तरधमुबत्वाधुना तद्धितायं ब्रवीति,—
“कक्ष सेवते” । सा हि कक्ष सेवने, कक्षसयुक्ता भवति ।
कक्षे भवा वा कक्ष्या ।

अधुना पदार्थं निर्वचि,—“कक्षो गाहने” विलोडनार्थस्य
(भू० आ०) । कक्षयोरेव हि विलोडयति, द्रष्टव्यम् । अत्र पुन,—
“कस इति नामकरण । सर्वमन्यदाद्यन्तविपर्ययादि यथोप
दर्शित यथासम्भय योज्य तत्र तत्र । “ख्यानेर्वापर्यकोऽभ्यास”
ककार, कख्य सन् कक्ष इत्युच्यते । ‘अर्थवानेव वा ककार ।
कख्य सन् कक्ष इत्युच्यते । अर्थवानेव वा ककार । कथम् ?
“किमस्मिन् ख्यानमिति” । एष किमस्मिन् रयापनीयमस्ति ?
न किञ्चिदपि अदर्शनीयत्वात्, गूहनीयोऽयमित्यर्थः । स एव एव
वृत्त्वा किं ख्य सन् कक्ष इत्युच्यते ? “कपतेर्वा (भू० प०)”
नित्यकाल हासो ग्लेशीलत्वान् कण्डू ददाति, ततो नलै कष्यते
यत्, तस्मान् कपणप्रियायोगान् कक्ष इत्युच्यते । “तत्सामा
न्यामनुप्यकक्ष” । ग्रीकक्षस्य सामान्यात् मनुप्यकक्षोऽपि
कक्ष इत्युच्यते ? “बाहुमूलसामान्यादश्वस्य” । अश्वस्यापि
यो बाहुमूलप्रदेश, स कक्ष इत्युच्यते । त सेवते इति कक्ष्या ।

अन्ये तु वृषते,—“पूरं पूर्वमपरमपर प्रविमज्य निर्व्रूयात्”
पूरं पद पूर्वमेव प्रविमज्य निर्व्रूयात्, अपर पदमपरमेवेति ।
एतस्मिन् अर्थे कल्प्यमाने पदानामेव पौर्वापर्यं निर्वचने तद्धित-
समासयोस्त्वनियमं पूर्वं पश्चादेति । पूर्वं एव त्वर्थं साधीयान् ॥
उक्तं तद्धितनिर्वचनलक्षणं सोदाहरणम् ॥

एव सर्वमित्यभिप्रायः । वृक्ष इव सत्त्वो नित्यसङ्कोचविकाश-
धर्मादिविद्योतनवति स्वात्मनि सर्वविभागेन तिष्ठति यः तेन
पुरुषेणेदं पूर्णं सर्वं जगदिनि ॥ ५ ॥

विश्वकद्राकर्षो वीति चक्र इति श्वगतौ भाष्यते
द्रातीति गतिकुत्सना कद्रातीति द्रातिकुत्सना चक्रद्राति
कद्रातीति सत्तोऽनर्थकोऽभ्यामस्तदस्मिन्नस्तीति विश्वकद्रः
कल्याणवर्णरूपः कल्याणवर्णस्यैवास्य रूपं कल्याणं कमनीयं
भवति वर्णो वृणोते रूपं रोचतेरेवं तद्वितसमासान्निर्ब्रूयान्ने-
कपदानि निर्ब्रूयान्नावैयाकरणाय नानुपसन्नायानिदंविदे वा
नित्यं ह्यविज्ञातुर्विज्ञानेऽसूयोपसन्नाय तु निर्ब्रूयाद्यो बालं
विज्ञातुं स्यान्मेधाविने तपस्विने वा ॥ ६ ॥

समासस्यैव द्वितीयमुदाहरणम्,—“विश्वकद्राकर्षः” इति ।
विश्वकद्रमाकर्षतीति विश्वकद्राकर्षः ।

आह,—कः पुनरयं विश्वकद्र इति ? “वीति चक्र इति
श्वगतौ भाष्यते” । वीति चक्र इति शब्दद्वय श्वगतौ भाष्यते
श्वमिः साकं यो गच्छति मनुष्यः, तस्मिन् भाष्यते । “द्रातीति
गतिकुत्सना” । अत्र पुनः द्रातीति गतिकुत्सना । ‘द्रा कुत्सायाम्
(अदा० प०)’—इत्युक्तम्, इदं हि तस्य कुत्सितगतित्वम्, यदस्य
श्वमिः सह राति । “कद्रातीति द्रातिकुत्सना” । इदानीं कद्रातीति
द्रातिकुत्सना कुत्सितकुत्सनेत्यर्थः । इदमपरं कुत्सिततत्त्वं, यद्

गत्वा श्वभिः सह निहन्ति, तस्मात् कद्रातीति कुत्सितकुत्सनेत्यु-
पपद्यते । “चकद्राति कद्रातीति सतोऽनर्थकोऽभ्यासः” । अथेदानीं
च इत्येष कद्रातीति एवमेव सतः शब्दस्वरूपस्यानर्थक एवा-
भ्यासः । यदेवोक्तं भवति कद्रातीति तदेव चकद्रातीति ।
“तदस्मिन्नस्तीति विश्वकद्रः” । तदस्मिन् द्वितयमप्यस्ति,—
कुगतिन्धं, कुत्सिततरगतित्वञ्च, नानाप्रकारमिति विश्वकद्रः
श्वजीवनः पुरुषः । तमपराधे कस्मिंश्चिन् चर्त्तमानमन्योन्य
आकर्षति, स विश्वकद्राकर्षः ॥

अन्ये तु ब्रुवन्ते,—श्वैव विश्वकद्रः, अस्यैव हि स्वभावत एव
हिंसाबाहु गतिः कुत्सिता, स च पुनः पादचिकलः, अतस्तस्य
कुत्सितकुत्सिततत्पम् । घीत्युभयोरर्थशोभन्त्वर्थः, तमाकर्षति यः
पुरुषः, स विश्वकद्राकर्षः ॥

अधुना रूपसमाप्तं दर्शयति,—“कल्याणवर्णरूपः, कल्याण-
वर्णस्येवास्य रूपम्” । कल्याणवर्णं सुवर्णम्, तस्येव यस्य रूपं
स कल्याणवर्णरूपः । अग्निरग्नौ वा कश्चित् ।

कल्याणादिशब्दान् विग्रहप्रसक्तान् निर्रंभीति,—“कल्याणं
कमनीयं भवति” । प्रार्थ्यते तन् सर्वेष्वैव । “वर्णो वृणोते” ।
आवृणोति हि स आश्रयम् । “रूपं रोचते” । तद्वि रोचते,
तद्वि रोचिष्णुः भवति ।

“एवं तद्वितसमासाभिर्ग्रूयात्”—इत्युपसंहारवचनम् ॥

“नैकपदानि निर्ग्रूयात्” श्रवणोपपदविहितानि सन्ति तानि,
देवज्ञान्येव परेणाभिदोहवृद्ध्या पृच्छमानानि न निर्ग्रूयात्, न

निर्यक्त्यानीति । किङ्कारणम् ? तेषां प्रकरणादुपपदाद्वा अर्थ-
शक्यतेऽवधारयितुम्, सोऽसौ प्रकरणानभिज्ञोऽन्यथैव निरूपात्,
ततश्च प्रत्ययायेन योगादपहारश्च स्यात् । तद्यथा.—‘जहा’
—इत्येक पद प्रकरणोपपदरहितम्, न विज्ञायते, किं
हन्ते (अदा० प०) उत “ओ हाक् त्यागे (जु० प०)”—इत्यस्य
धाता स्यात् ? इति । नन् पुनरेतन्—“मा न एकस्मिन्नागसि
मा द्वयोरत त्रिषु । धर्मा शूर भूरिषु ॥ (ऋ० स० ६, ३,
४८, ■)” —इत्येतस्यामृचि यदेतन्मा धर्मारिति पदम्, एतस्माद्
गम्यते हन्ते स्यादिति । किङ्कारणम् ? विज्ञातप्रकरणोपपदस्य
हि समञ्जस एतत्प्रकरणं न्याय्यमित्येवमनवगतसंस्काराणामेक
पदानां प्रकरणादधावधारणमुपपदाद्वा शक्यते कर्तुम् । अत
इदमुक्तम्,—“नैकपदानि निरूपात्”—इति ॥

नावैयाकरणायेति । उक्तं निर्वचनलक्षणम्, अधुना यस्मै
निर्वचनलक्षणमुक्तनिर्वचनलक्षणं समाधाय, तस्य लक्षणं यत्क-
थ्यमिति तदर्थमिदमारभ्यते,—“नावैयाकरणाय” । यस्तावद-
वैयाकरण, तस्मै न निरुक्त्योऽयं समाधायो न ह्यसावलक्षणज्ञ-
त्वात् द्युत्पाद्य निरुच्यमानमेतद् बुध्येत, ततो व्यर्थं एव श्रम
स्यादिति ।

किञ्च “नानुपसन्नाय” । किमिति महदद्भुतमनेन हतं यत्
व्याकरणमधीतमिति,—एतावता गौरवेण वैयाकरणायापि न
निरूपात्, धर्मो हि सर्ववैयापस्तियाज्य, तस्माद् वैयाकरणा-
यापि सम्यगुपसन्नाय परा शिष्यवृत्तिमास्थितायैव निरूपात् ।

नैवमेव, किञ्च “अनिदं विदे वा” । अत्रैयाकरणोऽपि जडः कश्चिदसमर्थ एव वेदितुं स्यात्, बहु वेदितव्यमत्रास्ति, देवतादि किञ्चित् तस्मै वैयाकरणायापि इदं वेदितुमसमर्थाय अनिदं विदे नैव निग्रूयात् । अथवा । इदमित्यात्मपर्यायवान्नि । इदं विदे आत्मविदे, योगिने । स ह्यात्मज्ञानधिभूतकर्मणोऽल्पेनैव यत्नेन योद्धुं सूक्ष्मानर्थान् शक्त इति इदं विदे निग्रूयात् । अथवा । यत्किञ्चिच्छास्त्रमिदमिति निर्दिश्यते । येन ह्यन्यत् किञ्चिदधृतं पूर्वशास्त्रम्, तस्मै न निग्रूयादिदं निरक्तशास्त्रमनास्फालितहृदयकुड्मलाय ॥

किङ्कारणम् ? “नित्यं ह्यविज्ञातुर्विज्ञानेऽसूया” । यो हि न विज्ञानाति नावबुध्यते, तस्याविज्ञातुर्नित्यकालमेव विज्ञाने असूया, स ह्यनवबुध्यमान आत्मीयं दोषमाचार्य्य एवावसृजति,—स्वयमेव सावदर्यं न बुध्यते किमस्मान् योचयिष्यतीति । एतस्मात् कारणादधृतपूर्वान्यशास्त्राय अविज्ञमनसे नदं निग्रूयात् ॥

“उपसन्नाय तु निग्रूयान्, यो बालं विज्ञातुं स्यान्मेधाधिने तपस्विने वा” । य एव तु मेधावी स्यात्,—अन्यजन्मान्तरानुभाषितया प्रमया युक्तः, यो वा तपस्वी, कामं तान्म्यामवैयाकरणान्यामपि निग्रूयदेव,—न हि तयोरसाध्यं किञ्चिदस्ति,—तपसा हि स्वयमपि वेदायः प्रादुर्भवेदेव । पूर्वेषामृषीणां मेधायपि च स्वयमुत्प्रेक्षितुं शक्यतात्, किमुतोच्यमानमवबोद्धुम् । यो धान्यः कश्चिदलं पर्याप्तो विज्ञातुमेतच्छास्त्रं भवेत्, इदमिदं स्थिरबुद्धिः, तस्मै निग्रूयादेव सर्वथा । अनुपसन्नाय नैव निग्रूयात्, यद्यपि तपस्वी, मेधावी, दृढग्राही वा ।

उक्तं हि—“यश्चान्यायेन निर्व्यायश्चान्यायेन पृच्छति ।
तयोरन्यतरो मृत्युं विद्वेपं वाधिगच्छति” ॥ ६ ॥

विद्या ह वै ब्राह्मणमाज्ञगाम गोपाय मा शेषधिष्ठे-
ऽहमस्मि । असूयकायानृजवेऽयताय न मा ब्रूया वीर्य-
वती तथा स्याम् ॥ य आतृणस्यवितथेन कर्णाविदुःखं
कुर्वन्नमृतं सम्प्रयच्छन् । तं मन्येत पितरं मातरश्च तस्मै
न द्रुष्टुं कृतमद्यनाह ॥ अध्यापिता ये गुरुं नाद्रियन्ते
विप्रा वाचा मनसा कर्मणा वा । यथैव ते न गुरोर्भाज-
नीयास्तथैव तान्न धुनक्ति श्रुतं तन् ॥ यमेव विद्याः
शुचिमप्रमत्तं मेधाविनं ब्रह्मचर्यापपन्नम् । यस्ते न
द्रुष्टुं कृतमद्यनाह तस्मै मा ब्रूया निधिपाय ब्रह्मन्निति
निधिः शेषधिरिति ॥ ७ ॥

इति द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ २, १ ॥

अथाप्येतमर्थमधिहृत्वादाहन्ति,—“विद्या ह वै ब्राह्मणमाज्ञ-
गाम्”—इति । विद्या पित्र्य क्षामरूपिणी मूल्या पित्र्याग्निदेयता
संपताम्नानं विदितवेदाङ्गवेदाद्यं ब्राह्मणं प्रति कन्विदाज्ञगाम ।
तमेव्यं ब्रह्ममूलापान्,—किम् ? इति । “गोपाय मा” इति माम् ।
ततः “नै” “ब्रह्म” गुणा वर्त्ता “शेषधि” अधिप्यामि, शुभनिधान-

मित्यर्थः । आह,—कुतः पुनस्त्वां रक्षामि ? “असूयकायानृज-
चेऽयताय” । असूयकः, पराप्रचादशीलः । अनृजः, यस्य मनो-
घादेहेषु अस्माः प्रवृत्तयः । अयतः, विप्रकीर्णेन्द्रियः,—यत्कि-
ञ्चन कायाशुचिः । एवंलक्षणाया “न मा द्यूयाः” त्वम् ।
किन्तिथा भविष्यति ? “वीर्यवती तथा” अहं तव “स्यां” भवेय-
मित्यर्थः ॥

“य आतृणस्ययितथेन कर्णौ” । अधुना शिष्योपदेशमाह,
—य आतृणसि, आभिनसि, अपिहिताविद्य सन्तौ कर्णौ विष्टु-
णोति । अवितथेन, सत्येन ब्रह्मणा । कथम्पुनरातृणसि ?
“अदुःखं कुर्वन्नमृतं सम्प्रयच्छन्” । यो हि किञ्चिदातृणसि, स
दुःखयति, अयं पुनः सुखमातृणसि । किञ्च अमृततत्त्वप्राप्तिहेतु-
ज्ञानं सम्प्रयच्छन् । य आतृणसि तस्मै किम् ? इति । उच्यते,
—“तं मन्येत पितर मातरञ्च” नेतरी मातापितरावित्यभिप्रायः ।
उक्तञ्च,—“उत्पादकग्रहदात्रोर्गरीयान् ब्रह्मदः पिता । ब्रह्म-
जन्म हि विप्रस्य ग्रेत्य चेह च शाश्वतम् (म० सं० २, १४६)” ।
“तस्मै” मातापितृभूताय गुरवे “न द्रुहोत्” । “कतमश्ननाह”—
कदाचिदपि आपद्यपि कष्टायामित्यभिप्रायः ॥

अधुना इतरान् दुष्टशिष्यान् अभिशपन्ती विद्या इदमाह,—
“अध्यापिता ये गुरुं नाद्रियन्ते” इत्यादि । अध्यापिताः
सन्तो ये गुरुं प्रति नाद्रियन्ते, नादरं कुर्वन्ति । के पुनस्तं ?
इति । उच्यते,—“विप्राः” मेधाविनः सन्तो गृहीतविद्याः ।
कथम्पुनर्नाद्रियन्ते ? “वाचा मनसा कर्मणा वा” । आह,—

किं तेषाम् ? इति । उच्यते,—“यथैव” “ते” तस्य “गुरो”
 “न” “भोजनीया” न भोज्या, न भोजनार्हा, “तथैव” “तान्”
 “तन्” “श्रुतम्” अपि “न भुनक्ति” न पालयन्ति, श्रुतफलेन न
 सयुनर्त्नीत्यर्थः ॥

अधुना यस्मै वक्तव्या, तस्य लक्षणं ध्रुवीति,—“यमेव”
 “विद्या” जानीया तम् । ‘शुचिमग्रमस्तम् यमनियमेषु ।
 ‘मैधायिन च “ब्रह्मचर्य्येणोपपन्नम्’ । किञ्च, य ते न “ब्रुहोत्”
 न ब्रौह्ममुपगच्छेत् । ‘वतमद्यनाह’ कदाचिदपि स्वर्वास्यप्यापस्तु
 ‘तस्मै मा ब्रूया’ “त्वम्” “निधिपाय” गोप्त्रे ‘ब्रह्मन्’ ॥

आह,—“निधि” क ? इति । उच्यते ‘शेषधि’ इति ।
 शेष इति सुगनाम सुगनिधानमित्यर्थः । ब्रह्मणेको हि निधि
 मुखाना एतन्मस्य जगनो यद्ब्रह्मणेन जत इदमुक्त “निधि
 शेषधिरिति” ॥३॥

इति जगन्मार्गाश्रमचामिन आचार्य्यभगवद्दुर्गस्य कृता
 निरुक्त्याख्याया [द्वितीयाध्यायस्य] सप्तमस्याध्यायस्य
 प्रथमं पादः ॥३॥

द्वितीयः पादः

अथातोऽनुक्रमिष्यामो गौरिति पृथिव्या नामधेयं
यद् दूरङ्गता भवति यच्चास्याम्भृतानि गच्छन्ति गतिर्वा-
कारो नामकरणोऽथापि पशुनामेह भवत्येतस्मादेवाधाप्य-
स्यान्ताद्वितेन कृत्स्नवन्निगमा भवन्ति गोभिः श्रीणीत
मत्सरमिति पयसो मत्सरः मोमो मन्दतेस्तृप्तिकर्मणां
मत्सर इति लोभनामाभिमत एनेन धनं भवति पयः
पियतेर्वा प्यायतेर्वा क्षीरं क्षरतेर्घसेर्वेरोनामकरण उशीर-
मिति यथा । अंशुं दुहन्तो अप्यामते गगोत्यधिपत्रण-
चर्मणोऽशुः शमष्टमात्रो भवत्यननाय शम्भवतीति वा चर्म
चरतेर्घोच्युत्तं भवतीति याथापि चर्म च श्लेष्मा च ।
गोभिः सन्नद्धो अस्ति वील्यस्वेति रथस्तुतायथापि स्नाय
च श्लेष्मा च । गोभिः मन्नद्धा पतति प्रग्रतेतीपुस्तुता ।
ज्यापि गौरुच्यते गव्या चत्ताद्वितमय चन्न गव्या गम-
यतीपुनिति ॥ १ ॥

“समाधायः समाधायः, स व्याप्यातव्यः”—इति प्रतिशतम्
(२१०) । सा च पुनरियं व्याख्या सामान्या वैज्ञानिकी

च । तत्र सामान्या,—सर्वेषां नाम्नामिदं सामान्यलक्षणम्, इदमाख्यातानाम्, इदमुपसर्गणाम् इदं निपातानाम् इति । सोऽयमन्यैव प्रकारया व्याख्या ह्यस्तिः सामान्यायो व्याख्यातः, तदनुपक्तान्येष च शास्त्रारम्भप्रयोजनान्युक्तानि, आगमश्च परिशोधितः, वेदो वेदाङ्गव्यूहश्च सप्रयोजन उक्तः, निघण्टुसमाम्नाय-विरचना घोषदिष्टा प्रकरणप्रयविभागेन, निर्वचनलक्षणज्ञानेक-प्रपञ्चमुक्तम् ।

अथेदानीं विशेषव्याख्याया प्रतिपदमयं समाम्नायो व्याख्या-सत्यः, तदधिकागर्थोऽयम् “अथ” शब्दः । “अतः” शब्दः प्रमे हेतौ वा । सामान्यव्याख्यानादनन्तरं विशेषव्याख्यानमेवावसर-प्रप्तमित्येवं प्रमे । अथवा हेतौ । यस्मात् सामान्यतः समाम्नायो व्याख्यातः अत इदानीं विशेषतः “अनुक्रमिष्यामः” आनुपूर्व्येण क्रमिष्यामो घर्णयिष्यामः, व्याख्यायेति शेषः ।

आह,—किंलक्षणा पुनस्ती व्याख्या ? इति । उच्यते,—नत्त्वपर्व्यायभेदमङ्गुयामन्दिग्धमन्दिग्धोदाहरणतन्त्रियंननपिभागे-त यदाव्यानं सा व्याख्या निघण्टुप्रकरणे । नचथा । नत्त्वम्,—“गौगिति पृथिव्या नामधेयम्”—इत्येवमादि । पर्व्यायपच-नम्, प्रमिद्वेतामिधानेनाप्रमिद्वेताम्यार्थस्य व्यापनम्, नचथा,—पृथिव्या नामधेयं गौगिति । भेदो ध्युत्वनिगिति समानार्थः, तद्यथा,—“यद्दु ह्रं गता भवति”—इत्येवमादि । मङ्गुया, तद्यथा,—“पृथिव्यानामधेयान्येकविंशतिः” । मन्दिग्धम्,—“तत्र निर्मृ निर्निर्ममणाह्व्यनः पृष्टापत्तिगिरा सा पृथिव्या मन्दिग्धने”

इत्येवमादि । सन्दिग्धोदाहरणम्,—“य ईं चकार”—इत्येव-
मादि । तन्निर्वचनम्,—“बहुप्रजाः कृच्छ्रमापद्यत इति परिब्राज-
काः”—इत्येवमादि । एवमकारया ध्याख्याया इदं नैघण्टुक-
प्रकरणं ध्याख्यास्यते ॥

“गौरिति पृथिव्या नामधेयम्” । आह,—यस्मात् कारणात्
द्रव्ये शब्दोनिवेशो नैरुक्तानां, तदुच्यतां कारणं, केन कारणेन
गौशब्दः पृथिव्यां सन्निविष्टः ? इति । उच्यते,—“यत्” तस्मात्
इयं “दूरम्” अध्वानं प्रति “गता भवति” न ह्यस्या अन्त उप-
लभ्यते, “यत्” यस्मात् “य” “अस्यां भूतानि गच्छन्ति” आधार-
भूतायाम् । एवं कर्तृकारकमधिकरणं वा योज्यम् । “गातेर्षा”
‘गाङ्गर्ता (भू० आ०)’—इत्यस्य धातोः “ओकारो नामकरणः”
प्रत्ययः ।

“अथापि” गौरित्येतन् “पशुनाम्” “भवति” “इह” एव
कारकद्वये, “यतस्मादेव” धातुद्वयाद् गमेर्गातेर्षा । “अथाप्य-
स्याम्” एव पशुगवि “तादितेन” प्रयोगेनाहृत्क्षायां सत्यां
“हृत्क्षयप्रिगमा भवन्ति” । तद्यथा,—“गोभिः धीर्णात मत्सर-
मिति” गौरेकदेशस्य “पयसः” हृत्क्षयन् प्रयोगः । तदेतच्छि-
ष्यबुद्धिपुत्पादनायमनेकप्रकारं शब्दवृत्तिविषयोपप्रदर्शिनं क्रियते,
यद्यप्यमोपप्रदर्शितशब्दवृत्तिविषयोऽसंभूत न मन्शर्यान् निर्मू-
यादिति ॥

आधावत, मुहस्यः शुभ्रः शृङ्गर्णित मुग्धिता । गोभिः
ओर्णित मत्सरम् ॥” (अ० सं० ७, १, ३, ४) । इमां गायत्री-

मयास्य आङ्गिरसोऽपश्यन् । ग्रावस्तुर्तो विनियुक्ता । हे अध्व-
र्ययः ! एभिः ग्रावभिः संस्मृत एष सोमः । ते यूषं हे
'सुहन्त्यः' सुवर्णेनालङ्कृतहस्ताः किम् ? 'आग्रावत' । 'गृभ-
णीत' गृहीत, एतां 'शुका' 'मन्थिना ग्रहावनतिक्रान्तकालम् ।
किञ्च, 'गोभिः' गोभ्योऽभिनिष्पन्नेन रसेन 'श्रीणीत' एतम्
'मत्सर' मादयितारं सोमं मैत्रावरुणग्रहाणामुपगतम् । "शृत-
शीतेन तृतीयसघने वा पूतभृत्याशिरण ततोऽनतिप्रान्तकालं
जुह्वत" एषं मन्त्रनिधानादशक्यत्याद्य गोभिः श्रपणस्य गव्येन
पयसेति गम्यते ॥

"मत्सरः सोमो मन्दतेऽतुतिकर्मणः" तुप्यन्ति हि अनेन
द्वेष्टताः ॥

शब्दसामान्यप्रसङ्गप्रसक्तमुच्यते,—“मत्सर इति लोभनामा-
भिमत एनेन धनं भवति” । तेन ह्याविष्टो धनाभिमुख्येन मत्तो
भवति ॥

पर्व्यायान्थानप्रसक्तं निरुच्यते,—“पयः पिबतेर्वा पानार्थस्य
(अ० प०), पीयते हि तत् । “प्यायतेर्वा” घृद्ध्यर्थस्य
(भू० आ०), तेन हि घर्द्धने प्राणिनः ॥

प्रसक्तानुप्रसक्तं निरुच्यते,—“क्षीरं क्षरते.” अथ्योतनार्थस्य
(भू० आ०), अथ्योतते हि तदूर्ध्वतः । “घसेर्वरो नामकरणः”
अर्धस आदेशः क्रियते, अतस्तेनैव सिद्धरूपेण निर्दिश्यते ।
धात्वन्तरमिति वा केचित् । आपकश्च ददाति,—“उशीर-
मिति यथा” । ‘यश कान्तौ (अ० प०)’ तस्य कृतसम्प्र-

सारणस्य ईरप्रत्ययेनोशीरमिति भवति । तद्धि सौगन्ध्या-
कालं भवति ॥

“अंशुं दुहन्तो अध्यासने गवीत्यधिपवणचर्मणः” । इत्यवद-
मिधायकः । “ते सोमादो हरी इन्द्रस्य निसृतेऽंशुं दुहन्तो
अध्यासते गवि । तेमिदुग्धं पपिवान् सोम्यं मध्विन्द्रो वर्द्धते
प्रथने वृषायते ॥” (ऋ० सं० ८, ४, ३०, ४) । एषा जगती ।
अवुंक्षो नाम काद्वयेय ऋषिः तस्यार्पम् । प्रायस्तुतो विनियुक्ता ।
‘ते’ एते प्राचाणः ‘सोमादः’ सोमभक्षयितारः यदामिषयकर्मणि
प्रवर्त्तन्ते, अथ तदा ‘हरी इन्द्रस्य’ अर्थाः, यज्ञागमनार्यमेतेषां
शब्दमुपधुन्य संसृजतं सोमं मन्वाजी, रथे योगमिच्छन्तो, आत्मना
ऋजीपं भक्षयिष्यन्तो, इन्द्रश्च सोमं पाययिष्यन्तो, स्वयमेव
‘निसृते, नीचैर्नामेते युक्ता आवाहे,—इन्द्र ! गच्छ यज्ञायतनं
संसृजतः सोमः’ इति । तदैव च ऋत्विजोऽपि त्वरमाणा इन्द्रो—
एतन्कालमभ्यर्णमन्वाजाः ‘अंशुं’ सोमांशम् अभिप्लुत्य ‘दुहन्तः’
प्रपूरयन्तः । ‘गवि अग्निं’ गोरुपरि गोरवयवे अधिपवणचर्मणि ।
एतन् कर्मकुर्वाणा इदं प्रतीक्षमाणा ‘आसते’ । अथ स ‘इन्द्रः’
एव ‘तेभिः दुग्धम्’ ऋत्विग्भिः प्रचारितं ‘पपिवान्’ पीतवान्
‘सोम्यं मधु’ सोममयं तेन तृप्तः । ततोऽनन्तरं ‘वर्द्धते’ पीत्येण ।
अथ तेन च शरीरेण ‘प्रथते’ विस्तीर्यते, विस्तीर्णञ्च स्येन पीत्येण
मेघं विदार्य ‘वृषायते’ वषट् प्रवर्त्तयते । तदिदं सर्वमपि वर्षादि-
जगदनुप्राहकमैन्द्रं कर्म । अमिषवहारेण, सोमामिश्रितो प्राचाधी-
नमित्येवं प्रायस्तुतिः ॥

निगमप्रसक्त निरुच्यते,—“अशु शमष्टमात्रो भवति” । व्याप्तमात्रो हि यजमानेन तस्यैव श भवति, सुखी भवति । इष्टसोमो हानृणोऽहमिति विगतमनोदुःखो भवति “अननाय श भवतीति वा” । अननाय जीवनाय श सर्वेषां भूतानां भवति, सुखो भवतीति वा । यज्ञो हि धर्मे प्रवृत्तिहेतुस्ततश्च सर्वभूतानि सुखं जीवन्ति ॥

व्याख्यानप्रसक्त निरुच्यते,—चर्म चरतेयां चरित हि तत्सर्वसिन् शरीरे गतमित्यर्थः । “उच्चृत भवतीति वा” उच्चृतम् उत्कर्षितं शरीरादिति ।

“अथापि चर्म च श्लेष्मा च” गोशब्देनोच्यत इति शेषः । “गोमि सप्रदो असि धीलयस्येति रथस्तुर्तो” “यनस्पते धीइ पद्मो हि भूया अस्मत्सपा प्रतरण सुर्वार । गोमि सप्रदो असि धालयस्याभ्याता ते जयतु जेत्यानि ॥” (ऋ० स० ४, ७, १५, १) । (य० घा० स० २६, ५२) । (अथ० स० ६, १०५, १) । स हि चर्मणाघनद्वो भवति, श्लेष्मणा च तस्याराद्य सश्लेपिता भवति ॥

“अथापि छाव च श्लेष्मा च” गोशब्देनोच्यत इति शेषः । “गोमि सप्रदा पतति प्रमनेतीषुस्तुर्तो” सुपणं घस्ते मुगो अम्या दन्तो गोमि सप्रदा पतति प्रमता । यत्रा नरु सञ्च यि न् द्रवन्ति तत्राम्गम्यमिषं शर्म यसन् ॥ (ऋ० स० ३, १, २१, १) । (य० घा० स० २६, ५७) । सा हि छाव्ना चेष्टिता भवति, श्लेष्मणा च सश्लेपिता ॥

“ज्यापि गौरुच्यते” । सा पुनः “चेत्” यदि “गत्या ताद्धि-
तम्” अमिधानम्, “अथ” पुनः “न चेत् गत्या, गमयतीवृ-
निति” गौरुच्यद्रव्यमपि,—॥ १ ॥

वृक्षे वृक्षे नियतामीमयद्गौस्ततो वयः प्रपतान् पुरु-
पादः । वृक्षे वृक्षे धनुषि धनुषि वृक्षो ब्रश्चनान्नियतामी-
मयद्गौः क्षब्दं करोति मीमयतिः शब्दकर्मा ततो वयः
प्रपतन्ति पुरुषानदनाय विरिति शकुनिनाम वेतेर्गतिकर्म-
णोऽथापीपुनामेह भवत्येतस्मादेवादित्योऽपि गौरुच्यते ।
उतादः परुषे गवि । पर्ववति भास्वतीत्यापमन्यत्रोऽथाप्य-
स्यैको रश्मिश्चन्द्रमसं प्रति दीप्यते तदेतेनोपेक्षितव्यमादि-
त्यतोऽस्य दीप्तिर्भवतीति । सुपुष्पः सूर्य रश्मिश्चन्द्रमा
गन्धर्व इत्यपि निगमो भवति । सोऽपि गौरुच्यते ।
अत्राहगोरमन्वतेति तदुपरिष्ठाद् व्याख्यास्यामः सर्वेऽपि
रश्मयो गाव उच्यन्ते ॥ २ ॥

“वृक्षे वृक्षे नियतामीमयद् गौस्ततो वयः प्रपतान् पुरुपादः ।
अथेदं विद्वन् भुवनं मयात् इन्द्राय सुन्वदृष्ये च शिषन् ॥” (ऋ०
सं० ७, ७, ६६, २) । घमुकस्येन्द्रपुत्रस्येदमार्गम् । त्रिष्टुपैन्द्री ।
महाप्रते मष्टवर्तये शस्यते । इन्द्रो भगवानैश्वर्ययोगात् सप्रामे-
ष्यनेकयाहुर्भूत्वातेकानि धनूंष्यादत्ते, तानि मन्त्रवृद्धवृष्ट्वैवमाह,

—“वृक्षे वृक्षे” वृक्षावयवे “धनुषि धनुषि” यावन्तीन्द्रेण गृही-
तानि धनूंषि, तीषु सर्वेषु, प्रत्येकं “नियता” निबद्धा, “गीः”
गय्या, गमयित्री वा शराणाम्, इन्द्रवाह्यारुष्टा “अमीमयत्” मीम-
यति “शब्दं करोति” । जात्यभिप्रायेणैकवचनम् । “ततः”
शब्दकरणानन्तरमेव “प्रपतान्” “प्रपतन्ति” “वयः” अथवा
‘ततः’ ततो धनुषः ‘वयः’ पक्ष्यवयवपत्रसम्यन्धात् इषयोऽपि
‘वयः’ पक्षिणः । अथवा “वेतेर्गतिकर्मणः । साक्षादेव इषवः
‘वयः’ न गुणवृत्त्या । ते ‘प्रपतान्’ प्रपतन्ति ‘पुरुषानदनाय’
भक्षणाय, ते हि शत्रूणां प्राणान् भक्षयन्ति । अथ अयमेवमति-
प्रमाद्य इन्द्र इति ज्ञात्वा ‘विश्वं’ सर्वं ‘भुवनं’ भूतजातं यावत्
किञ्चिद्विहृतं कर्मणि ‘भयाते’ विभेति । अथ विभ्यत् किं
करोति ? ‘इन्द्राय’ इन्द्रार्थं ‘सुन्वत्’ अभिषयम् उचिते काले
कुर्वन् ‘ऋषये च’ ऋत्विजे ‘शिक्षन्’ दक्षिणां ददते । इन्द्रोन्मुख-
मादरधदास्ते । सर्वमन्यत् परिहाय य एवग्रमाद्य इन्द्रः, तं
वयमभिप्रेतार्थमिदमे स्तुमः ॥

निगमप्रसक्तं निराह,—“वृक्षो व्रधनात्” इति । स हि
वृध्नुते छिद्यते इन्धनार्थम् ।

अत्र व्याख्याने गतार्थग्यान् न दोषो विधियते । एवं साप-
देकदेशे एतन्नवदभिधानं भवतीति प्रदर्शितम् ॥

अथेदानीमन्येष्वर्थान्तरेषु गोशब्दोऽभिप्रेतः बहुवित्येतन्
प्रसङ्गतो दर्शयति । एतदर्थैकपदिके घनत्रयमिह तु गोशब्दप्रसक्त-
मुच्यते,—“आदित्योऽपिर्गोमुच्यते” एतन्मन्त्रे ।—

उताद् परपे गवि सूरश्चक्र हिरण्यम् । न्यैरयदधीतम् ”
 (ऋ० स० ४ ८, २२, ३) । भरद्वाजस्यैवमार्पम् । गायत्रा ।
 पौष्णी । पूषा पुनरादित्यो नैरुक्ताना दृष्ट्या, अन्यत्र इय वै
 पूषेति भूमिरुच्यते । “उताद् ” ‘उत’ अपि, अथ इति छन्दसि
 समानार्था । अपि त्वत्रमीरय, अपि रत्नानादत्ते, अपि तमा
 स्यपहन्ति । ‘अद्’ अमुष्मिन् आदित्यमण्डले परपि’ परमिस्त
 इति । अथवा भासति, मासा तद्वताति । अहोरात्रादि परं
 तद्वतात्यौषमन्यथ । ‘गवि’ गमनशीले मुहूर्त्तमप्यनवस्थापिनि
 ‘सूर’ सूर्य्य अवस्थित । पूषा आदित्यमण्डलान्त पुरप, तत्रैव
 पर्यवन् भास्वद् धा । ‘चक्र’ चक्रन क्रमण वा गमनशील मण्डलं
 ‘हिरण्यय’ तेजोमय चक्र चक्राहति । ‘न्यैरयत्’ नियतगमन
 धृतिना मार्गेण नित्यकालमीरयति । उदयास्तमयमव्यन्विता
 लोपलक्षणाथम् । अथवा अमुष्मिन् मण्डलेऽवस्थित, पर्ययति
 मण्डलान्त पुरप सूर्य्यो मगदात् । ‘चक्र’ स्वक्षणातिमैदनुदि
 मुहूर्त्ताहोरात्रार्द्धमासमाससर्ग्यनसवत्सरलक्षण काल च स
 भूतहारि ‘हिरण्यय’ हिरण्यय सर्गभूतविनाशस्थितिहेतु ‘न्यैरयत्’
 नित्यमीरयति । कीदृश पुन स सूर्याय ईरयति ? रथीतम्
 अन्येऽपि रथिन सन्ति, अयन्तु मुहूर्त्तमप्यनवस्थितरथ इत्युक्तो
 रथीतम् । स एवद्गुणयुक्त पूषा त वयमभिप्रेतार्थनिद्वये
 स्तुम् ॥

“अथाप्यस्यैको रश्मिश्चन्द्रमस इति दीप्यते” । एको रश्मिरा
 दित्यस्य सुषुम्णो नाम, चन्द्रमस प्रत्यवस्थितो दाप्यते । “तत्रे

तेन" मन्त्रार्थविदा मन्त्रानुपेत्य "ईक्षितयम्" द्रष्टव्यम् । सेयमस्य चन्द्रमसो "दीप्ति" ज्योत्स्ना इत्ययम् "आदित्यत" आदित्यस्य अनुग्रहादेव "अस्य भवतीति" । असदुपरि यच्चन्द्रमसो मण्डलं तत्तेजः सम्बन्धाद् दीप्तिमद् भवति, ततः सर्वा दिशः प्रकाशयति ।

यथा चैतदेव तथा "सुपुम्ण सूर्यरश्मिश्चन्द्रमा गन्धर्व इत्यपि निगमो भवति" राष्ट्रभृत्सु । "सुपुम्ण सूर्यरश्मिश्चन्द्रमा गन्धर्वस्तस्य नक्षत्राण्यप्सरसो मेनुर्यो नाम । स न इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाद् ताम्य स्वाहा ॥" (य० घा० स० १८, ४०) । अप्ययमप्यन्ये बहव इत्यपिशब्दः । 'सुपुम्ण' सुष्टुसुख इत्यर्थः । सचाणि भूतानि नित्यमसौ ह्लादयति । कोऽसौ ? इति । 'सूर्यरश्मि' सूर्याग्निरुद्य चन्द्रमसः प्रति गतः 'चन्द्रमा' । 'गन्धर्व' सति सुपुम्णगमने गोशब्दवाच्यता । 'ताम्य' गन्धर्वस्य सतः चन्द्रो धारयिता गन्धर्वसहितस्य प्रतिष्ठा । 'स न इदं' सोऽस्माकमिदं 'ब्रह्म क्षत्रं च' 'पातु' रक्षतु । किञ्च 'तस्मै' सुपुम्णाय सूर्यरश्मये 'स्वाहा' तु शोभनमिदमाभिमुख्ये नाह, हविराज्यलक्षणमस्तु । स चेद 'वाद्' घेतु पितृत्वित्यर्थः ॥

"सोऽपि" सुपुम्णो रश्मिरेक एव "गौ"—इति "उच्यते" यथासौ गौस्तथेदनुदाहरणम्,—"अत्राह गोमन्वतेति" । "तन्" पुनरेतन् "उपरिष्ठान्" ऐकपदिके "व्याख्यास्याम" ।

"सर्वेऽपि रश्मयो गाव उच्यन्ते" । यथैतदेव तथेयमृगुदाहरणम्, ॥२॥

ता वां वास्तून्पुष्मसि गमर्ध्यं यत्र गावो भूरिशृङ्गा
 अयासः । अत्राह तदुरुगायस्य वृष्णः परम पदमवभाति
 भूरि । तानि वां वास्तूनि कामयामहे गमनाय यत्र गावो
 बहुशृङ्गा भूरीति बहूनो नामधेयं प्रभवतीति सतः शृङ्गं
 श्रयतेर्वा शृणातेर्वा शम्नातेर्वा शरणायोद्गतमिति वा शिरसो
 निर्गतमिति वायासोऽयनास्तत्र तदुरुगायस्य विष्णोर्महागतेः
 परमं पदं परार्द्धं यस्थमवभाति भूरि पादः पद्यतेस्तन्निधाना-
 त्पदं पशुपादप्रकृतिः प्रभागपादः प्रभागपादसामान्यादित-
 राणि पदान्येवमन्येषामपि मत्स्यानां मन्देहा विद्यन्ते तानि
 चेत् समानकर्माणि समाननिर्वचनानि नानाकर्माणि चेन्ना-
 नानिर्वचनानि यथार्थं निर्वक्तव्यानीतीमान्येकविंशतिः
 पृथिवीनामधेयान्यनुकान्तानि तत्र निश्चृतिर्निरमणादृच्छ-
 तेः कृच्छ्रापत्तिरितरा सा पृथिव्या सन्दिह्यते तयोर्विभाग-
 स्तस्या एषा भवति ॥ ३ ॥

“ता वां वास्तूनि”—इति । दीर्घतमस आरंभम् । वृष्णघो ।
 त्रिष्टुप् । यूपावधाने विनियुक्ता, सोमातिरेकशस्त्रे च । वा-
 मिति दम्पतीत्यभिप्रेत्य द्विर्वचनम् । ‘ता’ ‘तानि’ ‘वां’ युवा-
 भ्यामर्थाय “वास्तूनि” निवासस्थानानि ‘उष्मसि’ “कामयामहे” ।

‘गमध्वो’ “गमनाय” “यत्र” येषु स्थानेषु । किम्? “गाव” रश्मय । ‘भूच्छिष्टङ्गा’ “बहुशृङ्गा” बहुदीप्तय ‘अयास’ अयना मुहूर्त्तमप्यनवस्थायिन । किञ्च, ‘अत्राह’ तेषु स्थानेषु ‘तत्’ पदम् ‘उरगाथस्य’ उरगामनस्य महागते भगवतो ‘वृष्ण’ “विष्णो” ‘परम पदम्’ जादित्यमण्डल स्थानम् । स्थाने हि पदसम्प्राप्ता, पदस्थ इति लोकेऽपि चत्वारो भवन्ति । ‘अवभाति’ अर्धांगिद स्रग् कृत्वा भाति दीप्यते भूरि यद्वित्यर्थः । इति समस्तार्थः ॥

अथैकपदनिरुक्तम् ।—“भूरीति” एतत् ‘बहुनो नामधेयम्’ । “प्रभयति” हि तद् बहुधापि दीयमानम् । ‘शृङ्ग ध्रयते’ तद् व्याधित भवति शिरसि । “शृणानेवा” हिंसार्थस्य । तेन हि हिनस्ति । “शिरसो निर्गतमिति धा” शृङ्ग परमेऽर्द्धे स्थित परार्द्धस्थम् । अथवा परमर्द्धया युक्ते स्थाने स्थित परार्द्धस्थम् । “पाद् पत्रते” गत्यर्थस्य । पद्यते हि तेन । “तन्निधानात् पदम्” यदुत्पद्यते, तत् सरूपमेव पासो अन्यत्र धा तत् पदमित्युच्यते पशोर्मनुष्यस्य वा । ‘पशुपादप्रवृत्ति’ चतुर्भागा सामान्यात् । “प्रभागपाद्” दीनारादिपाद् । “प्रभागपाद-सामान्यादितराणि पदानि” ग्रन्थपदानि क्षेत्रपदानि धा । विभागो हि तेष्वपि समान एव ॥ प्रमत्तानुप्रसक्तमिदमुक्तम् ॥

अधुनोपसहरति,—“एवमन्येषामपि सरधाना सन्देहा विद्यन्ते” न केवल गोशब्दे पदशब्दे वा । तेषु हि त्वेतदीत्सर्गिक निर्यचनं लक्षण द्रष्टव्यम्,—“तानि” ‘चेत् समानकर्माणि’ यदि

सामान्यक्रियया युक्तानि, ततः “समाननिर्वचनानि” एव कर्तव्यानि । अथ पुनः “नानाकर्माणि” ततो “नानानिर्वचनानि” । एवं “यथार्थं निर्वक्तव्यानीति” ॥

अधुनैवमुक्त्योदाहरणैरेव तत्र सन्देहपदान्यनुक्रम्य मन्त्रेष्वेव दर्शयन्नाह,—“इमान्येकविंशतिः पृथिवीनामधेयान्यनुक्रान्तानि” । ‘तत्र निष्कृतिर्निरमणादृच्छतेः कृच्छापत्तिरितरा’ । ‘लोके हीर्दस्यभूतजातमन्तर्भूतं यदभिधानानि यदाश्रयक्रियायचनाश्च शब्दा निघण्टव उच्यन्ते, तेषाञ्च पृथिवी प्रथमा, तस्मात् तत आरम्भः । एकविंशतिरिति संख्या (२१) । पृथिवीनामधेयानि, स्वार्थे धेय-प्रत्ययः, नामैव नामधेयम् । अनुक्रान्तानि, आनुपूर्व्येण पठितानीत्यर्थः । एकविंशतिर्यान्वनुक्रान्तानि, एभ्योऽन्यान्यपि यानि कानिचित् स्युः, तान्युपलभ्य निर्वक्तव्यानि । तद्यथा,—कु इत्येतदसमाज्ञातम् पृथिव्या नामधेयम् । उक्तं हि,—“नाग्निविन्नरकं याति न सत्पुत्रो न कुप्रदः”—इति । तत्रैतस्मिन्नेकविंशके गणे “निष्कृतिः” इत्येतदभिधानम् । “निरमणात्” निघिष्टानि रमन्तेऽस्यां भूतानीति निष्कृतिः पृथिवी । रमेधातोः (भू० आ०) । “ऋच्छतेः (तु० प०)” “इतरा” “कृच्छापत्तिः” दुःखसम्भङ्गा, निष्कृतिः पाप्मा । “सा” पुनरियं समाननामधेयत्वात् समानश्रुतित्वात् “पृथिव्या सन्दिह्यते” । “तयोः” समाननामधेयत्वेऽपि सति एव कर्मवृत्तो “विभागः”—एका निघिष्टानां भूतानां रमयित्री, एका पुनः कृच्छमापादयित्री । एवं नानाकर्माण्यभिधानानि निर्वक्तव्यानि ॥

“तस्याः” कृच्छ्रापत्तेः पृथिव्या अपि “एषा” निर्वायिका ऋग्
 “भवति”—॥ ३ ॥

य ईं चकार न सो अस्य वेद य ईं ददर्श हिरुगिन्नु
 तस्मात् । स मातुर्योना परिवीतो अन्तर्बहुप्रजा निरुक्ति-
 माधिवेश । बहुप्रजाः कृच्छ्रमापद्यत इति परिव्राजका वर्ष-
 कर्मन्ति नैरुक्ता त ईं चकारेति करोतिकिरती सन्दिग्धौ
 वर्षकर्मणा न सो अस्य वेद मध्यमः स एवास्य वेद मध्यमो
 यो ददर्शादित्योपहितं स मातुर्योनी मातान्तरिक्षं निर्मीय-
 न्तेऽस्मिन् भूतानि योनिरन्तर्गिधं महानवयवः परिवीतो
 वायुनायमपीतरो योनिरेतस्मादेव परियुतो भवति बहुप्रजा
 भूमिमापद्यते वर्षकर्मणा शकृषूणिः सङ्कल्पयाञ्चक्रे मर्वा
 देवता जानामीति तस्मै देवतोभयलिङ्गा श्रादुर्बभूय तान्न
 जज्ञे तां पप्रच्छ विविदिषाणि त्वेति मास्मा एतामृचमादि-
 देशोपा मद्देवतेति ॥ ४ ॥

“य ईं चकार”—इति । दीर्घतमम् आर्षम् । श्रिष्टुम् ।
 महाग्रन्ते वैश्यदेवे शस्त्रे शम्यने । “अयं स शिङ्क्ते”—इतीयमपि
 तथैव समानार्पणिनियोगा । जगती । हे.अप्येने अम्यषाम्ये ।
 कश्चिन् “बहुप्रजाः” बहुपत्यो इन्द्रः पुरुषः ॥ दुष्प्रापत्याद-
 पत्यानां व्यापन्नत्वान् “कृच्छ्र” दुःखम् “आपन्नने” । सा या तस्य

कृच्छ्र पत्तिः, सैवैतस्यामृचि निर्मृतिशब्देनोच्यते “इति” एव
 “परिवाजकाः” परिवाजकानामस्यामृचि सम्बन्धेयोऽर्थः ॥

स एव विस्तरेण प्रदर्शयते ।—‘यः’ ‘चकार’ करोति ‘ई’ गर्भं
 ‘न सः’ ‘अस्य’ गर्भस्य तत्त्वं ‘येद्’ केवलं त्वसौ कामार्तः पुत्रार्थो
 वा करोत्येव गर्भम् । ‘यः ई’ ददर्श’ यश्चैनं पश्यति ‘हितम्’
 अन्तर्हितमेतस्मिन् जडरे, एतस्मिन् वा शरीरे । ‘ई’ तु’ जन्तुम् ।
 ‘तम्भान्’ तस्यैव एव गर्भो याथात्म्यतः प्रत्यक्षो भवत्यध्यात्म-
 शास्त्रदृष्ट्या, नेतव्य गर्भकर्तुः । ‘सः’ पुनरेव गर्भो ‘मातुर्योनी’
 गर्भाशयस्थाने ‘अन्तः’ उदरे पुप्यति, स मातुरशितपीतर्लाढमक्षि-
 त्तैर्न चतुर्विधाहारपरिणामे ततः ‘परिवृतः’ जरायुणा परिवेष्टितो
 यथाकालं जायते । अथैवं ‘यदुप्रजाः’ यदुशः प्रजायमानः न
 गर्भकर्ता गर्भतत्त्वमज्ञानात् ‘निर्मृति’ द्रुपम् ‘आविशेश’ आपिश-
 तीत्यर्थः । एवं गर्भतत्त्वापविज्ञानान् यो गर्भं करोति स दुःख
 मापद्यते, यन्तु अध्यात्मदृष्ट्या गर्भतत्त्वं वेद, स गर्भकर्मणो
 निवर्त्तते, स निर्मृति नापद्यते । एवमस्यामृचि निर्मृतिदेयने-
 त्येव परिवाजकार्थः ॥

अन्ये तु ध्रुवने,—यः करोति गर्भं स गर्भभूतो जन्मान्तरेषु
 यदुशु प्रजायमानो जन्ममरणसन्तानानुभवविदां निर्मृतिमाचि-
 शति । यो रेतः मिश्रति, तद्रूपो भूयो जन्मान्तरेषु यदुगः प्रजा-
 यमानो जन्ममरणसन्तानानुभववर्तीत्युक्तम् ।

“वर्षकमेति नैरुक्ताः” वर्षकमेतदुच्यते । निर्मृतिश्चात्र
 भूमिरुच्यते । एवं नैरुक्ता मन्यन्ते । यः करोति वर्षं, यो वा

किरति क्षिपति । कः पुनरसौ ? मेघः । स हि वर्षस्य कर्त्ता
 विक्षेता वा । मेघाद्धि वर्षं प्रवर्त्तते । किं तस्य ? न सोऽस्य
 वर्षस्य तत्त्वं “वेद” यो ददर्श यः पश्यति “आदित्योपहितम्”
 आदित्यस्य रश्मयन्तर्गतं वर्षमनभिष्यक्तम् । कश्चासौ अन्तर्गतः ?
 प्रावृद्धकाले वर्षभावेनाभिव्यक्तो बहुप्रजाः बहुराः प्रजायमाना
 निर्मृतिं भूमिमाचिशतीति समस्तार्थः ॥

अथैकपदनिरुक्तम् ।—“करोति किरती सन्दिग्धी” धातू “वर्ष-
 कर्मणा” सम्प्रत्ययेते । उभयथा ह्युपपद्यते,—यः करोति यो वा
 क्षिपति । “मातान्तरिक्षम्” एतस्मिन् हि “भूतानि” “निर्मी-
 यन्ते” । एतदुध्ययकाशदानेन विगिण्मुपकारं करोति । भूतानां
 जायमानानां “योनिरन्तरिक्षम्” आकाशस्यैव प्रदेशविशेषः
 कश्चिन् । न चायुसंयुतः सन् उदकयोनिभावं पुष्पाति । तदे-
 तन् “चायुना” तस्य मद्गुणं दृष्ट्वा क्तम्,—“परिधीत” भवति ।
 इति शब्दसारूप्यप्रसक्तमुच्यते,—“अयमर्पातरः” र्ग्रायोनिः “एत-
 म्मादेव” । असावपि “परियुतः” एव “भवति” ग्रायना
 मार्गेण च ॥

एवमेतस्मिन् मन्त्रे, नैरक्तानां निर्मृतिशब्देन भूमिरुच्यते,
 परिव्राजकानां वृद्धावृत्तिः । तदेवं मन्त्रेषु शब्दगतिविभुषादु-
 भयमप्युपपद्यत एव । तद्यथा,—“दधिप्रायूणो अकारिणम् (श्र०
 सं० ३, ७, १३, ६)”—इत्येव मन्त्रः, अग्न्युपस्थाने अग्निहोत्रे,
 अयमेव चाग्निहोत्रे “दधिप्रायूणो अकारिणमित्याहर्नाथे दधि भक्ष-
 यन्ति (आ० सू० ६, १३)”—इति दधिमक्षणे, तथाचाश्वमेधे

“दधिकाय्णो अकारिपमित्युत्थितायां सर्वा जपन्ति”—इत्यश्व-
सन्निधावेनं पत्न्यो जपन्ति महिष्यामुत्थितायाम् । तत्रैवं सति
प्रतिविनियोगमस्यान्येनार्थेन भवितव्यम् । त एते धकुरभिप्राय-
घशादन्यत्त्वमपि भजन्ते मन्त्राः, न हि एतेषु अर्थस्येयत्तावधारण-
मस्ति, महार्या ह्येते दुःपरिजानाश्च । यथाश्वारोहवैशिष्ट्यादश्वः
साधुः साधुतरश्च वहति, एवमेते धकृवैशिष्ट्यात् साधून् साधु-
तरांश्चार्थान् स्रवन्ति ।

तत्रैवं सति लक्षणोद्देशमात्रमेवैतस्मिन्मृष्टास्त्रे निर्यचनमेकं
कस्य क्रियते । क्वचिच्च आध्यात्माधिदैवाधियनोपदर्शनार्थः ।
तस्मादेतेषु यायन्तोऽर्था उपपद्येरन्—आधिदैवाध्यात्माधियना-
ध्यायाः सर्व एव ते योज्याः, नात्रापराधोऽस्ति ॥

‘एवमेव सन्दिहाधिकारमुपजीवन्नाट्’—“शाकपूणिः सङ्कल्प-
याञ्चने,—सर्वा देवता जानामीति” । शाकानि यः पूणयति
संहन्ति, स शाकपूणः, तस्यापत्न्यं शाकपूणिः आचार्यः । स
सङ्कल्पयाञ्चने, सङ्कल्पं कृतवान् । किम् ? इति । सर्वा देवता
जानामीति । “तस्मै” सङ्कल्पमेवं कृतवते “देवतोमयलिङ्गा”
स्त्रीपुंलिङ्गा, अथवा मध्यस्थानलिङ्गा द्युस्थानलिङ्गा च “मादुर्ध-
भूय” । “तां” पुरतोऽयस्थितां सर्तां “न जग्ने” ॥ मातृधान्,—
किमियं स्त्री स्यादथवा पुरुष इति, अथवा किमियं मध्यस्थाना
अथवा द्युस्थानेति । “नाम्”, अजानन् “पप्रच्छ” “विविदिषाणि
त्वा” । चेदितुमिच्छामि त्वाम्,—किमसि पुरुषः अथवा स्त्री ?
इति, अथवा किमस्दन्तरिक्षस्थानाथवा द्युस्थाना ? इति ।

“सा” एवं पृष्टा सती “अस्मै” शाकपूणये “एतामृचम्” “आदि-
देश” आदिप्रवर्त्ता । किम् ? इति । “एषा मद्देवतेति” अस्या-
मृचि अहं देवतेति, त्वञ्च नैरुक्तः मामेतस्या ऋचः सकाशादर्थाव-
गत्यावधारयेति—॥४॥

अयं स शिङ्क्तं येन गौरभीष्टता मिमाति मायुं
ध्वंमनावधिश्चिता । मा चित्तिभिर्नि हि चकारमर्त्यं विद्युद्भ-
वन्ती प्रति वव्रिमौ हत ॥ अयं स शब्दायते येन गौरभि-
प्रवृत्ता मिमाति मायुं शब्दङ्करोति मायुमिवादित्यमिति वा
वागेपा माध्यमिका ध्वंमने मेघेऽधिश्चिता मा चित्तिभिर्नि-
करोति मर्त्यं विद्युद्भवन्ती प्रत्युहते वव्रिं वव्रिरिति रूपनाम
वृणोतीति सतो वर्षेण प्रच्छाद्य पृथिवीं तन् पुनरादत्तं ॥५॥

इति द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयःपादः ॥ २, २ ॥

कतमा पुनरुत्पादः ? इति । उच्यते,—“अयं स शिङ्क्तो”
—इति । “अयं स शब्दायते” स एव मेघः शब्दं करोति । येन
मेघेन किं कृतम् ? इति । “येन गौरभीष्टता” येन माध्यमिका वाग-
मिप्रच्छादिता सती “मिमामि मायु” निर्मिमाते निर्यस्यति
मायुम्, “शब्दं करोति” इत्यर्थः । ‘मायुः, कायुः’—इति च
वाङ्मनामायु पठितम् । अथवा मायुरादित्यो भवति, स्वयंभूत-
निर्माता । नमिषान्मानं निर्मिमाते । वाग्विधिनः ? “अयमेव”

उदकर्ध्वसने उदकर्ध्वसने मेघे “अधिश्रिता” । अयं तावदर्द्धर्ध्वो
मेघान्तर्ध्वसिन्या घावो व्यक्तविद्युद्गुपाया अमिघायकः, मेघरूप-
त्वात् पुरुषत्वाभिप्रायः । अथवायमुत्तरस्त्रीत्वाभिप्रायः । यैवं-
लक्षणा या कर्मस्वरूपा, मेघशरीरा या । ‘सा वित्तिभिः’ च-
चदाशब्दकर्मभिः ‘नि हि चकार’ नीचैः करोति ‘मर्त्य’ मनुष्यम् ।
सर्वो हि विभ्यस्तस्या आसीदिति अवनमति च । कदा पुनर्नि-
करोति मर्त्यम् ? इति, उच्यते,—“विद्यद् भवन्ती” इति, विद्यु-
दात्मना रुदात्पेनाभिनिर्वर्त्तमाना, तदा हि दाहणश्चद्वदाशब्दो
भवतीति विशेषेण भयङ्करम्, न तथा विद्युद्गहितः । सैषमात्मानं
माविष्टव्यं विद्युद्गुपेण विक्षिप्य सर्वासु दिश्यात्मानं घर्षेण
प्रच्छाद्य पृथिवीम् । ततो घर्षव्युत्पन्ने “प्रति” “औहत” “ऊहने”
“वविम्” प्रत्युपसंहरति रूपमात्मीयमदृश्यं करोतीत्यर्थः । “यन्नि-
रिति रुपनाम्”, तद्व्याघृत्या स्वमाश्रयं घर्त्तते । यस्मिन्स्तु पक्षे
मध्यस्थानलिङ्गा शुभ्यानलिङ्गा येति तस्मिन् पक्षे मेघरूपव्यमवि-
षक्षितम्, मेघवावो विद्युद्गुपत्यञ्च । किन्तु एतावद्विवक्षितम्,—
मेघाश्रया शश्वतो भूत्या माध्यमिका घाक् विद्युदात्मना स्थित्या
घर्षेण प्रच्छाद्य पृथिवीं तद्वर्गमुदकरूपभूतं जलाशयैर्मप्यद्यादित्या-
त्मना स्थित्या पुनरादत्ते, विद्युदात्मना मध्यस्थाने स्थित्या घर्षेण,
यादित्यात्मना शुभ्यान स्थित्या पुनरादत्त इत्यभिप्रायः । पश्यति
हि,—“प्रेषामावाय पृथिव्यामन्तरि दिवि (द्वौ १२, २, ८)”
—इति ॥

सैषमेवैष देवता मध्यस्थाना विद्युद्गुपा, मध्यस्थाना याऽऽदि

त्यरूपा, इत्ययमेवंलक्षणो देवतातत्त्वसन्देह उपेक्षितव्यो मन्त्र-
दर्शनाच्च निर्वक्तव्य इत्ययं मन्त्रसङ्क्षेपार्थः ॥

सा पृथिव्या सन्दिह्यत इत्यनेन सन्देहसामान्येनोदाहृतमिद-
मत्र मतं शाकपूजेरित्येवमादि ॥

अनुक्रमणं त्वधिरुतम् । तस्मिन् गोशब्द एको निरुक्तः
प्रकारोपदर्शनार्थम्, इतराण्यभ्यूह्य निर्वक्तव्यानि । तद्यथा,—
'गमा' गमनात्, अस्यां गच्छन्ति भूतानि, 'जमा' जमनात्, जमन्ति
गच्छन्ति अस्यां भूतानि,—इत्येवमादि ॥

नैघण्डुकांस्तु याञ्छन्दान् प्रत्यर्थगणसंस्थितान् ।

छन्दोभ्योऽन्विष्य तत्त्वार्थान् निर्मूयाद् योगतस्तु तान् ॥

इति निरुक्तवृत्तौ सप्तमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

तृतीयः पादः

हिरण्यनामान्युत्तराणि पञ्चदश हिरण्यं कस्माद्विद्यत
आयम्यमानमिति वा द्वियते जनाञ्जनमिति वा
हितरमणं भवतीति वा हर्ग्यतेर्वा स्यान् त्रेष्पाकर्मणोऽ-
न्तरिक्षनामान्युत्तराणि षोडशान्तरिक्षं कस्मादन्तरा ध्वान्तं
भवत्यन्तरेमे इति वा शरीरेऽन्तरक्षयमिति वा तत्र
ममुद्र इत्येतत्पार्थिवेन ममुद्रेण मन्दिह्यते ममुद्रः

कस्मात्समुद्रवन्त्यस्मादापः समभिद्रवन्त्येनमापः सम्मो-
दन्तेऽस्मिन् भूतानि समुदको भवति समुनत्तीति वा,
तयोर्विभागस्तत्रेतिहासमाचक्षते देवापिश्राष्टिपेणः शन्तनुश्च
कौरव्यां भ्रातरौ बभूवतुः स शन्तनुः कनीयानभिपेचया-
ञ्चक्रं देवापिस्तपः प्रतिपेदे ततः शन्तनो राज्ये द्वादश
वर्षाणि देवो न वर्ष तमूचुर्ब्राह्मणा अधर्मस्त्वया चरितो
ज्येष्ठं भ्रातरमन्तरित्याभिपेचितं तस्मात्तं देवो न वर्षतीति
स शन्तनुर्देवापि शिक्षिष्य राज्येन तमुवाच देवापिः पुरो-
हितमन्तेऽसानि याज्यानि च त्वेति तस्यैतद्वर्षकाममूक्तं
तस्यैषा भवति ॥ १ ॥

“हिरण्यनामान्युत्तराणि पञ्चदश” । हिरण्यस्य नामान्युत्त-
राणि । कुतः ? प्रवृत्तेभ्यः पृथिवीतामभ्यः, पृथिव्यामेव हिरण्य-
मुत्पद्यत इत्यतः पृथिव्यभिधानानन्तरं हिरण्यनामानि समाम्ना-
तानि । कियन्ति पुनस्तानि ? पञ्चदश, पञ्च च दश च पञ्चदश ।
यानि समाम्नातानि । असमाम्नातान्यपि सन्ति,—हाटकमुपर्ज-
न्वामीकरणशातकुम्भादीनि । कनमानि पुनस्तानि समाम्नातानि ?
१नि । उच्यते,—“हैम, चन्द्रं, रश्मम्”—इत्येवमादीनि । हिमं
ममेदमिति सर्वं पवेतन्मन्यते, तस्माद्धैम । चन्द्रम्, चन्दनेः
फाल्गुनिर्यमः, सर्वं एव तितन् कामयते । रश्मम्, रोचनेन्यन्त-
नार्यम्, तद्धि रोचिष्णुर्भवतीति । एवमृहित्यं सर्वं निर्वचनम् ॥

आह,—“हिरण्यं कस्मात्” ? उच्यते,—“हियते आयम्य-
मानमिति वा” । आयम्यमानं हियत एव शिल्पिभिः, कटकद्व
कस्वस्तिकादिभावेन विस्तीर्यमाणम् । “हियते जनाञ्जनमिति
वा” । तेन हि व्यवहारः क्रियते । ततस्तन्नैकत्रावतिष्ठते,
हियत एव सूर्यदा । “हितरमणं भवतीति, वा” । यस्य हि
तद् भवति, तस्य हितञ्च दुर्मिथादिषु, तद् भवति रमणञ्चेति ।
तेन गृहीतेन मृषिकोऽपि रमते, किमुत मनुष्यः । “हृद्यतेर्वा
स्यात् प्रेप्साकर्मणः” तद्धि सर्वैरेव प्रार्थ्यते लोकानुक्रमेणैव ॥

“अन्तरिक्षनामान्युत्तराणि पौडश” । पट् च दश च पौडश
कतमानि पुनस्तानि ? “अम्यरं, वियद्, व्योम”—इत्येवमाक्षीनि ।
अम्यरमभ्युमद्वधति । नानाभावेन सर्वतो वियतमिति वियत् ।
नानाप्रकारमेतद्वधति भूतानीति व्योम । एवमाद्यभ्युहितम्यम् ॥

आह,—“अन्तरिक्षम्” एव तावत् “कस्मात्” ? उच्यते,—
“अन्तरा” हीदं द्यावापृथिव्योरधस्थितम्, “क्षान्त” च “भवति”
पृथिव्यन्तमित्यर्थः । अथ “वा” “अन्तरा” “इमे” द्यावापृथिव्यो
क्षियन्ति निवसति “इति” अन्तरिक्षम् । अथ “वा” “शरीरेषु”
एतदेव “अन्तर” मध्येऽवस्थितम् “अक्षयम्” । इतराणि
पृथिव्यादीनि भूतानि क्षीयन्ते तस्मादक्षयत्वादनन्तरिक्षम् ॥

“तत्र” तस्मिन् पौडशके अन्तरिक्षनामसमुदाये “समुद्रः
इत्येतत्” अमिधानमुभयामिधानम् । उभयामिधायित्वात्
“पार्थिवेन समुद्रेण” पत्नेन जलाशयेन “सन्दिष्टेन” एतदत्र
सन्देहपदम् ।

आह,—“समुद्रः कस्मात्” ॥ इति । उच्यते,—“समुद्रद्रव-
न्त्यस्मादापः” धीचितरङ्गशीकरादिभावेन । “सममिद्रवन्त्येन-
मापः” सर्वा एव ह्यापो निम्नानुसारित्वात् समुद्रमेवामिमुख्येन
द्रवन्ति, स हि निम्नो भवति । “सम्मोदन्तेऽस्मिन् भूतानि”
संहृष्यन्ति जलचराणि सत्त्वानि, यद्दृढकत्वात् । “समुद्रको
भवति” । उद्र इत्युदकनाम, तद्दस्मिन् संहतमिति समुद्रः ।
“समुनत्तीति घा” सङ्कलेद्वयतीत्यर्थः । अतो हि प्रसृतैरम्मोभिः
सर्वमिद्रं सङ्कलित्यते । “तयोर्विभागः” ॥

यस्मिन्नुदाहरणो लक्ष्यते, “तत्र” “इतिहासमाचक्षते”
आचार्याः । निदानभूतः ‘इति हैवमासीत्’—इति य उच्यते स
इतिहासः । कतमः पुनरसी ? इति । उच्यते,—“देवापिष्ठा-
र्षिपेणः” इत्येवमादीनि । देवापिष्ठाः, “शन्तनुश्च” आर्षिपेण
एव “कौरव्यो” कुरुवंशप्रभयो “भ्रातरौ यभूवतुः” । तयोरेको यः
“कनीयान्” “शन्तनुः” नाम, “सः” आत्मानम् “अभिपेक्षयाञ्जने
अभिपेक्षितवानित्यर्थः । सोऽभिपिक्तः सन् राजा यभूव, इतरः पुन-
र्ज्येष्ठः “देवापिस्तपः प्रतिपेदे” । स किल तीव्रेण तपसा ब्राह्म-
ण्यमापेदे, विश्वामित्रवन् । “ततः” तेनापचारेण ज्येष्ठातिक्रम-
जेन “शन्तनोः” “राज्ये” राष्ट्रे “द्वादश वर्षाणि देवो न चवर्ष” ।
अवर्षति देवे “तं” शन्तनुम् “ऊचुः” उक्तवन्तः “ब्राह्मणाः”—
“अधर्मस्त्यया चरितः”—“ज्येष्ठं भ्रातरम्” “अन्तरित्य” अति-
कम्य “अभिपेक्षितम्” अभिपेक्षक आत्मनः कारितो यतस्त्यया,
“तस्मात्” तेन मर्ष्यादातिक्रमेण “ते” तव राज्ये “देवो न चवर्षति”

प्रातःकालं प्रतिपद्यस्व—“इति” । “सः” एवमुक्तः “शन्तनुः”
 “देवापि” “शिशिक्ष” पुनः पुनः शशास अभिगमितवानित्यर्थः ।
 कथम् ? “राज्येन” अभ्युद्यतेन । अर्ध्यमानः “देवापिहवाच”
 काममहं “पुरोहितस्ते” “असानि” भवानि “याजयानि च”
 “ह्वां” ह्वां घापिकेण कर्मणा । न च राजा भविष्यामि, भवाने-
 चास्तु राजेत्यभिप्रायः ॥

“तस्य” देवापेः “एतद् पर्यकामसूक्तम्” आविरभूत् । तत्र
 “तस्य” समुद्राभिधानसन्दिग्धस्य प्रविभागोपदर्शनाय “एषा”
 निर्वाचिका ऋग् “भवति” ॥ १ ॥

आष्टिपेणो होत्रमृषिर्निपीदन् देवापि देवसु मर्तिं चिकित्वा न ।
 स उत्तरस्मादधरं समुद्रमपो दिव्या अस्मज्दृष्ट्या अभि ।
 आष्टिपेण ऋष्टिपेणस्य पुत्र इपितसेनस्येति वा सेना सेधरा
 ममानगतिर्वा पुत्रः पुरु त्रायते निपरणाद्वा पुं नरकं तत-
 स्त्रायत इति वा होत्रमृषिर्निपीदन् नृपिर्दर्शनात् स्तोमान्
 ददर्शन्त्यौपमन्यवस्तद्यदेनांस्तपस्यमानान् ब्रह्म स्वयम्भ्वभ्यान्-
 र्षत्तदृषीणामृषित्वमिति विज्ञायते देवापि देवानामाप्या स्तुत्या
 च प्रदानेन च देवसु मर्तिं देवानां कल्याणां मर्तिं चिकि-
 त्वांश्चेतनावान् । स उत्तरस्मादधरं समुद्रमुत्तर उद्धततरा
 भवत्यधरोऽधोरोऽधो न धावतीत्यूर्ध्वगतिः प्रतिपिद्धा
 तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय ॥ २ ॥

“आष्टिपेणः ऋष्टिपेणस्य पुत्रः, इपितसेनस्येति चा” । अन्यकल्पान्तरीणोऽन्यकल्पान्तरीणस्यैव शन्तनोर्वर्षार्धीणि कर्मणि होतृत्वे वृत्तः ‘होत्रं’ कर्म प्रति ‘निषीदन्’ उपविष्टवान् । ततोऽपि “देवापिः” नाम नाम्ना “देवसुमर्ति” देवानां कल्याणीं मतिमुदक-सम्प्रदानाभिमुखीं कर्तुं “चिकित्त्वान्” जानानः । स हि तथाऽ-स्तौत्, यथा देवानामुदकसम्प्रदानाभिमुखी मतिरभूत् । ततः परितुष्टेषु देवेषु ‘सः’ देवापिः ‘उत्तरस्मात्’ अन्तरिक्षात् समुद्रात् ‘अधरं’ समुद्रं पार्थिवं प्रति । एष विभागः समुद्रयोः । ‘अपो दिव्याः’ प्रशस्ताः शस्यसम्पत्करीः ‘अमृजत्’ अक्षारयत् । किं-लक्षणाः ? ‘वर्ष्याः’ वर्षभृताः ‘अभि’ सर्वभूतानामुपरि । स देवाप्यधिकारे वर्त्तमान पतदकरोत् । अन्यस्मिन् कल्पेऽपि देवापिर्ममाप्येतदेवास्त्वित्येव वर्त्तमानेनामिसम्बध्यत इति सम-स्तार्थः ॥

अथैकपदनिरुक्तम् ।—ऋष्टिरायुधविशेषः, तद्बहुला सेना यस्य, सोऽयमृष्टिपेणः । इपितसेनो चा नित्यमेव प्रेपितसेनः शत्रून् प्रति । “सेना, सेश्वरा” । इनेतीश्वरनाम्, तेन हि सा नित्यमेव संयुक्ता भवति । “समानगतिर्वा” समानमेकमर्थमुद्दिश्य जयाख्यमेतीति सेना । “पुत्रः, पुरु त्रायते” यदपि यत् पित्रा पापं हृतं भवति, ततोऽयं त्रायति पुत्रः । “निपरणाद्धा” निपृ-णाति निश्चदाति ह्यसौ पिण्डान् पितृभ्यः इति पुत्रः । अथवा “पुम्” इति “नरकं” नरकस्थानमुच्यते, “ततस्त्रायत इति चा” पुत्रः । “ऋषिर्दर्शनात्” पश्यति ह्यसौ मूक्षमानर्थान् । “स्तोमान्

ददर्शेत्यौपमन्यवः” । मन्त्राः स्तोमाः, तानसौ तारकेण ज्ञानेन पश्यतीति “औपमन्यवः” आचार्य्यो मन्यते । ब्राह्मणमपि चैतस्मिन्नर्थे दर्शयति,—“तद्यदेनांस्तपस्यमानान् ब्रह्म०” इत्यादि । ‘तत्’ एतत् । उच्यते,—यत्कृतमृषीणामृषित्वम् । ‘यत्’ यस्मात् ‘एनान्’ तपस्यमानान् तप्यमानान् ‘ब्रह्म’ ऋग्यजुःसामाग्न्यै ‘स्वयम्भु’ अकृतकम् अभ्यागच्छत्, अनधीतमेव तत्त्वतो ब्रह्मशुः तपोविशेषेण । ‘तदृषीणामृषित्वम्’—इत्येवं ब्राह्मणोऽपि “वि” विचार्यमाणं “ज्ञायते” । “देवापि, देवानामाप्या” स हि स्तुतिभिर्देवानामोति, हवि सम्प्रदानेन च । “उत्तरः, उद्धततरः उद्गुततरो भवति” उपरिष्ठादवस्थानात् । “अधरः” अधोरः” । किमुक्तं भवति ? अध एवासौ चरति । “अधः” पुनः “न धावति” । तस्य ह्यधोगतिरन्यादेव “ऊर्ध्वगतिः प्रतिपिडा”

“तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय” । किमुक्तं भवति ? ‘तस्य’ एवार्थस्य ब्रह्मतस्य यथोत्तरस्मात् समुद्राद् वृष्टिमपाचत देवेभ्यो देवापि, यथा च परोहित्यमकरोत्, यथा घा अयाजयच्छन्तनुः पर्वाधी, येन कर्मणा । ‘भूयसे’ ब्रह्मतराय ‘निर्वचनाय’ ‘उत्तरा’ एषा—॥ २ ॥

यद्देवापिः शन्तनवे पुरोहितो होत्राय वृतः कृपय-
न्नर्दाधेत् । देवश्रुतं वृष्टिर्वा नि रराणो बृहस्पतिर्वाचमस्मा
अयच्छत् ॥ शन्तनुः शं तनोऽस्त्विति वा शमस्मै तन्वा
अस्त्विति वा पुरोहितः पुर एनं दधति होत्राय वृतः

कृपायमाणोऽन्वध्यायद् देवश्रुतं देवा एनं शृण्वन्ति
 वृष्टियाचिनं रराणो रातिरभ्यस्तो बृहस्पतिर्ब्रह्मासीत्
 सोऽस्मै वाचमयच्छद् बृहदुपन्याख्यातम् ॥ ३ ॥

इति द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥२, ३॥

यद्देवापिरिति । 'यत्' यस्मात् 'देवापिः' 'शन्तनुः' राजे
 "पुरोहितः" पुरोहितो होवाग्निकर्मणि व्याप्रियते, स पुरोहितः
 सन् देवापिः "होत्राय" होतृकर्मणे धर्पाधीये कर्मणि "वृतः" सन्
 'हृष्यन्' "कृपायमाणः" राज्ञः 'अदीधेम्' "अन्वध्यायत्" वृष्टिर्म-
 वेदिति । तं "देवश्रुतं" देवापिमेनं 'वृष्टिवर्ति' "वृष्टियाचिनं"
 "रराणः" अददम् । "बृहस्पतिः" तस्मिन्नेव कर्मणि "ब्रह्मा
 आसीत्" ब्रह्मत्वेऽवस्थितः । "सः" "अस्मै" धर्मसाधिकां
 "वाचम्" "अयच्छत्" अददादित्यर्थः । तया वाचा तदनुगृहीतया
 देवान् स्तुत्वा तेभ्यो धर्ममलमनेति समस्तार्थः ॥

अथैकपदनिरुक्तम् ।—"शन्तनुः" कस्मात् ? इति । उच्यते
 —स हि कश्चिद्रागात्तं दृष्ट्वा प्रवीति हि "तनोः शं" तव "अस्तु
 इति" तनोऽसावगदो भवति । अथ "वा" "शमस्मै तन्या
 अस्त्विति" एवममावाशास्ते । शमिति सुप्रनाम । तनुः शरीरं
 तदसी नित्यं शरीरायाशास्ते । "पुरोहितः" शान्तिकपोष्टिका-
 मित्रारिष्वेपु कर्मसु "पुर एनं दधति" राजानः पुरस्कुर्वन्तीत्यर्थः ।
 "देवश्रुतं" "देवा" हि "एनं" स्तुतीरुच्चारयन्तं "शृण्वन्ति" इति
 देवश्रुत्, तं देवश्रुतम् । "रराणः" इति "रातिः" दानार्थः "अभ्यस्तः" ॥

“बृहदुपध्यात्वातम्” । “बृहदिति महतो नामधेयम्, परिवृढं भवति” इति । मन्त्रनिदानद्वारेण धर्मोऽयमत्र दर्शितः । ज्येष्ठे तिष्ठति कनीयसो राज्यप्राप्तिर्धर्मातिशयः । धर्मातिक्रमे च देवो न घर्षतीति । निरुक्तपक्षे,—ऋष्टिपेणो मध्यमः, तदपत्यमयमग्निः पार्थिव आर्ष्टिपेणो देवापिः, स शान्तनवे सर्वस्मै यजमानायेति योज्यम् । बृहस्पतिरिति मध्यमः । स्तनयित्नुलक्षणां घाघ-
मित्यर्थः ॥ ३ ॥

इति निरुक्तवृत्तौ सप्तमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

—०—

॥ चतुर्थः पादः ॥

साधारणान्युत्तराणि षड् दिवश्चादित्यस्य च यानि त्वस्य प्राधान्येनोपरिष्ठात्तानि व्याख्यास्याम आदित्यः कस्मादादत्ते रसानादत्ते भासं ज्योतिषामादीप्तो भासेति वादितेः पुत्रः इति बाल्यप्रयोगं त्वस्यैतदार्चाम्याम्नाये सूक्तभाक् सूर्यमादितेयमन्यामामपि देवतानामादित्यप्रवादाः स्तुतयो भवन्ति तद्यर्थतन्मित्रस्य वरुणस्यार्यम्णोदक्षस्य भगस्थांशस्येत्यत्रापि मित्रावरुणयोः । आदित्या दानुनस्पती

दानपती । अथापि मित्रस्यैकस्य । प्र स मित्रं मर्तो
 अस्तु प्रयस्वान्यस्त आदित्य शिक्षति व्रतेनेत्यपि निगमो
 भवत्यथापि वरुणस्यैकस्य । अथा वयमादित्य व्रते तव ।
 व्रतमिति कर्मनाम वृणोतीति सत इदमपीतरद्वृतमेत-
 स्मादेव निवृत्तिकर्म वारयतीति सतोऽन्नमपि वृतमुच्यते
 यदावृणोति शरीरम् ॥ १ ॥

लोकाभिधानाधिकारेणेदमुच्यते,—“साधारणान्युत्तराणि षट्,
 दिवश्चादित्यस्य च” इति । समानं ध्रियन्ते इति ‘साधारणानि’
 नामानात्यकारो घर्त्तन्ते । अतएव ‘उत्तराणि’ प्रकृतमपेक्ष्य ।
 किञ्चात्र प्रकृतम् ? अन्तरिक्षनामानि (४४ पृ०) । तेभ्य इमान्यु-
 त्तराणि (५० पृ०) । कियन्ति पुनस्तानि ? ‘षट्’ (६) । कयोः
 पुनः साधारणानि ? ‘दिवश्चादित्यस्य च’ । कतमानि पुनस्तानि ?
 “स्वः, पृश्निः, नाकः”—इत्येवमादीनि । “यानि त्वस्य” आदित्यस्य
 “प्राधान्येन” घर्त्तन्ते प्रधानस्तुतिर्भाञ्जि नामानि,—“सविता”
 भगः, सूर्यः, पूषा”—इत्येवमादीनि (४८३ पृ०), “तानि उपरि-
 षात् (द्वै० का० ६, २, १—३, ६) व्याख्यास्यामः” सप्तदशोऽध्याये ।
 इमानि तु नैघण्टुकानि संस्पृष्टरूपाणि च य नामभिः साकमित्यत
 इह नैघण्टुकप्रकरणे निरुच्यन्ते ॥

आह,—“आदित्य” एव तावत् “कस्मात् ?” इति । उच्यते,
 —ऋणु । “आदित्ते” हासो “रसान्” रश्मिमिरित्यादित्यः ।

“आदत्ते भास ज्योतिषाम्” तदुदये हि चन्द्रादीना प्रमानाशो भवत्येव, ग्रहापेक्षमेतन् । “आदीतो भासेति घा” सर्वतो ह्येव भासा आदीत जातृतो भवति । “अदिने पुत्र इति घा” अदितिर्देव माता, तस्या पुत्र, सोऽयमादितेय सनादित्य इत्युच्यते ।

“अल्पप्रयोग त्वस्यैतदार्चाम्याम्नाये सूक्तभाक् सूर्यमादितेयम्” इति । ‘अल्पप्रयोगम्’ अ-पविषयम् । ‘तु’ शब्दो विदेशो पणार्थ, एतदेवाल्पप्रयोगविषयम्, इतराणि सवितृभगपूपादीनि बहुप्रयोगविषयाणि ‘अस्य’ आदित्यस्य । क्वाल्पप्रयोगविषयम् ? ‘आर्चाम्याम्नाये’ ऋचो यस्मिन्नभ्युपय्युपय्याम्नाता, सोऽयमार्चाम्याम्नायो दाशतय, तस्मिन्नल्पप्रयोगविषयम् । एतददितेय पुत्रत्वाभिप्रायमभिधानम् । आदितेय इति सूक्तभाक् एव चैतदभिधानम्, न हविर्भाक्, न ह्यादितेय इत्यनेन नाम्ना हविराध्यर्चये चोदितपूर्वमस्ति । यथा त्वेतन् सूक्तमेव नैघण्टुकधृत्या भजते, तथैवमुदाहरणम्,—‘सूर्यमादितेयम्’ इति “यदेवेन मदधुर्यज्ञियास (ऋ० स० ८, ४, १२, १)”—इत्यस्यामृचि । अन्ये तु मन्यन्ते,—आदित्य इत्येतदेवाल्पप्रयोगमिति । तत्र त्वेतदु विरुद्ध्यते,—भूक्तभागिति । हविरपि ह्यनेनाभिधानेन चोद्यते,—“आदित्य धनुरुपमालभत”—इति । “तस्य च पशोरेतन् पलर्घ्यमादित्यो देव उदगात् पुगस्तात्”—इति । अथ चेवमन्यथा चाक्य-द्वयचिमागेन स्यात्,—अल्पप्रयोग त्वस्यैतदार्चाम्याम्नाये आदित्य इति हविर्भाक्, न सूक्तभाक्, अल्प हवि, सूक्तमाविषयमित्यर्थ । इदन्त्वन्यत्,—सूक्तमेव नैघण्टुकधृत्या भजते, कदाचिदपि हवि ।

तद्यथा—“सूर्य्यमादितेयम् (ऋ० सं० ८, ४, १२, १)”—इति ॥

आदित्यशब्दप्रसक्तमाह,—एचम् “अन्यासामपि देवतानाम्” इति । देवता यज्ञमपेक्ष्येदमुच्यते,—“आदित्याभिधानप्रवादाः स्तुतयो भवन्ति” । “तद्यथा एतन्” उदाहरणजातम्,—“मित्रस्य घरुणस्यार्य्यम्णो दक्षस्य भगस्यांशम्य इति” । “इमा गिर आदित्येभ्यो घृतस्नूः मनाडाजम्यो जुहा जुहोमि । शृणोतु मित्रो अर्य्यमा भगो नस्तु विजातो घरणो दक्षो अंशः” ॥ (ऋ० सं० २, ७, ६, १) ।—इत्यस्यामृचि सर्वं एवादित्यप्रवादाः स्तुत्या स्तूयन्ते ॥

“अथापि मित्रावरुणयोः” आदित्यप्रवादाः स्तुतयो भवन्ति । तद्यथा,—“आदित्या दानुनस्पती । दानवती” । “ता सध्राजा घृतानुती आदित्या दानुनस्पती । सचेते अनवहरम् ॥” (ऋ० सं० २, ८, ८, १) । गायत्रीयं गृत्समदेन दृष्टा । अमिष्टयस्य पङ्कहस्य द्वितीयेऽहनि प्रउगं नाम शस्त्रम्, तत्र “अयं वा मित्रा-घरुणा सुतः सोमः (ऋ० सं० २, ८, ७, ४)”—इत्येष तृचः शस्यते, तस्योत्तमा एषा । ‘ता सध्राजा’ तौ सन्दीर्घौ “घृतानुती” तौ हि घृतमुदकमासुधाते, घर्षकर्मणा जनयतः । ‘आदित्या’ अदितेः पुत्रौ ‘दानुनस्पती’ दानानामीशाते तौ यज्ञमानैः सम्यक् स्तुतिभिर्हविभिश्च संसेचितौ सन्तौ ‘सचेते’ प्रतिस्वंसेवेते यज्ञमान-मभिमतैर्दानैः । ‘अनवहरम्’ अनवरन्ध्यमानावित्यर्थः । यज्ञमान-विशेषणं वा युक्तम् । न कृताग्रौ, शर्कौ च दानुमित्येवं मित्रावरुणावत्र स्तूयेते ॥

“अथापि मित्रस्यैकस्य” आदित्यप्रवादा स्तुतिर्भवति । तद्यथा,—“प्र स मित्रं मर्त्तो अस्तु प्रयस्वान् यस्त आदित्यं शिक्षति प्रतेन । न हन्यते न जीयते त्वोतो नैनमहो अश्रोत्यन्तितो न दूरात् ॥” (ऋ० स० ३, ४, ५, २) । अयमप्यन्ये षड्व्यो निगमा इत्यपिशब्दः । प्र स मित्रेति विश्वामित्रेण दृष्टा, त्रिष्टुप् । मित्रस्य चरो पुरोऽनुवाक्या । ‘प्र अस्तु’ प्रकर्षेणास्तु भवतु । हे ‘मित्र’ ‘आदित्य’ अदिते पुत्र । ‘स मर्त्त’ स मनुष्य ‘प्रयस्वान्’ अन्नवान् । य किं करोति ? ‘य’ ‘ते’ तुभ्य ‘शिक्षति’ ददाति ‘प्रतेन’ कर्मणा, निर्वपणप्रोक्षणादिना सस्त्वत्येदं हविश्चरुलक्षणम् । किञ्च, एवमतिप्रभावस्त्ययेन स मर्त्तो यस्तथ यथा ‘त्वोत’ त्वत्परिग्रहे वर्त्तमान, त्वया रक्षित ‘न’ केनचित् प्रत्यनीकभूतेनातिवर्त्तेनापि शत्रुणा ‘हन्यते’ हिंस्यते । ‘न’ ब्राह्मणोऽपि स च ‘जीयते’ घृणीक्रियते केनचित् । न च केवलं शत्रूणामनाधुष्य ? ‘न’ ‘एन’ त्वोत सन्तम् ‘अह’ अपि पापमपि ‘अश्रोति’ ध्याप्नोति यन् ‘अन्तित’ ‘अन्तिकात्’ समीपात्, यत् स्थशरीरादेव घाह्मनश्चेणानिमित्तमुत्पद्यते पापम्, तदुत्पत्तिसमकालमेव त्वदनुग्रहादपहस्यते, ततस्त्वैनं ॥ ध्याप्नोति । न च केवलं यदन्तिके उत्पद्यते, तदेवैनं ॥ ध्याप्नोति, किन्तर्हि ? यद्यपि ‘दूरात्’ पुत्रम्रातृजायादिद्वारेणैवमास्कन्दति, तदपि ‘न’ एनम् अभिन्यासु शक्नोति त्वोत सन्तम् । एव महानुभावन्दधम्, ततस्त्या स्तुम इत्यमिप्राय ॥

“अथापि घरुणस्यैकस्य” आदित्यप्रवादा स्तुतिर्भवति ।

तद्यथा,—‘अथावयमादित्य व्रते तव’ इति । “उदुत्तमं वरुण
पाशमस्मदवाधमं वि मध्यमं अथाय । अथावयमादित्य व्रते
तवानागसो, अदितये स्याम ॥” (ऋ० सं० १, २, १५, ५) ।
अनया त्रिष्टुभोपाकृतः शुनशेपो वरुणं स्तुतवान्, आत्मानं
मोचयिष्यन् । वरुणप्रघासेष्ववभृयेष्टौ वारुण्यामिष्ट्यां हविषः
पुरोऽनुषाफयेयम् । हे ‘वरुण !’ त्रिषु स्थानेषु—अथो मध्ये
उपरिष्ठाच्च, ‘वयम् आधद्धाः स्वैः पाशैर्यतोऽतो द्रूमः ।—स्तुत्या
हविषा चोपसृप्तस्त्वमस्माभिरतस्तावत् ‘उत्तमं’ ‘पाशम्’ उपरिष्ठा-
दवस्थितम् ‘अस्मत्’ अस्मत्तः ‘उत् अथाय’ ऊर्ध्वं श्लथय ।
उच्छृत्य च विमुञ्चास्मानर्पाडयन् । योऽपि वार्य ‘अधमः’ ते पाशः
अस्मासु वर्तन्ते, एनम् अर्धाञ्चम् ‘अव’ अथय अयमुञ्च । तथाच
योऽप्ययं ‘मध्यमः’ ते पाशोऽस्मन्मध्ये वर्तन्ते, एनमपि तथैवाय-
स्थितन्तमभिसर्जयन् ऊर्ध्वमथो वा अदुःपयन्तस्मान् ‘वि’
अथय विमुञ्च । अथैवं त्यया ‘वयं’ सर्वविमुक्तपाशाः सन्तो हे
‘आदित्य !’ अदितेः पुत्र ! वरुण ! ‘अनागसः’ अपापाः
संशुद्धसर्वकिल्बिषाः । एतदेव हि यौष्माकीणं पाशत्रयमागः,
तेनावमुक्ताः सन्तः ‘तव’ एव ‘व्रते’ तवैव परिचरणकर्मणि
‘अदितये’ चात्मनोऽदीनत्वाय अनुपश्रयाय आदरयन्तः स्थिताः
‘स्याम’ इत्याशीः ॥

निगमप्रसक्तमुच्यते ।—“व्रतमिति कर्मनाम (१८१ पृ०),
“वृणोतीति” । एवं कर्त्तरि कारके “सतः” वृणोते, तद्धि कर्म
शुभञ्च वृत्तं सदावृणोति कर्त्ताम् । “इदमपीतरद्वयमेतस्मादेव”

“निवृत्तिकर्म” यमनियमाख्यं बहिर्वेदिकमान्तर्वेदिकं वा, यदग्नि-
सन्निधाद्युपेयते, तत् पुनः “धारयतीति” एवं “सतः” तद्विषयेषु
प्रवर्त्तमानं पुरुषं स्यादित्यु धारयति, तदनुसृत्य स पुरुषो निवर्त्त-
तेऽचकीर्णो, भविष्यामीत्येतस्माद् भयात् । “अन्नमपि घृत-
मुच्यते, यदावृणोति शरीरम्” । रसशोणितमांसमेदोमज्जास्थि-
भावेन विपरिणममानम् ॥ आदित्यशब्दप्रसक्तानुप्रसक्तमिद-
मुक्तम् ॥ १ ॥

स्वरादित्यो भवति सु अरणः सु ईरणः स्मृतो रसान्
स्मृतो भासं ज्योतिषां स्मृतो भासेति बतेन द्यौर्व्याख्याता ।
पृथिरादित्यो भवति प्राश्नुत एनं वर्ण इति नैरुक्ताः संस्पृष्टा
रसान् संस्पृष्टा भासं ज्योतिषां संस्पृष्टो भासेति वाथ द्यौः
संस्पृष्टा ज्योतिर्भिः पुण्यकृद्भिश्च । नाक आदित्यो भवति
नेता भामां ज्योतिषां प्रणयोऽथ द्यौः कमिति मुखनाम तत्
प्रतिपिद्धं प्रतिपिध्येत । न वा अमुं लोकं जग्मुषे किञ्च
नाकम् । नवा अमुं लोकं जग्मुषे किञ्च नामुषं
पुण्यकृतो ह्येव तत्र गच्छन्ति गौरादित्यो भवति
गमयति रमान् गच्छत्यन्तर्गिषेऽथ द्यौर्यन् पृथिव्या अधि
दूरङ्गता भवति यच्चास्यां ज्योतींषि गच्छन्ति । विष्टवादिन्यो
भरत्याविष्टो रमानाविष्टो भामं ज्योतिषामाविष्टो भासेति

वाथ द्यौराविष्टा ज्योतिर्भिः पुण्यकृद्भिश्च । नम आदित्यो
भवति नेता भासां ज्योतिषां प्रणयोऽपि वा मन एव स्या-
द्विपरीतो न न भातीति वर्तेन द्यौर्व्याख्याता ॥ २ ॥

इति द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥२, ४॥

अधुना प्रकृतमेवोच्यते,—“स्वरादित्यो भवति” । “सु
अरणः” सुगमन इत्यर्थः । अथवा सुष्टु तमांसि ईस्यतीत्यर्थः ।
अथवा विशेषणविशेष्यभावेन एते वाक्ये स्याताम् । किमुक्तं
भवति—सु अरणः ? इति । उच्यते, “सु ईरणः” इत्येव ।
‘स्वृतो रसान्’ सुष्टु रसानादातुमृतो भीमान् भ्रान्तरिक्षांश्च ।
‘स्वृतो भासं ज्योतिषाम्’ सुष्टु ग्रहनक्षत्रादीनां ज्योतिषां भास-
मादातुमृतो गतः । ‘स्वृतो भासेति वा’ सुष्टु परिगतो भासेति
वा, सर्वतो ह्येव परिगतो दीप्त्या भवति ॥

“एतेन द्यौर्व्याख्याता” । उक्तं हि ‘तानि चेन् समानकर्माणि
स्माननिर्वचनानि’—इति । सापि हि सु अरणः शोभनगमना
भवति, शोभनं च अस्यामर्प्यत इत्येवमादि यथासम्भवं योज्यम् ॥

“पृथिरादित्यो भवति” । आह,—कस्मात् ? उच्यते,—
“प्राश्रुत एनं घर्ण इति नैरुक्ताः” । ‘प्राश्रुते’ प्रकर्षेण व्याप्राति
‘एनम्’ आदित्यं ‘घर्णः’ प्रोज्ज्वलः ‘इति’ ‘नैरुक्ताः’ मन्यन्ते ।
“संस्पृष्टा रसान्” त्व हि नित्यकालमेव रसानां संस्पृष्टा भवति ।
तस्य तदेव कर्म, घट्टयति,—“अथास्य कर्म रसादानम् (दै० का०
७, २, ४)”—इति । “संस्पृष्टा भासं ज्योतिषाम्” । आदित्य-

संस्पर्शादेव ग्रहनक्षत्रचन्द्रमसां भासो नश्यन्ति । “संस्पृष्टो भासेति वा” दीप्त्या ह्येव सर्वतः संस्पृष्टो भवति ॥

आह,—“द्यौः” कस्मात् पृथिवीः ? उच्यते,—सापि हि “संस्पृष्टा ज्योतिर्भिः पुण्यकृद्भिश्च” ॥

“नाक आदित्यो भवति” । आह,—कस्मात् ? उच्यते,—“नेता भासां” सर्वासु दिक्षु । “ज्योतिषां” च “प्रणयः” अस्यैव हि भगवतो रश्मिजालप्रान्तोपलग्न ज्योतिश्चक्रं वन्नमीति ॥

“अथ द्यौः” कस्मान्नाकः ? इति । उच्यते,—“कमिति सुखनाम (३२४ पृ०)” । आह, ततः किम् ? इति । शृणु,—“तत्प्रतिपिद्धं सन् पुनरपि “प्रतिपिध्येत” । किम् ? इति । उच्यते,—तत्प्रतिपिध्यमानम् ‘अकम्’ भवति, असुखमित्यर्थः, पुनरपि च प्रतिपिध्यमानं ‘नाकम्’ भवति । ततो हिः प्रतिषेधः प्रकृतमापादयति, नाकमित्युक्ते सुखमिति प्रतीयते । ब्राह्मणमपि चैतस्मिन्नर्थे भवति,—“न वा अमुं लोकं जग्मुरे किञ्च नाकम्”—इति । आह,—किमुक्तं भवति ? “अमुम्” एव “लोकं” ह्युल्लोकं “जग्मुरे” गतवन्ते “न” “किञ्च” किञ्चिन् नाकं “नामुपमम्” इत्यर्थः । किङ्कारणम् ? य एव हि “पुण्यरतः” भवन्ति, ते “एव हि” “तत्र गच्छन्ति” तत्र च पुण्यरतां दुःखान् भविष्यन् न्याय्यम् ॥

“गौरादित्यो भवति” । आह,—कस्मान् ? उच्यते,—“गमयति” एतां “रसान्” आत्मानं प्रति, उपक्षयं वा गमयति । किञ्च “गच्छत्यन्तरिक्षे” स एवात्मना ॥

“अथ द्यौः, कस्माद् गौः? इति । उच्यते,—“यत्” यस्मादियं गौः “पृथिव्याः” “अधि” उपरि “दूरम्” अध्वानं “गता भवति” । किञ्च, “यत्” यस्मात् “च” “अस्यां” “ज्योतींषि” ग्रहनक्षत्रतारकादीनि “गच्छन्ति” तस्माद् गौः ॥

“विष्टयादित्यो भवति” । आह,—कस्मात्? उच्यते,—‘आभिमुख्येन हि एषः “रसान्” भौमानान्तरिक्षांश्च “आविष्टः” प्रविष्टो रश्मिमिरादातुम् । किञ्च, आभिमुख्येन “आविष्टो भासं” “ज्योतिषां” ग्रहादीनाम् । अथवा अयमेयामिमुख्येन “आविष्टो भासेति चा” सर्वतो ह्येष सन्दीप्तो भवति ॥

“अथ द्यौः” कस्माद् विष्टुः? इति । उच्यते,—इयमपि हि “आविष्टा” “ज्योतिर्भिः” ग्रहनक्षत्रादिभिः ये चान्ये पुण्य-कृतस्तैश्च तस्माद् विष्टविति ॥

“नभ आदित्यो भवति” । आह,—कस्मात्? उच्यते,—“नेता”-ह्येष “भासां” सर्वांस्तु दिक्षु, “ज्योतिषां” च “प्रणयः” व्याख्यातमेतन् । “अपि चा भन एष स्याद्विपरीतः” भासनः सन् नभ इत्युक्तो विपर्ययेण । “न भातीति चा” न न भाति भात्येवेति नभः ॥

“एतेन द्यौर्व्याख्याता” सापि ह्यादित्यवन्नेत्री भासामित्यादि-योज्यम् ॥ २ ॥

इति निरुक्तवृत्ती सप्तमाध्यायस्य [द्वितीयाध्यायस्य]

चतुर्थः पादः ॥ २, ४ ॥

पञ्चमः पादः ॥

रश्मिनामान्युत्तराणि पञ्चदश रश्मिर्यमनात्तेषामादितः
साधारणानि पञ्चाश्वरश्मिभिर्दिङ्नामान्युत्तराण्यष्टौ दिशः
कस्मादिशतेरासदनादपि वाभ्यशनात् तत्र काष्ठा इत्येतद-
नेकस्यापि सत्त्वस्य भवति काष्ठा दिशो भवन्ति क्रान्वा
स्थिता भवन्ति काष्ठा उपदिशो भवन्तीतरेतरं क्रान्वा स्थिता
भवन्त्यादित्योऽपि काष्ठोच्यन्ते क्रान्वा स्थितो भवत्याज्य-
न्तोऽपि काष्ठोच्यन्ते क्रान्वा स्थितो भवत्यापोऽपि काष्ठा
उच्यन्ते क्रान्वा स्थिता भवन्तीति स्थावराणाम् ॥ १ ॥

आदित्यसम्यग्धेनैव “रश्मिनामान्युत्तराणि पञ्चदश” ।
“रश्मिर्यमनात्” उदकस्य अश्वानां वा । “तेषां” “पञ्च” यानि
“आदितः” तानि “साधारणानि” “अश्वरश्मिभिः” । कतमानि
पुनस्तानि ? “वेद्यः, किरणाः”—इत्येषामादांनि । ये द्यन्ते
ये गच्छन्ति इति वेद्यः, किरणा विशिभा भवन्ति ।

“दिङ्नामान्युत्तराण्यष्टौ” । आदित्योपलक्षणा एते हि दिश
इत्यादित्यनामभ्यः उत्तराणि दिङ्नामानि । कियन्ति पुनस्तानि ?
अर्णौ । कानि पुनस्तानि ? “आताः, आशाः, उपराः”—इत्येषा-
मादांनि । आताः, आगता होतास्त तमर्थं प्रति भवन्ति । आशाः,

अभ्यशुचते होताः सर्वमेव यदस्ति किञ्चित् । उपराः, सर्वमेव होता उपरम्य रता भवन्तीत्युपराः ॥

आह,—“दिशः कस्मात्” ? “दिशतेः” अतिसर्जनायस्य (तु० ३०), अतिसृज्यन्ते ह्यसु हविरादीनि देवतानाम् । अथवा “आसदनासु” तं तमर्थं प्रत्येता आसन्ना भवन्ति । “अपि घाम्य-शनात्” अभ्यशुचते होतास्तं तमर्थम् ॥

“तत्र काष्ठा इत्येतदनेकस्यापि सस्वस्य भवति” । तद्यथा,—“काष्ठा दिशो भवन्ति” । आह,—किङ्कारणम् ? इति । उच्यते, “क्रान्त्या स्थिता भवन्ति” । क्रान्त्या होतास्तं तमर्थं प्रति गत्वा स्थिता भवन्ति, न हि तदस्ति, यत्रेमा न सन्ति । “काष्ठा उपदिशो भवन्ति” । “इतरेतरं क्रान्त्या स्थिता भवन्ति” ता अपि हीतरेतरं क्रान्त्या द्विग्विः साकं स्थिता भवन्ति । “आदित्योऽपि काष्ठोच्यते” । “क्रान्त्या स्थितो भवति” असावपि स्वस्थानं क्रान्त्या गत्वा स्थितो भवति । “आज्यन्तोऽपि काष्ठोच्यते, क्रान्त्या स्थितो भवति” । आज्यन्तोऽपि शरपधान्तः काष्ठोच्यते, असावपि स्वप्रदेशं क्रान्त्या गत्वा स्थितो भवति । “आपोऽपि काष्ठा उच्यते” । ता पुनर्द्रव्यः, स्थावरश्चास्थावरश्च । तत्र, “क्रान्त्या” गत्वा जलाशयमेताः “स्थिता भवन्तीति स्थावराणाम्” काष्ठात्वम् । अस्थावराणां पुन क्रामन्ते चैता, न कचिन् तिष्ठन्तीति काष्ठा मेध्या आप ॥ १ ॥

मन्त्रोऽपि चैतस्मिन्नेवार्थं भवति,—

अतिष्ठन्तीनामनिवेशनानां काष्ठानां मध्ये निहितं
 शरीरम् । वृत्रस्य निष्यं विचरन्त्यापो दीर्घं तम् आशय-
 दिन्द्रशत्रुः । अतिष्ठन्तीनामनिविशमानानामित्यस्थावराणां
 काष्ठानां मध्ये निहितं शरीरं मेघः शरीरं शृणातेः शम्नाते-
 र्वा वृत्रस्य निष्यं निर्णामं विचरन्ति विजानन्त्याप इति
 दीर्घं द्राघतेस्तमस्तनोतेराशयदा शेतेरिन्द्रशत्रुरिन्द्रोऽस्य
 शमयिता वा शातयिता वा तस्मादिन्द्रशत्रुस्तत्को वृत्रो मेघ
 इति नैरुक्ताम्बाप्लोऽसुर इत्यतिहासिका अपाञ्चज्योतिषश्च
 मिथीभावकर्मणो वर्षकर्म जायते तत्रोपमार्थेन युद्धवर्णा
 भवन्त्यद्विवत् तु खलु मन्त्रवर्णा ब्राह्मणवादाश्च विवृद्ध्य
 स्रोतासि निवारयाश्चकार तस्मिन् हते प्रशस्यन्दिर
 आपस्तदभिवादिन्येपर्ग भवति ॥ २ ॥

अतिष्ठन्तीनामिति । हिरण्यस्तूपस्येयमार्गम्, दासपत्नीरिति
 च । त्रिष्टुभायेते । अग्निष्टोमे निष्येत्यर्थं नाम शस्त्रम्, तत्र निवि-
 द्धानीयमेतन् सन्नम्, तत्र द्वे अपि शस्येते । न तिष्ठन्तीत्यतिष्ठन्त्य,
 तासाम् “अतिष्ठन्तीनाम्” मेघोदगन्तर्गतानामपाम्, ना हि मेघे
 गच्छन्त्येय तदाधारत्वात् । ‘अनिवेशनानाम्’ “अनिविश-
 मानानाम्” न हि ताः क्वचिन्निविशन्ते, यावज्जलाशयं
 नाप्नुवन्ति । तासामेवंविधानां “काष्ठानां मध्ये” अवस्थि-

तानां याह्यतो मेघाख्यं “निहितम्” अवस्थापितं धात्रा
 “शरीरम्” आवृत्य अपः, तासामेव गुमये । ताः पुनः ‘आपः’
 तस्य “वृत्रस्य” मेघस्य “निष्पन्नं निर्णामं” येनासौ नीचैर्नमति तं
 प्रदेशं “विजानन्ति” इष । यतस्तेन प्रदेशेन “विचरन्ति” प्रचरन्ति
 निम्नानुसारिण्यो हि ताः । असावपि वृत्रस्तासु प्रचरन्तीषु
 तत्प्रचरणनिरोधं चिर्कापुः म्वशरीरविबुद्ध्या दीर्घं तमः स हि
 तमः स्वत एव, धूमादिप्रमथत्वात् । यावन्तं प्रदेशं निम्नमनु-
 मरन्त्यो मेघस्य ताः स्तुता भवन्ति, निपित्म्यन्त्यस्तनो
 बहुतरासां घट्टन्ते । तदवरुन्त्सया एष दीर्घं तम आवृत्य
 ‘आशयन्’ आशेत इत्यर्थः । कः पुनरेवमाशयन् ? ‘इन्द्रशत्रुः’
 इति समन्तार्थः ॥

अथैकपद्विनिरुक्तम् ।—“शरीरं शृणातेः (२८३ पृ०)” हिंसा-
 र्थस्य, हिंस्यते हि तन् । “शस्त्रातिर्या (२८३ पृ०)” हिंसार्थस्य “दीर्घं
 द्राघतेः (भू० अ०)” वृद्ध्यर्थस्य, वृद्धं तद् भवति । “तमः तनोतेः
 (नना० उ०)” नेन हि मर्यमेव तनं भवति । “आ शयन्” “आङ्”
 पूर्वस्य “शेतेः” । ‘इन्द्रशत्रुः, इन्द्रोऽस्य शमयिता वा’ इत्येत्यर्थः
 “शातयिता वा” इन्ता वा, धात्वन्वत्यमर्थकत्वम् ॥

इह मन्त्रे वृत्र इत्येवच्छ्रुतं तदेतन् नैगमानुप्रसक्तं विचार्यते
 इत्युपयुक्तमस्तच्छब्दः । आह,—“को वृत्रः ?” उच्यते,—“मेघ
 इति नैरुक्ताः, त्वाष्ट्रोऽमुं इत्येतिहासिकाः” । निरुक्तमधीयते
 नैरुक्ताः । आह,—यदि मेघो वृत्रो य एष मन्त्रेषु यत्र सद्रूपमे
 भवते तत्र कः समाधिः ? इति । उच्यते,—“अपान्त्रं ज्योतिषध

मिथ्रीभावकर्मणो वर्षकर्म जायते, तत्रोपमार्थेन युद्धवर्णा भवन्ति" ।
 'अपाञ्च' मेघोदरान्तर्गताना 'ज्योतिषश्च' वैद्युतस्य उद्भूतवृत्ते
 'मिथ्रीभावकर्मणो वर्षकर्म जायते' तेन हि वैद्युतेन ज्योतिषा
 वाय्वा घेष्टितेन इन्द्राद्येनोपताड्यमाना आप प्रस्थन्दते—वर्ष
 भावाय कल्पन्ते । 'तत्र' एव सत्युद्भूतेजसोऽग्निरैतरेप्रति
 ब्रह्मभूतयो 'उपमार्थेन' रूपकल्पनया 'युद्धवर्णा भवन्ति—इति
 युद्धे रूपकाणीत्यर्थः । न ह्यत्र यथाभूत युजमस्ति, न हीन्द्रस्य
 शत्रव केचन सन्ति । मन्त्रोऽपि चैतस्मिन्नर्थे अस्ति नेन्द्रस्य
 शत्रव,—“यदचरन्तवा वावृधानो यलानीन्द्र प्रनुघाणो जनेषु ।
 मायेत्सा ते यानि युद्धान्याहुर्नाथ शत्रु न नु पुरा विधितसे ॥”
 (ऋ० स० ८, १, १५, २) । वामदेवपुत्रस्य बृहदुक्थस्याग्निम् ।
 त्रिष्टुप् । व्युदस्याष्टमेऽहनि निष्पेक्षये शस्यते । 'यत्' 'अचर'
 त्य नानाप्रकार 'तन्वा वावृधान' शरीरेण विग्रहयान् भूत्वा
 वावृधान पुन पुन घर्द्धमान । कथ पुनरचर ? “यलानीन्द्र
 प्रनुघाणो जनेषु” । 'यलानि' आत्मीयानि घीर्याणि, हे 'इन्द्र'
 'प्रनुघाण' इव । क ? 'जनेषु' । किं त्य तथैव ? न । “मायेत्सा
 ते यानि युद्धान्याहुः” । 'यानि युद्धान्याहुः' ऐतिहासिका,
 नानारूपाण्युपप्रदर्शयन्त, 'सा' अपि च 'ते' तत्र 'माया इत्'
 मायैव । कि कारणम् ? 'नाथ' शत्रु तवारिह प्रत्यनीम्भूत,
 'न नु पुरा' नापि पुरा कश्चिदास्मान्, यावद् वाय्वं मिश्रित् कधि
 ददित सप्तं तन् त्यमेव । “घीर्यं नै प्राधीर्यमिन्द्र इति ॥
 विज्ञायते” । क ते शत्रु ? येन साय युयोविध । पतन् न्यमपि

‘विवित्से’ वेत्स्येव, न केवलमहमेत्यभिप्रायः । एवमेतन्मन्त्रे
मायात्वमेव युद्धमिति धूपते । विज्ञायते च “तदाहुर्नैतदस्ति
यद्देचासुरमिति” । तस्मात् साधूक्तम्,—अथाञ्च ज्योतिषश्च
मिश्रोभाचकमणो जायते, तत्रोपमार्थेन युद्धवर्णा भवन्ति” ॥

आह,—किं वृत्रचदेव रूपाणि भवन्ति ? नैत्युच्यते,—
“अहिवत्तु खलु मन्त्रवर्णा ग्राह्यणवादाश्च” । यः समुद्ययार्थो
द्रष्टव्यः । वृत्रवच्चाहिवच्चेति मन्त्रवर्णा भवन्ति, ग्राह्यणवादाश्च
शास्त्रान्ते भवन्ति, तदप्युपेक्षितमर्थम् । “तस्मिन् हते वृत्राख्ये
मेने हते “प्रसस्यन्दिह आपः” ॥

“तदभियादिर्ना एषा”—॥ २ ॥

तामपत्नीरहिगोषा अतिष्ठन्निर्द्धा आपः पणिनेरु
गानः । अपाभिलमपिहितं यदामीदृष्टं जवन्या अपत-
ङ्गनार ॥ तामपत्नीर्दामाधिपत्न्यो दासो दस्यतेरुपदामयति
कर्माण्यहिगोषा अतिष्ठन्नदिना गुप्ता अहिरयनादेत्यन्त-
रिक्षज्यमपीतरोऽहिरेतस्मादेव निर्वमितोपसर्गे आठन्तीति ।
निर्द्धा आपः पणिनेरु गानः । पणिर्गणिग भवति पणिः
पणनाद्वणिः पणं नेनेति । अपां विलमपिहितं यदामीदृष्टं ।
विल भग्न भवति विभक्तेर्ब्रह्ममिरानपनार तद् वृत्रो
वृणोतेषां रतेतेषां वद्धतेषां यद्वृणोत्तद् वृत्रम्य वृत्रत्वमिति

विज्ञायते यदवर्त्तत तद् वृत्रस्य वृत्रत्वमिति विज्ञायते यद-
वर्द्धत तद् वृत्रस्य वृत्रत्वमिति विज्ञायते ॥ ३ ॥

इति द्वितीयाध्यायस्य पञ्चमः पादः ॥ २, ५ ॥

दासपत्नीति । ‘अपां’ ‘यत्’ ‘विलं’ निर्गमद्वारम् ‘अपिहितम्’
‘आसीत्’ तेन मेघेन, ‘तत्’ यदा इन्द्रः तं ‘वृत्रं’ मेघं ‘जघन्यान्’
निजग्निवान् अहत, हत्वा च ‘अपययार’ अपावृतयान् । अथ
तदा तस्मिन् निहते अपावृते च द्वारे ताः आपः ग्रन्थन्दिरे धर्ष-
भावेनेति समस्तार्थः ॥

अथैकपदनिरुक्तम् ।—“दासपत्नीः दासाधिपत्न्यः” दासः
कर्मकरः, तं हि ता अधिष्ठाय पान्ति रक्षन्ति । स हि कर्मणा
श्रान्तः, तासु पीतासु विश्रान्त आप्यायितो भवति । विग्रह-
प्रसक्तं निरुच्यते,—“दासो दस्यतेः (दि० प०)” स हि “उप-
दासयति” उपक्षयति कृष्यादीनि “कर्माणि” । “अहिगोपाः”
“अहिना गुप्ताः” । “अहिः” कस्मात् ? उच्यते,—“अयनात्”,
“एति” हि असौ “अन्तरिक्षे” । शब्दसामान्यान्निरुच्यते,—
“अयमपीतरोऽहिः” सर्पः “एतस्मादेव” असावपि हि एति ।
अथवा “निर्हंसितोपसर्गः” स्यात् । कथम् ? “आहन्ति” असौ
भोगेनत्यादिः । आङ्पूर्वस्य हन्तेः (अदा० प०), स पुनरयमुप-
सर्गं निहस्य हस्यं हत्वा अहिरुच्यते । “पणिर्चणिग् भवति”—
इति पर्यायेण तरधवचनम् । “पणिः पणनात्” पणिति ह्यसौ
व्यचहारं करोति । पर्यायप्रसक्तं निरुच्यते,—“चणिक् पण्य”

घणिजो यत् द्रव्यं तत् घण्यम्, तदसौ “नेनेक्ति” नित्यकालं
 शुचीकरोति मूल्याहं स्यादिति । “विलं भरं भवति” “विमर्त्तः
 (जु० प०)” घातोः, भृतं हि तदुदकादिभिः । “वृत्रो वृणोतेर्वा
 (स्वा० उ०) घर्त्ततेर्वा (भू० आ०) घर्द्धतेर्वा (भू० आ०)”—
 इत्येषां धातूनामन्यतमस्य । ब्राह्मणमपि चैतस्मिन्नर्थे भवति,—
 “यद्वृणोत्” अन्तरिक्षमुदकं वा, महत्त्वात् “तद् वृत्रस्य वृत्रत्वम्”
 —“इति” एषं ब्राह्मणोऽपि “पिञ्जायते” विचार्यमाणो ज्ञायते ।
 अथवा “यदघर्त्तत” इन्द्रेण हतो वृत्रो मेघः अपां यिले अपावृते
 अपः वृष्टिभागेन अघर्त्तयत् प्रावर्त्तयत्, “तद् वृत्रस्य वृत्रत्वम्” ।
 अथवा “यत् अघर्द्धत” असावतिमात्रप्रमाणम्, “तद् वृत्रस्य
 वृत्रत्वं” स्यादिति ॥ ३ ॥

इति निष्कवृत्तौ सप्तमाध्यायस्य [द्वितीयाध्यायस्य]

पञ्चमः पादः ॥ २, ५ ॥

पष्ठः पादः ॥

रात्रिनामान्युत्तराणि त्रयोविंशती रात्रिः कस्मान् प्र-
 मयति भूतानि नक्तश्चारीण्युपरमयतीतराणि ध्रुवीकरोति
 रातेर्वा स्यादानकर्मणः प्रदीयन्तेऽस्यामवस्थाया उपोनामा-
 न्युत्तराणि षोडशोपाः कस्मादुच्छतीति सत्या रात्रेरपरः
 कालस्तस्या एषा भवति ॥ १ ॥

“काष्ठा इत्येतदनेकस्यापि सत्त्वस्य भवति”—इत्यत आरभ्य दिङ्नामप्रसक्तानुप्रसक्तमुक्तम्, प्रकृतमिदानीमुच्यते,—
 “रात्रिनामान्युत्तराणि त्रयोविंशतिः” । रात्रेर्नामानि ‘रात्रि-
 नामानि’ । ‘उत्तराणि’ इति प्रकृतेभ्यो दिङ्नामभ्यः तमःसतन्त्रा
 हि रात्रिः, तस्य च तमसो दिक्ष्वेवात्मलाभो भवति, अतो
 दिङ्नामभ्य उत्तराणि रात्रिनामानि । कियन्ति पुनस्तानि ?
 ‘त्रयोविंशतिः’ त्रीणि च विंशतिश्च त्रयोविंशतिः (२३) । कतमानि
 पुनस्तानि ? “श्यायी, क्षपा, शर्यरी”—इत्येवमादीनि । श्याव-
 षणा हि रात्रिरिति श्यायी । स्वैः स्वैः कर्मभिः अहनि क्षीणान्
 प्राणिनः इयं स्वापेन पार्श्वीति क्षपा, अस्यां हि सुप्ताः पुनर्नया इय
 प्राणिनः प्रातरुत्तिष्ठन्ति । शरणमस्यां स्वापार्थं त्रियत्न इति शर्यरी ।
 इत्येवमादि सर्वत्र याज्यम् ॥

आह,—“रात्रिः कस्मात् ?” इति । उच्यते,—इयं ह्यागच्छन्ती
 प्रकर्षेण गमयति । कानि ? “भूतानि नक्तञ्चारीणि” पिशाचा-
 दीनि, तानि हि विगतेऽहनि रात्र्यामुपस्थितायां प्राप्तेऽयं विहार-
 समयः इति प्रकर्षेण गमन्ते । “उपरमयतीतराणि ध्रुवीकरोति”
 इतराण्यपि दिवाचारीणि सैवोपरमयति, तस्यां पृथ्वितायां
 दिवाचराणि भूतानि मनुष्यादीनि इतिकर्तव्यताभ्यः उपरमन्ति,
 उपरम्य च स्थिराभवन्ति निवासाय । “रानेर्वा स्यान् दान-
 कर्मणः” दानार्थस्य । आह,—किमस्यां प्रदीयते ? उच्यते,—
 “प्रदीयन्तेऽस्यामचश्यायाः” अवश्यमायन्तीत्यचश्यायाः, तुपारा
 इत्यर्थः, ते हि रात्रौ निपतन्ति ॥

“उपोनामान्युत्तराणि षोडश” उपसो नामानि । रात्रेरव
हपरः कालः उप आत्यो भवतीति रात्रिनामस्य ‘उत्तराणि उपो-
नामानि’ । कियन्ति पुनस्तानि ? ‘षोडश’ (१६) षट् च दश च
षोडश । कतमानि पुनस्तानि ? “विभाचरी, सूतरी”—इत्येयमा-
दीनि । विविधां मियं भासं वृणोतीति विभाचरी । शोभनं नरा-
णामस्यासुत्यानं भवतीति सूतरी । इत्येयमादि निर्वचनं योन्यम् ॥

आह,—“उपाः कस्मात् ?” इति । उच्यते,—“उच्छर्त्तति
सत्या.” । ‘उछी विघासे (भू० प०)’ विघासयति हीयं तर्मासि
तस्मादुच्छर्त्ततीत्येयमस्या एतस्मिन् कर्मणि सत्याः कर्त्तरि फारके
भास उप इत्येतदभिधानं भवति । आह,—“का पुनरियमुपाः ?
इति । उच्यते,—“रात्रेरपरः कालः” इति उपा इत्युच्यते ।
आह,—“कथमेतदुच्यते रात्रेरपरः कालः उपाः ? इति । उच्यते,
“मम्याः” उपसः रात्रेरपरकालत्वम् । “एषा” निर्वाचिका ऋग्
“भवति”—॥ १ ॥

इदं श्रेष्ठं ज्योतिषां ज्योतिरागमचित्रः प्रकृतो
अजनिष्ट विभ्वा । यथा प्रसूता मयितुः सत्राय एवा रात्र्यु-
पसे योनिमरिक् ॥ इदं श्रेष्ठं ज्योतिषां ज्योतिरागमचित्रं
प्रकृतनं प्रजाततममजनिष्ट विभृततमं यथा प्रसूता मयितुः
प्रसत्राय रात्रिरादित्यस्यैवं रात्र्युपसे योनिमरिचन् म्यानं
स्योयोनिमयितु एनां गर्भस्तस्या एषापरा भवति ॥ २ ॥

इदं श्रेष्ठमिति । आङ्गिरसस्य कुत्सस्येयमार्गम्, उत्तरा च ।
उभे अपि त्रिष्टुभावेते, प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्येते । “इदम्”
उपोलक्षणं “ज्योतिः” “श्रेष्ठम्” आदित्यादीनां “ज्योतिषाम्”
इति निर्द्धारणे पष्ठो । आदित्यो हि तापकः प्रकाशकः, चन्द्रमा
अथ निशीतः प्रकाशकश्च, इदं पुनर्नात्युष्णं नातिशीतं प्रकाशकञ्च ।
इत्येवमादित्यादीनामिदमेव श्रेष्ठम् । ‘आगात्’ “आगमत्”
आगच्छतीत्यर्थः । “चित्र” चायनीयं पूजनीयं वा श्रेष्ठत्वादेव,
‘प्रकेतः’ “प्रकेतनं प्रज्ञानतमम्” “अजनिष्ट” जातमित्यर्थः । जातं
सदागच्छति सर्वासु दिक्षु । ‘विभ्या’ “विभूततमम्” इदमति-
महत्त्वाद् विभूततमं विस्तीर्णतमम्, इतराणि परिच्छिन्नतराणि
ज्योतीषा अपेक्ष्य । किञ्च, “यथा प्रसूता” प्रकर्षेण सूता प्रसव-
मनुप्राप्ता । सूतिशब्दः प्रसवार्थः । “रात्रिः” “सधितुः”
“आदित्यस्य” “सघाय” “प्रसघाय” आदित्योत्सृष्टे देशे जायते ।
“एवम्” “एव” “रात्री” रात्रिः उपसो जन्मार्थं “योनि” “स्थानम्”
अवकाशम् “उपसे” आत्मलामाय “आरैक्” “अरिचत्” आरेव-
यति, ददातीत्यर्थः । यथोपा आदित्यस्य जन्मनो हेतुस्तदनन्तर-
जन्मत्वात्, एवं रात्रिरुपसो जन्मनो हेतुः, इत्येवमस्यामृचि रात्रे-
रेव घापरः कालः उपःसञ्ज्ञित इति गम्यते । स्थानं योनिशब्दे-
नोच्यते । यद्धि यस्मिन् विधीयते, तत् तेन साकं युतं भवति
मिश्रीभूतमित्यर्थः । इयमपीतरा—“स्त्रीयोनिः” एतस्मादेव ।
किङ्कारणम् ? “अभियुतः” हि “गर्भः” “एनाम्” भवति, आमि-
श्रीभूत इत्यर्थः । पूर्वत्र,—“अयमपीतरो योनिः, एतस्मादेव ।

(किम् ?) परियुतो भवति” इति परियवनक्रियासामान्येन निरुक्तो योनिशब्दः, इह पुनः ‘अभिशुत एनां गर्भः’ इति मिथ्या-
भावसामान्येन उभयलिङ्गद्वयं चास्योपदर्शितम्,—इह र्खालिङ्गम्,
तत्र पुंलिङ्गम् इति । “तस्याः” उपसः “एषा” “अपरा” ऋगू
“भयति”—(अस्वैचार्यस्य दृढतायै रात्रेरपरः काल उवा उच्यत
इति) ॥ २ ॥

रुशद्वत्सा रुशती श्रं त्यागादारैर्गु कृष्णा सदनान्यस्याः ।
समानयन्धू अमृते अनृची द्यावा वर्णं चरत आमिनाने ॥
रुशद्वत्सा सूर्ययत्सा रुशदिति वर्णनाम रोचतेर्ज्वलतिकर्मणः
सूर्यमस्या व्रत्समाह साहचर्याद्रिसहरणाद्वा । रुशती श्वेत्या-
गात् । श्वेत्या श्वेततेरिचत् कृष्णा सदनान्यस्याः कृष्ण-
वर्णा रात्रिः कृष्णं कृष्यतेर्निकृष्टो वर्णोऽर्थेन संस्तौति
समानयन्धू समानवन्धने अमृते अमरणधर्माणावनृची इती-
तरेतरमभिप्रेत्य द्यावा वर्णं चरतस्ते एव द्यावी द्योतनादपि
वा द्यावा चरतस्तया चरत इति स्यादामिनाने अन्योन्य-
स्याध्यात्मं कुर्वाणे अहर्नामान्युत्तराणि द्वादशाहः कस्मादु-
पाहरन्त्यस्मिन् कर्माणि तस्यैव निपातो भवति वैश्वानरी-
यायामृचि ॥ ३ ॥

ख्याद्वत्सेति । “रशद्वत्सा” रोचिष्णुवत्सा, सव्यो हि रोचिष्णु, तं “सूर्य्यम् अस्या वत्समाह” मन्त्रद्वक् । “साह चर्यात्” । मातृसहचरो हि वत्सो भवति, अयमपि दानयोपसा सह चरतीत्येतस्मान् सामान्याद् वत्स उच्यते । “रसहरणाढा” । यथा हि मातुरुधस्त क्षीराख्यस्य रसस्याहर्ता भवति वत्स, एव मेयोऽव्ययौपसिकानामवश्यायात्याना रसानामाहर्ता भवति रश्मिभि, —इत्येतस्मात् सामान्याद् वत्सत्यम् । “रशती” रोचनश्रीला आत्मनापि । “श्वेत्या” “श्वेतते” धातो (भू० आ०) । श्वेतो वर्ण एतस्याम्, श्वेतवणत्यर्थः । या चैव लक्षणा उवा, सा “आगान्” आगच्छति । आगतायाश्च तस्या ‘आरैक्’ ‘अरिचन’ आरेचयति । “वृष्णा” ‘वृष्णयर्णा रात्रि’ । किमारेचयति ? “सदनानि” न्वानानि । “अस्या” उपस । वेधियमुषा न्वानेषु आगता सती आसीदति, तान्यारेचयति रात्रि । एव तावदयमर्द्धशो रात्र्युपसोर्धिभक्तस्तुति, “अथ” अनेनोत्तरार्द्धेन “एने” रात्र्युपसी “सस्तौति” । —“समान धन्” एने रात्र्युपसी, “नमानगन्धने” समानमनयोर्गन्धनम् । आदित्यभ्येय हास्तमयं प्रति रात्रिर्यज्ञा सश्रिष्टा, उदय प्रत्युषा, एव समानान्ध । “अमृते, अमरणधर्माणौ” न हि रात्र्युपसी त्रियेते । “अनूर्वा इतोत्तरेतरमभिप्रेत्य” इतरेतर सश्रिष्टे होने । “द्यावा धर्णे वरत” । “ने एव” रात्र्युपसी । “द्यावा द्योत नान्” उवा हि न्येन प्रबारेन होतने, रात्रिपि न्येन तमोर्घार्य्येण नक्षत्रगणेन वा न्यमचिकारं प्रति द्योतने । एव हि द्यापेति

द्विवचनम् “अपि वा” तृतीयान्तमेकवचनमेतत् स्यात्,—द्यौ, तथा
 “द्यावा” ‘सहयुक्ते (पा० २, ३, १६)’ । “तथा” सह स्पर्द्ध-
 माने “वरत.” गच्छतः । कथम्पुनश्चरतः ? “आमिनाने” ।
 आङ् मध्यर्थे ‘तोदस्येव शरणे आ महस्य । तुदस्येव शरणेऽधि
 महत.” —इति (नैग० का० ५, २, ५) । उवा अपि रात्रेरधि
 आत्मानं निर्मिमोते, रात्रिरप्युपस, इतरेतरसंश्लिष्टे होमे रात्र्यु-
 पसी । तस्मादेधमुच्यते,—“अन्योऽन्यस्याध्यात्मं कुर्वाणे”
 इति ॥

उप शब्दतत्त्वावधारणार्थं प्रसक्तावेतौ मन्त्रौ उपघर्णिताौ,
 प्रकृतमिदानीमुच्यते,—“अहर्नामान्युत्तराणि द्वादश” । अहो
 नामानि, ‘अहर्नामानि’, ‘उत्तराणि’ प्रकृतेभ्य उपोनामभ्य, उपस
 एवानन्तरमहर्भवति, तस्मादुपोनामभ्य उत्तराणि अहर्नामानि ।
 कियन्ति पुनस्तानि ? ‘द्वादश’ । द्वे च दश च द्वादश (१२) ।
 कानि पुनस्तानि ? “चस्तोः, द्युः, भानुः”—इत्येवमादीनि । वस्तौ
 उद्योतिरतदिति वस्तोरित्युच्यते । यथैव हि ध्रुवं मन्त्रे तथैवैह
 समाध्यातम् । द्युः, द्योतते ह्येतन् ज्योतिषा । भानुः, भासते
 ह्येतन् उद्योतिरित्येवमादि योज्यम् ॥

आह,—“अहं कस्मान्” ? उच्यते,—“उपाहरन्त्यस्मिन्
 कर्माणि” न हि तथा रात्रावनुतिष्ठन्ति कर्माणि कर्मकराः,
 यथाहन्ति ॥

“तल्ल” अहः “एव निपातो भवति” । नैघण्टुकवृत्त्या ।
 “वैश्वानरीयायाम्” वैश्वानरदेवतायाम् “ऋचि”—॥ ३ ॥

अहश्च कृष्णमहरर्जुनञ्च विपत्तेते रजसी वेद्याभिः ।
 वैश्वानरो जायमानो न राजाऽतिरज्ज्योतिषाग्निस्तमांसि ॥
 अहश्च कृष्णं रात्रिः शुक्लञ्चाहरर्जुनं विपत्तेते रजसी वेद्या
 भिर्येदितव्याभिः प्रवृत्तिभिर्वैश्वानरो जायमान इवोद्यन्ना
 दित्यः सर्वेषां ज्योतिषां राजाऽहन्नग्निर्ज्योतिषा तमांसि
 मेघनामान्युत्तराणि त्रिशन्मेघः कस्मान्मेहतीति सत आ
 उपर उपल इत्येताभ्या साधारणानि परतनामभिरुपर
 उपलो मेघो भवत्युपरमन्तेऽस्मिन्नध्राण्युपरता आप इति
 वा तेषामेषा भवति ॥ ४ ॥

अह रात्रौ हि रात्रिमहद्धोमयमभिधत्ते, अत सन्देहपदम्,
 तस्यैव विभागोऽस्यामृचि उपपदविशेषात् प्रदर्श्यन्ते,—अहश्च
 कृष्णमिति । भरद्वाजस्येयमार्गम् । त्रिष्टुप् । वृष्टस्य षष्ठेऽह
 न्याग्निमारणे शस्त्रे शस्यते । “अहश्च कृष्ण रात्रि शुक्ल चाह-
 र्जुनम्” । अर्जुनशब्दो हि शुक्लपर्याय । “विपत्तेते” विपत्त्यं
 येन पत्तेते । रात्रिरतीता, अह आयातम्, अहरतीत, रात्रिग
 याता, इत्येवम् । “रजसी” रजने । ज्योतिषा हि भूतान्यहो
 रक्षयति, तमस्ता रात्रि । “वेद्याभिः” “येदितव्याभिः प्रवृत्तिभिः”
 न हि तासां प्रवृत्तीनामन्तोऽस्ति, अहनि च रात्रौ च प्राणिनाम
 न्ता वेदितव्या एव भवन्ति, यदुक्त्यान्, न हि विदितानामन्ता

कदाचित् । किञ्च, “वैश्वानरः” अग्निः ‘अवातिरत्’ “अवाहन्”
अपहन्ति, स्वेन “ज्योतिषा समांसि” । कथमुनरपहन्ति ?
‘जायमानो न न राजा’ “जायमान इव”, “उद्यन्” “सर्वेषां”
सर्वभूतानां “राजा” “आदित्यः” । यथा हाद्यन्नादित्यस्तमांसि
अपहन्ति दिवा, एवम् “अग्निः” अपि रात्रावपहन्तीत्यग्निरा-
दित्येन तम उपघातं, भृत्युपमीयते ॥

“मेघनामान्युत्तराणि त्रिशन्” । मेघानां नामानि तानि
उत्तराणि, प्रकृतेभ्योऽहर्नामभ्यः, मेघा ह्यहनि रात्रौ चाशेषेण
भयन्त्यतो रात्र्यहर्नामभ्य उत्तराणि मेघनामानि । कतमानि
पुनस्तानि ? “अद्रिः, प्रावा, गोत्रः”—इत्येवमादीनि । अद्रिः,
आदरयितव्यो भवति ह्यसाधुदकार्यमित्यद्रिः । प्रावा, गृणातेर्वा
गृह्णातेर्वा, गृणात्यसौ शब्दं करोति, गृहीतञ्चोदकमनेनेति । गोत्रः,
गोर्षांगत्र । इत्येवमाद्यभ्युहित्यम्, पर्यतनामत्वेऽपि यथा-
सम्भवं योज्यम् ॥

आह,—“मेघः कस्मात्” ? उच्यते,—“मेहर्ताति” त्रिप्र-
त्यसौ । एवं कर्तरि कारके “सतः” अस्यैतदभिधानं भवति ।
तेषां मेघनाम्नाम् “आ उपर उपल इत्येताभ्यां” प्राक् उपर उपल
इत्येताभ्यां यानि नामानि, तानि “साधारणानि पर्यतनामभिः”
तद्देशं प्रकरणौपपदाभ्यां विशेषोऽवधार्यः । “आ उपर इत्ये-
तस्मात्”—इति वक्तव्ये “आ उपर उपल इत्येताभ्यां” युक्तम्,
उभापि होतो समाननिर्वचनी शब्दाधिकस्मिन् निरुक्ते निरुक्तौ
भविष्यत इति, रलोश्चाविशेषव्यापनार्थम् । “उपर उपलो मेघ

भवति" उपर इति च उपल इति च मेघ उक्तो भवति । उपर-
शब्दादारभ्य मेघनामान्मेघ, पर्वतनामानि ॥

आह,—उपरः कस्मात् ? उच्यते,—“उप” गम्य “रन्ते”
“अस्मिन् अभ्राणि” । अथ “घा” । “उप” गम्य “रताः”
“आपः” भवन्ति “इति” । उपलोऽप्येतस्मादेव रलोरविशेषेण ॥

आह,—कथं पुनर्गम्यते उपरशब्देन मेघ एवोच्यते, न
पर्वतः ? इति । उच्यते,—“तेषां” मेघानाम् उपरशब्दाच्चत्ये
विशेषलिङ्गाच्चिका “एषा” ऋक् “भवति”—॥ ४ ॥

देवानां माने प्रथमा अतिष्ठन् कृन्तवादेपामुपरा-
उदायन् । त्रयस्तपन्ति पृथिवीमनूपा द्वा वृत्रकं वहतः
पुरीषम् ॥ देवानां निर्माणे प्रथमा अतिष्ठन्माध्यमिका
देवगणाः प्रथम इति मुख्यनाम प्रथमो भवति विकर्त्तनेन
मेघानामुदकं जायते त्रयस्तपन्ति पृथिवीमनूपाः । पर्जन्यो
वायुरादित्यः शीतोष्णवर्षरोषधीः पाचयन्त्यनूपा अनुवपन्ति
लोकान् स्वेन स्वेन कर्मणायमपीतरोऽनूप एतस्मादेवानूप्यत
उदकेनापि बान्वाविति स्याद्यथा प्रागिति । तस्यानूप इति
स्याद्यथा प्राचीनमिति । द्वा वृत्रकं वहतः पुरीषम् ।
वाग्वादित्या उदकं वृत्रकमित्युदकनाम ब्रवीतेर्वा शब्द-
कर्मणो भ्रंशतेर्वा पुरीषं पृणातेः पूर्यतेर्वा ॥ ५ ॥

इति द्वितीयाध्यायस्य पष्ठः पादः ॥ २, ६ ॥

देवानां मान इति । वसुक्तस्येन्द्रपुत्रस्येयमार्यम् । त्रिष्टुप् ।
 महाव्रते मरुत्वतीये शस्यने । 'देवानां' दानादिगुणयुक्तानां
 'माने' विमाने निर्माणे । यदा देवाः सृष्टाः प्रजापतिना, तदैत
 एव माध्यमिका देवगणाः 'प्रथमाः अतिष्ठन्' एतेऽपि हि दानादि-
 योगाद् देवा उच्यन्ते । प्रथमाः प्रकृततमा मुख्या इत्यर्थः ।
 मेघाभाये हि सर्वमेवेदं जगद् वर्षाभावाद् न्यात् । तस्मादेत
 एव प्रकृततमाः अतिष्ठन् स्थितवन्तः । सृष्टौ हि सर्वदेवानामेत
 एवाग्रे सृष्टा इत्यभिप्रायः । किञ्च, 'हन्तव्यान्' उत्तन्तात्
 प्रदेशान् 'एषां' मेघानामिन्द्रेण 'उपराः' आपः 'उदायन्' आगत-
 वत्यः, आगच्छन्ति च । किङ्कारणम् ? विकर्त्तनेनैव हि मेघाना-
 मुदकं जायते । उपरशन्देनात्रोदकमुक्तम्, तात्स्थ्यात्तच्छब्दो
 मञ्जाः क्रोशन्त इतिवत्, उपरेषु मेघेषु या आपः, ता उपचाराद्-
 परा इत्युच्यन्ते । किञ्च, यदा 'ताभिः' उपरामिरद्विरोपधयः
 प्रोहिता भवन्त्यस्य तदा 'त्रयः तपन्ति' त्रयः पर्जन्यादयः तपन्ति ।
 'पृथिवीं' पृथ्वीलोकम् । 'अनूपाः' ते शत्रुवपन्ति लोकान् स्येन
 स्येन कर्मणा यथाकालमनुगृह्णन्ति । एतदनुषणं लोकानां यद्
 वर्षादिभिः पर्जन्यादयो यथार्यमोषधीः पाचयन्ति । किञ्च, 'हा
 वृष्टुं' वहतः 'पुरीषम्' ह्यौ पाप्यादित्यौ वहतः आक्षिपत इतः
 पृथिवीलोकात् वृष्टुमुदकम् । किङ्क्षणम् ? पुरीषम्, प्रीण-
 यितृ वा सतः ॥

"अयमपीतरोऽनूपः" नयनूपः समुद्रानूपो वा । "एतस्मा-
 दिव" वपतेर्धातोः असावपि हि "अनूप्यते" अनुप्रकीर्ष्यते नित्य-

कालम् “उदकेन” । “अपि चा” एवमन्यथा स्यात्,—आप्नोते;
 अन्वाप्यतेऽसावुदकेनेति “अन्वाप्” । पुरस्तादञ्चतीति “प्राक्”,
 “तस्य” अन्वापित्येतस्य सतः “अनूप इति” एष शब्दः “स्यात्”
 “यथा प्राचीनमिति”, प्रागित्येवं सतः प्राचीनम् । “वृवूकमिति
 उदकनाम” इति । पर्यायवचनेन तत्त्वामिधानम् । “घृषीतेर्वा”
 शब्दार्थस्य (अदा० उ०) शब्दकारि हि तद् भवति । “भ्रंश-
 तेर्वा” भ्रश्यति (दि० प०) हि तन्मेघादिति ॥ ५ ॥

निरुक्तव्याख्यायां सप्तमाध्यायस्य [द्वितीयाध्यायस्य]

पष्ठः पादः ॥ ६ ॥

सप्तमः पादः ।

वाङ्नामान्युत्तराणि सप्तपञ्चाशद् वाक् कस्माद्वचेस्तत्र
 सरस्वतीत्येतस्य नदीवद्देवतावच्च निगमा भवन्ति तद्यद्
 देवतावदुपरिष्ठात्तद् व्याख्यास्यामोऽर्थतन्नदीवत् ॥ १ ॥

वाङ्नामान्युत्तराणि सप्तपञ्चाशन् । मेघनामप्रसक्तौ “देवानां
 माने”—इत्येष मन्त्रो व्याख्यातः । प्रवृत्तमिदानीमुच्यते,—
 वाङ्नामानितीति । वाचो नामानि ‘वाङ्नामानि’,... ‘उत्तराणि’
 प्रवृत्तेभ्यो मेघनामभ्यः । मेघेष्वेव हि भूयसी वाग् भवति इति

ततो वाङ्नामानि भवन्ति । कियन्ति पुनस्तानि “सप्तपञ्चाशत्”
सप्त च पञ्चाशच्च सप्तपञ्चाशत् (५७) । कतमानि पुनस्तानि ?
“श्लोकः, धारा, इडा” — इत्येवमादीनि । श्रूयते इति श्लोकः ।
ध्रियते तं तमयंमघधारयितुमिति धारा । तं तमयं प्रति ईद्रे
गच्छतीति इडा । इत्येवमाद्यभ्यूहितव्यम् ॥

आह—“वाक् कस्मात्” ? उच्यते,—“घचेः” घातोः
(अ० ५०) । उच्यतेऽनयेति वाक् । “तत्र, सरस्वतीत्येतस्य”
तत्र तस्मिन्, सप्तपञ्चाशत्के वाङ्नामगणे सरस्वतीत्येतस्य नाम
“नदीषु देवतावश्च निगमा भवन्ति” नद्यर्थयुक्ताश्च देवतार्थयुक्ता-
श्चेत्यर्थः । “तत्” तत्रैवं सति, “यत्” अभिधानं “देवतायत्”,
“तत्” अधिरुत्ये “उपरिष्ठाद् व्याप्यास्यामः” षोडशेऽध्याये
“पाचका नः सरस्वती (ऋ० सं० १, १, ६, ३)”—इत्येतस्मिन्
मन्त्रे । “अथ” पुनः यत् “यत्” “नदीयत्”, तद्
व्याप्यायते—॥ १ ॥

इयं शुष्मेभिर्विसृता इवारुज्जत्मानु गिरीणान्तविपे-
भिरुर्मिभिः । पारायतघ्नीमनसे सुवृक्तिभिः सरस्वतीमावि-
वासेम धीतिभिः ॥ इयं शुष्मैः शोषणैः शुष्ममिति चलनाम
शोषयतीति सतो विमं विस्पतेर्भेदनकर्मणो वृद्धिकर्मणो वा
मानु समुच्छ्रितं भवति समुन्नुन्नमिति वा महद्भिरुर्मिभिः
पारायतघ्नीं पाराधारघातिनीं पारं परं भक्त्यधारमपरम-

चनाय मुप्रवृत्ताभिः स्तुतिभिः सरस्वतीं कर्मभिः परिचरे-
मोदकनामान्युत्तराण्येकशतमुदकं कस्मादुनन्तीति सती
नदीनामान्युत्तराणि सप्तत्रिंशन्नद्यः कस्मान्नदना भवन्ति
शब्दवत्यो बहुलमासान्नैषण्टुकं वृत्तमाश्चर्य्यमिव प्राधान्येन
तत्रेतिहासमाचक्षते विश्वामित्र ऋषिः सुदासः पौजवनस्य
पुरोहितो बभूव विश्वामित्रः सर्वमित्रः सर्वं संसृतं सुदाः
कल्याणदानः पौजवनः पिञ्जवनस्य पुत्रः पिञ्जवनः पुनः
स्पर्द्धनीयजयो वा मिथ्रीभावगतिर्वा ॥ वित्तं गृहीत्वा विपा-
द्लुतुद्रयोः सम्भेदमाययावनुययुरितरे स विश्वामित्रो
नदीस्तुष्टात्र गाधा भवतेत्यपि द्विवदपि बहुवत् तद्यद् द्विव-
दुपरिष्ठात्तद् व्याख्यास्यामोऽर्थतद् बहुवत् ॥ २ ॥

इयं शुष्मेमिरिति । भरद्वाजस्यार्पम्, जगती । 'इयं' सर-
स्वती नदी 'शुष्मेमिः' बलैः । किङ्करोति ? "विसर्या इवाद्यजत्"
यथा विसरानको विसमनादरेणैव मृदुत्वात् एनति, एधमियम-
नादरेणय यदपि 'सानु' भवति समुच्छ्रितं यज्ञसद्भातकल्प
'गिरीणां' 'सानु' शिखरं तदपि 'तविपेमिः' विसरानक इयानाद-
रेणैव 'रुजति' भनकीत्यर्थः । येयमेवंगुणविशिष्टा तामेतां ययं
'पारावतमो' पाराचार्यातिनी, सा हि 'ऊर्मिमिः' पारं चावारं च
उमे अपि हन्ति । 'अवसे' अवनाय रक्षणाय । अतमनः कथ-

नाम रक्षेद्सावस्मानित्येवमयं पुरस्कृत्य 'सुवृत्तिभिः' सुप्रवृ-
त्ताभिः' स्तुतिभिः स्वस्तीष्टवादियुक्तभिः । किम् ? 'सरस्वतीम्
धाविवासेम धीतिभिः' सरस्वतीमाभिमुख्येनावस्थिताः परिचरेम,
'धीतिभिः' "कर्मभिः" स्तुतिभिश्चानेकप्रकाराभिश्चेत्यर्थः । एष
समस्तार्थः ॥

अथैकपदनिरुक्तम् ।—“शुष्ममिति यलनाम” तद्धि “शोषय-
तीति सतः” सत इति कारकावधारणम् । विपक्ष्यैणापि
ह्यभिधानानामर्थो भवत्येवं मन्यमानो भाष्यकारो यलनामसु
पठितमपि सदेतदभिधानमेवमाह शुष्ममिति यलनामेति । “यिम,
यिस्मनेर्भेदकर्मणः तद्धि भिद्यते “वृद्धिकर्मणो वा” । यर्द्धते हि
तन् । “सानु” समस्तं हि तन् “उच्छ्रितं भवति, समुन्नुन्नमिति
घा” अथवा अद्धं नुन्नं प्रेरितं भवति । “पारं परं भवति” अवर-
स्मान् कृत्वात्, “आवारम् अवरम्” भवति परस्मान् कृत्वात् ॥

अस्यामृचि तविपेभिः, ऊर्मिभिः, पारायतप्रीम्—इत्येतद्
विशेष्यलिङ्गं नदीसत्त्वं पश्यता भाष्यकारेण “अथैतन्नदीपत्” —
इत्युक्ता इयमृगुपात्ता । सरस्वतीशब्दस्य नद्यभिधायकत्वे इयं
पुनर्मैत्रायणीयके “उत्थानः सारस्वती” —इत्यस्य पङ्चम्योक्तमा ।
एतच्च पुनः पटञ्चानुक्रमेण न “सारस्वती धेनुर्गमालभेत यः क्षेत्रे
पशुषु वा चिवदेत” —इत्येतस्य पशोः सम्पत्तेः । मेयमनेन प्रकारेण
सारस्वतस्य पशुहविषो याज्या भवति । एवञ्च सति इयमपि देवता-
पदिन्येव समुपपद्यते, न त्वदेयता इज्यते । तदेवं रुन्वा भाष्य-
कारेण यदुक्तं, “तद्यदेयतावदुपरिष्ठान् नदुयाज्यास्यामोऽथैनप्र-

दीयत्”—इति तद्विरुध्यते ? तत्राक्त समाधि,—विभवो ह्यनु
पक्षीणशक्तयो मन्त्रशब्दा । प्रदर्शनमात्रमेतत् त्रियते । सर्वथैत
न्मन्त्रशब्दानां योऽर्थ उपपद्यते स योज्यो यथासम्भवमिति ।
देवतापक्षे विनियोगानुविधानामिप्रायेण सरस्वती माध्यमिका
याक्, सा गिरीणां मेघानां सानूनि भञ्जयत्यूर्मिभिः पारावारै
र्घाघापृथिव्यां हन्तीति योज्यम् । तविप्रेभिर्ूर्मिभिः महद्विरित्ये
षमादि च योज्यम् । “सुप्रवृत्ताभिः स्तुतिभिः सरस्वती कर्मभिः
परिचरेम” गतार्थम् ॥

“उदकनामान्युत्तराणि षष्शतम्” । उदकस्य नामानि
'उदकनामानि', 'उत्तराणि' प्रवृत्तेभ्यो घाडनामभ्य । मेघाध्रया
हि घाक्, मेघोत्थं चादकम् —स्तनयित्नुशब्दपूर्वकञ्चैति घाडना
मभ्य उत्तराण्युदकनामानि । कियन्ति पुनस्तानि ? 'षष्शतम्'
एकञ्च शतञ्च षष्शतम् (१०१) । कतमानि पुनस्तानि ? “अर्ण,
क्षौद, क्षट्म”—इत्येषमादीनि । अरणशीर्गमर्ण । क्षिप्रमु
मर्त्तानि क्षौद । क्षीणिमग्नं करोतीति क्षट्म । इत्येषमाद्य
भ्युहित्यम् ॥

गाढ,—“उदकं कम्मान्” ? उच्यते,—“उनर्त्तानि मत्त”
तद्धि यत्र गच्छति तत्र उनन्ति वेदयन्ति । 'उन्दी' वेदने (म्या०
प०) । सत इति कारकाद्यधारणं पूर्णम् ॥

“नदीनामांशुत्तराणि मत्तत्रिंशत्” । नदीनां नामानि 'नदी
नामानि', 'उत्तराणि' इति प्रवृत्तेभ्य उदकनामभ्य उत्तराणि,
नदीनामानि । कियन्ति पुनस्तानि ? 'मत्तत्रिंशत्' (३९) । यानि

पुनस्तानि ? “अवनयः, यद्गयः, खाः, सीराः”—इत्येवमादीनि ।
अवनतेन निम्नेन प्रदेशेन यान्तीत्यवनयः । ह्यन्त्यो यान्तीति
यद्गयः । ख्यातव्या भवन्तीति खाः । सरन्तीति सीराः । एव-
मादि योज्यम् ॥

आह,—“नद्यः कस्मात्” ? उच्यते,—“नदीनाः” ह्येताः
“भवन्ति” “शब्दवत्यः” शब्दसंयुक्ताः । किञ्च, “बहुलम्”
“आस्तां” नदीनाम्, अन्यदेवतेषु मन्त्रेषु “नैघण्टुकं वृत्तम्” अप्र-
धानम् । “आश्चर्यमिव प्राधान्येन” कविदेव नदीदेवतो मन्त्रः
स्यात् । “तत्रेतिहासमाचक्षते” । यस्मिन् सूक्ते प्रधाना नद्य
एव, तत्रेमं निदानभूतमितिहासमाचक्षते इति आचार्याः ॥

“विश्वामित्रः” नाम “ऋषिः” । “सुदासः पैजवनस्य”
राज्ञः “पुरोहितो यमूव” । “विश्वामित्रः सर्वमित्रः” सर्वस्यैव
हि स मित्रं, सर्वमेव वा तस्य मित्रमिति विश्वामित्रः । “सर्वम्”
—इति किमुक्तं भवति ? उच्यते,—तद्धि “संयुतं” भवति,—
सङ्गतं भवत्येकस्मिन् । “सुदाः कल्याणदानः” तस्य हि नित्य-
मेव प्रशस्तं दानं भवति । “पैजवनः पिजवनस्य पुत्रः” ।
“पिजवनः पुनः स्पर्द्धनीयजवः” तस्य हि स्पर्द्धाहो जघो धेगः ।
अथ “वा” “अमिश्रीमाचगतिर्वा” न तस्य मिथीभूतपूर्वा गतिर-
न्यैवगवद्भिः, अतिशैष्यात् । तस्य पैजवनस्य विश्वामित्रः पुरो-
हितो यमूव । “सः” पुरोहित्योपार्जितं “वित्तं” धनं “गृहीत्वा”
“विषाद्भुतुद्रयोः” नद्योः “संमेदं” सङ्गमम् “आययौ” आगत-
वान्, यत्र विषाद्भुतुद्रयौ इतराभिः सिन्ध्यादिभिर्नदीभिः सम्भिन्ने

एकीभूते इत्यर्थः । “अनुययु” “इतरे” तदनुयायिनस्तस्करा वा ।
 “स विश्वामित्र” तास्तितीर्षु “नदी तुणव” — “गाधा”
 स्वत्पोदका यूय “भवतेति” । एतमर्थं पुरस्सृत्य कथं पुन
 स्तुष्टाव ? “अपि द्विवत्” द्विवचनसयुक्तैर्मन्त्रै, “अपि बहुवत्”
 बहुवचनसयुक्तैर्मन्त्रै । “तत्” तत्र, एव सति “यद् द्विवत्”
 द्विवचनवत्, “तत्” “उपरिष्ठात्” चतुर्दशाध्याये “प्रपद्यतानाम्
 (ऋ० स० ३, २, १२, १) — इत्येतस्यामृचि “व्याप्यास्याम” ।
 “अथ” पुन “एतद् बहुवत्” व्याख्यायते—॥२॥

रमध मे वचसे सोम्याय ऋतावरीरूपं सुहृत्तमेवैः ।
 प्रसिन्धुमच्छा वृहती मनीषास्युरह्णे कुशिकस्य स्रजुः ॥
 उपरमधं मे वचसे सोम्याय सोमसम्पादिन ऋतावरीरुत-
 वत्य ऋतमित्युदकनाम प्रत्यृत भवति सुहृत्तमेनैरयनैरवनैर्वा
 सुहृत्तौ सुहृत्तुर्गतुर्गतिरुर्मणो सुहृत्तुर्गतिरुर्मणो सुहृत्तुर्गतिरुर्मणो
 यावदभीक्ष्णञ्चेत्यभीक्ष्णमभिक्षणं भवति क्षणं क्षणोतेः
 प्रक्ष्णुतः कालः कालः कालयतेर्गतिरुर्मणः प्राभिह्वयामि
 सिन्धु वृहत्या महत्या मनीषया मनस ईषया स्तुत्या प्रजया
 वायनाय कुशिकस्य स्रजुः कुशिको राजा बभूव क्रोशतेः
 शब्दकर्मणः ब्रह्मतेरा म्यात् प्रकाशयतिकर्मणः साधुविप्रो-
 शयितार्यानामिति वा नद्यः इत्युच्यते ॥ ३ ॥

रमध्वं मे वचस इति । त्रिष्टुभ षताः । “उपरमध्वं मे”
 उपेत्ययमुपसर्गो मन्त्रस्य मध्यादाकृष्य भाष्यकारेण रमध्वमित्य-
 नेन क्रियापदेन योजितः । उपरमध्वं मम “वचसे” “सोम्याय
 सोमसम्पादिने” सोमा हि अनेनास्मद्वचसा देवतानामभ्यूता
 बह्वयः सम्पादिताः, ता यूयमस्मै प्रतिविशिष्टाय वचसे सत्य-
 तार्थम्,—कथञ्चाम सत्यमिदं स्यादित्येवमर्थमुपरमध्वम्, मन्द-
 वेगा गाधाश्च मचतेत्यभिप्रायः । हे “ऋतावरीः” उदकपत्यः ।
 कियन्तं पुनः कालमुपरमध्वम् ? “मुहूर्त्तम्” न च नित्यमेव मन्द-
 वेगतां गाधोदकतां वा प्रार्थये, किन्तर्हि ? यावदुत्तरेयमहं ताव-
 देवेत्यभिप्रायः । *एवेः* एभिर्दक्षैरतिप्रवृद्धैरुपरमध्वम् । “अवनैर्वा”
 कामैरेतैरस्मत्प्रार्थनाविशेषैः—उत्तरेय, गृहान् गच्छेम, चित्तं
 प्रापयेम, इत्येवमाभिर्निमित्तैः प्रार्थ्यमाना अस्माभिरुपरमध्वम् ।
 अथ वा “अवनैः” चित्रैर्गमनैर्योगवद्विर्यैर्दूयमभिप्रवृत्तास्तैरुपर-
 मध्वम् मुहूर्त्तम् । यदैयमविशेषेणोच्यमाना न शुश्रूषुः, तदैका-
 मुद्दिश्य मचयते वक्तुम्,—‘सिन्धुमच्छ अच्छ’ । अनेः स्थाने ।
 ‘अहे’—इत्येतत् पदमाकृष्य “प्र अभि ह्वयामि” इत्येवं योजितं
 भाष्यकारेण । किं प्राभिह्वयामि ? “सिन्धुम्” । कथा ? “वृहती
 मनीषा” वृहत्या मनीषया “मनस ईषया” मनःपूर्विकया “स्तुत्या”
 इत्यर्थः । अथ “वा” “प्रज्ञया” । कमर्यमिच्छन् अभिह्वयामि ?
 ‘अवन्त्य’ अवनमिच्छन्, गमनमित्यर्थः । “कुशिकस्य सन्तुः”
 अहमिति । पितुरपि गौरवान्मम गौरवमेताः कुप्युः इति
 रामस्तार्थः ॥

अपेकपदनिरुक्तम् ।—“अतमित्युदकनाम” । तद्धि देश देश
 “प्रत्युत भवति” गतमित्यर्थः । “मुहूर्त्तो मुहुर्भूतु” एव
 विग्रहः अतुशब्दः तावन्निर्गच्छति,—“अतुर्त्तं”, “गतिकर्मण”
 गत्यर्थे घर्त्तमानस्य । स हि गच्छत्येष । अधुना मुहुशब्दः
 निर्गच्छति,—“मुहुर्मूलह इव काल” अल्पत्वात् । मूढ इव म
 कालः अतु, स मुहूर्त्त इत्युच्यते । किञ्च “यावत्” एव “व
 अभीक्षण” तावन्मुहूर्त्तः, यावाश्च मुहूर्त्तास्तावदभीक्षणमित्यर्थः ।
 “सारूप्यप्रसक्त निरुच्यते,—“अभीक्षणमभिक्षण भवति” तद्धि
 क्षणमामिमुच्येन स्थित भवति । “क्षण क्षणोते” हिंसार्थस्य
 (तना० उ०) । स हि ‘प्रक्षणुत’ प्रकर्षेण हिंसित “काल”
 अल्पत्वात् । “काल कालयतेर्गतिकर्मणः” । स हि सर्वाण्येष
 भूतानि कालयति क्षयं नयतीत्यर्थः । “कुशिको राजा”—इति
 तत्त्ववचनम् । “क्रोशते वा शब्दार्थस्य (भू० प०)” स हि
 साध्येय क्रियतामिति नित्यकालमेव क्रोशति । “क्रशतेर्वा स्यात्”
 प्रकाशयत्यर्थस्य, स हि प्रकाशयिता साधूना धर्माणामात्मनैव
 प्रकाशकः । अथ “वा” “साधुविश्रयितार्थानामिति” साधुषु
 ब्राह्मणेषु विश्रयिता अर्थानां दातेत्यर्थः ॥

एवमुक्तवन्त “नद्य प्रत्यूचुः”—॥ ३ ॥

इन्द्रो अस्माँ अरद्द्वजं बाहुरपाहन् वृत्रं परिधिं नदी-
 नाम् । देवोऽनयत्सविता सुपाणिस्तस्य वयं प्रसवे याम

उर्वीः ॥ इन्द्रो अस्मानरदद्वज्रवाह रदतिः खनति कर्मा-
पाहन् वृत्रं परिधिन्नदीनामिति व्याख्यातम् । देवोऽनय-
त्सविता सुपाणिः । कल्याणपाणिः पाणिः पणायतेः
पूजाकर्मणः प्रगृह्य पाणी देवान् पूजयन्ति । तस्य वयं
प्रसवे याम उर्वीः । उर्व्य ऊर्णोतेवृणोतेरित्यौर्णवाभः
प्रत्याख्यायान्तत आशुथुवुः ॥ ४ ॥

इन्द्रो अस्मां अरददिति । “अरदन्” अखनदित्यर्थः । “रदतिः
खनतिकर्मा” । कथम्पुनरखनत् ? “अपाहन् वृत्रम्” अपावधीत्
मेघम् । “परिधिं नदीनाम्” नदनालामपाम् । स हि नियतं
तीरयोर्निरणद्धि, तमिन्द्रो वज्रेण हन्ति, तस्मिन् हते पृथिवीं
प्राप्यापो यथा निन्नानुसारिण्यः स्वातानि कुर्वन्त्यो बहन्ति, तैः
स्वातैर्ययं गच्छामः । एयं कृत्वा ‘अस्मान् इन्द्रः अरदत्’ । एयञ्च
कृत्वा स एव इन्द्रः ‘देवः’ ‘सविता’ सर्वार्थप्रसविता धर्मद्वारेणा-
स्मान् ‘अनयन्’ समुद्रम् । ‘सुपाणिः’ प्रशस्तपाणिरित्यर्थः । यत
एव सोऽस्माकं खनिता नेता च, अतः ‘तस्य’ इन्द्रस्य ‘प्रसवे’
अनुज्ञायामादेशे वर्त्तमाना धर्मं ‘यामः’ गच्छामः ‘उर्वी’ ऊर्णुचत्यः
सम्पजमाना या । तानि तानि देशान्तराणि अगम्योमिः । सोऽ-
स्माकमीश्वरः । ॥ एवास्मानाज्ञापयितुमर्हति, न त्वमित्यमिप्रायः ॥

“पाणिः पणायतेः” पूजार्थस्य । “प्रगृह्यपाणी” संयतो
कृत्वा ततः “देवान् पूजयन्ति” इति ॥

“प्रत्याख्याय” एवं तमृषिं तत्सूक्तस्य “अन्ततः” अन्ते अन-
यर्था “आशुश्रुयुः” ता नद्यः श्रुतवत्य इत्यर्थः—॥ ४ ॥

आ ते कारो भृणवामा वचांसि ययाथ दूरादनसा
रथेन । नि ते नंसै पीप्यानेव योपा मर्यायेव कन्या शश्वचे
ते ॥ आभृणवाम ते कारो वचनानि याहि दूरादनसा च
रथेन च निनमाम ते पाययमानेव योपापुत्रं मर्यायेव
कन्या परिष्वजनाय निनमा इति वाश्वनामान्युत्तराणि
षड्विंशतिस्तेषामष्टा उत्तराणि बहुवदश्वः कस्मादश्नुतेऽ-
श्वानं महाशनो भवतीति वा तत्र दधिका इत्येतद् दधत्
क्रामतीति वा दधत् क्रन्दतीति वा दधदाकारी भवतीति
वा तस्याश्ववद् देवतावच्च निगमा भवन्ति तद्यदेवतावदुप-
रिष्टात्तद्व्याख्यास्यामोऽर्थतदश्ववत् ॥ ५ ॥

आ ते कारो इति । तदा श्रुतं भवति, यदा तद्वचः क्रियते,
श्रूयमाणमपि हि तन्नैव श्रुतं भवति, यन्न क्रियते । ‘आ ते कारो
भृणवाम’ आभिमुख्येनावस्थिताः सत्यः भृणवाम हे ‘कारो’
स्तोमानां कर्त्तः ! किमाभृणवाम ? ‘वचांसि’ । अतो धूमः,—
“ययाथ” याहि त्वम् । ‘अनसा’ शकटेन सह ‘रथेन’ च ।
कस्मात् पुनरेवमादरवत्यो धूमः याहीति ? इतः,—यस्मान्
‘दूरात्’ आयातस्त्वं परिश्रान्तः, तस्मात्कारुण्यं नमस्त्वयि । तेन

ययमेता 'नि ते नसै' "नित्तमाम ते" । नीचैर्नमाम गाधोदका
 भवामेत्यर्थः । कथम्पुनर्नित्तमाम् ? 'पीप्यानेव योपा' "पायय
 मानेव योपा पुत्र" यथा नित्तमेदेव यय तव नित्तमाम् । एवमुक्त्वा
 पुत्रोपमया कदाचिदय क्रोधमियादिति मन्वाना सत्य पति
 कन्यासमृद्धामन्यामुपमासुपादिरे,—"मर्ष्यायेव कन्या शश्वचै
 ते 'मर्ष्याय' मनुष्याय 'कन्या' नचोदा 'शश्वचै ते' "परिष्व
 जनाय" कथं नाम परिष्वजेत मामयमित्यभिप्रायेण यथा सा
 नित्तमेदेव यय तत्र नित्तमाम् । "नित्तमा इति धा" "यदि धा"
 नित्तमा इत्येव परिष्णाम नित्तसै इति पतस्य पदस्य अथ धा
 नित्तमै इति ॥

अश्वनामा युत्तराणि पड्विंशति । अश्वस्य नामानि 'अश्व-
 नामानि' 'उत्तराणि' प्रवृत्तेभ्यो तदीनामभ्य, अन्ता एव ह्यश्वान् ।
 एव ह्युक्तम्,—“अप्पु जाता अश्वान् स्वादेवैतान् योनेर्जन्यन्ति”
 इति । तस्मात्तदीनामभ्य उत्तराण्यश्वनामानि । कियन्ति पुन
 स्तानि ? 'पड्विंशति' पडधिका विंशति (२६) । कतमानि पुन
 स्तानि ? "अत्य, हय अर्वा"—इत्येवमादीनि । अतति गच्छ
 तीत्यत्य । हयति गच्छतीति, हन्ति धा-ध्वानमिति ह्य ।
 ईरणजानर्वा, गमनवानित्यर्थः । एवमादि ॥

"तेषाम्" अश्वनाम्नाम् "अणौ" यानि "उत्तराणि" अश्वयय
 इत्येवमादीनि, तानि "बहुवत्" बहुवचनसयुक्तानीत्यर्थः ॥

आह,—“अश्व कस्मात्” ? उच्यते,—“अश्व तेऽध्वान”
 व्याप्नोतीत्यर्थः । “महाशनो धा भवति इति” स हि बहु भुङ्क्ते ।

“तत्र” तस्मिन् पञ्चविंशके अश्वामिधानगणे “दधिका इत्येतत्” पदं सन्दिग्धम् । तत् पुनरेतत्—“दधत् कामतीति” धारयन्नयमश्वारोहं कामतीति दधिकाः ? अथ “वा” “दधत्” धारयन्नयमश्वारोहं “क्रन्दति” शब्द करोति “इति” दधिकाः ? अथ “वा” “दधत्” धारयन् अयमश्वारोहम् “आकारी” आकारवान् “भवतीति” दधिकाः ?—स हि अधिरुदेऽश्वारोहे आकुञ्चितग्रीवो विपुष्पितसर्वगात्र आरुतिमान् भवति ॥

“तस्य” दधिकाशब्दस्य “अश्वचत्” अश्वसंयुक्ताः, “देवताचत्” देवतासंयुक्ताः “च” “निगमा भवन्ति” । “तत्” एतदुच्यते,—“यद् देवतावत्” अस्य दधिकाशब्दस्य, “तत्” “उपस्थात्” पञ्चदशेऽध्याये “आ दधिकाः शयसा (ऋ० सं० १०, ६, १६, १)”—इत्यस्यामृचि “ध्यायाम्यामः” । “अथ” पुनर्यत् “अश्वचत्” अस्य, तत् “एतत्” ध्याप्यायते—॥ ५ ॥

उत स्य वाजी क्षिपणिं तुरण्यति ग्रीवायां बद्धो अपि कृक्ष आमनि । क्रतुं दधिका अनु मन्तवीत्वन् पथामङ्गास्यन्वापनीफणत् ॥ अपि स वाजी वेजनवान् क्षेपणमनु तूर्णमश्रुतेऽध्वानं ग्रीवायां बद्धो ग्रीवा गिरतेरां गृणतेरां गृह्णातेरापि कृक्ष आमनीति व्याख्यातम् । क्रतुं दधिकाः कर्म वा प्रज्ञां वा । अनुमन्तवीत्वत् । तनोनेः पूर्वया प्रकृत्या निगमः । पथामङ्गांसि पथां कुटिलानि पन्थाः पतनेरां

पद्यतेर्वा पन्थतेर्वाङ्गोऽञ्चतेरापनीफणदिति फणतेश्चर्करीतवृत्तं
दशोत्तराण्यादिष्टोपयोजनानीत्याचक्षते साहचर्यज्ञानाय
ज्वलतिकर्माण उचरे धातव एकादश तावन्त्येवोत्तराणि
ज्वलतो नामधेयानि नामधेयानि ॥ ६ ॥

उत स्य घाजीति । गोतमपुत्रस्य धामदेवस्येयमार्यम् ।
जगती । घाजपेये घाजियुक्तं रथमधिरुह्य यजमानोऽनुषाकं
जपति, तत्रैषा । “उत स्यः” “अपि सः” इत्यर्थः । “घाजी
येजनवान्” । ‘ओ विजी भयचलनयोः (४० प०)’ । भयवान्
परेभ्यो भयदाता, परेषां हि तं दृष्ट्वा भयमुत्पद्यते । चलनवान्
या, स हि नित्यं चलनशीलः । क्षिपणिं “क्षेपणम् अनु” कशा-
घातमनु “तूर्णमश्रुतंऽध्वानम्” व्याप्नोतीत्यर्थः । अपि कशा-
प्रहारमनु ‘तुरण्यति’ अप्यनाहत एवेत्यऽपिशब्दः । किञ्च “प्रीवा-
याम्” उरसि यध्रेण “यद्धः” । “अपि कक्षे” कक्ष्यया । अथ
“आसनि” मुखे चालीनेन यद्धः । एवमनेकेषु स्थानेषु यद्धः । तथापि
तुरण्यत्येव । अन्यो हि एकस्मिन्नपि प्रदेशे यद्धः चलितुमपि न
शक्नोति, किमुत त्वरितुम् । किञ्च, “प्रतुम्” आत्मीयं गमनं “कर्म
या प्रज्ञां वा” अश्वारोहस्य सन्तनोति काममभिप्रेतार्थेन शीघ्रगामि-
त्वात् “दधिक्राः” अश्वः अनुसन्तनोतीत्यर्थः । किञ्च यान्यपि
च कानिचित् “पथां” मार्गाणाम् “अङ्गांसि” अञ्चितानि कुटिलानि
सन्ति, तान्यपि अनुलोमानीच कुर्वन् आशुगामित्वात् । आमिसुरूप्येन
पुनः पुनर्भृशं चा फणति गच्छतीत्यर्थः ॥ एष समस्तार्थः ॥

अथैकपदनिरुक्तम् ।—“ग्रीवा, गिरतेर्वा गिलनार्थस्य (तु० प०), तथा हि गिलत्यन्नम् । “गृणातेर्वा” शब्दार्थस्य (क्त्वा० प०), तथा हि शब्दो गीर्यते । “गृह्णातेर्वा” (क्त्वा० उ०) तथा ऋकादि गृह्यते, यः शृङ्खलीक्रियते । “अनुसन्तर्वात्त्वत्” इति, “तनोतेः धातांः (त० प०) “पूर्वया प्रकृत्या निगमः । पङ्क्तिधो हि धातुः । “प्रकृत्यन्तः, सनन्तश्च, यङन्तो, यङ्लुगेच च । ण्यन्तो, ण्यन्नसनन्तश्च, पङ्क्तिधो धातुर्दृश्यते ॥” आसां षण्णां धातुप्रकृतीनां या पूर्वा प्रकृतिस्तथैव निगमः, न सन् प्रकृतीत्यादीनामन्यतमया । “पन्थाः, पततेर्वा पद्यतेर्वा पन्थतेर्वा” त्रयोऽपि ह्येते गत्यर्थाः, एषामन्यतमस्य । “शङ्कुः सञ्चतेः” गत्यर्थस्य । “आपनीफणदिति” “फणतेः” गत्यर्थस्य चर्करीतान्तत्वेन धृत्तम् ॥

“दश” यानि “उत्तराणि” नामानि, तान्यश्चनामसम्बन्धेनैवोच्यन्ते तान्यपि ह्यश्वानामेवेति । तानि पुनः “आदिष्टोपयोजनानि”—“इति” एषम् “आचक्षते” आचाक्षर्याः । इदमिन्द्रस्याश्वानां नाम, इदमग्नेः, इदमादित्यस्य,—इत्येषमादिष्टोपयोजनानि । कतमानि पुनस्तानि ? “हरी इन्द्रस्य”—इत्येषमादीनि । हरी हरितवर्णी इन्द्रस्याश्वौ । “रोहितोऽग्नेः” रोहितवर्णी । इत्येषमादि ॥

“ज्वलतिकर्माण उत्तरे धातव एकादश” । य एव ह्यद्वयचन्तो भवन्ति, एव ज्वलन्तीव तेजसा, ततोऽश्चनामभ्य उत्तरे ज्वलत्यर्था धातवः । कतमे पुनस्ते ? इति । “भ्राजते, भ्राशते, भ्राश्यति”—इत्येषमादयः ॥

“तावन्त्येवोत्तराणि” “जमत्, कल्मलीकिनम्, जङ्गणा
भवन्”—इत्येवमादीनि “ज्वलतो नामधेयानि” । जमति गच्छ-
तीति “जमत्” । कमहं मलिनं शोधयामीति “कल्मलीकिनम्” ।
जनं भाषयतीति “जङ्गणामवन्” । इत्येवमादि ॥ ।

अध्यायपरिसमाप्त्यर्थो द्विरभ्यासः ॥ ६ ॥

इति निरुक्तवृत्तौ सप्तमाध्यायस्य सप्तमः पादः ॥ ७ ॥

इति अम्युमार्गनिवासिनः आचार्य्यमगधदुर्गस्य

कृतौ ऋज्वर्यायां निरुक्तवृत्तौ सप्तमोऽध्यायः

(द्वितीयोऽध्यायः) समाप्तः ॥ २ ॥

१ २ ३ ४ ५
(अथनिर्वचनमोषोराजोविद्याहवा अथातोऽनुक्रमिष्या-

६ ७ ८ ९ १० ११
मोषुक्षेपक्षेतावांवास्तूनियङ्चकारायंसशिङ्क्ते हिरण्यनामान्या-

१२ १३ १४ १५ १६
ष्टिपेणोयद्देवापिःसाधारणानिस्वरादिस्थो रश्मिनामान्यतिष्ठ-

१७ १८ १९ २० २१ २२
न्तीनादामपत्नीरात्रिनामांनीदंश्रेष्ठरुशद्वत्साहश्चकृष्णदिवानां-

२३ २४ २५ २६ २७ २८
मानेवाङ्नामानियंशुष्मेमीरमच्चम इन्द्रो अस्मानातेकारो

उतस्योऽष्टाविंशतिः ॥).

इति निरुक्ते पूर्वपट्के द्वितीयोऽध्यायः ॥२॥

अथ तृतीयाध्यायस्य

प्रथमः पादः ।

ॐ३म् । कर्मनामान्युत्तराणि पट्विंशतिः कर्म कस्मान्
क्रियत इति मतोऽपत्यनामान्युत्तराणि पञ्चदशापत्यं कस्मा-
दपत्तं भवति नानेन पततीति वा तद्यथा जनयितुः प्रजैव-
मर्थयि ऋचा उदाहरिष्यामः ॥ १ ॥

“कर्मनामान्युत्तराणि पट्विंशतिः” । कर्मणो नामानि
‘कर्मनामानि’ ‘उत्तराणि’—इति प्रवृत्तेभ्यः । उच्यतेऽपत्यं
कर्माणि क्रियन्ते इति उच्यतेऽपत्यं उत्तराणि कर्मनामानि ।
क्रियन्ति पुनस्तानि ? ‘पट्विंशतिः’ पट्विंशतिः (२६) ।
कर्मनामानि पुनस्तानि ? “अप”, अप्र”, दम्” — इत्येवमादीनि ।
आप्यते पुन्येनैतन्, आप्नोति यो पुन्यमेतदिति “अपः” । “अप्र.”
— इत्येतदप्याप्नोतेत्येव । एवमादि योज्यम् ॥

आह,—“कर्म कस्मान्” ? उच्यते—“क्रियत इति सतः” ।
सत इति काष्कायधाराणार्थमिति ॥

“अपत्यनामान्युत्तराणि पञ्चदश” । अपत्यस्य नामानि
‘अपत्यनामानि’ ‘उत्तराणि’—इति प्रवृत्तेभ्यः कर्मनामभ्यः । सर्व-

कर्मणां ह्यपत्योत्पादनकर्मैव प्रधानमृणापाकरणद्वारेणेति कर्म-
नामभ्य उत्तराणि अपत्यनामानि । कियन्ति पुनस्तानि ?
'पञ्चदश' । कतमानि पुनस्तानि "तुक्, तोकम्, तनयम्"—
इत्येषमादीनि । "तुक्" तक्तेर्धातोस्तुज्यतेर्वा । "तोक्"
तुद्यतेः । "तनयं" तनोतेरिति वक्ष्यति ॥

आह,—“अपत्यं कस्मान्” ? उच्यते—“अपततं भवति”
पितुः सकाशादेत्य पृथगिव ततं भवति । अथ “धा” “अनेन”
जातेन सता पितरो नरके “न पनन्तीति”—इत्यपन्यम् ॥

अत्र पुनर्विचङ्गते,—द्वयोः सन्निवाते किं श्रेत्रिणोऽपत्यमुत
वीजिनः ? इति । “तन्” एतदुच्यते,—“यथा जनयितुः” एव
“प्रजा” भवति, “पद्ममर्धोयि श्रुचाबुदाहरिष्याम ”—॥ १ ॥

परिपद्यं हारणस्य रेक्णो नित्यस्य रायः पतयः
स्यामः । न शेषो अग्ने अन्यजातमस्त्यचतानस्य मा पथो
वि दुक्षः ॥ परिहर्त्तव्यं हि नोपमर्त्तव्यमरणस्य रेक्णोऽ-
रणोऽपाणो भवति रेक्ण इति धननाम सिच्यते प्रयतो
नित्यस्य रायः पतयः स्याम । पित्र्यस्येव धनस्य न शेषो
अग्ने अन्यजातमस्मि । शेष इत्यपत्यनाम सिच्यते प्रयतोऽ-
चतयमानस्य तत्प्रमत्तस्य भवति मा नः पथो विदुषु इति
तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय ॥ २ ॥

“परिपद्यं हि” “न ग्र माय”—इति च (२, २४०) । एते त्रिष्टुभौ । वसिष्ठाश्विसंवादे वसिष्ठेन हतपुत्रेण अश्विरभ्यर्धितः—पुत्रं मे देहोति । तेन किलासौ प्रत्युक्तः,—क्रीतकटुत्रिमदत्त-
 कार्दानां पुत्राणामन्यतमं कुरुष्व पुत्रमिति । स एवमुक्तः,
 एताभ्यामृभ्यामन्यजान् पुत्रान् निन्दध्नोरसं पुत्रं ययाचे । “परि-
 पद्यं—०चि दुक्ष्” । (ऋ० सं० ५, २, ६, ७) ‘परिपद्य’
 “परिहर्षाद्य” परिहर्षणीयं परित्याज्यमित्यर्थः । किमुनस्तन् ?
 “अरणस्य रेक्णः” ‘अरणस्य’ अपगतार्णस्य अपगतोदकसमग्रन्थस्य
 परकुलजातस्य ‘रेक्णः’ यदपस्यास्य धनं, तत्र परिहर्षाद्यम्, न
 पुत्रत्वेन परिफलपयितव्यमित्यर्थः, ॥ हि तन् पुत्रस्येन कल्प्यमान-
 मपि पुत्रकार्प्येप्यतिष्ठति, परकीयस्यात् । यत्त एवमतो द्रूमः,
 —“नित्यस्य शयः पतयः स्याम” “निद्रयस्यैव धनस्य” । यथा
 हि यदेव पित्र्यं धनं पुत्रस्ये भवति, तस्यैव एवमपि अर्गीर्णं
 स्यामित्यं भवति । एवं यदेव स्वयञ्ज्ञानमप्यस्यं भवति, तदेव
 मुक्त्यं भवति, नेतरन्—क्षेत्रजं वा धनिकं वा । यत्त एवमतो
 द्रूमः,—यदेव नित्यमान्नीयमर्गीर्णं स्वयमुत्पादित पुत्राण्यं तः
 धनम्, तस्यैव पतयः पालयितारः स्याम, मा परकीयस्येत्य-
 मिप्रायः । कस्मान् पुनरेयं द्रूमहे ? इतः,—यस्मान् “न शेषो
 अग्ने अग्न्यजानमस्ति” । ‘न धन्वि शेषः’ नाग्न्यपन्यमग्न्येन जानं
 हे ‘अग्ने !’ य एव जनयति तस्यैव हि मत् भवति, नेतरस्येत्यभि-
 प्रायः । ‘अग्नेननस्य’ य एव हि अग्नेनयमानो भवति, अपिहान-
 प्रमादी, तस्यैव “अग्नेनयमानस्य” “प्रमनस्य” अधूनयतो धर्मान्

परितोषमात्रं “भवति”—ममेदमपत्यमिति, न अपत्यकार्येऽवति-
ष्टने । यत् एवमतो ब्रूमः—‘मा पृथो विदुक्षः’ मास्मानेतत्
पितृपितामहप्रपितामहानुसन्तनात् ‘पथः’ मार्गात्, येन केनचित्
प्रत्याख्यानद्वारेण “विदूदुषः” । त्वं देहि नः पुत्रमौरसमित्यभि-
प्रायः ॥ इति समस्तार्थः ॥

अथैक्यदतिरुक्तम् । “अरणोऽपार्णः” अपगतोदकसम्बन्ध
इत्यर्थः । “रेक्ण इति घननाम” तद्धि “रिच्यते” अतिरिच्यते
इतो लोकादमुं लोकं “प्रयतः” त्रियमाणस्येत्यर्थः । “शेष
इत्यपत्यनाम” तद्धि “शिष्यते” इहैव लोकेऽवतिष्टने पितुरमुं
लोकं ‘प्रयतः’ गच्छत इत्यर्थः ॥

एवमस्यामृचि ‘न शेषो भग्ने अन्यजातमस्ति’—इत्यनेन
विशेषलिङ्गेन उपपन्नमेतद् भवति,—जनयितुरेव प्रजा भवति न
क्षेत्रिणो नापि क्रेतुरन्यस्य चा कस्यचिदिति । एवञ्चैष शब्दार्थ
उपपद्यते,—यस्मादेवापेत्य तत् भवति, तस्यैवापत्यमिति ॥

अनेनैव चापत्यशब्दतिर्यचनप्रसङ्गेनैव मन्त्रो व्याख्यातः,
उत्तरञ्च साधशेषमपत्यशब्दे प्रसक्तानुप्रसक्तमेवोच्यते,—“तस्य
उत्तरा भूपसे निर्वचनाय”—॥ २ ॥

न हि ग्रभायारणः सुश्रोत्रोऽन्योदर्यो मनसा मन्तव्यः
उ । अथा चिदोकः पुनरित्म एत्या नो वाज्यभीपालेतु
नव्यः ॥ न हि ग्रहीतव्यो अरणः सुसुखतमोऽप्यन्यादर्यो
मनसापि न मन्तव्यो ममायमित्यथ स ओकः पुनरेव

तदेति यत् आगतो भक्त्योक्त इति निरासनामोच्यत । ऐतु
नो वाजी वेजनयानमिषहमाणः सपत्नान्नवजातः स एव
पुत्र इत्यर्थेतां दुहितृदायाद्य उदाहरन्ति पुत्रदायाद्य
इत्येके ॥ ३ ॥

न हि प्रभायेति । “न हि ग्रहीतव्यं” नाङ्गीकर्तव्यं पुत्रो
ममायमित्यनेनाभिप्रायेण । क पुनरसौ नात्मीयीकर्तव्यः ?
“अरण” अपाणं, अपगतोदकसम्पन्नः, अन्यकुलजः । “यद्यपि
“सुशेव” एव स्यात् “सुसतम्” परिचरितो हितैषी, तथा
“अपि” “अन्योद्ध्य” अन्येनोदारिताद्वैतसो जातः, अन्यजायो-
दरसम्भूतो वा, यो हि स्वस्या जायाया सम्भवति, स स्व पौत्रो-
दरसम्भूतो भवति । “अद्वौ ह वा एव जात्मनो यज्जायेति विज्ञा-
यते” । तस्माद् योऽन्यजायोदरसम्भूतः, स “मनसापि न
मन्तव्यो ममायमिति” किंपुन पुत्रत्वेन परिक्ल्पयितव्य इति ।
किङ्कारण मनसापि न मन्तव्य इति । “अग चिदोक्तं पुनरित्स
एति” । अथ शब्दोऽथशब्दस्यार्थं धर्तते, स च हेत्वर्थः । यस्मान्
“ओक्त”स्य निर्यासगन्तान् अथ यश यदुनापि कालेन स एति—
तद्वदप्य एव भवति, तस्मादपुत्र एवासौ । यत् एवमतो ब्रवीमि,
—‘आ नो वाज्यमीषाण्येन नय’ । “ऐतु” आगच्छतु, “न
वाजी वेजनयानं परेभ्यो भयदाता ‘अमीषाद्’ “अमिषहमाण”
अभिभवन् “सपत्नान्” नय ” “नवजातः” शिशुरित्यर्थः । “स
एव पुत्र” आगच्छतु, न परकीये पुत्रे सद्गुणैर्नरित्यभिप्रायः ॥

“अथैता दुहितृदायाद्य उदाहरन्ति” । इदमुक्तम्,—अपेत्य
यस्मात् पितु सकाशात् तत भवति, तस्मादपत्यमिति तदिदमुभ-
योरपत्य प्राप्नोति दुहितु पुत्रस्य च, दुहितापि ह्यपेत्येव तता
भवति पितु सकाशान् । तत्रैव सति उभयोर्दुहितृपुत्रयोर-
पत्यकार्याणि दायाद्यादीनि अविशेषेण प्राप्नुयन्ति, तद्विदं
विचार्यते । तदधिकारार्थोऽयमथशब्दः । एतामृच शासद्वहि-
रित्यादि या वक्ष्यमाणा (३ प०) ताम्, दुहितुर्दायाद्ये अर्थे उदा-
हरन्ति धर्मविद् । अस्यामृचि वक्ष्यमाणाया (३ प०) दुहितुरपि
दायाद्यत्वमस्तीति दृश्यते ॥

“पुत्रदायाद्य इत्येके” एके पुनर्धर्मविदो मन्यन्ते यत् पैतृक
चित्तं तन् पुत्रस्यैव दायाद्यं न दुहितुरिति ॥

यथा दुहितापि दायाद्यमर्हति, तथेयमृग् निरच्यते,—॥३॥

शासद्वहिदुहितुर्नप्त्यङ्गाद्विद्वां ऋतस्य दीधितिं सप-
र्ग्यन् । पिता यत्र दुहितुः सेकमृज्जन् संश्रम्ये न मनमा
दधन्वे ॥ प्रशास्ति बोलहा मन्तानकर्मणे दुहितुः पुत्रमात्रं
दुहिता दुहिता दूरे हिता दोग्धेर्ना नक्षारमुपागमद् दाहितं
पौत्रमिति विद्वान् अजननयज्ञस्य रेतसो या अङ्गादङ्गान्
सम्भृतस्य हृदयादधिजातस्य मातरि प्रत्यृतस्य पिधानं
पूजयन्नविशेषेण मिथुनाः पुत्रादायादा इति तदेतद्वक्-श्लोका-
भ्यामभ्युक्तम् । अङ्गादङ्गात् सम्भ्रमि हृदयादधिजायसे ।

आत्मा वै पुत्रनामासि स जीव शरदः शतमित्यविशेषेण
 पुत्राणांदायो भवति धर्मतः । मिथुनानां विसर्गादौ मनुः
 स्वायम्भुवोऽग्रवीत् ॥ न दूहितर इत्येके तस्मात् पुमान्
 दायादोऽदायादा स्त्रीति विज्ञायते तस्मात् स्त्रियां
 जातां परास्यन्ति न पुमांसमिति च स्त्रीणां दान-
 विक्रयातिसर्गा विद्यन्ते न पुंसः पुंसोऽपीत्येके शौनःशेषे
 दर्शनात् । अभ्रातृमतीवाद इत्यपरम् । (अमूर्या यन्ति
 जामयः सर्वा लोहितवाससः ।) अभ्रातर इव योपास्तिष्ठन्ति
 हतवर्त्मनः । अभ्रातृका इव योपास्तिष्ठन्ति सन्तानकर्मणे
 पिण्डदानाय हतवर्त्मन इत्यभ्रातृकाया अनिर्वाह औपमि-
 कस्तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय ॥ ४ ॥

शासद्वहिरिति । एषा त्रिष्टुप् । ऐन्द्रे सृक्ते विश्वामित्री ।
 माध्यन्दिने सवने उक्थपथ्याये धच्छावाकस्य यच्छ्रुत्तमभि-
 जिदिष्यजिदादिष्वहीनमेव ह सु अहीनसृक्तं नाम, तत्रेयं शस्यते ।
 “न जामये तान्य (५ ग्व०)” — इतीयमपि अनयेच समानार्थविनि-
 योगदैवतच्छन्दस्का । ‘शामदु धहि’ “प्रशाम्ति” प्रश्यापयति
 प्रश्यापयतीत्यर्थः । क पुनरसौ प्रशाम्ति ? किं वा प्रशाम्ति ?
 इति । “योद्धा” य उद्धोद्धा ग्निया भवति स, तस्यां या जायते
 दुहिता, तस्या पुत्रमात्रं प्रशाम्ति,—“सन्तानकर्मणे” अर्थाय ।

“दुहिता, दुर्हिता” सा हि यत्रैव दीयते, तत्रैव दुर्हिता भवति,
 “दूरे” सती सा पितु “हिता” पथ्या भवतीति दुहितेत्युच्यते ।
 “दोष्येया” सा हि नित्यमेव पितु सकाशात् द्रव्य दोषि
 प्रार्थनापरत्वात् । आह,—कथं पुनर्गम्यते प्रशास्ति घोढा
 सन्तानकर्मणे दुहितु पुत्रभाषम् ? इति । उच्यते,—इत ।
 यस्मात् ‘नप्त्यङ्गात्’ “नमारमुपागमन्” उपागच्छति चेतसा ।
 “दौहित्रम्” दुहितृपुत्रम् । “पौत्रमिति” पुत्रो ममायमिति एष
 मुपागच्छति ? न चापुत्रस्य पौत्र स्यात्, उपागच्छति च
 दुहितु पिता ममायमिति दौहित्रम् । तस्माद् दुहितापि पुत्र एव,
 यस्या पुत्र पौत्रो ममायमित्येव चेतसा उपगम्यते । ‘विद्वां
 ऋतस्य दाधितिं सपथ्यन्’ । ‘विद्वान्’ कस्य ? ‘ऋतस्य “प्रज
 ननयज्ञस्य” । ऋत इत्येदपठित यज्ञनाम् । ‘दीधितिं’ विधान
 मित्यर्थ । प्रजननयज्ञविधानमभिधेयेण ‘सपथ्यन्’ पूजयमित्यर्थ ।
 यथैव हि पुत्रजनने प्रजननयज्ञस्तन्यते तथैव हि दुहितृजननेऽपि,
 —यैरेव मन्त्रैर्येनैव च विधानेन पुत्रगर्भ आर्धीयते, तैरेव मन्त्रैस्ते
 नैव च विधानेन दुहितृगर्भोऽपि । अथ “वा” ऋतशब्देन रेत
 उच्यते । तन् “अङ्गाद्ङ्गाद्” यत् सम्भूत तन् सर्गगारेभ्य
 हृदयानुस्मरणनिमित्तेन गर्भजनने “मातरि” प्रत्यृत प्रवृत्त भवति
 रेत, तस्य “रेतस” “विधान न विशेषेण पुन्यन्” स घोढा
 दौहित्र पौत्रो ममायमित्येवमुपागच्छति चेतसा । येनैव हि
 विधानेन पुत्रजनने रेत उन्मृश्यते, तेनैव हि दुहितृजननेऽपि,
 तत्रैव सति रेत उत्सर्गविध्यविशेषान् प्रजननयज्ञावशेषाद्वा अवि

शेषेण मिथुनाः पुरुषाः स्त्रियश्च उभयेऽपि दायादा इत्येवमेके,
धर्मविदो मन्यन्ते । तदेतन् “ऋक्स्तोकाभ्याम्” “अभि” आभि-
मुख्येन “उक्तम्”—“मिथुनाः पुत्रा दायादा इति” “अङ्गादङ्गात्
सम्भवसि (गो० गृ० सू० २, ८, २१)” “अविशेषेण पुत्राणाम्”
—इत्येताभ्याम् ॥

‘शासद्बहिः’—इत्येतस्या ऋचः प्रथमोऽर्द्धर्षो व्याख्यातः,
‘पिता यत्र बृहतिः’—इत्ययं द्वितीय उपरिष्ठादस्य पादस्य
व्याख्यास्यते । अनयोरर्द्धर्षयोरन्तरा तदेतद्वक्स्तोकाभ्यामभ्युक्त-
मित्यत आरभ्य प्रसक्तानुप्रसक्तं दायाद्यधर्माश्रितमेव पूर्वोत्तर-
पक्षसम्यन्धादाचारगतं बहु ध्यायतायते मन्त्रविषयव्यापनाय,
इदृशोऽपि मन्त्राणां विषयो भवतीति धर्मसंघिज्ञानाय च ।
सर्वं एवायमेवप्रकारो धर्मो मन्त्रेभ्य एव निर्वभाचित्येतदेतन्
रयापिगं भवति ॥

“अङ्गादङ्गान् सम्भवसि”—इत्येतामृचं प्रयासादित्य पुत्राय
मूर्द्धनि जपन् जिघ्रति । अनुश्रुतेषा । न पुत्र उच्यते,— हे
‘पुत्र !’ ‘अङ्गात् अङ्गात् सम्भवसि’ इत्थं ‘हृदयात्’ च ‘अधि-
जायसे’ यत्तदुक्तम्—“अङ्गादङ्गात्सम्भृतस्य हृदयादधिजातस्य”
—इति । तदनेनापि स्पष्टार्थतरेण मन्त्रेणोच्यते इति पूर्वस्या-
स्पष्टार्थतायां स्पष्टार्थोक्त्यर्थे मन्त्रः । तत्र हि ‘ऋताय
दीधिति सपर्यन्त’—इत्यत्र ‘ऋतस्य’ “प्रजननयज्ञस्य रेतसो वा”
“विधान” “अविशेषेण पूजयन्”—इत्युक्तम्, तन् पुनरेतद-
स्पष्टम्, इह पुनरङ्गादङ्गान् सम्भवसि हृदयादधिजायसे

इत्येवमुच्यते । तत्रैवं - सति यथैव पुमान् अद्वाद्वात् सम्भ-
यति हृदयाद्याधिजायते, तथैव दुहितापीत्यविशेष उपपद्यते ।
तस्मात् साधूक्तम्—“अविशेषेण मिथुनाः पुत्रा दद्याद्वा इति” ।
'आत्मा वै पुत्रनामासि' यस्मादद्वाद्वात् सम्भूतत्वं हृदयाद्-
धिजातस्तस्मादात्मैव त्वं ममैवाययवभूत इत्यभिप्रायः । केवलं
तु पुत्रनामा त्वम्, अहं पित्रनामा, एनाद्यानाययविशेषो नाम-
मात्रं भिन्नमित्यभिप्रायः । 'सः' त्वं 'जीव' शब्दः शतम्—
इत्याशीः । सर्वस्मिन्नपि संवत्सरे शब्दे यदुर्जीवाः प्रचुररोगा
भवन्ति, तस्माच्छब्दः, तस्माच्छब्देवोपलभ्य सयत्सत्प्रातमेत-
दायुगशाम्यते ॥

'अविशेषेण पुत्राणां दायो भवति धर्मतः मिथुनात्मा' । क
एवमाह ? 'मनुः' 'स्वायम्भुयः' स्वयम्भुषोऽण्यं स्वायम्भुयः ।
कस्मिन् काले स एवमाह ? 'विसर्गादौ' मृद्यादावित्यर्थः ।
पूर्वमर्द्धं श्लोकस्य शृज्येव । एवमेताभ्यामृग्लोकाभ्यामुक्तम-
विशेषेण पुत्रस्य दुहितुश्च दद्यादन्वम् ॥

“न दुहितर इत्येके” न दुहितरो दायायमर्हन्तान्येवमैके धर्म-
विदो मन्यन्ते । ब्राह्मणमपि चैतस्मिन्नर्थे दर्शयति,—“तस्मात्
पुमान् दद्याद्वा, स्त्री अद्याद्वा,—इति” “चित्रायते” एनस्मिन्
ब्राह्मणे विद्याव्यग्राणे ज्ञायने, न दुहितरो दायायमर्हन्ति, पुमाने-
पार्हन्तीति । “तस्मात् स्त्रियं जातां परास्यन्ति, न पुमांसमिति
च” । एतदपरं दर्शनं दुहितुर्दद्यादत्वं लिङ्गतो दर्शयति,—
“अयं यत् स्थालीं परास्यन्ति हवनकर्मणो न तथा जुहति, न

दारमय परास्यन्ति हवनकर्मण दारमयेनैव जुहति, तस्मात् स्त्रिय
जाता परास्यन्ति परस्मै प्रयच्छन्ति, ॥ पुमासम्” । तस्मात्
पुमानेव पेतृकस्य वित्तस्येष्टे, न दुहिता । किञ्च स्त्रीणां दान
विक्रयातिसर्गा विद्यन्ते, न पुंस । प्रदीयते हि परस्मै स्त्री,
विशीयते च घैवाहिक्केन शुन्येन । “विक्रयश्चायमपत्यस्य मति
मान् को न मस्यते । स्व-पो वाथ यदुवापि विक्रयस्तावदेव
स ॥” इति भगवता चासुदेवेनोक्त सुमद्राहरणे । तथा च
ब्राह्मणमपि दर्शयति — “चानुर्मास्येष्वनृत वा एषा करोति, या
पत्युः प्रीता सती अन्यथान्येध्वरति” इति, तस्माच्छुद्धेन प्रदान
विक्रय कन्याया इत्युपपद्यते । अतिसर्ग परित्याग, परित्य
ज्यते हि कन्या स्वश्रुभिः, स्वयवरे योऽयन्ति स गृह्णातु, यो
वा तुभ्य रोचते त घृणीष्वेति । स एव क्षत्रियाणामेव स्वयवर
धर्मो नेतरेश घणानामिति, स पुनरयमितरेषामपि घर्णानामदाया
घार्हत्ये कन्याया लिङ्गं भवति । तस्मात् दायाद्यमर्हति
कन्येति ॥

“पुंसोऽपीत्येने, शौन शेवे दर्शनात् । यदुक्त दानविक्रया
तिसर्गैर्हेतुभिरदायादत्य स्त्रिया इति, अनेकान्त एव, पुंसोऽपि
दानविक्रयातिसर्गा विद्यन्त एव । पुंसोऽपि हि परस्मै दीयते ।
एव हा-क्तम् — “न्तर्नीनकृत्रिमभेज्जौरसा पुत्रा इति ।
तथा च “शौन शेवे दर्शनात् शौन शेवे अग्र्याने गृह्णानाम्,
भारते च शुन शेपम्य विक्रयो दृष्टः, — “विक्रीत मभ्यग मन्ये”
इत्येवमादि । तथा च परित्यागोऽपि दृष्टः, — यथा विश्वामित्रेण

यपुच्छन्द आदीनाम् । वसन्दनैकान्तिकत्वादेवैषा हेतुनामुभयो
रपि दायाद्यत्वमित्येके मन्यन्ते ॥

“अभ्रातृमर्तावाद् इत्यपरम्” आचार्यमतमिति वाक्यशेषः ।
यैवाभ्रातृका भवति कन्या, सैव पित्र्य धनमर्हति, नेतरा अभ्रातृका
पुत्रेषु हि पितुः पिण्डदातृषु तिष्ठत्सु न स्त्री धनमर्हति, सा हि
परकीय वशं घर्हयति, ॥ स्वम्, तस्मादस्त्री नार्यमाग्निनी । अभ्रा
तृकाया पुनरप्य विशेषः,—अभ्रातृकाया पितुरन्य पुत्रो नास्तीति
दोहित्र पिण्डदानादिषु कार्येष्ववतिष्ठते इति भवत्यर्थमाग्निनी
अभ्रातृका दुहिता । तदुक्तम्,—‘पितोत्सृजेत् पुत्रिकामनपत्याऽ-
ग्निं प्रजापतिं चेष्ट्याऽस्मादयं मपत्यमिति सवाद्यामिसन्धानमात्र
पुत्रिका’ इत्येकेषामिति ॥

निगममप्येतस्मिन्नर्थे उदाहरति—“अभ्रातर इव योपास्ति-
ष्ठन्ति हतयत्मानः”—इति । निगमस्य समासतोऽर्थमाह,—
“अभ्रातृका इव योपास्तिष्ठन्ति सन्तानकर्मणे पिण्डदानाय हतय
त्मान इति” । अस्यामृचि “अभ्रातृकाया” कन्याया “अनिर्वाहः”
अनिर्वाहण विवाहनिषेध इत्यर्थः । “वीपमिक” उपमया दर्शितः,
अभ्रातर इति । “अमूर्पा यन्ति जामयः सर्वा लोहितवस्त्राः ।
अभ्रातर इव योपास्तिष्ठन्ति हतयत्मानः (अ० स० १, १७, १) ॥”
इयमर्थणा प्रसवमार्गवहनरोगिणी या स्त्री भवति, तस्या तत्प्रति
कारकर्मणि विनियुज्यते । ‘अमूर्पा’ ‘यन्ति’ स्वयन्ति नाड्यो रक्त
मज्जमचिरता स्त्रिय इवातिलोहितवस्त्रा ‘सर्वा’ एता तिष्ठन्तु
उपरमन्तु हतलोहितवहनमार्गा, अस्य मन्त्रस्य वीर्येण । कथमु-

नस्तिष्टन्तु ? 'अभ्रातर इव योषा' यथा काश्चिदभ्रातृका योषा
इतभर्तृवशमार्गास्तिष्ठन्ति सन्तानकर्मणि पिण्डदानाय, एवमेता
नाड्य तिष्ठन्त्यति । एवमस्यामृचि अभ्रातृकाया अनिर्वाह
उपमया लिङ्गतो दर्शित ॥

“तस्य” अनिर्वाहस्य “उत्तरा” ऋक् “भूयसे” गृह्यतराय
“नि” निर्विघ्नस्य “वचनाय” ॥ ४ ॥

अभ्रातेन पुं एनि प्रतीची गर्त्तारुगिर मनये धना-
नाम् । जायेन पुंन्य उशती मुनामा उपा ह्रस्व निरिणीते
अप्मः ॥ अभ्रातृकेन पु मः पितृनेत्यभिमुखी सन्तानकर्मणे
पिण्डदानाय नयति गर्त्तारोहिणीय धनलाभाय दाक्षिणाजी
गर्त्तः मभास्थाणुगृणातेः मन्यमद्गरो भवति तं तत्र यापुत्रा
यापतिका मारोहति तां तत्रार्धैराग्नन्ति मा रिकृथं लभते
श्मशानसञ्चयोऽपि गर्त्त उच्यते गुप्तेरपगृणो भवति श्म-
शानं श्मशयन श्मश तेरं शरीर भृणातेः श्मशानेर्गं श्मश्रु
लोम श्मनि श्रितं भवति लाम लूनातेर्गं लीयनेर्गं नोपर-
म्यानिष्ठुर्याद् यदुपरम्यानिष्ठुर्याद्विचिंष्टाः स्यात् प्रमायको
यजमान इत्यपि निगमो भवति । रथोऽपि गर्त्त उच्यते
गृणातेः स्तुतिरुर्मणः । स्तुततमं यानम् । आरोह्यो वरुणे

मित्रं गर्त्तमित्यपि निगमो भवति । जायेव पत्ये कामय-
माना सुवासा ऋतुकालेपूपा हमनेन दन्तान् विवृणुते रूपा-
णीति चतस्र उपमा नाभ्रात्रीमुपयच्छेत वोक्तं ह्यस्य तदुभय-
तीत्यभ्रातृकाया उपयमनप्रतिषेधः प्रत्यक्षः पितुश्च पुत्रभारः
पिता यत्र दुहितुरग्रत्ताया रेतःमेकं प्रार्जयति सन्द्धात्वात्मानं
सङ्गमेन मनसेत्यर्थता जाम्या रिक्थप्रतिषेध उदाहरन्ति
ज्येष्ठं पुत्रिकाया इत्येके ॥ ५ ॥

अभ्रातेव पुंस इति । दीर्घतमपुत्रस्य कक्षीवत आर्यम् ।
त्रिष्टुप् । औपसी । प्रातरनुवाकाश्विनयो शस्यने । 'अभ्रातेव
पुस' यथा अभ्रातृका कन्या दत्तापि सती पित्रा, स्त्रीदृतापि
भर्ता, पुन 'प्रतीची' 'पितृन्' एव पितृशमेव "अभिमुखी पति"
"सन्तानकर्मणे पिण्डदानाय न पति" पतिशमिन्यर्थः । सा हि
पितृश पुत्रे पौत्रैश्च धर्दयति, ॥ भर्तृवंशमिति, तस्मादभ्रातृका
पैतृक द्वायाद्यमर्हन्तीत्युपपद्यते । "गर्त्ताद्यगिव सनये धनानाम्" ।
"गर्त्तारोहिणी इव" काचिन् "दाक्षिणात्या स्त्री" सा यथा "गर्त्त
सभाष्याणु" तमारोहति 'सनये' लघये 'धनानाम्' । एवम्
'उपा' अपरकाले रात्र्या नम आरोहति । किञ्च 'जायेव अन्य
उशती सुवासा' । यथा जाया अन्ये भर्ते सुवासा भूत्वा ऋतु-
काले आत्मानं दर्शयति एवमुपा आन्मानं दर्शयति जनानाम् ।
किञ्च 'उपा हस्तेचनिरिणीति अप्स' । यथा हसना हसनस्यभावा-

दन्तान् आत्मनो दर्शयति, एवमुपा अपि आत्मनोऽन्तभूतानि सर्वद्रव्याणां रूपाणि चितृणुते, शर्वरेण तमसा दिग्धानि सर्व द्रव्याणि प्रकाशोदकेन धातानीय करोति ॥

“चतस्रः” एता “उपमा” अस्यामृचि ।—अभ्रातेव पुंस इत्येका । गत्तारोहिणीरेति द्वितीया । जायेव पत्य इति तृतीया । हस्तेवेति चतुर्थी । अत्र प्रथमोपया अभ्रातेव पुंस इत्यनया अभ्रातृकाया अनिर्वाहो लिङ्ग्यते, यथा अभ्रातृका पितृनेव प्रत्येति न पतिम्, एवमुपा आदित्यमेव प्रत्येति । एवमभ्रातृका कन्या यस्मिन्नेव यशे उत्पन्ना भवति, तमेव प्रकाशयति वर्द्धयति, न भर्तृवशम् । इत्येवमुपमया नासी घोढव्यैतदुपदर्शित भवति, पुत्रार्थत्वाद् विवाहस्य । तस्माद्वर्द्धयितृत्वाद् भर्तृवशस्य, वर्द्धयितृत्वाच्च पितृवशस्य, अभ्रातृता पितृदायाद्यमर्हतीत्युपपद्यते ॥

निगमप्रसक्तस्य तत्त्वमाचष्टे,—“गर्त्त सभास्याणु” इति, अक्षनिर्गणपीठमित्यर्थः । “गृणाते (श्र्या० प०)” स हि “सत्यसङ्गो भवति” सङ्गीर्यते हि तत्र सत्यमिदमत्र पतित मिदमत्र न पतितमित्येष प्रायेण कितवास्तत्रानृत द्रुघते । “तम्” एवलक्षणं गर्त्तमारोहति या स्त्री, सा गत्तारुगित्युच्यते । तदे तद्गर्त्तस्य सभास्याणोरारोहणं स्थितलामहेतुर्दाक्षिणात्येषु अपुत्राया अपतिकाया स्त्रिया प्रसिद्धम् । तथैव प्रसिद्धया निरुच्यते । देशसमाचारव्यवस्थयापि हचिन्मन्त्रार्थो निर्वक्तव्य इत्येतदनेन प्रदर्शित भवति । “तत्र या अपुत्रा अपतिरा सा आरोहति” त सभास्याणुम्, तत्र कितवमध्ये अचस्थित या

अपुत्रा स्त्री, या अपतिका, सा आरोहति तस्मिन्नुपविशतीत्यर्थः ।
ततः “सा” भर्तृक्कुम्भ्यः सकाशात् “रिक्तं लभते” यस्तस्या
भर्तृसक्तो धनांशस्तम् । एवमसौ सनये लब्धये धनानां गर्तमा-
रोहति ।

गर्तप्रसक्तमुच्यते,—“श्मशानसञ्चयोऽपि गर्तं उच्यते” ।
“गुरतेः (तु० आ०)” उद्यमनार्थस्य । स हि लोकप्रिताशायाभ्यु-
द्यत इव भवति । यानि हि तत्र पिशाचादीनि सत्त्वान्माश्रितानि
भवन्ति । तानि जनमरणमाशासते, प्रियमाणेषु जनेषु तानि
प्रमुदितानि भवन्ति । “श्मशानं, श्मशयनम्” इत्याख्यानप्रसक्त-
मुच्यते । तत्र हि श्म शैतेऽवेति श्मशयनं सत् तत् श्मशान-
मित्युच्यते । श्मशब्दार्थमाह,—“श्म शरीरम्” इति । तद्धि
तत्र शैते, तत्र हि तन्निक्षिप्यते मृतस्य सतः । “शस्त्रातेर्षा”
कृतध्याख्यानमपि पुनराह मुख्यत्वाद्भ्यम् । तत्र भीषमिकं वृत्र-
सम्यग्धात्, न हि वृत्रस्य मुख्यं शरीरम् । श्मशब्दप्रसक्तं निराह,
—“श्मधु लोम” इति, तद्धि “श्मनि” शरीरे “धितं भवति” ।
पर्यायप्रसक्तं निराह,—“लोम लुनातेः (क्या० उ०)” तद्धि
लूयते ।—“लीयतेर्षा (दि० आ०)” तद्धि शरीरे लीयते ॥

तत्र निगममपि चोदाहरन्ति,—श्मशानसञ्चयोऽपि गर्तं इति
“नोपरस्याविष्कुर्व्याद् यदुपरस्याविष्कुर्व्याद् गर्तेष्टाः स्यात्
प्रमायुक्तो यजमानः” इति । उपर इति यूपस्यातश्च प्रदेश उच्यते,
“पञ्चममागोऽपरा यूपाः”—इति ह्युक्तम् । तदतएव यूपस्य
नाविष्कुर्व्यादित्यर्थः । पांशुमिस्तदवच्छादनीयं वर्हिषा च । यदि

पुनरुपरस्य कञ्चिदप्यवयवमाविष्कुर्व्यात् 'गर्त्तेश्चः, गर्त्तप्रतिष्ठः
 गमशानप्रतिष्ठः, 'प्रमायुकः' प्रमरणधर्मायुरेव यथाचिहितादायुगो
 यजमानः स्यात् । "इत्यपि निगमो भवति" अप्ययमप्यन्ये बहव
 इत्यपिशब्दः ॥

"रथोऽपि गर्त्तं उच्यते" । "गृणाते." स्तुत्यर्थस्य । तद्धि
 "स्तुततमं यानम्" अश्वादिभ्यो यानेभ्यः सुखतरं हि तेन गम्यते ।
 रथोऽपि गर्त्तं इत्यस्मिन्नर्थे, "आरोहयो वरुण मित्र गर्त्तमित्यपि
 निगमो भवति" । "हिरण्यरूपमुपसो व्युष्टायः स्थूणमुदिता
 सूर्यस्य । आ रोहयो वरुण मित्र गर्त्तं मतश्चक्ष्वाथे अदिति दिति
 च ॥"—इति (ऋ० सं० ४, ३, ३१, ३) । श्रुतचिदात्रेय एतया
 त्रिष्टुभा मित्रावरुणावस्तौत् । राजसूयेऽभिषेचनीयो नाम
 क्रतुः, स तत्र यजमानस्य रथमारुह्यतः गृहीतेषु धनुष्को वाह
 धनया अभिमन्थ्येते । तावेवात्र मित्रवरुणावधिदेयतामिप्रायेण ।
 एवं ह्याह,—मित्रोऽसीतीयमभिमन्त्रयति मित्रस्य ह्येतद्रूपम्,
 वरुणोऽसीतीयं वरुणस्यै तद्रूपमिति, तावुच्येते । हे 'मित्र !
 वरुण !' 'हिरण्यवर्णम्' 'उपसो व्युष्टौ' उपसो व्युच्छेदेनकाले
 'उदिता' च उदयकाले 'सूर्यस्य' यौ युयामेतस्मिन् काले
 पर्यरूपम् 'अयःस्थूणम्, अयोमयं गर्त्तं स्थूणं स्वं 'गर्त्तं' रथम्
 'आरोहयः' तौ युवां ब्रवीमि ममाप्येवं रथं गर्त्तमेतस्मिन् विधा-
 घद्भूतं तत्स्वरूपमेव साम्प्रतमारोहतम्, 'अतः' एनमाह
 'चक्ष्वाथे' कुरुतमित्यर्थः । 'अदिति दितिश्च' अदीनमनुपक्षीण-
 मात्मपशं दीनञ्चोपक्षीणमभिपक्षमित्यर्थः ॥

“गर्तः सभास्याणुः”—इत्यत आरभ्य प्रसक्तानुप्रसक्तमुक्तम् ॥

“जायेव पत्य उशती सुवासा उवा हस्त्रेव निरिणीते अप्सः”

—इति । अयमप्यर्द्धवर्चः पूर्वमेव व्याख्यातो भाष्यकारव्याख्या-
नुक्तं भित्त्वा अस्माभिः, तथाहृग्वाक्यस्याप्यैकवाक्यता न
विच्छिन्ना भवेदिति ॥

“चतस्र उपमाः”—इति यदुक्तं भाष्यकारेण, तदपि परि-
संख्याय ताः उपपादिताः अस्माभिः । एवम् “अन्नातेव पुंस
पति प्रतीची”—इत्यनेन पादेनास्यामृचि अनिर्याही दर्शितः ॥

अन्यत्रापि चोक्तम्,—“नाम्नातृकामुपयच्छेत् तोकं ह्यस्य तद्
भवति—इति” । अयमस्मिन् वाक्ये ‘नाम्नातृकामुपयच्छेत्’—
इति प्रत्यक्ष एवोपयमनप्रतिषेधो विवाहार्थं पाणिग्रहणप्रतिषेध
इत्यर्थः । पूर्वयोर्हि मन्त्रयोरूपमया लिङ्गतो विवाहप्रतिषेधो
दर्शितः, एतस्मिन्नु वाक्ये साक्षादेव प्रतिषेधः आहत्य विधाने-
नैव नाम्नातृकामुपयच्छेतेति । अत इदमुक्तम्,—“उपयमनप्रति-
षेधः प्रत्यक्षः”—इति ॥

आह,—किमुपयमनप्रतिषेध एव ? नेत्युच्यते,—“पितुश्च
पुत्रभावं प्रत्यक्षः धूयते । कथम् ? “तोकं ह्यस्य तद् भवति”
—इति । तोकमित्यपत्यनाम । यदपत्यमन्नातृकायाः पितु
भवति, नेतरस्य घोदुः, इत्येवमितरस्य विवाहप्रतिषेध एव
नेत्युच्यते पुत्रभावादिनरस्य च पुत्रिकापितुरपत्यप्राप्तिरिति ।
तस्मादुपपन्नं भवति,—यैवान्नातृमती, सैव पैतृकं घनमर्हति
नेतरेति ॥

अधुना योऽसौ शासद्विरित्यस्या ऋच उत्तरोऽर्द्धं
 उत्सृष्ट, स एवाभ्रातृकावादपक्षेणैव निरुच्यते । पूर्वोऽपि न
 शासद्विरित्ययमभ्रातृमतीचादपक्षेणैव योजयितव्य । एष एव
 हि स्थित पक्ष । तस्या एव ह्यभ्रातृमरया य पुत्रो भवति,
 तमेव पुत्रिकापिधानेन वृतामिसन्धिन्ध्यात् पौत्रो ममायमिति
 अपुत्र सन् मातामह उपगच्छति नेतरान् भ्रातृमतीपुत्रान्, अन्यथा
 सर्व एव हि पोटारो अपुत्रा स्युः, ततो विद्यापश्चिमो व्यर्थ एव
 स्यात् । अथवा सर्व एव लोको ह्य्यामुप्यायण एव स्यात् ।
 किञ्च पुत्रिकापितुर्गपि या माय्या सान्यस्य दृष्टिर्नति तान्यामपि
 या जायते सा मातामहस्यैव नेतरस्य पुत्रिकापितु स्यात् ।
 भविष्ये चैतन् सत्यम् । तस्मात् यथाभिसन्धिपूर्वकं धर्मेण
 पुत्रिका विधत्ते तस्या एव पुत्रो मातामहस्य भवति न तर्थाभ्या
 इति त्वेव च दाय्यादादा, भ्रातृमती । अत इदमुच्यते,—“पिता
 यत्र दृष्टिः” इति । ‘पिता’ ‘यत्र’ यस्मिन् वागे ‘दृष्टिः’
 “अप्रदत्ताया” प्राक् प्रदानादित्यर्थः । “एत संव” इत्यत्र संवत्
 यो दृष्टिरि वेत्ति विज्ञानं न ज्ञातव्यं “प्राजयति” प्रसाधयति,
 प्रवर्धयति, उपवर्धयतीत्यर्थः । तदा तस्मै ना दृष्टिर्न दत्त
 किं करोति ? “अज्ञानेन माया दृष्टये” “सन्दृष्टानि” अस्मि
 नन्दृष्टानि “आ-माताम” यदभ्रातृमतीपुत्रस्य न तस्मैति ।
 अथानुनाभिसन्ध्याया-मातामिति “अज्ञानेन” “अतस्मात् सन्-
 धेन” अतस्मात् पितापुत्रस्य-तापेन अतस्मात्—तादृशपुत्र इत्यमेव
 पुत्रिका मम पुत्र यो ह्यस्यामुत्पद्यते, न पौत्रो मम भविष्यति

इत्येवं सुखेन मनसा सन्दधात्यात्मानं तस्यां पुत्रिकायाम् ।
 तत्रैवं सति यस्तस्यामेव कृतपुत्रिकाधर्मिण्यामुत्पद्यते दौहित्रः,
 तमेव नना ममायमित्येवमुपगच्छति मातामहः, न सर्वानेव
 दौहित्रान्, भ्रातृमत्या अपि स तस्या एव पुत्री मातामहस्य
 भवति, न सर्वस्याः, इति सौव न दाययाहर्हा, नेतरा । स एव च
 मुख्यया वृत्त्या मातामहस्येव पौत्रो भवति, नेतरे भ्रातृमतीपुत्राः ।
 ते हि गौण्या वृत्त्या जनयितुः पितुः पुत्राः सन्तो मातामहस्य
 पौत्रा इत्युच्यन्ते कदाचिद्भोके शास्त्रे वा ॥

तत्रैवं सति “अङ्गादङ्गात् सम्भवति” “आत्मा च पुत्र-
 नामासि” इत्येवमादिषु गौणं दुहितुः पुत्रत्वमुच्यते । किञ्च,
 यदि दुहिता पुत्रेण अधिशिष्टा एव स्यात्, ततो दुहितेति विशेष-
 समाख्या नैव स्यात्, अस्ति चेष्टम् । यस्माद् विशिष्टतरः पुत्रो
 दुहितुः सकाशादित्युपपद्यते ॥

यदपि चोक्तम्,—“अविशेषेण पुत्राणां दायो भवति”—इति,
 तदप्यभ्रातृमतीपक्षे द्रष्टव्यम् । अथवा वेदस्मृत्योर्विरोधे वेददृष्ट
 एव धर्मो ज्यायान्, न स्मृतिदृष्टः ।

तस्मिंश्च वेदे “अथैतां जाम्या रिक्थप्रतिषेध उदाहरन्ति”
 धर्मविद्ः,—येयमृग् चक्ष्यमाणा (६ ख०) “न जामये तान्चः”
 —इति । अथराज्यो विशेषाधिकारार्थः । “ज्येष्ठं पुत्रिकाया
 इत्येके”—इति । यदा उत्सृष्टायां पुत्रिकापिनुरूप्ये पुत्रा जायेरन्,
 तदा विभागकाले ज्येष्ठं भागं पुत्रिकायै च दद्यात्, यथाभाग-
 मितरान् पुत्रान् विभजेत्, अभागा एव त्वितरा दुहितर

इति । तदेतद्जनयत्वा निरुच्यते यथा दुहितृणा भागो नास्तीति—॥ ५ ॥

न जामये तान्यो रिक्थमारकं चकार गर्भं सनितुर्नि-
धानम् । यदी मातरो जनयन्त वह्निमन्यः कर्त्ता सुकृतोरन्य
अन्धन् ॥ न जामये भगिन्यं जामिरन्येऽस्यां जनयन्ति
जामपत्यं जमतेयां स्याद्वतिकर्मणां निर्गमनप्राया भवति ।
तान् आत्मजः पुत्रो रिक्थं प्रारिचन् प्रादाच्चकारैनां
गर्भनिधानी सनितुर्हस्तग्राहस्य । यदी मातरोऽजनयन्त
वह्निम् । पुत्रमर्हति च स्त्रियामन्तः सन्तानकर्त्ता भवति
पुमान् दागाद्रेऽन्यतरेऽर्द्धगिन्या जामिः प्रदीगतं
परस्मै ॥ ६ ॥

इति तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ ३, १ ॥

न जामये इति । “न ‘जामये’ भगिन्यं” “तान्य आत्मज”
आत्मनो धियां जात । स आत्मज किं करोति ? इति,
‘रिक्थम् अग्निम्’ । ‘रिक्थं’ पितृन् धनं ‘न’ “प्रादान्” न प्रदर्श ।
यिन्नर्हि तस्या करोति ? इति । उच्यते,—‘चकार’ गर्भं
सनितुर्निधानम् । “सनितु हस्तग्राहस्य” भगिनीभक्तं प्रत्य
समया करोति, पुणार्तान्यर्थं । किञ्च, ‘यदी मातरः’ यत्
पुत्रद्वयं मातरो जनयन्ति, “वह्नि” च षोडशं “पुत्रम्” “अपहि च”

“अघोर्द्धो स्त्रियम्, अयोर्द्धयोरपि घोर्द्धोर्द्धयोः पुत्रयोः “अन्यतरः” एकतरः ‘कर्त्ता’ “सन्तानकर्त्ता भवति” । कतमः ? यः “पुमान्” स एव “दायादः” दायाद्यार्हः, नेतरः कन्याख्यः । किञ्च, तयोर्द्धयोरपि ‘सुहृतोः’ सुहृतयः’ सुतरामेकेनापि प्रयत्नेन हृतयोर्द्धत्पादितयोः ‘अन्य ऋन्धन्, “अन्यतरोर्द्धयित्वा” सुहृतोऽपि सन् “जामिः” जाम्याख्यो भगिन्याख्यः “प्रदीयते परस्मै” न कस्याञ्चिदप्यवस्थायामसाचात्मीयो भवतीत्यभिप्रायः ॥ एवमस्यामृचि ‘न जामये तान्यो रिक्थमारैक्’ इति न दुहितरो रिक्थभागिन्यो भवन्ति, नैताः सन्तानकर्मणि पितुरुपतिष्ठन्ते, घर्द्धयित्वा ह्येताः परस्मै दीयन्ते, तस्मादभागा एता इति ॥

यत् पुनरुक्तं पुंसोऽपि दानातिसर्गचिक्रया विद्यन्त इति, तन् कदाचित् केनचिन्निमित्तेन भवति, स्त्री तु निसर्गेणैव दीयते चिक्रीयते यिरुज्यते वा, सा हि परार्थमेवोत्पद्यते, तस्मादभागा इति ॥ ६ ॥

इति निरुक्तवृत्तौ अष्टमाध्यायस्य (तृतीयाध्यायस्य)

प्रथमः पादः ॥ ३, १ ॥

द्वितीयः पादः ।

मनुष्यनामान्युत्तराणि पञ्चविंशतिर्मनुष्याः कस्मात्वा-
कर्माणि सीव्यन्ति मनस्यमानेन सृष्टा मनस्यतिः पुनर्मन-
स्वीभावे मनोरपत्यं मनुषो वा । तत्र पञ्चजना इत्येतस्य
निगमा भवन्ति ॥ १ ॥

प्रसक्तानुप्रसक्तमुक्तम्, तद्यथा—‘जनयितुः प्रजा.’ इत्येवमादि,
प्रकृतमिदानीमुच्यते,—

“मनुष्यनामान्युत्तराणि पञ्चविंशतिः” । मनुष्याणां नामानि
‘मनुष्यनामानि’ ‘उत्तराणि’ प्रकृतेभ्योऽपत्यनामभ्यः, अपत्यान्येष
हि विवृद्धानि सन्ति मनुष्या इत्युच्यन्ते । कियन्ति पुनस्तानि ?
‘पञ्चविंशतिः’ पञ्च च विंशतिश्च पञ्चविंशतिः (२५) । कतमानि
पुनस्तानि ? “मनुष्याः, नराः”—इत्येवमादीनि ॥

आह,—“मनुष्या. कस्मान्” ? उच्यते,—“मत्वा” ज्ञात्वा,
तत एते “कर्माणि” “सीव्यन्ति” तद्धन्तीत्यर्थः । अथवा “मनस्य-
मानेन” प्रजापतिना “सृष्टा.” । “मनस्यतिः पुनः” अयं धातुः
“मनस्वीभावे” । मनस्वीभावो नाम प्रकृतेन प्रकृत्यता प्रजापति-
नैते सृष्टाः । अथवा “मनोरपत्यं” मनुष्याः “मनुषो वा” ॥

“तत्र पञ्चजना इत्येतस्य निगमा भवन्ति” सन्दिग्धाः,
तत्रेयमृगुदाहरणम् । तद्यथा,—॥ १ ॥

तदद्य वाचः प्रथमं मंसीय येनासुरा अभिदेवा
 असाम । ऊर्जाद उत यज्ञियासः पञ्चजना मम होत्रं
 जुषध्वम् ॥ तदद्य वाचः परमं मंसीय येनासुरानभिभवेम
 देवा असुरा असुरता स्थानेष्वस्ता स्थानेभ्य इति वापि
 वासुरिति प्राणनामास्तः क्षरीरे भवति तेन तद्वन्तः सोर्देवा-
 नसृजत तत् सुराणां सुरत्वमसोरसुरानसृजत तदसुराणा-
 मसुरत्वमिति विज्ञायते । ऊर्जाद उत यज्ञियासः । अन्ना-
 दाथ यज्ञियाश्चोर्गित्यन्नानामोर्जयतीति सतः पक्कं सुप्रष्टु-
 क्णमिति वा । पञ्चजना मम होत्रं जुषध्वं गन्धर्वाः पितरो
 देवा असुरा रक्षासीत्येके । चत्वारो वर्णा निपादः पञ्चम
 इत्यौपमन्यवो निपादः कस्मान्निपणमस्मिन् पापकमिति
 नैरुक्ताः यत् पाञ्चजन्यया विशा । पञ्चजनीनया विशा
 पञ्च पृक्ता सङ्ख्या स्त्रीपुत्रपुंसकेष्वविशिष्टा बाहुनामान्यु-
 त्तराणि द्वादश बाहु कस्मात् प्रवाधत आभ्यां कर्माण्यङ्गु-
 लिनामान्युत्तराणि द्वाविंशतिरङ्गुलयः कस्मादग्रगामिन्यो
 भवन्तीति वाग्रगालिन्यो भवन्तीति वाग्रकारिण्यो भवन्तीति
 बाहुना भवन्तीति बाञ्चना भवन्तीति वापिवाभ्यञ्चाना देव
 स्युस्तासामेषा भवति ॥ २ ॥

“तदद्य वाच ०—० जुषध्वम्” (ऋ० स० ८, १, १३, ४) ।
 सौचीकस्याग्नेरार्षम् । तस्य विश्वैर्देवे सह सवाद । तत्रेय
 होतृजपे विनियुक्ता । “तन्” वीर्यं “वाच” “परमम्” उत
 हृष्टम् अहम् “अद्य” “मसीय” मन्ये जाने इत्यर्थः । तेन वीर्येण
 किम् ? इति । “येन असुरान् अभिभवेम” धयम् । ‘ऊर्जाद’
 अन्नभक्षयितार । अपिच हे ‘यजियास’ यज्ञसम्पादिन ‘देवा’
 यूयम् । अपिच हे ‘पञ्चजना मनुष्या’ निपादपञ्चमा घर्णा ।
 ‘मम’ इदं ‘होत्र’ ‘जुषध्वम्’ अनुगृहा (ह्री) ध्वम् ॥ इति समस्तार्थः ॥

अधिकपदनिरुक्तम् ।—‘असुरा असुरता स्थानेषु’ ते हि न
 सुष्ठुरता स्थानेषु चपला इत्यर्थः । अथ “वा” “जस्ता
 स्थानेभ्य इति” प्रच्यायिता देवेरित्यर्थः । “अपि वा असुरिति
 प्राणनाम । स हि “जस्त क्षिप्र इव “शरीरे भवति” तस्य हि
 तत्र नित्यमवस्थानमित्यभिप्रायः । ‘तेन हि “तद्वन्त’ भवन्ति ।
 रो मर्त्ये’ । अथवा इदमन्यद्वा ब्राह्मणोक्तं निरञ्चनं स्यात् “सोर्दे
 धानसृजत” सुरिति प्रशस्तनाम । प्रशस्तादात्मन प्रदेशात् प्रजा
 पति सुरानसृजत्, ऊर्ध्वेभ्य प्राणेभ्यः । तदुक्तम्,—‘ऊर्ध्वं
 सुदण्डेन पूर्णपक्ष पञ्चदश, तेन “सोर्देधानसृजत तन् सुराणां
 सुरत्वम्”—इति चिन्तयते । एवमेव प्रातिगोम्येन “असोरसुरा
 नसृजत” । असुरिति प्रशस्तप्रतिषेधः । अप्रशस्तादान्मन
 प्रदेशात् प्रजापतिरसुरानसृजत । तदुक्तम्,—‘अथांश्वा वा तिग्द
 परपक्ष, तेन असुरानसृजत’—इति । “ऊर्जाद उत यजियास,
 अघ्रादाद्य यजियाश्च” । “उर्गित्यप्रनाम” तद्धि “ऊर्ध्वयति”

वलिष्टं करोतीत्यर्थः । अथ “वा” “पक्कम्” एतत् “सुप्रवृक्कम्” भवति “इति” ककाररेफसामान्यात् पचेर्घश्चेतेर्वा स्यात् । द्वयोरपि वा तदि पक्कं सन्सृज्जुन्वात् सुच्छेद्यं भवति ॥

“पञ्चजना मम होत्रं जुषध्वम्” । एतदत्र सन्देहपदमेकमुद्घृत्य प्रदर्शितम् । “गन्धर्वाः पितरा देवा असुरा रक्षांसीत्येके” मन्यन्ते । “यत्पातो घर्णाः, निपादः पञ्चमः,—इत्यौपमन्यवः” । निपद्य हन्तीति निपादः प्राणिघघर्जाचनः । अथवा “निपण्णमस्मिन् पापकमिति” निपादः सौधन्वना इत्येके मन्यन्ते । स च रथकारः । “रथं ये वक्रः सुवृत्तं सुचेतसोऽविहरन्तं मनसस्परिध्यया । तां जुन्वः स्य सवनस्य पीतय आ वा वाजा ऋभवो वेदयामसि ॥”—इति (ऋ० सं० ३, ७, ७, ३) । तस्य मित्रकालमाधानं श्रूयते,—“वर्षासु रथकारः” । “ऋभूणां त्वा इति रथकारस्य” इति च मन्त्रभेदः,—“सौधन्वना ऋभवः (ऋ० सं० १, ७, ३०, ४)”—इति च मन्त्रलिङ्गात् ॥

यथा तु पञ्चजनशब्देन मनुष्या एव निपादपञ्चमा घर्णा उच्यन्ते, तथैव निराह,—“यत्पाञ्चजन्यया विशेष्ट्रे घोषा असृक्षत । अस्तृणाद् ग्रहणा विपोऽर्थो मानस्य स क्षयः ॥”—इति (ऋ० सं० ६, ४, ४३, १) । प्रगाथेन दृष्टा । इयमनुष्टुप् । ऐन्द्री । पृष्ठस्य पञ्चमेऽहनि मरुत्वर्तीयशस्त्रस्य प्रतिपदेया । ‘यत्’ यदा “पञ्चजनीनया विशा” पञ्चजनसमुदायलक्षणया सहितैः स्तोतृभिः ऋत्विग्भिः अवर्ण्यति ‘इन्द्रे’ वर्णार्थिभिः ‘घोषाः’ स्तुतीः ‘असृक्षत’ असृज्यन्त । निपादपञ्चमा घर्णा आर्त्ताः

सन्तो घर्षाभावे अस्तुयतैव इन्द्रम्—‘घर्षं भगवन् !’—इत्येवमर्थ-
यन्तः । अत इदमुक्तम्,—यदा पाञ्चजन्यया विशा सह घोषा
ऋत्विग्भिः असृज्यन्तेति । तदा किम् ? इति । तदा उपश्रुत्य
स इन्द्रः ताभिः प्रह्लादितचेताः ‘अस्तृणात्’ अहन् घर्षार्थं मेघान् ।
‘घर्षणा’ परिवृद्धेन यधेण, परिवृद्धानि वा मेघजालानि ‘विषः’
विषाद्, पिता मेघानां मेघापी वा ‘अर्यः’ ईश्वरः कृत्स्नस्य जगतः ।
कस्मात् पुनरस्तृणान् ? यस्मात् ‘मानस्य स क्षयः’ मानस्य दर्पस्य
बलस्य दीर्घस्य स क्षयः निवासः, तस्मात् अस्तृणात् । अर्षीष्यो
हि स्तूयमानः किं कुर्यान् परितुष्टोऽपि ? अथवा मानस्य सत्का-
रस्य पूजायाः स इन्द्रः क्षयो निवासो भाजनमिति मन्यतैः
स्तौतृभिः पर्वार्थिभिः सत्कृतः, तान् घर्षप्रदानेन प्रतिसत्कारयिष्यन्
अस्तृणान् मेघान् । अपि वा अस्य जगन्निर्माणस्य देवादेः स्वाव-
रन्तस्य स इन्द्रः क्षयो निवास आश्रयो यस्मात् ततो मेघानस्त-
णान् । अनादृष्टिद्वारेणाम्य जगतः चिनाशो मा भून् कथन्नामेव्य-
भिप्रायः ॥

“पञ्च पृक्ता सङ्ख्या” । सा हि “स्त्रीपुरुषसंकेप्यविशिष्टा”
एव भवति । तद्यथा—पञ्च स्त्रियः, पञ्च पुरुषाः, पञ्च कुलानि
इति । एव पञ्चशब्दे स्त्रीपुरुषसंकेपे विशेषो नास्ति ॥

“बाहुनामान्युत्तराणि द्वादश” । बाहोर्नामानि ‘बाहुनामानि’
‘उत्तराणि’ प्रहृत्तेभ्यो मनुष्यनामभ्यः । मनुष्याणामेव हि भव-
न्तीनि मनुष्यनामभ्य उत्तराणि ‘बाहुनामानि’ । कियन्ति पुन-
स्तानि ? ‘द्वादश’ द्वे च दश च द्वादश । कनमानि पुनश्चानि ?

“आयती, ज्यवाना अर्भाशू”—इत्येवमादीनि । आभिर्भीमघतः
कर्मभिरेताविति आयती । ज्यावयितारो कर्मणां ज्यवाना ।
अर्भाशू अभ्यञ्जुवाते कर्माणि । इत्येवमादि योज्यम् ॥

आह,—“याह कस्मात्” ? उच्यते,—“प्रवाधत आभ्यां
कर्माणि” प्रकर्षेण याधते प्रक्षिपयत्याभ्यां कर्माणि ॥

“अङ्गुलिनामान्युत्तराणि द्वाविंशतिः” । अङ्गुलीनां नामानि
‘अङ्गुलिनामानि’ ‘उत्तराणि’ प्रकृतेभ्यो याहुनामभ्यः, याहोरेव ह्यङ्गु-
लयो भवन्तीति याहुनामभ्य उत्तराणि अङ्गुलिनामानि । कियन्ति
पुनस्तानि ? ‘द्वाविंशतिः’ द्वे च विंशतिश्च द्वाविंशतिः । कतमानि
पुनस्तानि ? “अग्र युवः, अण्यः क्षिपः” — इत्येवमादीनि । याहग्रे
अवस्थिता अवन्त्येताः कर्माणीति अग्र युवः । अण्यः परिमाणात्
पताः । क्षिप्यते आभिः क्षेपजं द्रयमिति क्षिप । इत्येवमादि ।

आह,—“अङ्गुलयः कस्मात्” ? उच्यते,—“अग्रगामिन्यो
भवन्ति” अग्रे होताः कर्मसु गच्छन्ति । अथ “या” “अग्रगा-
मिन्यो भवन्ति” अग्रे होता गच्छन्ति उदकानि । “अप्रकारिण्यां
या भवन्ति” अग्रे होताः कर्माणि कुर्वन्ति । “अङ्गुना भवन्ति
या” तथाहि,—यो होताभिरभिहन्यन्तेऽसावङ्गु इव भवति ।
“अपि वा अभ्यञ्चनादेव स्युः” एता हि त तमर्थमाभिमुच्ये-
नाञ्चन्ति गच्छन्ति । ये तु “अभ्यञ्जनाः”—इत्यभिधीयन्ते,
तेषामभ्यञ्जत आभिरिति ॥

“तासाम्” अङ्गुलीनाम् “एषा” निराचिका ऋक् “भवति”

दशावनिभ्यो दशकक्ष्येभ्यो दशयोक्त्रंभ्यो दशयो-
 जनेभ्यः । दशाभीशुभ्यो अर्चताजरेभ्यो दश धुरो दश
 युक्ता बहद्भ्यः ॥ अवनयोऽङ्गुलयो भवन्त्यवन्ति कर्माणि
 कक्ष्याः प्रकाशयन्ति कर्माणि योक्त्राणि योजनानीति
 व्याख्यातमभीशवोऽभ्यश्नुवते कर्माणि । दश धुरो दश
 युक्ता बहद्भ्यः । धूर्ध्वतेर्यधकर्मण इयमपीतरा धूरेतस्मादेव
 विहन्ति बहं धारयतेर्वा कान्तिकर्माण उत्तरे धातवोऽष्टो-
 दशाक्षनामान्युत्तराण्यष्टाविंशतिरन्नं कस्मादानतम्भृतेभ्योऽ-
 स्तेर्वात्तिकर्माण उत्तरे धातवो दश । बलनामान्युत्तराण्यष्टा-
 विंशतिर्वलं कस्माद्बलं भरं भवति विभर्त्तर्धननामान्युत्तरा-
 ण्यष्टाविंशतिरेव धनं कस्माद्विनोतीति मतो गौनामान्यु-
 त्तराणि नव क्रुध्यतिकर्माण उत्तरे धातवो दश क्रोधनामा-
 न्युत्तराण्येकादश गतिकर्माण उत्तरे धातवो द्वाविंशशतं
 क्षिप्रनामान्युत्तराणि षट्त्रिंशतिः क्षिप्रं कस्मान् मङ्क्षिप्तो
 विकर्षोऽन्तिकनामान्युत्तराण्येकादशान्तिकं कस्मादानीतं
 भवति सङ्ग्रामनामान्युत्तराणि षट्चत्वारिंशत् सङ्ग्रामः
 कस्मान् सङ्गमनाद्वा गंगतौ ग्रामाविति वा तत्र ग्ल
 इत्येतस्य निगमा भवन्ति ॥ ३ ॥

दशावनिभ्य इति । अवनय इत्येवदार्दानि नद्यादिनामभिः सन्दिह्यते, तदर्थमिदमुदाह्रियते । त्रिन्दुयेषा । अर्धुदस्य काद्रवेयस्य सर्वस्वार्पम् । ग्रावम्नुतो विनिशुक्ता । दशभिरवनिभिः ये उपचर्ष्यन्त ग्राघाणः, सोमामिषवकर्मणि प्रवृत्ते, ते दश अवनयः, तेभ्यः 'दशावनिभ्यः' हे ऋत्विजः ! यूयमपि 'अर्चय' स्तुतीः प्रोधारयनेत्यर्थः । एवमेव दशभिः कक्ष्याभिर्ये उपचर्ष्यन्ते, ते दशकक्ष्याः, तेभ्यः 'दशकक्ष्येभ्यः' अर्चत । दशभिर्योक्त्रैः ये उपचर्ष्यन्ते, ते दशयोक्त्राः, तेभ्यः 'दशयोक्त्रेभ्यः' अर्चत । दशभिर्योजनैः ये 'उपचर्ष्यन्ते, ते दशयोजनाः, तेभ्यः 'दशयोजनेभ्यः' अर्चत । दशभिरर्मीशुभिर्ये उपचर्ष्यन्ते, ते दशार्मीशवः, तेभ्यः 'दशार्मीशुभ्यः' अर्चत । 'अजरैभ्यः' अजरणधर्मभ्यः 'दश धुरः' य एते ग्राघाणः तेभ्यः अर्चत । दशमिर्दशभिरङ्गुलीभिर्ये एते युक्ता वहन्ति ग्राघाणः, तेभ्य एभ्यः 'दश युक्ता वहद्भ्यः' अर्चत ॥ इति समस्तार्थः ॥

अथैकपदनिरुक्तम् ।—“अवनयोऽङ्गुलयो भवन्ति” ता हि “अवन्ति कर्माणि” रक्षन्ति भक्षयन्ति वा क्षिपयन्तीत्यर्थः । “कक्ष्याः” अङ्गुलय एव, ता हि “प्रकाशयन्ति कर्माणि” प्रकटीकुर्यन्तीत्यर्थः । “योक्त्राणि”—इत्येतन् पदं “योजनानि इति” अनेन पदेन व्याख्यातम् । योजनानीत्येतन् निगदसिद्धमेव । “अर्मीशवः” अपि अङ्गुलय एव, ता हि “अभ्यश्रुयन्ते कर्माणि” दद्याप्नुयन्तीत्यर्थः । अनेकैर्नामभिरङ्गुलय एवोक्ता, अनेकक्रियायांगिनीभिरङ्गुलीमिर्गृहीतास्तदर्थमर्चतेति । “धूः धृयतेः पच-

कर्मण ” ध्वरति धूर्वतीति वधकर्मसु पठितम् । “इयमपीतरा धू ” अनडुहादिसम्बन्धिनी । “एतस्मादेव” धातो वधकर्मण । सापि “विहन्ति बहम्” अनडुहोऽश्वस्य वा । “धारयतेर्वा” सा हि धारयत्यश्वमनङ्वाहञ्च ॥

“कान्तिकर्माण उत्तरे धातवोऽष्टादश” । खल्वय पुट्पो व्याख्यात सधाटु साङ्गुल, त खलु काम एव प्रथममाविशेति उत्तरे कान्त्यर्था इत्यर्थः । यद्यपि हाकान्त भवति, तदप्यङ्गुली मिद्रेय कान्तं त्रियत इत्यतोऽङ्गुलिनामभ्य ‘उत्तरे कान्ति कर्माण’ समाम्नाता । कियन्त पुनस्ते ? इति । ‘अष्टादश’ अष्टौ च दश च अष्टादश (१८) । कतमे पुनस्ते ? इति । “वग्मि, उग्मसि, भवधेति”—इत्येवमादयः ॥

“अन्ननामान्युत्तराणि अष्टाविंशति” । अन्नस्य नामानि ‘अन्ननामानि’ ‘उत्तराणि’ प्ररुतेभ्य कान्तिकर्मभ्य, अन्नमेव हि कान्त सर्वभाषेभ्यो भवतीति कान्तिकर्मभ्य उत्तराणि अन्नना मानि । कियन्ति पुनस्तानि ? ‘अष्टाविंशति’ अष्टौ च विंशतिश्च अष्टाविंशति (१८) । कतमानि पुनस्तानि ? “अन्ध, घाज, पाज, प्रय, पूज”—इत्येवमादीनि । अन्ध इत्यय निर्यश्यति । घाजयित-य पूजयितयम् एतद् भोजनायां पन्थित भवति घाज । पीयत इति पाज । प्रय पानादेव ॥

आह,—“अन्न षम्मान्” ? उच्यते,—“वा” वाचिमुख्येन होतम् “नत” ग्रहीभूत भवति भोदनाय भूतानाम् । “अस्तेर्वा” अद्यते अस्ति च भूतानि, तस्मादन्नं तदुच्यत इत्युक्तम् ॥

“अत्तिकर्माण उत्तरे घातवो दश” । अत्रमेव ह्याद्यत इत्यश्रनामभ्यः ‘उत्तरेऽत्तिकर्माणः’ समाप्ताताः । कियन्तस्ते इति ? ‘दश’ (१०) । कतमे पुनस्ते ? “आवयति, भवति, यभस्ति”— इत्येचमादयः ॥

“घलनामान्युत्तराण्यष्टाविंशतिः” । घलस्य नामानि ‘घल-
नामानि’ ‘उत्तराणि’ प्रकृतेभ्योऽत्तिकर्मभ्यः, य एव ह्यदन्ति त एव
घलयन्तो भवन्तीत्यत्तिकर्मभ्य उत्तराणि घलनामानि समाप्ता-
तानि । कियन्ति पुनस्तानि ? ‘अष्टाविंशतिः’ अष्टौ च
विंशतिश्च अष्टाविंशतिः (२८) । कतमानि पुनस्तानि ? “ओजः,
पाजः, शवः”—इत्येचमादीनि । ओजः ओजतेर्घोऽजनेर्वा ।
इत्येचमादि ।

आह,—“घलं कस्मात्” ? उच्यते,—तद्धि “मरं भवति”
ध्रियते (भू० उ०) हि सः, योऽपलितो भवति । “विभक्तः”
या (जु० उ०) स एति ॥

“घननामान्युत्तराण्यष्टाविंशतिरेव” । य एव घलयन्तो
भवन्ति ॥ एष धनं प्राप्नुयन्ति इति घलनामभ्यः ‘उत्तराणि
घननामानि’ । कियन्ति पुनस्तानि ? ‘अष्टाविंशतिरेव’ (२८) ।
घलनामान्युत्तराण्यष्टाविंशतिः इमान्यष्टाविंशतिरेवेत्येचशब्दः ।
कतमानि पुनस्तानि ? “मघम्, रेक्णः, रिक्णम्, घेदः”—
इत्येचप्रभृतीनि । रिच्यत इति रेक्णः । अतिरिच्यमानमेतदि-
द्वय तिष्ठति ध्रियमाणस्येति रिक्णम् । विचने लभ्यते एव इति
घेदः । इत्येचमादीनि ॥

आह,—“धनं कस्मात्” ? उच्यते,—“धिनोतीति सतः”
सत इति कारकावधारणम्, धिनोतिस्तर्यणार्थः ॥

“गोनामान्युत्तराणि नव” । गद्यां नामानि ‘गोनामानि’
प्रकृतेभ्यो धननामभ्यः, गाव एव हि प्रकृष्ट धनमिति धननामभ्यः
‘उत्तराणि, गोनामानि । कियन्ति पुनस्तानि ? ‘नव’ (६) ।
कतमानि पुनस्तानि ? “अज्या, उज्या, उज्रिया”—इत्येवमादीनि ।
अज्या अहन्तज्या भवति । इत्येवमादि निर्वचनम् । उक्तनिर्व-
चनं हि गोशब्दः, अतो गौः कस्मात् इति न ग्रथीति ॥

“क्रुध्यतिकर्माणः उत्तरे धातयो दश” । धनार्थमेव हि गद्यार्थं
च क्रोधो भवतीति गोनामभ्यः ‘उत्तरे’ क्रुध्यर्थाः समाभ्याताः ।
कतमे पुनस्ते ? इति । “हेलते, हेलते”—इत्येवमादयः ॥

क्रुध्यर्थसम्यग्धेनेनैव “क्रोधनामान्युत्तराणि” । कियन्ति
पुनस्तानि ? “एकादश” (११) । कतमानि पुनस्तानि ? “हेडः,
हरः, हृणिः, त्यजः” इत्येवमादीनि । हे अरे इत्यनेनाविष्टो
भवतीति हेडः । नीचैरनेन नरकं प्रति हियते इति हरः ।
नीचैरनेन हियते नरकं प्रतीति हृणिः । त्यजत्यनेनाविष्टो धर्मं
जदातीति त्यजः । इत्येवमादि ॥

“गतिकर्माण उत्तरे धातयो द्वाविंशशतम्” (१२२) । क्रुद्धा
एव सन्तः सुतरां गच्छन्तीति क्रोधनामभ्यः ‘उत्तरे’ ‘गतिकर्माणः’
समाभ्याताः ॥

“क्षिप्रनामान्युत्तराणि षड्विंशतिः” । गतिसम्यग्धादेय
‘क्षिप्रनामानि उत्तराणि’ समाभ्यातानि । कियन्ति पुनस्तानि ?

‘पड्विंशतिः’ पद् च विशतिश्च पड्विंशतिः (२६) । कतमानि पुनस्तानि ? “नु, मश्रु, द्रवत्”—इत्येवमादीनि । नुल इव क्षिप्रं गच्छतीति नु । मां क्षिणोति मां क्षिणोतीति सर्व एव हि क्षिप्रगामिनं मन्यन्ते इति मश्रु । द्रवत् द्रवतेः । इत्येवमादि ॥

आह,—“क्षिप्रं कस्मात्” ! उच्यते,—“विकर्यः” विहृष्टो विक्षितोऽर्थः “संक्षिप्तः” क्षिप्रमुच्यते ॥

“अन्तिकनामान्युत्तराण्येकादश” । य एव हि क्षिप्रं गच्छति, स एवामिप्रेतार्थस्य अन्तिके समीपे भवतीति क्षिप्रनामभ्यः ‘उत्तराणि’ ‘अन्तिकनामानि’ । कियन्ति ? ‘एकादश’ (११) । कतमानि पुनस्तानि ? “तडित्, आसात्”—इत्येवमादीनि । ताड्यतेऽस्मिन् प्रदेशेऽयस्थित इति तडित् इत्युच्यते । अन्तिक-प्रदेशोपासकः स आसात् । इत्येवमादि योज्यम् ।

आह,—“अन्तिकं कस्मात्” ? उच्यते,—तद्वि “आनीतं भवति” सन्निरुद्धत्वात् ॥

“संप्रामनामान्युत्तराणि पद्वत्चारिंशत्” । संप्रामस्य नामानि ‘संप्रामनामानि’ ‘उत्तराणि’ प्रवृत्तेभ्योऽन्तिकनामभ्यः, अन्तिकीभूतानामेव हि संप्रामो भवतीत्यन्तिकनामभ्य उत्तराणि संप्रामनामानि । कियन्ति पुनस्तानि ? ‘पद्वत्चारिंशत्’ (४६) । कतमानि पुनस्तानि ? “रणः, विवाक्, नदनुः”—इत्येवमादीनि । रणन्त्यस्मिन् दूरा इति रणः । विविधा दूराणामत्र धाम् भवतीति विवाक् । नदन्त्यस्मिन् दूरा इति नदनुः । इत्येवमादि योज्यम् ॥

आह,—“संग्रामः कस्मात्” ? उच्यते,—“सङ्गमनाद्वा”
 सङ्गच्छन्ति हि परस्परेण तत्र योधाः । “सङ्गरणाद् वा”
 संगृणन्ति संशब्दायन्ते शूरा यत्र परस्परेण । “सङ्गर्तो ग्रामा-
 विति वा” । ग्राम इति सङ्घात इत्युच्यते । परस्परं विजिगीषया
 समागतौ तत्र भवतः ॥

“तत्र” पट्चत्वारिंशत्के संग्रामनामगणे “खले”—“इत्ये-
 तस्य” नाम्नः “निगमाः” सन्दिग्धाः “भवन्ति” इतरोऽपि धान्य-
 खल इत्युच्यते संग्रामोऽपि । तत्रैवं सति अस्यामृन्नि घक्ष्यमा-
 नायां ‘खले = पुर्यान्’—इति व्यपदेशाद् विभागो लक्ष्यते
 शस्यखलसंग्रामखलयोः—॥ ३ ॥

अभी॑३ दमे॑कमे॑को॑ अस्मि नि॒ष्पा॒डभी॑ द्वा किमु॑ त्रयः
 करन्ति । खले॒ न पर्षा॑न् प्रति॑ हन्मि॒ भूरि॑ किं मा॑ निन्द-
 न्ति॒शत्र॑वोऽनि॒न्द्राः ॥ अभि॑भवामी॒दमे॑कमे॑कोऽस्मि नि॒ष्पह-
 माणः॑ स॒पत्नान॑भिभवामि॒ द्वौ किं॑ मा त्रयः॑ कुर्वन्त्येक॑ इता
 सह॒या द्वौ द्रु॑ततरा सह॒या त्रय॑स्तीर्णतमा सह॒या च॒न्दा-
 रश्च॑लिततमा सह॒याष्टा॑श्चोतेर्न॒व न॑ वननीया॒ नावा॑स्ता वा
 दश॑ दम्ना॒ दृष्टार्था॑ वा विंशति॑र्द्धिर्दशतः॒ शतं॑ दशदशतः
 सह॒स्रं मह॑स्वदयुतं॒ नि॒युतं॑ प्रयुतं॒ तत्तद॑म्यस्तमर्चुदो॒ मेघो॑
 भ॒ग्न्य॒रण॑मभ्यु॒ तदो॑ऽभ्युदोऽभ्यु॒मद्भ॑वतीति॒ वाम्यु॑मद्भवतीति

चा स यथा महान् बहुर्भवति चर्पस्तदिवाचुदम् । खले न
 पर्पान् प्रतिहन्मि भूरि । खल इव पर्पान् प्रतिहन्मि भूरि
 खल इति संग्रामनाम खलतेर्वा स्वलतेर्वायमपीतरः खल
 एतस्मादेव समास्कन्नो भवति । किं मा निन्दन्ति शत्र
 वोऽनिन्द्राः । य इन्द्रं न विदुरिन्द्रो बृहमस्म्यनिन्द्रा इतर
 इति वा । व्याप्तिकर्माण उत्तरे धातवो दश तत्र द्वे नामनी
 आक्षाण आशुवान आपान आप्नुवानो वधकर्माण उत्तरे
 धातवस्त्रयस्त्रिंशत् तत्र वियात इत्येतद् वियातयत इति
 वा वियातयेति वा । आखण्डल ग्रह्यसे । आखण्डयितः ।
 तडिदित्यन्तिकवधयोः संसृष्टकर्म ताडयतीति मृतः ॥४॥

“अर्भाइ दमेक०—०ऽनिन्द्राः” । (ऋ० सं० ८, १, ६, २) ।
 चैकुण्डस्येन्द्रपुत्रस्येयमार्गम् । जगती । दशरात्रस्य नघमेऽहनि
 निष्केयले शस्यते । आध्यात्मिको मन्त्रः । “इदं” तावन् जगन्
 ‘एकः’ एव अहम् ‘अमि अस्मि’ “अभिभवामि”, अभिभूय च
 भवामि । अस्य सर्वस्याहमेकोऽधिपतिरित्यभिप्रायः । कथं
 पुनरभिभवाम्यहमेतन् ? “एकम् एकः” निष्पाद् “निष्पहमाणः”
 “सपत्नान्” शत्रून् निश्चयेनाधिकं व्याभिभवामात्यर्थः । सहतिरभि-
 भवार्यश्छन्दसि । कथम्पुनरभिभवन् सपत्नानहमस्य जगत
 आधिपत्ये वर्तते ? यावदेकं तावदागन् सन्नमेक एवाभिभवामि

सपत्नम्, 'अभी द्वा' 'द्वौ' अप्यागतौ एक एव "अभिभवामि" ।
 "किम्" 'उ' "उय" 'करन्ति' उयोऽपि युगपदागता सन्त
 एकाकिनोऽपि मम किं "कुर्वन्ति" ? न किञ्चिदपीत्यभिप्राय ।
 किञ्च 'एते न पर्यान्' ग्राह्यमाने हन्यमाने गम्यमानेऽग्रे । एक एत-
 शब्द उपमानम्, उपमासम्बन्धात्, यथा 'एते' एतन्म्याने कार्यरेण
 'पर्यान्' वहनपि सञ्चितान् अप्रतिग्रन्धेन श्रुयेरन् (शुन्दीरन्), एषम
 हमपि भूतेनपि शत्रूनागतान् क्षणादेव तैरप्रतिग्रह्यमान 'हन्मि' ।
 तमेवम्भाय सन्त मा "किं निन्दन्ति शत्रय ?" नाह निन्दार्हः,
 तयोऽहमित्यभिप्राय । अपि च "अनिन्दा", 'ये' माम् "इन्द्र
 न विदुः" याथाव्यर्थं, तं कथमपिज्ञापैव मा निन्दन्ति ? नैत-
 न्याप्यमित्यभिप्राय । "अनिन्दा इतर इति या" अथवा अनिन्दा
 सन्त आत्मना कथमिन्द्र सन्त मा निन्दन्ति ? न तु नामेन्द्रस्यै
 नैवाहमतिरिक्तस्तेभ्य, अथ कथमितरे अनिन्दा सन्तो न तज्ज-
 न्तीत्यभिप्राय ॥ इति मममन्तार्थ ॥

अर्थवपदनिर्दिष्टम् ।—“एष इता मन्था” गता मन्था, अ-
 प्राप्तेत्यर्थः । हृष्यादिषु धार्याय गन्ता । “द्वौ द्रुततरा मन्था”
 ध्वज्या मन्थाशाला । “त्रयन्तार्णतमा मन्था” द्वयो मन्थाशाला ।
 प्रसन्नानुप्रसन्नमुच्यते,—“मन्थागध्वजिनमा मन्था” त्रिभ्य
 मन्थाशाला । “अथावधौनं” नै ति सन् मन्था व्याप्य धनंनं ।
 “नय” इति या मन्था, सा “न धननीया” न सम्भजनाया भवति,
 नयमन्थायुनाया हि निर्था न किञ्चिदप्यागम्य वियते ॥ “दश”
 इति या मन्था, सा “दश्या” दशानीय हि मन्था भवति ।

“दृष्टार्था चा” दृष्टार्थैव हि दशानामुपरि पुन पुन दृश्यते सख्या ।
 तद्यथा,—एकादशेत्येवमादि । तस्माद् दृष्टार्थदर्शनाद् दशेत्युच्यते ।
 “विंशतिर्द्वादश” द्वि दश विंशतिरित्युच्यते । “शत दशदशत”
 दशदशतयोऽभ्यस्मा या दश, ता समुदिता शतमित्युच्यते ।
 “सहस्र सहस्रत्” । सह इति बलनाम, तेन तद्वत् दुर्गलानामपि
 सहस्र समुदित बलवदेव भवति सङ्घातवर्त्तीयस्त्यात् । “अयुत
 नियुत प्रयुत तत्तदभ्यस्तम्” सहस्र दशदशतयोऽभ्यस्तमयुतमा-
 मिश्रीभूतमयुतमित्युच्यते, अयुतमपि दशदशतयोऽभ्यस्त नियुतमि-
 त्युच्यते, नियुतमपि दशदशतयोऽभ्यस्त प्रयुतमित्युच्यते । अथा
 र्युदशद्विधक्षया अमुशब्द निर्वचि,—अरणशीलम् “अम्बु”
 तस्य दाता मेघ, स “अम्बुद” तस्य, “स यथा” उदकभावा
 मापद्यमान “महान् बह्वर्भघति घर्षन् तदिवारुदम्” तदिव घर्षन्
 यद् यद् द्रव्यजात भवति, तद्वर्बुदमित्युच्यते । “पल इति
 सग्राहनाम” । खलतेर्वा भ्रश्यत्यर्थस्य, भ्रश्यन्ति हि योधा ।
 “खलतेर्वा” हिसार्थस्य, हिंस्यन्ते हि तत्र परस्परं । “अयम-
 पीतर” “पल” धान्यखल “एतस्मादेव” तत्रापि हि भ्रश्यन्ति
 चूर्ण्यमानानि धान्यानि हिंस्यन्ते वा, चूर्ण्यन्त इत्यर्थः । अथवा
 “समास्त्र” असौ “भवति” विप्रकीर्णं धान्ये ॥

“व्याप्तिकर्माण उत्तरे धातयो दश” (१०) । सग्रामे हीतरेतर
 व्याप्नुवन्ति योधा इति सग्राहनामभ्य ‘उत्तरे’ ‘व्याप्तिकर्माण’ ।
 कतमे पुनस्ते ? इति । “इन्वति, ननक्षे”—इत्येवमादय ।
 “तत्र” दशके व्याप्तिकर्मधातुगणे एते “द्वे” “नामनी” भवत —

‘आक्षाणः (३)’ इति, ‘आपानः (६)’ इति च । तत्र, “आक्षाण आशुवानः” यो हि अश्नोति व्याप्नोति स आक्षाण इत्युच्यते तथा च य आप्नोति सः “आप्नुवानः” सन् “आपानः” इत्युच्यते ॥

“वधकर्माण उत्तरे धातवस्त्रयस्त्रिंशत्” । संग्रामे हीतरे-
तरं व्याप्य ततो घ्नन्तीति व्याप्तिकर्मस्यः* ‘उत्तरे’ ‘वधकर्माणः’
समाज्ञाताः । कियन्तः ? ‘त्रयस्त्रिंशत्’ (३३) । कतमे पुनस्ते ?
इति । “दम्नोति, अथति, ध्वरति, धूर्यति”—इत्येवमादयः
“तत्र” वधकर्मधातुमध्ये “घियात इत्येतत्” नाम । तत्पुनरयं
निर्धक्तव्यम्,—“घियातयते” नानाप्रकारं यातयते यः शत्रून्, स
घियातः । अथ “या” एवमन्यथा स्यात्—“घियातय.” एव-
मुच्यते यः स्नोतृभिः, स घियातः । ‘आखण्डलः’—इत्येतदपि
नामैव । निगममपि चात्र दर्शयति,—“आखण्डल प्रहृयसे” ।
आभिमुख्येनापस्थितो यः खण्डयति मेघान्, स आखण्डयिता,
तस्य सम्बोधनम् । हे “आखण्डयितः” ॥

इरिगिर्गिर्नाम कण्यो मन्त्रद्रव् । तस्येयमार्षम् । गायत्री
चेन्द्रा । रात्रिपय्यायेषु मध्यमरात्रिपय्याये होतुरियं शस्त्रे
चिनियुता । “शाचिगो शाचिपूजनाय र्णाय ते नृतः ।
आखण्डल प्रहृयसे ॥” (ऋ० सं० ६, १, २४, २) । शाचिगो
इति चैकं पदम् । शचीति कर्मनाम । तस्य शल्याण्यस्य
धर्मणो येयमिष्टिपशुनोमादिलक्षणा मन्तनि, सा शाचिः ।
अथवा स्यादधिकं च नञिन् । स्यात् । शल्येष शाचिः । नं
प्रत्याह्वयमानो यो गच्छति, स शाचिगुन्द्रि, तस्य सम्बोधनं

हे 'शाचिगो !' इति । तथैव शाच्यां य आगतः सन् पूज्यते स
 शाचिपूजनः, तस्य सम्बोधनं हे 'शाचिपूजन !' । हे 'आखण्डल'
 आखण्डयितः ! शत्रूणां मेघानां वा । इयमस्माभिः प्रस्तुता
 शची यां प्रति ते नित्यमिष्टमागतं यथा च पूज्यसे त्वमागतः
 सन्, किञ्च एतस्याञ्च शच्यामस्मिन् कर्मणि 'अयं' 'रणाय'
 रमणाय 'ते' नव 'सुतः' अभिपुतः सोमो यतोऽस्माभिः त्वं
 'प्रहृत्यसे' प्रकर्षेणादरवद्विहृत्यसे आहृत्यसे । स एवमेतज् हात्वा
 अस्मदनुग्रहाय अनतीतकालमागन्तुमर्हसीत्यभिप्रायः ॥

आपण्डलशब्देऽल्पतरं घक्तव्यं बहुतरं तडिच्छन्दे इति
 भेदतो निरुच्यते,—“तडिदित्यन्तिकयधयोः संखटकर्म” ।
 तडिदित्येतच्छब्दरूपमन्तिकाभिधायि घधामिधायि च इत्येकमेव
 ह्येतदुभयाम्भ्यां सम्प्रयुज्यते । विशुदपि च तडिदित्यु-
 च्यते । सा पुनः कर्तरि कारके “ताडयतीति सतः” ॥ ४ ॥

त्वया वयं सुवृथा ब्रह्मणस्पते स्पर्हा वसु मनुष्याददी-
 महि । या नो दूरे तडितो या अरातयोऽभि सन्ति
 जम्भया ता अनग्रसः । त्वया वयं मुवर्द्धयिष्या ब्रह्मणस्पते
 स्पृहणीयानि वस्त्रानि मनुष्येभ्य आददीमहि याश्च नो दूरे
 तडितो याश्चान्तिकेऽरातयोऽदानकर्माणो वादानप्रज्ञा वा
 जम्भय ता अनग्रमोऽग्र इति रूपनामान्नोतीति सतो
 विद्युत्तडिद्भवतीति शारुणिः मा ह्यवताडयति दूराच्च

दृश्यतेऽपि त्विदमन्तिकनामैवाभिप्रेतं स्यात् । “दूरे चित्
सन्तडिदिवातिरोचसे ।” दूरेऽपि सन्नन्तिक इव सन्दृश्यस
इति । वज्रनामान्युत्तराप्यष्टादश वज्रः कस्माद् वर्जयतीति
सतस्तत्र कुत्स इत्येतत् कृन्ततेऽर्हपिः कुत्सा भवति कर्त्ता
स्तोमानामित्यौपमन्यवोऽत्राप्यस्य वधकर्मव भवति तत्सख
इन्द्रः शुष्णं जघानेत्यर्थश्चर्य्यकर्माण उत्तरं धातवश्चत्वार
ईश्वरनामान्युत्तराणि चत्वारि तत्रेन इत्येतत् सनित
ऐश्वर्य्येणेति वा सनितमनेनैश्वर्य्यमिति वा ॥ ५ ॥

यथा त्वन्तिकनामेदं तथेयमृगुदाहरणम्,—“त्वया घयं०—०
अनप्रसः”—इति (ऋ० सं० २, ६, ३०, ४) । शृत्समदस्यार्पम् ।
जगती । प्रथमं चिनियुक्ता । हे ब्रह्मणस्पते !” “त्वया”
“घयं” ‘सुवृथाः’ “सुवर्धपित्रा” सुष्टु वर्दिता अनुगृहीताः
सन्तः ‘घसु’ “घसूनि” यानि यानि ‘स्पाहा’ स्पाहाणि ‘स्पृहणी-
यानि’ तानि तानि ‘मनुष्या’ “मनुष्येभ्यः” तानभिभूय “आददी-
महि” । किञ्च, “याध नो दूरे तडित्” “या नो दूरे” भध्यन्यघ-
स्थिताः “अरातयः” “याध्वान्तिके” । तडिच्छद्स्यान्तिकाभि-
धायित्पम् । दूरे च अन्तिके च या अरातयः । अरातिः सेना ।
“अदानकर्माणः” । रातिर्दानार्थः । अम्माकमभिमतानर्थान्
ददतो ये निवारयन्ति ते । ‘अरातयः’ “अदानप्रज्ञा” न दात-
व्यमस्माभिरेभ्य इत्येवं येषां प्रज्ञा ते अदानप्रज्ञा । द्विविधा

हि शत्रवः,—दुःखसन्नाश्याः, सुखसन्नाश्याश्च, तत्र ये दुःख-
सन्नाश्याः ते अदानप्रज्ञाः, ये अदानकर्माणः ते सुखसन्नाश्याः । ते
चांभयेऽपि दूरे चान्तिके चावस्थिता भवन्ति । “ताः” दूरान्ति-
कावस्थितानुभयानपि “जम्मय” निश्चेष्टान् कुरु त्वं ब्रह्मणस्पते ।
किञ्च, “अन्नप्रसः” अरूपाश्चेतान् कुरु । “अन्न इति रूपनाम” ।
तद्धि “आप्नोति” आश्रयम् ॥

“विद्युत्” । “सा ह्यवताडयति” अशनिरूपेण । “दूरात्”
एव “च” “दृश्यते” । तस्मान्न तस्या अन्तिकनामाभिसम्बन्धो-
ऽस्ति । “अपि त्विदम्” अपरेणोदाहरणेन “अन्तिकनामैवा-
भिप्रेतं स्यात्”—“दूरे चित् सन्तुडिद्दिवातिरोचसे” । “दूरे-
ऽपिसन्नन्तिक इव” अवस्थितः “दृश्यसे इति” अत्र दूरेऽपि
सन्नन्तिक इवेति स्फुटतरमन्तिकामिधानत्वम्, ॥ तथा पूर्वस्मिन्
मन्त्रे—‘या नो दूरे तद्धितः’ इति ॥

एवमन्तिकनामत्वेन वा विद्युन्नामत्वेन वा वधनामत्वेन वा
प्रकरणोपपदे अवश्यं यथासम्भवं निर्वक्तव्यम् ॥

“यो विश्वतः सुप्रतीकः सद्दृङ्दृष्टिं दूरे चित् सन् तद्धि-
द्दिवातिरोचसे । रात्र्याश्चिद्वन्धो अति देव पश्यस्यन्ने सृष्ट्ये
मा रिपामा एयं तव ॥” (ऋ० सं० १, ६, ३१, २) । एषा
जगती । आग्नेयी । कुत्सेन दृष्टा । महावते आग्निमास्ते
शस्त्रे अमिष्टयस्य च पष्ठेऽहनि आग्निमास्ते एव च शस्यते ।
‘यः’ त्वं हे ‘आग्ने !’ ‘विश्वतः’ सर्वतः ‘सुप्रतीकः’ सुदर्शनः
शोभनदर्शनः, अपिच ‘सद्दृङ्’ यतो यतो दृश्यसे ततस्ततः

समानदर्शनः तुल्य एव लक्ष्यसे । अपिच “दूरे” अपि “सन्” अतिभ्राजिष्णुत्वात् ‘तद्दिदिव’ अन्तिक इव अवस्थितः ‘अति-रोचसे’ अतिरोचिष्णुर्दृश्यसे । अपिच यदेतत् ‘राज्याध्विन’ राज्या अपि सन् तम् ‘अन्धः’ अध्यानलक्षणं तमः, यत् न ध्यातुमपि शक्यते किमुत द्रष्टुम् । एतदपि ‘अति’ अतीत्य हे ‘दिव’ सर्घभूतदीपयितः ! ‘पश्यसि’ एव त्वम्, न तेऽस्माक-मिव तेनान्धेनापि तमसा प्रतिघष्यते दर्शनम् । तस्य तवैव-ङ्गुणयुक्तस्य हे ‘आने !’ ‘ययं’ ‘सख्ये’ सखिभावे परिचरण-कर्मणि आ उत्तमादुच्छासात्कृताध्यवसायाः सन्तः ‘मा’ केनचिद्भि-धिना शत्रुणा वा ‘रिषाम्’ मास्मान् किञ्चिद्विद्मसीत् त्यदनु-ध्यानाद्वैवेत्यभिप्रायः ॥

“घञ्जनामान्युत्तराण्यष्टादश” । यो हि हन्यते स घञ्जे-जैवेति घघकर्मभ्यः ‘उत्तराणि’ ‘घञ्जनामानि’ । कियन्ति पुनस्तानि ? अष्टादश, अष्टौ च दश च । कृतमानि पुन-स्तानि ? “द्विघृन्, नेमिः, हेति.”—इत्येवमादीनि, द्विघृन् घनेर्वा घोतनेर्वा, पुनः पुनर्गतिशयेन वा घति भयवण्टयति, घोतते दीप्यते वा मा द्विघृन् । अघनामयति खण्डयति प्रहारे-णेति नेमिः । हेतिर्हन्ते । इत्येवमादि ॥

आह,—“घञः कस्मान्” ? उच्यते,—“घञ्जयति” घियो-जयति प्राणैः प्राणिनः । “तत्र, कुन्स इत्येतन्” मन्देहपदम् । शृणुरपि कुन्स इत्युच्यते । नन पुनर्गेतन् यदा घञ्जनाम, तदा “रुन्तते” रुन्त्यनेनेनेति “कुन्स.” । यदा पुनर्गेतदप्यभिधानं,

नदा “कर्त्ता स्तोमानाम् इति” “औपमन्यवः” आचाप्यो मन्यते ।
 “अत्राप्यस्य चधकर्मैव” अभिप्रेतं स्यात् । अत्रापि एतदृशौ
 चर्त्तमानमभिधानमस्य ऋपेर्वधकर्मैव धर्धार्यसंयुक्तमेव स्यात् ।
 किङ्कारणम् ? “तत्सख इन्द्रः शुष्णं जघान इति” । तेन स्तूयमानो
 यिवृद्धबलः शुष्णं शोषयितारं रसानामसुरं मेघं वा जघान । मेघो
 हि शुष्णः, तदुदये हि धान्यानि उदकग्राहनिमित्तेन शुष्यन्ति ॥

“ऐश्वर्य्यकर्माण उत्तरे धातवश्चत्वारः” । मृतामेव हि
 यज्ञेणायुधेनैवैश्वर्य्यं भवतीति यज्ञनामन्यः ‘उत्तरे’ ‘ऐश्वर्य्य-
 कर्माणः’ । कतमे पुनस्ते ? “इरज्यति, पत्यति, क्षियति,
 राजति ?”—इति ॥

“ईश्वरनामान्युत्तराणि चत्वारि” । ऐश्वर्य्यसम्बन्धेनैवो-
 च्यते । कतमानि पुनस्तानि ? “राष्ट्री, अर्य्यः, नियुत्त्वान्,
 इनः” । “तत्र इन इत्येतत्” अभिधानमेवं व्युत्पाद्यम्,—
 “सनितः” सम्भक्तः “ऐश्वर्य्येणेति धा”, अथ “धा” “सनितं”
 सम्भक्तम् “अनेनैश्वर्य्यमिति” ॥ ५ ॥

यत्रा मुप॑र्णा अमृ॑तस्य भा॒गमनि॑मेपं वि॒दथाभि॑स्वरन्ति । इ॒नो
 वि॒श्वस्य॑ भुवनस्य गो॒पाः स मा धी॑रः पा॒कमत्रा॑यिवेश ॥
 यत्र मुप॑र्णाः मुप॑तना आदित्यरश्मयोऽमृ॑तस्य भा॒गमुद॑क-
 स्थानि॑मिपन्तो वेदनेनाभिस्वरन्तीति वाभिप्रयन्तीति
 वेद॑रः सर्वे॑षां भू॒तानां गो॑पायितादित्यः स मा धी॑रः

पाकमत्राविवेशेति धीरो धीमान् पाकः पक्तव्यो भवति
 विपक्वप्रज्ञ आदित्य इत्युपनिषद्गणौ भवतीत्यधिर्देवतमथा-
 ध्यात्मं यत्र सुपर्णाः सुपतनानीन्द्रियाण्यमृतस्य भागं ज्ञान-
 स्यानिमिपन्तो वेदनेनाभिस्वरन्तीति वाभिप्रयन्तीति वैश्वरः
 सर्वेपामिन्द्रियाणां गोपायितात्मा स मा धीरः पाकमत्रा-
 विवेशेति धीरो धीमान् पाकः पक्तव्यो भवति विपक्वप्रज्ञ
 आत्मेत्यात्मगतिमाचष्टे ॥ ६ ॥

इति तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ३, २ ॥

अधुना मन्त्रमपि व्याचष्टे यस्मिन्नेतदीश्वरनाम्नेन इति,—
 “यत्रा सुपर्णाः” — इति (भू० सं० २, ३, १८, १) । त्रिष्टुत्रेया ।
 वैश्वदेव्याये मूक्ते दीर्घतमस्ता दृष्टा । महायने तृतीयसंघते वैश्वदेवे
 शस्त्रे शम्यते । वैश्वदेवेषु हि सक्तेष्वेकदेवता बहुदेवताश्च मन्त्रा
 भवन्ति, तदप्युपेक्षितव्यम् । “यत्र” यस्मिन् मण्डलेऽपस्थिताः
 “सुपर्णाः सुपतनाः आदित्यरश्मयः” ते हि शोभनमर्थमुद्दिश्य
 नमोविधातलक्षणं पतन्ति । अथवा शोभमानाः पतन्तीति सुपर्णाः ।
 ते किं कुर्वन्ति ? उच्यते,—“अमृतस्य भागम्” “उदकस्य”
 अमरणधर्मणः ‘भाग’ भजनीयमंशमादाय पृथिवीलोकान् नेना-
 न्विताः सन्तः सर्वभूतानि “अमिष्यरन्ति” । ‘मृत्यु शस्त्रोपतापयोः
 (भू० प०)’ अमितपन्तीत्यर्थः । अथवा अमिष्यन्त्यादित्यम-
 ण्डलम्, आमिषुष्येन रम्बान् गृहीत्वा प्रयान्ति । “अनिमिपन्त ”

अनिमिषमाणा इव आदरवन्त इत्यर्थः । 'विद्यया' "वेदनेन" स्वकर्माधिकारयुक्तैरान्विताः सन्तः इदमेवास्माभिः कर्तव्यमादानादिलक्षणं कर्मेति अमिस्वरन्ति । यत्रैतदेवंलक्षणं कर्म कुर्वन्त्यादित्यरमयः, तत्र किम् ? इति उच्यते,—“इनो विश्वस्य भुवनस्य गोपाः” । 'इनः' "ईश्वरः" इनो हासाद्यादित्यः, पेश्यर्त्येण भवति "विश्वस्य" 'भुवनस्य' भूतस्य "सर्वेषां भूतानां" 'गोपाः' "गोपायिता" भवति "आदित्यः" मण्डलान्तरपुरुषो यः तत्र मण्डलेऽवस्थितः । "स मा घोरः" "धीमान्" प्रति विशिष्टया बुद्ध्यान्वितः, बुद्धिरैव हि तस्य शरीरम् । "पाकः पक्तव्यः" पक्तव्यप्रज्ञः "धिपकप्रज्ञः" सम्यग्दर्शनोऽनुप्राह्यतया "आविवेश" आपिशतु ॥

"इति" शब्दः प्रकरणप्रदर्शनार्थः,—एवमयम् "उपनिषद्गर्णो भवतीति" । यद्वा, ज्ञानमुपगतस्य सतो गर्भजन्मजरामृत्यवो निश्चयेन सौदन्ति, सा रहस्यं विद्या उपनिषदित्युच्यते । उपनिषद्भावेन घण्येत इति उपनिषद्गर्णः । "अधिदैवतम्" उक्तम् ॥

"अथाध्यात्मम्" उच्यते,—अधिदैवतमध्यात्ममित्येतौ शब्दौ व्याख्यातौ । "यत्र" यस्मिन् शरीरे "सुपतनानि इन्द्रियाणि" अवस्थितानि स्वेषु स्वेषु आद्यतनेषु कृत्यसारादिषु किं कुर्वन्ति ? उच्यते,—"अमृतस्य" अमरणधर्मणः "ज्ञानस्य" "भागम्" भजनीयं स्वं स्वं रूपादिलक्षणं । रसमादाय । 'विद्यया' "वेदनेन" विज्ञानेन युक्तम् "अमिस्वरन्ति" । न हि इन्द्रियाणां चेतन्यमस्तीति तानि हाचेतनानि, चेतनस्य पुरुषस्य कर्तुर्विज्ञानमयस्य करणानि, तदधिष्ठानास्तु देवताश्चेतनाः । तदभिप्रायेणोः

च्यते,—‘विदधा’ “वेदनेन” विज्ञानेनेति । किं कुर्यन्ति ?
 “अमिस्वरन्ति” “अमिप्रयन्ति” विषयज्ञानेन पुरुषस्यापि भोक्तु-
 दुःखं कुर्यन्ति । अथवा ‘अमिस्वरन्ति’ बुद्धिमाभिमुख्येन विषय-
 विज्ञानमादाय बाह्यप्रत्ययाधानार्थं स्वरन्ति गच्छन्तीत्यर्थः । तत्र
 किम् ? इत्युच्यते,—तत्र योऽयस्थितः “ईश्वरः” इति, “सर्वेषा-
 मिन्द्रियाणां गोपायिता” यः “आत्मा” “स मा धीरः” “धीमान्”
 “पाकः पक्त्व्यः” पक्त्व्यप्रज्ञः “विपकप्रज्ञः” सम्यग्दृशः सर्वज्ञः ।
 सः “अत्र” एव हि देहेऽयस्थितः बुद्ध्यधिदेयतभायेन तैजसाख्यो
 माम् “आपियेश” त्वनुप्रायतया स मामग्रेयावस्थितोऽगृह्णात्य-
 त्यर्थः, तदनुग्रहाद्ध्यस्य सम्यग्दर्शनं प्रकाशते तद्वाशास्यत इति ।
 “आत्मगतिमाचष्टे” एवमपाम्य विज्ञानमाचष्टे मन्त्रैः ।

यदुक्तं “पुष्पफले देयताध्यात्मे वा” इति, तदेवमुपपाद्यम्,—
 तत्र एक एव शम्बादिन्यमण्डले व्याधिदेयने आध्यात्मे च ।
 बुद्ध्यधिदेयताभूतः स एव तत्र तत्रोपेक्षितव्यः । तस्मादमुष्मा-
 दादिन्यमण्डलाद् ये रश्मयः प्रसर्यन्ति ते विश्वेदेया इति,
 “रश्मयो यै विश्वेदेयाः” इति श्रुतम् । अध्यात्मेऽपि हृद्याकाशाद्
 धार्मान्द्रियाणि प्रसर्यन्ति, त एव रश्मयः । अधिदेयने न एव
 विश्वेदेया इत्युक्तम् । एवं तत्र तत्र योज्यम्, प्रकारमात्रमेवेद-
 मुपदर्शितं भाष्यकारेणेति ॥ ६ ॥

इति निरुक्तमृत्नो यष्टमाध्यायस्य (मृत्नीयाध्यायस्य)

द्वितीयः पादः ॥ ३, २ ॥

तृतीयः पादः ॥

बहुनामान्युत्तराणि द्वादश बहु कस्मात् भवतीति
सतो ह्रस्वनामान्युत्तराण्येकादश ह्रस्वो ह्रस्वतेर्महन्नामान्यु-
त्तराणि पञ्चविंशतिर्महान् कस्मान् मानेनान्याञ्जहातीति
शाकपूणिर्महनीयो भवतीति वा तत्र ववक्षिथ विवक्षस
इत्येते वक्तेर्वा बहतेर्वा माभ्यासाद् गृहनामान्युत्तराणि
द्वाविंशतिर्गृहाः कस्माद् गृहन्तीति सतां परिचरण कर्माणि
उत्तरे धातवो दश मुखनामान्युत्तराणि विंशतिः सुखं कस्मात्
सुहितं खेभ्यः खं पुनः खनते रूपनामान्युत्तराणि षोडश
रूपं रोचतेः प्रशस्यनामान्युत्तराणि दश प्रज्ञानामान्युत्तरा-
ण्येकादश सत्यनामान्युत्तराणि षट् सत्यं कस्मात् सत्सु
तायते सत्प्रभवं भवन्तीति वा अष्टा उत्तराणि पदानि
पश्यतिकर्माणि उत्तरे धातवश्चायतिप्रभृतीनि च नामान्या-
मित्राणि नवोत्तराणि पदानि सर्वपदसमाश्रानायायात उपमा
यदतत्तत्सदृशमिति गार्ग्यस्तदाप्तां कर्म ज्यायसा वा गुणेन-
प्रख्याततमेन वा कनीयांसं वा प्रख्यातं वोपमिमीतेऽथापि
कनीयसा ज्यायांसम् ॥ १ ॥

“यहुनामान्युत्तराणि द्वादश । ईश्वराणामेव बहुत्वं भवतीत्यतः ईश्वरनामभ्यः ‘उत्तराणि’ ‘यहुनामानि’ । कियन्त ? द्वे च दश च ‘द्वादश’ (१२) । कतमानि पुनस्तानि ? “उरु, तुवि, पुरु” —इत्येयमादीनि । उरु विस्तारे, यद्धि यहु भवति, तद् उ विस्तीर्णं भवति । तुवि घृद्धौ, यद्धि यहु भवति, तद् घृद्धं भवतीति । पुरितमिष हि यहुना सर्वं भवतीति पुरु । इत्येयमादि युक्तं योज्यम् ॥ आह,—“यहु कस्मात्” ? उच्यते—“प्रभवति” हि एतन् यहुभ्यो दीयमानम् ॥

यहुनामसम्बन्धेनैव “हस्यनामानि उत्तराणि” । कियन्ति ? “एकादश” (११) । कतमानि पुनस्तानि ? “कुचित्, रिहम्, हस्यः”—इत्येयमादीनि । कुत्सितमिष हि तद् विहायते अल्पत्वादिति कुचित् । लीढमेव हि तदल्पत्वाद् भवतीति रिहम् । “हस्यः” कस्मात् ? उच्यते,—“हसतेः” हसितो हि भवति सः महतः सकाशात् ॥

हस्यसम्बन्धेनैव “मह्यनामान्युत्तराणि पञ्चविंशतिः” । हस्यापेक्षयैष हि महत्त्वं भवति । कियन्ति पुनस्तानि ? “पञ्चविंशतिः” (२५) । कतमानि पुनस्तानि ? “महन्, ग्रामः, शृण्वः”—इत्येयमादीनि । आह,—“महान् कस्मात्” ? उच्यते,—“मानेन” “धन्यान्” हस्वान् “जहाति” “इति” “शाकपूजिः” आचार्यो मन्यते । अथ “घा” “मंहनीयः” पूजनीयो “भवतीति” महान् । बृहत्त्वान् बृंहणत्वाद्वा ग्रन्थः शृण्वः शेषणवान् । इत्यादि योज्यम् ॥ “तत्र” तस्मिन् मह्यनामके गणे “वचक्षिण (१५),

विचक्षस्ते (१५)”—इत्येते आख्याते । ते पुनरुभे चत्तेर्वा धातोः
“साम्यासात्” ॥

य एव महान्तस्त एव गृहिणो भवन्तीति महन्नामभ्यः “उत्त-
राणि गृहनामानि” । कियन्ति पुनस्तानि? “द्वाविंशतिः”
(१२) । कतमानि पुनस्तानि? “गयः, वृदरः, हर्म्यम्”—इत्येव-
मादीनि । गम्यत इति गयः । वृत्तदरः वृदरः । हर्म्यं हरणम् ।
इत्येवमादीनि ॥ आह,—“गृहाः कस्मात्” ? उच्यते,—ते हि
यापदेव किञ्चिद्वा हियन्तं, तत् सधमेव “गृह्णन्ति” दुःपूरत्यात् ॥

गृहेष्वेवावस्थिताः परिचर्यन्ते परिचरस्तेति गृहनामभ्यः
“उत्तरे परिचरणकर्माणः धातवः” समान्नाताः । कियन्तः
पुनस्ते? “दश” (१०) । कतमे पुनस्ते? “इरज्यनि, विधेम,
सपर्यति”—इत्येवमादयः ॥

परिचर्यमाणानामेव हि सुपं भवतीति परिचरणकर्मभ्यः
“उत्तराणि सुपनामानि” । कियन्ति ‘पुनस्तानि? “विंशतिः”
(१०) । कतमानि पुनस्तानि? “शिम्याता, शतरा, शातपन्ता”—
इत्येवमादीनि । शिम्याता, सुपानुसम्बन्धादि हृदमग्नानामिष
शरीरं शीतीभवति । शतरा, शीतलतरमिव हि जलादपि सुप्तम् ।
शातपन्ता, शान्ततापमेव हि सुप्तम् । एवमादि । आह,—“सुपं
कस्मात्” ? उच्यते,—“सुहितम्” सुष्टु दिनमेतन् “नेम्यः”
इन्द्रियेभ्यः । “यं पुन.” इन्द्रियम्, “एननेः” धातोः । अयदीर्ण-
मेव हि तस्य कर्णायतनं भवति ॥

“रूपनामान्युत्तराणि षोडश” । य एव हि सुप्तिनस्त एव हि

प्रायो रूपयन्तो भवन्तीति सुखनामभ्य 'उत्तराणि' 'रूपनामानि' ।
 कियन्ति पुनस्तानि ? 'षोडश' (१६) कतमानि पुनस्तानि ?
 "निर्णिक, घट्टि" — इत्येवमादीनि । निर्णिकमिव हि तद् भवति
 तैजसत्वात् । घट्टणोऽस्याश्रयमिति घट्टि । इत्येवमादि । "रू
 रोचते" दीप्यमानमिव हि तत् प्रकाश भवति ॥

"प्रशस्यनामान्युत्तराणि दश" । य एव हि रूपयन्तस्त
 एव प्रशस्या भवन्ताति रूपनामभ्य 'उत्तराणि' 'प्रशस्यनामानि' ।
 कियन्ति पुनस्तानि ? 'दश' (१०), कतमानि पुनस्तानि ?
 "अन्नेमा, अनेय, अनिन्ध" — इत्येवमादानि । अन्नेमा, 'स्त्रि
 गतिशोपणयो (दि० प०)', न स्त्रियति गच्छत्यकीर्त्तिमित्य-
 न्नेमा, अपाय इत्यर्थ, क्षमारहितो यः । अनेय, अनिन्दाहं ।
 इत्येवमादि योज्यम् ॥

"प्रज्ञानामान्युत्तराण्येकादश" । य एव हि प्रज्ञायन्तस्त एव
 हि प्रशस्या भवन्ति, य एव हि प्रशस्यास्त एव हि प्रज्ञायन्तो
 भवन्ताति प्रशस्यनामभ्य 'उत्तराणि' 'प्रज्ञानामानि' । कियन्ति
 पुनस्तानि ? 'एकादश' । 'एकञ्च दश च एकादश (११) ।
 कतमानि पुनस्तानि ? "केत, केतु, जेत" — इत्येवमादीनि ।
 'कित ज्ञाने (भू० प०)', तस्य केत । केतुरपि तस्यैव ॥

"सत्यनामान्युत्तराणि षट्" । य एव हि प्रज्ञायन्त,
 ■ एव हि सत्यवादिनो भवन्ताति प्रज्ञानामभ्य 'उत्तराणि'
 'सत्यनामानि' । कियन्ति पुनस्तानि ? 'षट्' (६) । कत
 मानि पुनस्तानि ? "यट्, श्रट्, सत्रा" — इत्येवमादीनि ।

यद्धमिष सन्वद्धं भूतेनार्थेन भवतीति च्छ । श्रवणार्हमेतद्-
भवतीति धत् । एवमादि । आह,—“सत्यं कस्मात्” ? उच्यते,
—“सत्सु तायते” सत्स्वेव हि तत्तायते विस्तीर्यते, न
हि सतां समीपे शक्नुमनृतं घक्तुम् । अथ “या” “सत्प्रभवं
भवति” य एव हि सन्तस्त एव हि सत्यं घदन्ति ॥

“अण्टौ” यानि “उत्तराणि पदानि” चिक्यदित्येवमादीनि,
ते “पश्यतिकर्माणः” पश्यत्यर्थाः “घातवः” । “वायति-
प्रभृतीनि च” तान्येष “नामानि” भवन्ति । तानि पुनरेतानि
“आमिश्राणि” संसृष्टानीत्यर्थः । तेषां प्रकरणोपपदाभ्यां
विशेषावधारणं भवति । तत्र,—किञ्चिन्नाम, किञ्चिदाख्यातम्,
—इत्येके मन्यन्ते । अन्ये पुनः किम् ? “चिक्वन् (१)”,
“चिचर्षणिः (६)”, “विश्वचर्षणिः (७)” —इत्येतानि नामानि,
यान्यन्यानि परिशिष्टानि ते घातवः, तानि पुनरेतानि पूर्वाचार्य-
प्रामाण्यात् आमिश्राणि पश्यन्ते इत्येवं मन्यन्ते ॥

“नघ” यानि “उत्तराणि पदानि” “हिकं, तुक्, नुक्” —
इत्येवमादीनि, आहृतमित्येवमन्तानि, “नघपदसमोच्चाय” ।
कथं नाम नघं चतुर्विध पदप्रकारमेतन्मिन् समाम्नाये समाम्नातं
म्यादित्येवमर्थमेवेव हि नघसु समाम्नातेषु उभये निपातोप-
सर्गाः, दर्शिता भवन्ति ॥

“अघात उपमाः” । ‘अघ’ इदानीम्, ‘अतः’ अनन्तरम्,
‘उपमाः’ भवन्ति । तद्यथा,—“इदमिष, इदं यथा, अग्निर्नये,
चतुरधिद् ददमानान्, प्राप्स्यन्त यतचारिणः, वृक्षस्य नु ते पुरा-

तवयाः, जार आ भगम्, मेयो भूतोऽभि यन्नयः, तद्रूपः, तद्वर्णः, तद्वत्, तथा”—एताः उपमाः ॥

सामान्यलक्षणमासां घवीति, — “यद्वत्तत्तद्वशमिति गार्ग्यः” । ‘यत्’ किञ्चित् अर्थजातम् ‘अतत्’ भवति, ‘तत्’ सरूपश्च, यथा—अनग्निः खद्योतः, अग्निसरूपश्च सोऽग्निनोपमीयते—अग्निरिव खद्योत इति, एवं अतत्सरूपेण गुणेनः ॥ गुणसामान्यात् उपमीयते,—इत्येवं ‘गार्ग्यः’, आचार्य्यो मन्यते । “तदासां कर्म” स आसामुपमानानामर्थः, यदप्रसिद्धतरगुणस्य कस्यचित् प्रसिद्धतरगुणेनान्येन गुणप्रकाशनम् । क्वचित् पुनरात्मनाप्युपमानं भवत्येव ।—“वायुरात्मोपमे गतिः”, “तथा करोति सैन्यानि यथा कुर्याद् धनक्षयः” इति । “ज्यायसा वा गुणेन, प्रख्याततमेन वा कनीयांसं वा प्रख्यातं वोपमिमीते” । ‘ज्यायसा’ उत्कृष्टेन ‘गुणेन’ यो यस्मिन् द्रव्ये उत्कृष्टो गुणः तेन, ‘कनीयांसम्’ अनुत्कृष्टं गुणम् ‘उपमीयते’ । तद्यथा,—सिंहो माणवकः । सिंहे शौर्य्यमुत्कृष्टम्, माणवकमेतेनोपमिमीते, सिंह इव माणवको विक्रान्त इति । ‘प्रख्याततमेन वा’ ‘अप्रख्यातम्’ ‘उपमीयते’ । प्रख्यातअन्द्रमा, अप्रख्यातो माणवकः, तं तेनोपमिमीते,—चन्द्र इव कान्तो माणवक इति । “अथापि” क्वचित् “कनीयसा” गुणेन “ज्यायांसम्” अपि सन्तम् उपमिमीते । तद्वैतच्छन्दस्येव द्रष्टव्यम् ॥ १ ॥

तनूत्यजेव तस्करा वनर्गू रशनाभिर्दशभिरभ्यधीताम् ।
 तनूत्यक्तनूत्यक्ता वनर्गू वनगामिनावग्निमन्थनौ बाहू
 तस्कराभ्यामुपमिमीते तस्करस्तत्करोति यन् पापकमिति
 नैरुक्तास्तनोतेवा स्यात् सन्ततकर्मा भवत्यहोरात्रकर्मा
 वा रशनाभिर्दशभिरभ्यधीतामभ्यधातां ज्यायांस्तत्र गुणोऽ-
 मिप्रेतः ॥ ३ ॥

आह,—किमुदाहरणम् ? उच्यते,—“तनू त्यजेव धीताम् ।
 इयंते अग्ने नव्यसी मनीषा युस्या रथं न शुचयद्विरुद्धः ॥
 (ऋ० सं० ७, ५, ३२, ६) । त्रितस्येयमार्गम् । त्रिष्टुप् । प्रात-
 रनुषाकाश्विनयोः शस्यते । ‘तनूत्यजा’ “तनूत्यक्ता” चौर्ध्या-
 मिप्रायेण हर्त्तव्यं वा सर्त्तव्यं वेति कृताध्यवसायो तस्करौ
 “वनर्गू वनगामिनौ” मार्गमोपकौ प्रसृतौ, ताम्यामुपमायते ।
 तौ यथा उपमार्गत्वेन सुपुष्टौ भवतः, न तथा ग्रामतस्करौ ।
 तौ यथा कश्चिदध्यगं यग्रीयातां रज्ज्वा । एवम् एतौ अस्म-
 द्गृह्यहः ‘रशनाभिः’ अङ्गुलीभिः ‘दशभिः’ दशसंख्यायोगिनीभिः
 ‘अभ्यधीतां’ प्रतिनिर्द्दिताम् । अग्निनिबध्य च अग्निमन्थनयोपश्रेण
 अधरारण्युत्तरारणाभूतं त्वां तस्कराविव कश्चिदध्यगं गाढं यज्या
 सुभृशमाकर्षतः । किमर्थं पुनरेषमर्घ्यतेऽस्माभिः ? हे ‘अग्ने !’
 ‘इयं’ यस्मात् ‘नव्यसी’ नवतरा, अन्यैः स्मोतुभिः अदृष्टपूर्वा, युष्म-
 द्गुणैः संसृज्य विवक्षिता, ‘ते’ तव ‘मनीषा’ स्तुतिः प्रधान-

संयुक्ता । स त्वमेतज्ज्ञात्वा एवमर्धमानोऽस्माभिः 'युद्धं' योजय आत्मानमरणीं प्रति । अग्निभ्यां 'शुक्लं' दीप्यमानैः स्वैः 'अद्भैः' ज्वालाभ्यैः । कथम्पुनर्योजय ? 'रथं' न' यथा कश्चिन् कुतश्चिन् आजिगमिषुः शीघ्रं रथं योजयेत्, एवमेवावतरणाय त्वमाभ्यामरणीभ्यां योजयमानो यज्ञे विप्रं मा कार्षीरित्यभि- प्रायः । "तनूत्यक् तनूत्यक्तौ" इत्यर्थः । "वनगूं घनगामिनौ" तत्र हि तयोर्ध्वोर्यं सिध्यति । एवमस्यामृचि "अग्निमन्थनौ" "धाहू" प्रशस्तौ "तस्कराभ्याम्" अप्रशस्ताभ्याम् "उपमिमीते" मन्त्रदृक् ॥

"तस्करः" "तन्" एव "करोति" "यत्" एव "पापकम्" भवति "इति नैरुक्ता मन्यन्ते" । चैयाकरणानां पुनरन्यथापि स्यात् । स हि "सन्ततकर्मा भवति" रात्रौ प्राप्ते मुष्णाति दिवा अरण्ये, एवम् "अहोरात्रकर्मा वा" एतदेतत्सन्तत- कर्मत्वम् । "राशनाभिर्दशभिरभ्यधीताम्" इत्येष "तत्र" धाहोः "ज्यायान्" "गुणोऽमिमेतः" तयोः प्रशस्तत्वात्, अप्रशस्त- त्वाच्च तस्करयोः कनीयान् ॥ २ ॥

कुहं॑ स्विदोपा॑ कुह॑ वस्तोर॑श्विना॑ कुहामिपित्वं॑ करतः॑
कुहोपतुः॑ । को॑ वां शयु॑त्रा वि॒धवे॑व दे॒वरं॑ म॒र्य्यं न योपा॑
कृणुते म॒धस्थ॑ आ । क॑ स्विद्रा॑तौ भवथः क॑ दिवा क्वाभि-
प्राप्तिं कुरु॑थः क॑ वमथः को॑ वां शयने वि॒धवे॑व दे॒वरं॑

(देवरः कस्माद् द्वितीयो वर उच्यते) निधया निधातुका
 भवति निधयनाडा निधाननादेति चर्मशिरा अपि वा धय
 इति मनुष्यनाम तद्वियोगादनिधया देवरो दीव्यतिकर्मा
 मर्त्या मनुष्यो मरणधर्मा घोषा र्यतेराकुरुते महस्थानेऽथ
 निपाताः पुरस्तादेन व्याख्याता यथेति कर्मोपमा । यथा
 चातो यथा वनं यथा समुद्र एजति । आजन्तो अग्नयो
 यथा । आत्मा यक्ष्मस्य नश्यति पुरा जीनृभो यथा ।
 आत्मानतेर्नाप्तेर्नापि वात्त इव स्याद् यावद्व्याप्तिभूत इति ।
 अग्निर्न ये आजग्वा रुक्मरक्षमः । अग्निरिव ये (मरुतो
 आजमाना रोचिष्णूरस्का) आजस्वन्तो रुक्मरक्षमः ॥३॥

द्वितीयमुदाहरणमेतस्मिन्नेवार्थे “अथापि कनीयसा उयाया-
 सस्म” इति,—“बुद्धस्मिद्दोषा” (ऋ० म० ७, ८, १८, २) इति ।
 कक्षीयतो बुद्धिता घोषा नाम, तस्या इयमार्यम् । आग्निनी ।
 जगती । प्रातरनुवाकाग्निययो शस्यते । हे अग्निर्नो ! ‘बुद्ध
 स्मित् दोषा’ “क” नु युवा “रात्रौ” “भवथ ? ‘बुद्ध पस्तो’
 “क” वा “दिया” भवथ ” युषाम् ? येन नापि रात्रौ अस्तारं
 दर्शनमुपगच्छथ, नापि दिया । विदिति परिदेयनायाम्,
 ईर्ष्यायां वा । ‘बुद्ध’ “क” च ‘अमिपिन्वम्’ “अमिप्राप्ति”
 ग्नानमोज्जनायथे “बुद्ध” ? ‘बुद्ध’ “क” वा ‘उयनु’ “यस्य” ?
 मर्षया न पित्रायने धामागमनप्रवृत्ति । किञ्च, ‘को वा’

शयुत्रा' कतमो युवां यजमानः शयुत्रा "शयने"? किं 'विधवा इव देवरम्' यथा विधवा मृतमर्तुका काचित् स्त्री शयने रहस्यतितरां यत्नवती देवरमुपचरति, स हि परकीयत्वात् नार्प्या दुराराध्यतरो भवति, यत्नेनोपचर्यते, न तथा निजो भर्ता । तस्मात् तेनोपमिमीते अश्विनौ । तथा 'मर्य्यं' मनुष्यं देवरम् । सैव मृतमर्तुका 'योपा' 'आ' 'कृणुते' आभिमुख्येन कुरुते । को घाम् एवम् आभिमुख्येन 'सधस्ये' "सहस्याने" समाने सह-योगिना स्वात्मना कृत्वा परिचचार ? येनेह नोपगतयन्तौ स्थोऽस-हर्शनमिति । एवमस्यामृचि देवरेण कर्त्तायसा ज्यायांसावश्वि-नानुपमीयेत, विधवया च यजमानः ॥

अथेकपदनिरुक्तम् ।—“विधवा विधातुका भवति” । धाता स तस्या विगत इति । “विधवनाडा” सा हि भर्तृमरणेन विधूता कम्पितेव भवति । “विधायनाडा” सा हि भर्तुर-भावादनुदध्यमाना तत्र तत्र विधातयेव । “इति चर्मेशिराः आचाप्यो मन्यते । “अपि वा धव इति मनुष्यनाम तद्वियोगाद् विधवा । “देवर.”—इत्येव शब्दो “दीयतिकर्मा” दीय-त्यर्थः, स हि भर्तुर्भ्राता, नित्यमेव तथा भ्रातृभार्य्या देवनाथं म्रियत इति देवर इत्युच्यते । “मर्य्यः मनुष्यः” स हि “मरण-धर्मा” । “योपा रीते.” मिश्रणार्थस्य, सा हि मिश्रयत्या-त्मानं पुरुषेण साकम् । “आ कुरुते सहस्याने” आभिमुख्येन स्वात्मना कुरुते परिचरणाय ॥

“अथ निपाता.” समाम्नाताः । यथा—“अग्निर्नये” इत्येव-

मादयः, ते चत्वारोऽवसरप्राप्ताः । ते च पुनः “पुरस्तादेव व्याख्याताः” सामान्यतः, विशेषत इदानीमुदाहरणतो व्याख्यायन्ते । तत्र “यथा इति” एषा “कर्मोपमा” । किमुदाहरणम् ? “यथा घातो यथा वनं यथा समुद्र एजति । एषा त्वं दशमास्य सहवेहि जरायुणा ॥” इति (ऋ० सं० ४, ४, २०, ४) । सप्तवधिरात्रेयोऽपश्यत् । एषा अनुष्टुप् । गर्भानुमन्त्रणे विनियुक्ता । यथा घातघनसमुद्राः एजन्ते कम्पन्ते, एवं ‘रयं’ हे ‘दशमास्य’ दशमाससम्भूत ! गर्भ ! एतस्मात् मातुश्चरान् अदुःखयन् एताम् एजन् चलन् ‘अवेहि’ अर्वाङ् एहि, ‘सह’ ‘जरायुणा’ उल्लेखेन प्रजायस्व, मा स्थाः त्वमेतस्मिन्नुदरे इत्यभिप्रायः ॥

अपरमुदाहरणम्,—“अदृध्रमस्य केतवोः” विरगमयो जनां भुवः । भ्राजन्तो भुग्नयो यथा ॥” इति (ऋ० सं० १, ४, ७, ३) । प्रस्कण्वस्यार्थम् । गायत्री । सौरी सा । अनयाति-प्राहो गृहाने पृष्टस्य पष्ठेऽहनि । ‘अदृध्रम्’, ‘अस्य’ ‘केतवः’ रश्मयः ‘वि’ विविधाः दृश्यन्तेऽस्य भगवतः सूर्यस्य प्रज्ञात-सतत्त्वाः, ते हि तमोऽपहस्य सर्वप्राणिनां प्रज्ञानमभिव्यजयन्तीति ॥ एष केतव इत्युच्यन्ते लक्षणया । अथवा प्रकाशसतत्त्वास्त इति साक्षादेव केतुशब्दस्तेषु स्यात् । केतुरिति विज्ञानमुच्यते, विज्ञानश्च पुनः प्रकाशसतत्त्वाश्चेव इति केतव इत्युच्यन्ते । अथवा केतव इव सर्वतो दिशमुच्छिता आदित्यमण्डले, ध्वजो हि केतुर्गच्छते । के पुनस्ते ? इति, ‘रश्मयः’ । किं कुर्वन्ति य एषमुच्छिताः ? इति, उच्यते,—‘जनान् भुवः तिष्ठन्ति गच्छन्ति

नमास्यपहन्तुमन्याओपकायन् कर्तुंभोपधिपाकादोन् । कथं
पुनरनुतिष्ठन्ति ? भ्राजन्त क्षीप्यमाना । कथम् ? 'अग्नयो
यथा' येन प्रकारेण अग्नयो भ्राजन्ते, तथा भ्राजन्तोऽनुतिष्ठन्ति ॥

अपरमुदाहरणम्,—“यदिमा वाजयग्रहमोषधीर्हस्त” आद्ये ।
आत्मा—” इति (ऋ० स० ८, ५, १०, १) । आध्वर्षी
मियक्, तेनेयमोषधिसक्ते दृष्टा । अनुष्णम् । एतेन पुनरपतनी
दीक्षितो एरुचिरानिमिर्दभपिङ्गुलीमिथामिगद्विभिषिच्यते । उप-
नापशान्त्यर्थमनेनैव सूतनाश्रिचयनाथं क्षेत्र प्राभ्यारण्यामितोपधि
मिरूप्यते । ‘यत्’ ‘यदा’ अहम् ‘इमा’ ‘ओषधी’ ‘हस्ते’ ‘आद्ये’
आधाय च सन्निधौऽपि तिष्ठामि गेगिण एता ओषधी ‘वाज
यन्’ पूजयन् स्तुवन्नित्यर्थः । अथ तद्वैद्य तदन्तर्गमेव ‘पुता’ एव
तात्त्विकमोषधीना प्रयोगान् अस्मान् सुनीतम् ओषधिर्योऽयम्,
असौ मन्यान् ‘आत्मा’ ‘यक्ष्मन्’ यक्ष्मण ‘नश्यति’ गेगन्या
पुतरागमनाथ । यथ पुतर्नश्यति ? ‘जायते’ यथा’ यथा
जीवग्राहस्य, पुरैव दननान्, अतस्तस्यैव जीवी नश्येत् विपदा दैवान्,
एवमात्मा गेगन्यापि पुरैर्षोषधिप्रयोगान् नश्यतीत्यभिप्रायः ॥

निगमप्रत्ययमुच्यते,—“आत्मा अतर्नेर्वा” स्वर्गमेव हि तेना-
नित भवति स्वर्गगत्यात् । “आप्तेर्वा” स्वर्गमेव हि तेन ध्यात्
भवति स्वर्गगत्यादेव । “अपि यात्र इव” अद्वैते, हर्मो कार्य-
कारणस्य “यावद् ध्यामिमुत् इति” अपि नैवमन्यथा
“स्यात्” आत्मा ध्यात इव स्यात् । विद्वा स्वर्गगत्यादेऽपि नति
ध्यायन्मात्रमेव नस्य कार्यकारणमद्वैतेन ध्याप्यते, तावन्मात्रमुत्

एवासी लक्ष्यते, तावन्मात्रे हि प्रदेशे तस्य चैतन्यशक्तिरभिव्यज्यते, तस्मात्तसि धर्ममुष्टिप्रक्षेपात् अग्न्यभिव्यक्तिवदिति । सक्ष्मेण हि स्थूलं व्याप्यते, न स्थूलेन सक्ष्मम्, स्थूलञ्च कार्प्यकारणम् सक्ष्म आत्मा, तस्मादिवशब्दः ॥

“इदं यथा (२)”, “अग्निर्नये (३)”, “चतुरश्विदु ददमातान् (४)” — इत्येषः समाम्नायानुक्रमः । अग्निर्नये इत्यस्य निघण्टु-
तन्त्रस्य “दुर्मन्वांसो न सुरायाम्” — इत्यनेनैव गतार्थतेति मन्य-
मानाः केचिदत्र निगमं नाभ्योयते, अपरे पुनः समाम्नायानुक्रमोऽ-
यमिति मन्यमाना एवमेवं निगममधीयते । “अग्निर्नये ब्राजसा
रक्षमवक्षसो धातासो न स्वयुजः सद्य ऊतयः । प्रजातारो न
ज्येष्ठाः सुनीतयः सुशर्माणो न सोमो ऋतं यते ॥” (ऋ० सं०
८, ३, १२, २) आर्गवस्य असदस्योरियमार्षम् । मार्त्ता ।
जगती । अग्निरिष ये ब्राजिष्णुतया गेबनाः, यथा केनचित्
प्रकर्षेण ‘रक्षमवक्षसः’ रोचिष्णूरस्काः, मरुतः । किञ्च, ‘धातासो’
न स्ययुजः सद्य ऊतयः’ धाता इव स्ययुजः स्येन स्येनानुग्रहेणा-
नुग्राह्याणां स्तोतृणां योजयितारो ये ते ‘स्ययुजः’ । किं तेपाम् ?
‘सद्य ऊतयः’ शीघ्रगतय इत्यर्थः । किञ्च, ‘प्रजातारो न ज्येष्ठाः
सुनीतयः’ यथा केचित् प्रकर्षेण जातारः ‘सुनीतयः’ स्युः, प्रशस्तया
नीत्यान्विताः, एवमेतेऽपि मरुतः । यत्प्रधाना हि ते इत्यतः
प्रजावद्विरूपगीयन्ते । सुशर्माणो न सोमा ऋतं यते । सुखाः
बन्धव इव सन्तु ‘सोमा’ सोम्याः ‘ऋतं यते’ ऋतं यज्ञं कर्तुं
मिच्छन् यजमानाय । ये एवङ्गुणयुक्ता मस्तो भवन्त्विति,

तान् पयम् अमिप्रेतार्थसिद्धये स्तुम इति वाक्यशेषः ॥ ३ ॥

चतुरश्चिददमानाद्विभीयादा निधातोः । न दुरुक्ताय
 स्पृहयेत् । चतुरोऽधान् धारयत इति तद्यथा कितवाद्
 विभीयादेवमेव दुरुक्ताद् विभीयान्न दुरुक्ताय स्पृहयेत्
 कदाचिदा इत्योकार उपसर्गः पुरस्तादेव व्याख्यातोऽधा-
 प्युपमार्थं दृश्यते । जार आ भगम् । जार इव भगमा-
 दिन्योऽत्र जार उच्यते रात्रिर्जरयिता न एव भासां तथापि
 निगमो भवति । स्यगुजारः भृणोतु न इत्युपगमस्य
 स्यमारमाह माहवर्ग्याद्रमहर्णाद्यापि न्ययं मनुष्यजार
 एराभिप्रेतः स्यात् स्त्रीभगमन्था म्याद् भजनेर्मेप इति
 भृतापमा । मेपो भृता ३ भियन्नयः । मेपो मितेन्मथा
 पशुः पश्यनेरन्निगिति रूपोपमा । दिरप्यर्णः न दिग्प्य-
 मन्दगवान्नपा मेद् दिग्प्यर्णः । दिग्प्यर्णस्यैरास्य रूपं

चिदित्ययमपरो निपात उपमार्थो यो भवति, पुरस्तादप्यय-
मुक्तः “दाधचिदित्युपमार्थे” इदानीं समाम्नायविशेष व्याख्याना-
वसरप्राप्तस्य छान्दसमुदाहरणमस्य प्रदर्श्यते । कतमत् पुनस्तत् ?
इति, उच्यते,—“चतुर स्पृहयेत्” । (ऋ० सं० १, ३, २३, ४) ।
मित्रावरुणार्घ्यमृणतृचे घोरपुत्र एतां गायत्रीमपश्यत् । चतुरोऽ-
क्षान् धारयमाणात् “कितघात्” योऽन्यः कितघो “यिमीयात्”
किमपि यतिष्यन्ते तदन्यद्वा किञ्चिद् येन मामयं जेष्यतीति ।
निहिनेषु न तथा भयं भवति यथा कितघस्य ग्राह् निधानात् ।
“एवं” सर्वदा “एष” “दुरुकात्” “यिमीयात्” उद्विजेदित्यर्थः ।
तथा तथा वर्त्तत यथा यथा दुरुकं न शृणुयात्, न श्रूयते ।
दुरुके हि वरुणो देवता, ‘तस्मात् “न दुरुकाय स्पृहयेत्”
“कदाचित्” अपि किन्तु सूकमेव हि शृणुयात्, तत्र हि मित्रो
देवता अर्प्यमा च ॥

“ग्राह्णा यतचारिणः”—इत्येतदुपरिष्ठाद् व्याख्यास्यते—
“संचत्सरं शशायाना (ऋ० सं० ५, ७, ३, १)”—इत्येतस्मिन्
मन्त्रे, चतुर्दशोऽध्याये ॥

“वक्षस्य नु तै पुरुहूतघ्नयाः”—इत्येतत् पुरस्ताद् व्याख्यातम् ॥

“आ इत्याकार उपसर्गः” स पुनरेव “पुरस्तादेव व्याख्यातः”
—“आ इत्यर्वांग्ये” इति, “अथापि” अयमाकारः कदाचित्
“उपमार्थे” अपि “दृश्यते” । तद्यथा,—“जार वा भगम्” इति ।
किमुक्तं भवति ? जार इव भगम्—इति । आह,—कोऽयमत्र
जार उच्यते ? “आदित्योऽत्र” “जारः” इति “उच्यते” अस्मिन्

मन्त्रे । स हि “रात्रेर्जरयिता” तदुदये हि रात्रिर्जीर्यते
विपरणमतीत्यर्थः । “स एव भासाम्” चन्द्रादीनां या भासः
ता अपि स एव उद्यन् जरयति ॥

“उदीरय पितरं जार आ भगमियक्षति ह्यर्यतो हस्त इष्यति ।
विचक्ति यद्विः स्वपस्यते मुपस्तविष्यते असुरो वेपते मती ॥”
(ऋ० सं० ७, ६, १०, १) । अद्भिरःपुत्रो हविर्धाने एतया
जगत्या अग्निमस्तात् । पितृमेधे विनियुक्ता । हे भगवन्माने !
सर्वगतं सन्तमशेषस्थमात्मानं पिशेपात्मलाभाय ‘उदीरय’
उद्गमयैव । अरणी पितरौ प्रति, अथवा दायापृथिव्यौ पितरौ
स्याताम्, “द्यौर्मै पिता माता पृथिवी ॥” (ऋ० सं० २, ३, २०,
३) । अहोरात्रे वा, ते प्रति पिशेपात्मलाभायोज्ज्वलय त्वमा-
त्मानम् । कथञ्च पुनरुदीरय । ‘जार आ भगम्’ जार इव
भगम् । जार आदित्यो यथा भगं भजनीयं भौममास्तत्क्षिञ्च
रत्नं स्वं वा उद्योतिरुद्भृष्टमीरयति, एवं त्वमात्मानं पितरौ प्रम्यु-
दीरय । कस्मान् पुनरेषमादग्घान् प्रवीमि । यस्मादेव यजमानः
‘इयक्षति’ यष्टुमिच्छति देवान्, ‘ह्यर्यतः’ हवींषि त्रेत्स्यन्, न च
त्यहने शक्येऽन्येयम्, त्वमेव ‘हि प्रतिपिशिष्ट’ यज्ञसाधनं सर्व-
मन्यत्र धैवद्गुणभूतम् । किञ्च, अयं यजमानः ‘हस्तः’ हृदयेन
‘इष्यति’ इच्छयात्मनोऽमिलयितान् कामान्, न च देवाननिष्ठा
शक्त्यान्ते प्राप्नुमिति अतो प्रवीमि,—देवयागाय यजमानकाम-
प्राप्तये च उदीरय त्वमान्मानमिति । किञ्च, अयमपि ‘यद्वि’
यप्रघोडा होता ‘स्वपस्यते’ यजमानाय अर्माष्टरामोपपिवादियथा

देवतितर्पयिष्या च तृमये जगदनुग्रहाय च ऋत्विग्भिः कर्म
क्रियमाणमिच्छति 'चिवकि' च अतो ब्रवीमि,—आत्मानमभ्यु-
दीरय पितरौ प्रति विशेषात्मलाभाय । 'किञ्च' 'मलः' 'तधि-
प्यते' परित्तमार्तिं यास्यति उपक्रमादारभ्यापवर्गात्, अतो
ब्रवीमि,—उदीरय त्वमात्मानमिति । किञ्च, अयमव्यध्वर्युः
'असुरः' असुमान् प्रज्ञावान् अतिकुशलः अस्मिन् यज्ञकर्मणि
'वेपतेमती' मत्वा वेपते प्रोत्कम्पमानहृदय आस्ते सादरः प्रह्वी-
भूतः, अपि नामायमुदीरयेदात्मानं ततोऽहमेनयज्ञकर्म तनुयामिति,
अतो ब्रवीमि,—उदीरय त्वमात्मानमिति । अपि वा असुरो
ग्रहा, स हि त्रयीविद्योपजनितप्रब्रानः । अपि चोद्गता असुरः,
स हि प्राणेनासुना तद्वान्, उद्गतातृत्थस्य प्राणवृत्त्यधीनत्वाद्
विशेषणम् । अपि वा यज्ञाधिदैवतयान्वादिश्यतेऽसुर इत्यनेन तस्या
आनन्तव्यात् । अपि वा सर्वं पवैते यजमानादयोऽन्यादिश्येन्,
सर्वेषां प्रवृत्तत्वात् । 'असुरः' असुराः 'वेपते' वेपन्त इति, सर्वं पते
यजमानादयोऽसमन्तः मतिमिर्वेपन्तो प्रोत्कम्प मानहृदया आस्ते,
युष्मदात्मोदीरणप्रतीक्षाः । अपि नाम अयमग्निरुदीरयेदात्मानं
ततो नोऽमिप्रेतार्थसाफल्यं स्यादिति, अतो ब्रवीमि,—उदीरयत्व-
मात्मानमरण्यादीनां पितृणामन्यतमौ पितरौ प्रति । अपि चैतावेव
पितरौ दम्पती पत्नी यजमानो अग्न्याघेयेन नवजननसम्पन्नेन
पितरः । हे भगवन् ! अग्ने ! तावेतौ यज्ञविपरिणामकाले
एनस्मिन् प्रत्युपस्थिते देवयानेन वा पितृयानेन वा मार्गेण उदीरय
उद्गमय यथाप्रार्थितफलप्राप्तये । समानमन्यदृक्छे(शे)यं पूर्वजनार्थेन ॥

यथा आदित्यो जाग्रशब्देनोच्यते “तथा अपि” अयं “निगमो भवति” (अथान्येऽपि बहवः इत्यपिशब्दः),—“मातुर्दिधिपुमंत्रं स्वसुजांरः शृणोतु नः । आतेन्द्रस्य सखा मम ॥” (ऋ० सं० ४, ८, ०१, ५) । एषा गायत्री । भरद्वाजस्यार्यम् । “एहि धां धिमुचो नपादाघृणेः (ऋ० सं० ६, ५, ६, १)” —इत्येतस्मिन् पौष्णे सूक्ते । ‘मातुः दिधिपुम्’ माता रात्रिरादित्यस्य, स हि भगवान् रात्र्या जघने प्रातर्हति कुमार इव, स्त्रियाः प्रसवकाले, तेन ध्रायते रात्रेरेवासी जायत इति, अतो रात्रिर्माता, तस्याः स एव धारयिता रोद्धा, तम् ‘मातुर्दिधिपु’ धारयितारमहम् ‘अग्रयम्’ उक्तवानस्मि यन्मेऽभिप्रेतम् । स एव चादित्यः ‘मम’ ‘सखा’ समानग्यानः । यथैषाहमेतस्मिन् यत्र जगदनुग्राहके कर्मणि अभिप्रवृत्तः, एवमसावपि प्रकाशपाकरसादानयर्वादिलक्षणे कर्मणि जगदनुग्राहके अभिप्रवृत्तः, इत्येतन्मादाघयोऽसमानग्यानत्वं । यत एव मम समानग्यानः, अतो मध्यमस्य च ‘इन्द्रस्य’ ‘ज्ञाता’ उदकभागाहर्ता अथ वा मध्यमस्यैषोद-
पेन भर्तृग्यः, तेन एतौ दीप्यते । न पुनः किं करोतु ? यस्य पूर्वमहमंत्रं तच्च साधयतु, नाग्रतश्च यद् धूमः, तच्च शृणोतु ध्रुत्वा च तदपि साधयत्यन्यमिप्रायः । ‘सुतुजांरः’ इति । अस्मिन् मन्त्रे स्वशब्देन मन्त्रहृक् “उग्रमम्” “आह” । येन पुनः सामान्येनेति ? उच्यते,—“मादन्वर्थांस् रमहरणाहा” । ज्ञाता स्वप्ना साकं वात्ये निन्यमेव चरति, यथा ज्योतिषा साक-
मादित्य इत्येतन् सामान्यम् । आदित्यो हि पूषा, “अथ

यद्रश्मिपोषं पुष्यति, तत् पूषा भवति"—इति हि वक्ष्यति ।
 तस्मात् पूष्णः एतस्मिन् मन्त्रे जारत्त्वमेतन् आदित्यस्य दर्शि-
 तम् । रसहरणाद्वा उपाः स्वसादित्यस्य । भ्रातृस्वधोः सम्भो-
 जनाभिप्रायसामान्यम् । “अपि त्वयं मनुष्यजार एवामि-
 प्रेतः स्यात्” अथादित्योऽपि मनुष्यजारः । अयमेवास्मिन्
 मन्त्रे “उदीरय पितरां जार आ भगम् (ऋ० सं० ७, ६, १०, १)”
 इत्यभिप्रेतो मन्त्रदृशः, नैरुक्तानां वा स्यात् । “तथा”
 पुनः सति “स्त्रीभगः” एव “स्यात्” । भगः “भजनेः” सेवना-
 र्थस्य, स हि सेव्यते मैथुनार्थिमिः पुरुषैः । जारो मनुष्यः, स
 हि परकीयां स्त्रियं भोगेन सायाङ्गिरेण निर्दयो भूत्वा जरयति
 विपरिणामयति, म्लानरूपां करोति, न तथा निजो भर्ता । तं
 च दृष्टान्तदर्शनेनैघोदीरय,—तथैव स्त्रियाः भग उपम्यः, पुरुषशि-
 श्रसंयोगे भार्द्रोमयति, एवमरणियोक्त्रादिहस्तात्म्यान् युष्मन्मि-
 मन्ययून् दृष्ट्वाघोदीरय त्वामात्मानं हे भगवन्नने ! इत्येवं योज्यं
 जाप्यान्दे मनुष्यपिशये सति ॥

“मेव इति भूतोपमा” मेव इत्येषा भूतशब्देनोपमा । “मेवो
 भूतोऽ३ मि यन्नयः (ऋ० सं० ५, ७, २४, ५)”—इत्येव निगमः ।
 निगमप्रसक्त उच्यते,—“मिपो मिपतेः” दर्शनार्थस्य । पय्याय-
 प्रसक्तमुच्यते,—“तथा पशुः पश्यतेः” इति, पश्यति तस्य ।
 “इत्या धीयन्तमद्रिधः काप्यं मेध्यातिथिम् । मेवो भूतोऽ३ मि
 यन्नयः ॥” (ऋ० म० ५, ७, २४, ५) । काप्यम्येव मेध्याति-
 धेरियमार्थम् । चेन्द्रा । गावयो । हे ‘अद्रिधः’ अद्रिधन् ! पश्वन् !

‘इत्या’ अमुना प्रकारेण ‘मेपो भूतः’ । इत्थमनेन शब्देन अमुनेत्ये-
तच्छब्दपट्यायवाचिना अभिगमनप्रकारमेतस्मादेव मन्त्रदृग्दर्श-
नाद् विज्ञाय अभिनयेन मन्त्रदृग्धर्तमानः काण्वो मेधातिथिर्दर्श-
यति,—हे अद्रिचन् ! एवमन्यकल्पान्तरीणमेव ‘मेध्यातिथि’
धीचन्त’ कर्मवन्त’ वा ‘अभियन्’ आहूतो याज्ञे कर्मणि आभिमुख्ये
नाभ्युद्यतेमहद्विदायैः ‘यन्’ गच्छन्, आह्वानसमनन्तरमेव अधि-
हृत्यमानः ‘मेपो भूतः’ मेव इव किञ्चिदप्युत्तरमनुयन् तं गौरवा-
द्यगतमित्या अनेन प्रकारेण अयस्त्वम् आत्तवानसि । त च
तदस्माकमप्रत्यक्षम् । एतस्मादेव मन्त्रदर्शनादप्यिलं तद् विजा-
नीमो ययं यतोऽतो प्रूमः । अपटृत्ते तस्मिन् काण्वे मेध्यातिथीं
सहान्यमन्यन्तरीणैरधिकारिमिरिदानीमस्य मनोरन्तरे मेधातिथि-
प्रापकेण कर्मणा मेधातिथिपदम्, तदहं प्राप्तवान् । सोऽहं
प्र धे,—याः ताः काण्वमेधातिथिद्वारेण स्तुतयः नित्याः प्रादुर्भ-
वन्ति । एतासां प्रवत्यमपि वर्तन्ते । स त्वमेताः शुभ्रपु-
ह्वीन्नि वास्मत्प्रदत्तानि प्रतिजिघृक्षुः, पूर्यकाण्वमेधातिथियदस्मा-
नप्यस्येहि, किमर्थं वा नाभ्येशीत्यभिप्रायः ॥

“अग्निरिति” एषा “रूपोपमा” । “हिरण्यरूपो हिरण्यवर्णः
हिरण्यान् परि योनेर्निगदा हिरण्यश्च ददत्त्वग्रमस्मै ॥” (ऋ० १०
२, ७, २३, ५) । शृत्समदस्यैयमार्यम् । त्रिष्टुप् । अपाप्रपात् देयता ।
बुभ्रेष्टकोपाधानेऽग्निचयने चिनिगुक्ता । ‘हिरण्यरूप’ हिरण्यवमा
नरूपः । अपि च, ‘म.’ ‘अपाप्रपात्’ मध्यम्यानो वैशुतोऽग्निरा-
दित्यम्य पुत्रोऽपाप्रपात्, प्राटृष्काले धर्मांशानां प्रजानामशार्धि-

नीनां च 'हिरण्यसन्दूक्' हिरण्यमिव सन्दृश्यमानः मनःप्रीति-
जनकः । अपि च, स एव 'हिरण्यवर्णः', हिरण्यमिव वर्णीयः
प्रार्थनीयो भूतानाम् । य एवङ्गुणयुक्तोऽपान्नपात्, स किं
करोतु ? इति,—'हिरण्ययात्, तेजोमयात् 'योनेः' आदित्यात्
चित्तिर्गत्य 'परिनिपद्य' सर्वतो निपद्य मध्यस्थाने अभ्रजालेनान्तरि-
क्षलोकं व्याप्य ('हिरण्यदाः'—इत्येकं पदम् विसर्जनीयान्तम्)
'हिरण्यदाः' हिरण्यदाता । सोऽपान्नपात् परिपत्र 'वदति' ददतु
'अन्नम्' अन्नहेतुदकम् 'अस्मै' यजमानाय इति । "समुद्रादूर्मि-
मधुमां उदात्तम्" (ऋ० स० ३, ८, १०, १)—इत्यादित्यमुक्तं
मन्यन्ते, इत्येतस्माद् दराणादपां पुत्र आदित्यः । "आदृतो
अग्निमभरद् विचसतः" (ऋ० सं० ४, ५, १०, ४)—इत्यतश्चा-
दित्यस्यापि वैद्युतोऽग्निः पुत्रः, इत्येयमसायपान्नपात् अपां नत्ता ॥

'धा'—इत्ययं चोपमाशब्दः । आह,—किमुदाहरणम् ?
उच्यते,—“तं प्रज्ञया पूर्यथा विश्वयेमथा ज्येष्ठतांति पर्हिषदं
स्पर्धिदम् । प्रतीर्त्तानं वृजनं दोहसे गिराशुं जयन्तमनु यानु
षर्दसे ॥” इति (ऋ० सं० ४, २, २३, १) । अषत्सारः
पञ्चदशार्चं सूतमपश्यद् वैश्वदेवम्, तस्मिन् वैश्वदेवे सूक्ते प्रथमा-
मेवतां जगतीमपश्यन् । वैश्वदेवेषु च सूक्तेषु एकदेवता अपि
मन्त्रा भवन्त्येव । याहु च्ये वाजपेये सप्तदशे शम्भे विनियुक्तोऽ-
यम् । चरकाध्यव्ययः पुनश्चनया मन्थिनं गृह्णन्ति । तेरां पुनः
धृतिः,—“प्रजापतेर्वा एते चक्षुषो यरुद्रा मन्थिनौ, असायादित्यः
शुभः, चन्द्रमा मर्त्यात्येवं चन्द्रदेवतोऽयं मन्त्रः । अपि वा

“तस्मै सूर्याय हविराहुहोत”—इति हवनमन्त्रे सूर्य्यवणात्
 सूर्य्यदेवतोऽयम् । शौनकस्तु दाशतये सामान्नाये मन्त्रदेवता
 अनुक्रममाणः “को नु वा मित्रावरुणौ (ऋ० सं० ५, ३, ६
 सू०)”—इत्यत आरभ्य वैश्वदेवान्येकादशसूक्तान्यवोचत्, “तं
 प्रज्जथा (ऋ० सं० ५, ३, १२ सू०)”—इत्येतच्चतुर्थं सूक्तम्, तेन
 तन्मत्या वैश्वदेव एव मन्त्रः स्यात् । वाजसनेयिनां पुनरनया
 शुक्रो गृह्णाते, स च सा प्रथमा संस्कृतिरित्यनेनैन्द्रेण ह्यते, तेन
 तेषामप्ययमैन्द्र एव । नारके पुनराध्यर्ग्यये श्रुतिः शुक्रामन्थिनोः,
 तस्मादेतावन्यदेवतो गृह्येते । अथेन्द्राय ह्यते इति तेन ज्ञायते ।
 यद्यपि हवनमन्त्र ऐन्द्रो मन्थिनः, तथापि ग्रहणमन्त्रो नैन्द्र इति,
 स एव सर्वथाप्येवं दुरषधारदेवतो मन्त्रः, अनिरुक्तदेवताल्लिङ्ग-
 त्वान् । शण्डामर्कयोस्त्यसुरपुरोधसोः सम्मोहनार्थमनेनानिरुक्त-
 देवताल्लिङ्गेन मन्त्रेणान्यतरः शुक्रामन्थिनो गृह्येते । “शण्डामर्कौ
 वा भनुराणां पुरोहितायास्ताम्”—इत्युपपन्न्य “तावेतो शुक्रा-
 मन्थिनायावृणोथाम्”—इत्युक्त्वा “तावपनुवायेन्द्रायां जुहुयुः”
 —इत्युक्तम् । तस्मात्तावनेनानिरुक्तदेवताल्लिङ्गेन मन्त्रेण सम्मो-
 हते । सौम्यो वा स्यादप्ययम्, सोमो हाध्यते मन्थिपात्रेण
 शुक्रपात्रेण, गृह्यमाणः, गृहीतो वा समदशशम्यदशसनामिप्रायेण ।
 हे भगवन् ! सोम ! तमिन्द्रं वा वैश्वदेवं गणं वा ‘ज्येष्ठराजं’
 ज्येष्ठदीप्तिम् । अथ वा ज्येष्ठः श्रेष्ठः सर्वेषां देवानामिन्द्रः, स
 यस्य राजा, सोऽयं ज्येष्ठराजं वैश्वदेवगणः, तं ज्येष्ठराजम् ।
 पर्हिष्याहो यज्वभिः यः सीदति, स वर्हिषन्, तं ‘वर्हिषदम्’ ।

स्वरिच यो दृश्यते, सः स्वर्द्धक्, तं स्वर्द्धशम्' सूर्य्यसमानदर्शन-
मित्यभिप्रायः । 'आशु' शीघ्रम् । 'जयन्ते' जेतयानसुरादीन् ।
तमेवद्गुणसंयुक्तम् इन्द्रं वैश्वदेवं सगणं हे सोम ! 'यासु'
क्रियासु 'अनुवर्द्धसे' पुनः पुनः संस्क्रियसे । स त्वं क्रियासु
तासु तथावस्थितस्त्वं 'गिरा' स्तुत्या सहितः त्वं 'प्रतीचीन'
यज्ञामिमुपम् इन्द्रं वैश्वदेवं या गणम् अवस्थाप्य स्ववीर्य्येण
तर्पयित्वा अस्मै यजमानाय 'वृजनं' धनं 'दोहसे' धोक्षि प्रक्षा-
रयसि । कथं पुनः धोक्षि इन्द्रं वैश्वदेवं या गणम् ? 'प्रक्षया'
चिरन्तना इव । ये महर्षयो भृग्यादयः, तेषां यथा दुग्धवानसि,
तथा अस्माकमपि धोक्षि । अपि च 'विश्वया' ऋषिपुत्रकाणा-
मृषीणाञ्च सर्वेषां यथा दुग्धवानसि, तथास्माकमपि धोक्षि ।
अपि च 'इमया' यथा वर्त्तमानकार्यगतानां यजमानानां धोक्षि,
तथैवास्माकमपीति । एवमेव यथाभिमतदेवतं योज्यः ॥

इमघेत्येतस्मान् प्रसक्तमुच्यते,—“अयम्” इत्यस्य शब्दस्य
का ध्युत्पत्तिरिति ? उच्यते,—“एततर.” द्वि आगततर आस-
त्तरः “अमुष्मात्” दूरम्भात् भवति, सोऽयमिन्मुच्यते ।
“असावित्यस्य का ध्युत्पत्तिरिति ? उच्यते,—“असी अस्ततर.”
अस्मान् क्षिन्तर इव विप्रहृष्ट्याद् भवति । आह,—कुनः
क्षिन्तरः ? उच्यते,—“अम्भात्” एततरात् । असावित्येत-
स्मात् प्रसक्तमुच्यते,—“अमुया, यथा अस्मा इति” असाविन्य-
नेन शब्देनोक्तो भवति, स एवायं अमुघेन्यनेनाप्युक्तो भवति ॥

“पदिति” एषा “सिद्धोपमा” सिद्धैषोपमा लोके । आह,—

कथं वृत्त्या ? उच्यते,—“ब्राह्मणचत्, वृषलचत्” । ब्राह्मण
 धदधीते, वृषलचत्तानोशतीति ॥ ४ ॥

प्रियमेधवदत्रिवज्जातवेदो निरूपयत् । अङ्गिरस्वन्म-
 हितत् प्रस्फण्यस्य श्रुधी इयम् । प्रियमेधः प्रिया अस्य
 मेधा यथैतेषामृषीणामेव प्रस्फण्यस्य शृणु ह्वानं प्रस्फण्यः
 फण्यस्य पुत्रः फण्यप्रभवो यथा प्राग्रमर्चिषि भृगुः सम्बभूव
 भृगुर्भृज्यमानो न देहेऽङ्गारेण्डिरा अङ्गारा अङ्गना
 (अञ्चना) अत्रैव तृतीयमृच्छतेत्पूचुस्तस्मादत्रिर्न त्रय
 इति निखननाद्दखानमो भरणाद्भारद्वाजो विरूपो नानारूपो
 महिततो महात्रत इति ॥ ५ ॥ (१७)

इति तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३, ३ ॥

छान्दसमुदाहरणं प्रधीति,—“प्रियमेधुयत” —इति । एषा
 प्रस्फण्यम्यार्यम् । अनुष्टुप् । आग्नेर्या प्रातरनुषापाग्नियनयो
 शस्यते । हे ‘जातयेद’ ‘मदित्त’ मदाग्रत’ मदाफनन् ।
 महद्भ्यस्य भगवतो जातयेदस कर्म, दविर्बटणा(ना)दिच्छरणम्,
 तेनैषामश्र्यते मदित्तम् । इति । यथैतेषामृषीणां प्रियमेधादीनां
 धृतयानसि पुरंमादानम्, शृणोषि धा, एव ममापि ‘प्रस्फण्यम्य’
 शृणु आदानम् । इत्यादी ॥ एष मन्मन्तार्थः ॥

अथैकपदनिरुक्तम् ।—“प्रियमेध, प्रिया प्रम्य मेधा” यत्ता
 इत्यर्थः । यच्छ्रुमिति याक्यशेषः । “प्रस्फण्य, फण्यस्य पुत्र” प्रपदस्य

तद्वितार्यत्वं निराह, कण्वस्यापत्यमित्यर्थः । “यथा” प्रगतमग्रं
 “प्राग्रम्” इत्युच्यते, गतराब्दलोपं कृत्वा, एयमिहापि “कण्व-
 प्रभवः” इति वक्तव्ये भवशब्दलोपं कृत्वा व्यत्ययेन च प्रस्कण्व
 इत्युक्तम् । “भृगुः, भृज्यमानो न देहे” प्रजापतिना किल शुक-
 मात्मीयमादाय अग्नौ हुतम्, ततः “अर्चिषि” ज्वालायां “भृगुः”
 नाम महर्षिः “सम्यभूव” व्यपगतेऽर्चिषि योऽङ्गारेषु सम्यभूव
 सोऽङ्गिरा नाम अभवत् । विग्रहप्रसक्तमुच्यते,—“अङ्गारा
 अङ्गुनाः” ते हि यत्र निर्धायन्ते तदङ्कितं भवति । तस्मिन्नुत्पन्ने
 द्वितीये “अत्रैव तृतीयमृच्छत”—“इत्यूचुः” ये पूर्वोत्पन्नाः ते ।
 “तस्मात्” अत्रैव तृतीय इत्येतस्मादनुयाहारात् “अग्निः” अभ-
 वत् । अथैवमन्यया स्यात्,—अग्निः प्रतिपेधार्थोऽकारः ।
 कथम् ? “न त्रयः” एषात्र, किन्तर्हि ? एतन्मतेतदग्निस्थानं
 चतुर्थोऽप्यत्र भविष्यतीत्येवमनुयाहारादग्निरभवत् । व्युदुह्याग्निं
 तस्मिन्नाग्निस्थाने य उत्पन्नः सः “विराननाद् वैरानसः” एव नास्ति ।
 अभूत्, “यभूवार्चिषु अङ्गारेषु तत्रैव तृतीयं विराननाद् वैरानमः”
 इति । अनपेधानुपूर्व्येणैतानि निर्यञ्जनान्युपपादयितुं शक्यन्ते,
 तस्मान्मन्त्रपाठविपर्यासेनैतानि निरुक्तानि । “विरूपो नाना-
 रूपः” इति श्रुञ्जेय । प्रथमिति :कर्मनाम । “महिप्रतो महा-
 प्रनः” “इति” अर्थः ॥ ७ ॥

इति निरुक्तवृत्तौ अष्टमाध्यायस्य (तृतीयाध्यायस्य)

तृतीयः पादः ॥ ३, ३ ॥

चतुर्थः पादः^१

अथ लुप्तोपमान्यर्थोपमानीत्याचक्षते सिंहो व्याघ्र इति
पूजायां श्वा काक इति कुत्सायां काक इति शब्दानुकृति-
स्तदिदं शकुनिषु बहुलं न शब्दानुकृतिर्विद्यत इत्यौप-
मन्यवः काकोऽपकालयितव्यो भवति तित्तिरिस्तरणान्ति-
लमात्रचित्र इति वा कपिञ्जलः कपिरिव जीर्णः कपिरिव
ज्वत ईपत्पिङ्गलो वा कमनीयं शब्दं पिञ्जयतीति वा
श्वाशुयायी श्वतेर्वा स्याद्गतिकर्मणः श्वसितेर्वा सिंहः
सहनाद्विसेर्वा (स्यात्) विपरीतस्य सम्पूर्वस्य वा हन्तेः
संहाय हन्तीति वा व्याघ्रो व्याघ्राणाद् व्यादाय हन्तीति
वा ॥ १ ॥ (१८)

“अथ लुप्तोपमान्यर्थोपमानीत्याचक्षते” । उपमाधिकारो
यत्तते । “यदेतत् तत्सदृशमिति”—एतदुपक्रान्तम् । तत्र शब्द-
व्यत्यश्चोपमा भवन्ति, लुप्तोपमाशब्दाश्च । तत्र “अग्निर्न वे” इत्ये-
वमादिभिः शब्दैर्यमित्सितानामर्थानां समानरूपैरर्थस्य मानं
क्रियत इत्येदनुक्रान्तम् । अथ इदानीं येषु पदेषु लुप्यन्ते उपमा-
शब्दा इयादयः, तान्यवसण्याप्तानि व्याख्यास्यामः, तानि पुनरि-
मानि अथोपमानीत्येवमाचक्षते आचार्याः, निरुद्धा क्रियते

सत्रज्ञेत्यभिप्रायः । तानि च पुनरसमाज्ञातान्येव निघण्टुसमा-
 द्भाये. तेषु वक्तुरभिप्रायगता एत एवोपमाशब्दा अर्थत उपमीयन्त
 इत्यर्थोपमा इत्युच्यन्ते । तान्येतानि माप्यस्य विस्तरविषय-
 त्वात् समाम्नातान्यपि सन्ति अवसर्थातानि प्रदर्श्यन्ते । तद्यथा,
 —“सिंहो व्याघ्र इति पूजायाम्” । यो हि पूज्यो भवति स उच्यते
 ‘सिंहो देवदत्तः’ इति । अत्र न सिंह एव देवदत्तः किन्तर्हि ।
 सिंहगुणस्तत्र कश्चिदस्ति शौर्यादिः, अतस्तदभिधानेनोपमार्थं
 कृत्योपमाशब्दानामिवादीनामन्यतममनुधारत्यश्रेयः प्रवीति ‘सिंहो
 देवदत्तः’ इति । यत्तदनुधारणमुपमाशब्दस्य स एव लोप
 इत्युच्यते ॥

“श्वा काक इति कुत्सायाम्” । यो हि लौल्यादिदोषसम-
 न्वयेन कुत्सनीयो भवति, स एवमुच्यते,—‘श्वा अयम्’ इति ।
 अत्रापि श्वेयायमिति श्वशब्दस्य लोपो द्रष्टव्यः । धाष्टर्गादि-
 दोषसमुद्ययेन यः कुत्स्यते, सः ‘काकोऽयम्’ इत्युच्यते । काका-
 दिशब्दान् उदाहरणप्रसक्तान् निर्त्रवीति,—“काक इति शब्दानु-
 कृतिः” । अनुकरणमनुरुक्तिः, शब्दस्यानुरुक्तिः, यादृशमेवास्ती
 शब्दं करोति तथैवानुरुत्या तस्य नामापि भवति शब्दस्यानुरुक्तिः ।
 स हि काकु इति वोच्यते, तस्मात् स काक इत्युच्यते । “तदि-
 दम्” एवं शब्दानुरुक्तिहेतुकं नाम “शकुनिपु” एव तान्येषु सत्य-
 विशेषेषु “यदुलं” प्रायेणेत्यर्थः । “न शब्दानुरुक्तिर्विद्यत इत्योप-
 मन्ययः” शकुनिष्वपि न शब्दानुरुक्तिहेतुकं नाम विद्यते, इत्योप-
 मन्यय आवाच्यो मन्यते । किं कारणम् ? व्यभिचारित्वान् ।

श्यामा, दर्वी, पुच्छप्लवः, हंसः, इत्येवमादिषु शब्दानुकरणहेतुको नामधेयप्रतिलम्भो नास्ति । शकुनिपक्षेऽपि शब्दानुकारो न विद्यते । यद्योऽप्येवंप्रकारा अन्यक्रियार्थेर्नामभिरन्विताः शकुनयः । तत्र, यदुक्तं “तदिदं शकुनिषु बहुलम्” इति । एतदयुक्तम् । आह,— कथन्तर्हि काकस्यान्यक्रियाहेतुको नामधेयप्रतिलम्भ इति ? उच्यते,— स हि “काकः अपकालयित्त्यो भवति उपघातभयात्, स हि यद्यत् स्पृशति तत्तदुपहर्णाति अपकालयते तस्मात् काक इत्युच्यते । शकुनित्यसामान्यप्रसक्तमुच्यते,—“तित्तिरिस्तरणात्” । ‘तु प्लवने (भू० प०)’ । उत्प्लुत्यासौ गच्छति । “तिलमात्रचित्र इति वा” । अथ वा तिलमात्रचित्रः स भवतीति तित्तिरिः । “कपिञ्जलः कपिरिव जीर्णः” यादृशो हि कपिः मर्कटः, जीर्णः सघर्णतो भवति, तादृशोऽसाधपि कपिञ्जल इत्युच्यते । अथ “वा” “कपिरिव जघते” कपिञ्जलः “इपत्पिङ्गलः” इत्यर्थः । अथ “वा” “कमनीयं” प्रार्थनीयं महत्त्वं मधुरं वा “शब्दं” “पिञ्जयति” अभिजनकीति कपिञ्जलः । “एषमादीनि शकुनिनामधेयानि” एषमादिना प्रकारेण यशब्दानुक्रुतिपूर्वकत्वे सति निर्यक्तव्यानि । “श्वोशुयायी” । शु इति क्षिप्रनाम । क्षिप्रमसौ शीघ्रत्वादेतीति श्वा । “श्वतेर्वा गतिकर्मणः” स हि नित्यमेव गच्छति । “श्वसितेर्वा” ध्वकर्मणः । “सिंहः सहनान्” अभिमचति ह्यसौ अन्यान् प्राणिविशेषान् । “सम्पूर्वस्य वा हन्तेः” उपसर्गस्येत्वेन । “संहाय हन्तीति वा” वैयाकरणानामेषा व्युत्पत्तिः । “व्याघ्रोव्याघ्राणात्” विविधमसौ जिघ्रतीति व्याघ्रः । तस्य हि प्राणेन्द्रियं

पट भवतीति । हि ग्रन् आघ्राय हन्ति, घ्राणेन्द्रिये हि तस्य
विशिष्टं ज्ञानम् । व्यादाय हन्तीति वा" स किल व्यादाय धक्त्रं
चिचृतं कृत्वा ततो हन्ति । अथवा "व्यादाय हन्तीति" यः किल
प्रथमे ग्रहे शङ्कितः, तेन हन्तुं भवति मृगोऽन्यो वा कश्चित्,
तमसाधमर्गाद् विरूप्य तस्मिन्नेव प्रदेशे प्रथमग्रहस्थाने आनीय
ततो हन्ति । सिंहो व्याघ्रः श्या फाक इत्येवमनुरूप्यार्थाधीना-
ग्येतानि पदानि निरुक्तानि, अयमपि निर्यवनप्रकारोऽस्तीति
प्रदर्शनार्थम् । सिंहव्याघ्रशब्दयोस्तु अनुलोममेव निर्यवनमनुलोम-
व्याघ्रयोपप्रदर्शनार्थम्, एवं हि उभे अपि प्राप्ती दर्शिते भवति(तः) ॥१॥

• अर्चतिकर्माण उत्तरे धातयश्चतुश्चत्वारिंशन्मेधाविना-
मान्युत्तराणि चतुर्विंशतिर्मेधावी कस्मान्मेधया तद्वान्
भवति मेधा भवतौ धीयते स्तोतृनामान्युत्तराणि त्रयोदश
यज्ञनामान्युत्तराणि पञ्चदश यज्ञः कस्मात् प्रख्यातं यज्ञ-
तिरुमेति नैरुक्ता याच्यो भवतीति वा यजुस्त्नो
भवतीति वा बहुकृष्णाजिन इत्योपमन्यवो यजूंष्येनं नयन्तीति
वर्चिः इनामान्युत्तराण्यष्टावृत्तिक् कस्मादीरण ऋग्ष्टा
भवतीति शक्रपूणिर्ऋतुयाजी भवतीति वा याच्यक्रमाण
उत्तरे धातयः सप्तदश दानकर्माण उत्तरे धातवो दशाध्य-
णारमाण उत्तरे धातयश्चत्वारः स्वपिनियन्तीति द्वौ स्वपि-

विकर्माणौ कूपनामान्युत्तराणि चतुर्दश कूपः कस्मात् कुपानं
 भवति कुप्यतेर्वा स्तेननामान्युत्तराणि चतुर्दशैव स्तेनः
 कस्मात् संस्त्यानमस्मिन् पापकमिति नैरुक्ता निर्णीतान्त-
 र्हितनामधेयान्युत्तराणि षट् (निर्णीतं कस्मान्निर्णितं
 भवति) दूरनामान्युत्तराणि पञ्च दूरं कस्माद् द्रुतं भवति
 दुरयं वा पुराणनामान्युत्तराणि षट् पुराणं कस्मात् पुरा नवं
 भवति नवनामान्युत्तराणि षडेव नवं कस्मादानीतं
 भवति ॥ २ ॥ (१६)

“अर्चतिकर्माण उत्तरे धातयश्चतुश्चत्वारिंशत्” । ‘अर्चतिक-
 र्माणः’ अर्चत्यर्थाः, पूजयत्यर्थाः पूजायामवश्यं भवितुं युज्यते
 उपमेति’ उपमाशब्देभ्योऽनन्तरम् अर्चतिकर्माणः समान्नाताः ।
 कियन्तः पुनस्ते ? ‘चतुश्चत्वारिंशत्’ (४४) । कतमे पुनस्ते ?
 “अर्चति, गायति”—इत्येवमादयः । य एतैऽर्चतिकर्माणः,
 एतैर्हि मेघाचिन एवार्चति, एत एव हि स्तोतुं शक्नुवन्ति,
 नेतरे अमेधसः ॥

तस्मात् “मेघाचिनामान्युत्तराणि चतुर्विंशतिः” । अर्चति-
 कर्मण्यः ‘उत्तराणि’ मेघाचिनामानि । कियन्ति पुनस्तानि ?
 ‘चतुर्विंशतिः’ (२४) । कतमानि पुनस्तानि ? “विप्रः, धीरः,
 विप्रः” ।—इत्येवमादीनि । विविधानर्थानस्य प्राप्नुं प्राप्तीति
 विप्रः । धीः प्रजा, तद्वान् धीरः, रो मत्वर्यं । विगृह्य सदसि

कथयतीति विप्रः । इत्येवमादि । आह,—“मेधावी कस्मात् ?
उच्यते,—स हि “मेधया तद्धान् भवति” । आह,—“मेधाः” ।
कस्मात् ? सा हि “मती धीयते” । मतिर्वुद्धिः, तस्यां या
‘पुरुषशक्तिरभिज्यज्यते, सा मेधा इत्युच्यते ॥

य एव मेधाविनः, त एव स्तोतुं शक्नुवन्तीति मेधाविना-
मभ्यः “उत्तराणि” “स्तोतृनामानि” । कियन्ति पुनस्तानि ?
“त्रयोदश” (१३) । कतमानि पुनस्तानि ? “रेमः, जरिता,
फारुः”—इत्येवमादीनि । रेमो रेमतेः स्तुत्यर्थस्य । जरिता
जरतेः स्तुत्यर्थस्यैव । फारुः फर्त्ता स्तोमानाम् । इत्येवमादि
योज्यम् । प्रत्यक्षवृत्तित्वादस्य शब्दस्य नोकं स्तोता कस्मादिति ॥

पक्षेऽप्येव हि अतिशयेन देवतानां स्तुतयः प्रयुज्यन्ते इति
स्तोतृनामभ्यः “उत्तराणि” “यज्ञनामानि” । कियन्ति पुन-
स्तानि ? “पञ्चदश” (१५) । कतमानि पुनस्तानि ? “यज्ञः,
येनः, गन्धर्वः, मेघः,—इत्येवमादीनि । आह,—“यज्ञः
कस्मात् ? उच्यते,—यदेतम् “प्रप्यान् यजति कर्म” लोक-
वेद्योः । एतदेव भावसाधनेन शब्देनोच्यते यजनं यज्ञ इति ।
अथ “या” “याच्यो भवतीति” यज्ञः, याच्यते ह्यत्र, यतो वै
देवानामन्नं सम्भूतम् समभावयन्निति ह विज्ञायते, तस्माद्
याचनाद् यज्ञः । अथ “या” “यजुर्मिः” अथम् “उक्षः” मंतिघ्न
इय “भवति”, यदुत्पादय यजुषाम् । “यद् रुष्णाजिन इत्योष-
मन्यपः” यद् यदत्र दृश्यते प्रतिविशिष्टं साधनं किञ्चिन्, तद्
तन् रुष्णाजिनमिति यज्ञः, सोमे सावदजिनद्वयम्, यजमानेऽ-

प्यजिनद्वयम्, अवहन्यमानेषु हि हविःषु अजिनं घर्मोपार्जितं
घर्मपात्रेष्वप्यजिनम्, एवं बहुकृष्णाजिनः । अथ “वा” “यज्-
प्येनम्” उपनमादारभ्यान्तं “नयन्तीति” यज्ञः । घनतिः
कान्त्यर्थः, काम्यन्ते हि यद्वाद् होमपशुस्वर्गादयः तस्मात् स
घेतः यज्ञ इत्युच्यते । ममेदं दास्यतीति एवं यज्यभिः अस्मात्
फलं प्राप्यत इति मेघः । इत्येवमादि ॥

यहसम्बन्धेनैव “ऋत्विङ्नामानि उत्तराणि अष्टौ” ।
ऋत्विजां नामानि ऋत्विङ्नामानि । कियन्ति पुनस्तानि ?
‘अष्टौ’ (८) । कतमानि पुनस्तानि ? “भरताः, कुरवः”—
इत्येवमादीनि । भ्रियन्ते दक्षिणामिरिति भरताः । कुर्वन्ति
कर्माणीति कुरवः । इत्येवमादि । आह,—“ऋत्विक् कस्मात्” ?
उच्यते,—“ईरणः” ईरयिता हि संस्तुतीनां भवतीति ऋत्विक् ।
‘ऋग्यष्टा भवतीति शाकपूणिः’ ऋग्भिर्ह्यसौ यागकारी भवतीति
ऋत्विक् । “ऋतुयाजी भवतीति वा” स हि काले देयता यजतीति
वा । ऋतौ याजयतीति वा, स हि काले एव याजयते, नाकाले ॥

ऋत्विक्सम्बन्धेनैव “याच्प्राकर्माण उत्तरे धातयः सप्तदश”
(१७) । कतमे पुनस्ते ? इति । “ईमहे, यामि, मन्महे”—
इत्येवमादयः ॥

याच्प्रासम्बन्धेनैव “दानकर्माण उत्तरे धातयो दश” (१८) ।
कतमे पुनस्ते ? इति । “दाति, दाशति, दासति”—इत्येवमादयः ॥

दानसम्बन्धेनैव “अध्येषणाकर्माण उत्तरे धातयश्चत्वारः
(४) । कतमे पुनस्ते ? इति । “परिस्त्रय, पवस्व”—इत्येव-

मादयः । सत्स्वय दातृभिर्दातुं प्रतिप्रदीतृणां प्रार्थना, अध्येषणे-
'त्युच्यते ॥

याच्यमानो हि सर्वोऽपि स्वपितीति अध्येषणाकर्मभ्य उत्तरो
“स्वपितिकर्माणौ” । कतमौ पुनस्तौ ? “स्वपिति, सस्ति”—
“इति” । स्वशब्देनेवोच्चार्य्य द्विग्रहणमवधारणार्थम्,—एतौ एव
“द्वौ” निगमे न पुनस्तृतीयोऽस्तीति, अल्पत्वाद्वा द्विग्रहणम् ॥

“कूपनामान्युत्तराणि चतुर्दश” कूपमेव हि आश्रित्य मरौ
सुप्यते, सुप्तः कूप इव पतितो भवतीति वा, स्वपितिकर्मभ्यामनन्त-
राणि कूपनामान्युच्यन्ते । कियन्ति पुनस्तानि ? ‘चतुर्दश’
(१४) । कतमानि पुनस्तानि ? “घयः, कातुः, पातः”—
इत्येवमादीनि । म्रियते ह्यसाधुदकार्पणमिति घयः । फमुदकम-
त्रेति कातुः । इत्येवमादि । आह,—“कूपः कस्मात्” ? उच्यते,
—“कु पानं भवति” यत्र ह्यर्मा भवति, तत्र कुरिसतं पानं भवति,
साधनापेक्षत्यान् । “कुप्यतेषां” यत्सम्यग्धादुदकार्पणः कुप्यन्ति ॥

“स्तेननामान्युत्तराणि चतुर्दशैव” । कूपमाश्रित्य मुप्यन्ति
स्तेना इत्यतः कूपनामभ्यः ‘उत्तराणि’ ‘स्तेननामानि’ । कियन्ति
पुनस्तानि ? ‘चतुर्दशैव’ (१४) । कतमानि पुनस्तानि ? “तृपुः,
रिपुः”—इत्येवमादीनि । परेभ्यो धनान्याहृत्यातिशयेनासावात्मानं
भृत्यांश्च तर्पयतीति त्रिपुः । लिप्पत्यसावात्मानं पापेनेति रिपुः ।
इत्येवमादि । आह,—“स्तेनः कस्मान्” ? उच्यते,—“संस्त्यानम्”
संहतम् “अस्मिन्” “पापकम्” कर्म भवति “इति” एवं “नैरुताः”
मन्यन्ते । यैयाकरणाणामन्यथापि स्यादित्यभिप्रायः ॥

“निर्णीतान्तर्हितनामधेयान्युत्तराणि पद” । निर्णीतस्य अन्तर्हितस्य नामधेयानि ‘निर्णीतान्तर्हितनामधेयानि’ । ‘उत्तराणि’, प्रकृतेभ्यः स्तेननामभ्यः, स्तेना एव ह्यन्तर्हिता भवन्तीत्येष सम्यन्धः स्तेननाम्नामन्तर्हितनाम्नां च । कियन्ति पुनस्तानि ? ‘पद’ (६) । कतमानि पुनस्तानि ? “निष्यम्, सस्यः, सनुत.”—इत्येवमादीनि । निर्णीतमिव निष्यम् । सुप्तमिव सस्यः । सन्ततमिव सनुतः । इत्येवमादीनि ॥

“दूरनामान्युत्तराणि पञ्च” (५) । अन्तर्हितं यद् भवति, दूरप-
त्तद् भवतीत्येष सम्यन्धः । कतमानि पुनस्तानि । “आके, पराके,
पराचै.”—इत्येवमादीनि । आ कियतो देशात् एतद् वर्तते इति
विज्ञातव्यमेतद् भवतीत्याके । पराके पराक्रान्ते । पराङ्मुखमश्विनं
पराचैरित्येवमादि । यथैव धृतानि छन्दसि, तथैवानि सामान्या-
नानि । आह,—“दूरं कस्मान्” ? “दुर्न” हि तन् “भवति” अध्यनो
मदस्यान् । “दुर्गं वा” दुर्गं हि तद् गम्यते प्राप्यत इत्यर्थः ॥

दूरसम्यन्धेनैव “पुराणनामान्युत्तराणि पद” (६) । समानं
हि कालाध्यनोर्मदस्यं दृग्पुराणयोः । कतमानि पुनस्तानि ?
“प्रजम्, प्रदिषः, प्रचया.”—इत्येवमादीनि । प्राक्तनं प्रजम् ।
प्राग्द्युतिमश्विनं प्रदिषः । प्रकृत्ययाः प्रचयाः । इत्येव-
मादि । आह,—“पुराणं कस्मान्” ? उच्यते,—तद् “पुरा नयं
भवति” न वर्तमानकाले ॥

* “नयनामान्युत्तराणि पदेय” (६) । पुराणसम्यन्धेनैव ।
कतमानि पुनस्तानि ? “नयम्, नृजं, नृनयम्”—इत्येवमादीनि ।

आह,—“नयं कस्मात्” ? उच्यते,—तद्धि सद्य एव कुतश्चित्
 “आनीतं भवति” ॥ २ ॥

द्विंश उत्तराणि नामानि प्रपित्वेऽभीक इत्यासन्नस्य
 प्रपित्वे प्राप्तेऽभीकेऽभ्युक्ते । आपित्वे नः प्रपित्वे तूय मा
 गहि । अभीके चिदु लोककृदित्यपि निगमौ भवतः ।
 दध्रमर्भकमित्यल्पस्य । दध्रं दध्नोतेः सुदध्मं भवत्यर्भक-
 मवहृतं भवति । उपोप मे परा मृश मा मे दध्राणि
 मन्यथाः । नखो महद्भ्यो नमो अर्भकेभ्य इत्यपि निगमौ
 भवतः । तिरः सत इति प्राप्तस्य तिरस्तीर्णं भवति सतः
 संसृतं भवति । तिरश्चिदर्यया परिवर्त्तिर्यातमदाभ्या ।
 पात्रेव भिन्दन् सत एति रक्षस इत्यपि निगमौ भवतः ।
 त्वो नेम इत्यर्द्धस्य त्वोऽपततो नेमोऽपनीतोऽर्द्धं हरतेधि-
 परीताद्वारयतेर्वा स्यादुद्धृतं भवत्यभ्रोतेर्वा स्यादुद्धृतमो
 विभागः । पीयति त्वो अनु त्वो गृणाति । नेमे देवा नेमे-
 ऽसुरा इत्यपि निगमौ भवतः । क्रक्षाः स्तुभिरिति नक्ष-
 त्राणां नक्षत्राणि नक्षतेर्गतिकर्मणो नेमानि क्षत्राणीति च त्रा-
 क्षणमृक्षा उदीर्णानीव ख्यायन्ते स्तुभिस्तीर्णानीव ख्यायन्ते ।
 अमी य क्रक्षा निहितास उच्चा । पश्यन्तो घामिच स्तुभि-

रित्यपि निगमौ भवतः वज्रीभिरुपजिह्विका इति सीमि-
कानां वज्रयो वमनात् सीमिका स्यमनादुपजिह्विका उप-
जिघ्र्यः। यदच्युपजिह्विका यद्वज्रो अतिसर्पतीत्यपि निगमौ
भवत्युर्दरं कृदरमित्यावपनस्योर्दरमुदीर्णं भवत्यूर्जे दीर्णं वा।
तमुर्दरं न पृणता यवेनेत्यपि निगमो भवति। तमुर्दरमिव
पूरयति यवेन कृदरं कृतदरं भवति। समिद्धो अञ्जनं
कृदरं मतीनामित्यपि निगमो भवति ॥ ३ ॥ (२०)

“छिश् उत्तराणि नामानि”। छे छे छिश् उत्तराणीति।
“प्रपित्वे, अर्भाके”—इत्येवमादीनि। ध्याख्यातानि पृथिवी-
नामभ्य आरभ्य एकैकार्थस्य घट्टानि नामधेयानि, इदानीमैकैकस्य
छे छे नामनी घाचके समाम्नायेते,—प्रपित्वे, अर्भाके इत्येवमा-
दीनि, आघाघापृथिवीनामभ्यो यायन् ॥

अधुनैवमुक्त्या सामान्यतो विशेषेण एकैकं ध्युत्पाद्य उदाहर-
णैरेव दर्शयति। तद्यथा,—“प्रपित्वे, अर्भाके”—“इति” एते
नामनी “आसन्नस्य” भयनः। इत्येवमादि। “प्रपित्वे प्राते”
इत्यर्थः। “अर्भाके अम्यक्ते” आभिमुख्येनाञ्जने। अम्यागते।
इदानीमुदाहरणे धर्याति,—“आपित्वे नः” “अर्भाके चिन्”—
इति निगमौ (अ० गं० ५, ७, २०, २—७, २१, १) भवतः ॥

“यथा गोत्रोऽवपात्रं सृप्यन्नेत्यवेरिणम्। आपित्वे नः

प्रपित्वे तूयमागहि कण्वेषु सुसचा पिव ॥” (ऋ० सं० ५, ७, ३, ३) । ऐन्द्र्येषा । बृहती । देवातिथेः काण्वस्यार्थम् । महामते बृहतीसहस्रे शस्यते । हे ‘इन्द्र !’ ‘यथा’ येन प्रकारेण ‘गौरः’ गौरमृगः, ‘अघेरिणम्’ अपगतार्णम् अपगतोदकं मरुदेशं गत्वा ‘तृप्यन्’ तृपायाध्यमानः ‘अपाकृतम्’ अपानीयम्, (पानयोग्यं यत्र नास्ति, स्वल्पोदकत्वान्, तत्र कृतम्, उदकेन वा कृतम् जलाशय-स्थानम्) तडागमन्यद्वा वा शीघ्रम् ‘एति’, एवं त्वमप्येतस्मिन् ‘आपित्वे’ आपानकाले ‘प्रपित्वे’ ग्रामे ‘तूयं’ क्षिप्रम् ‘आगहि’ आगच्छ । आगत्य च य एष सोमः ‘कण्वेषु’ वर्चते, तमेभिरेव ऋत्विग्भिः ‘सचा’ साकं ‘सु सुष्टु सह स्थित्वा’ ‘पिव’ इति ॥ “प्रोष्यस्मै पुरोरथमिन्द्राय शूपमर्चत । अभीनेचिदु लोककृत सङ्गे समत्सु वृत्रहास्माकं वोधि चोद्रिता नमन्तामन्यकेषां ज्याषा अधि धन्यसु ॥” (ऋ० सं० ८, ७, २१, १) । सुदासः पैजघन-स्येयमार्थम् । अतिच्छन्दाः । सर्वपृष्टायां मैत्रावरणीयके देवता-व्यत्यये यानि शाकरस्यैन्द्रस्य चरोर्याज्येषा, रथतस्य पुरोऽनुयाक्या, बाह्व्ये पुनरियमेव वोड्शिशास्त्रे शम्पने । हे स्तोतारः ! ‘प्रो’ प्रकर्षेण ‘सु’ प्रशस्नाभिः स्तुतिभिः ‘अस्मै’ ‘इन्द्राय’ तुष्ट्यर्थं ‘पुरोरथम्’ अग्रतो रथम् एतत् ‘शुग्म्’ बलम् ‘अर्चत’ स्तुत । कञ्च पुनरर्थमभिसन्धायार्चत ! इति । ‘अभीनेचित्’ उ लोककृतम् । ‘अभीने’ अभ्यागते एतस्मिन् ‘सङ्गे’ सङ्ग्रामकाले प्रातेऽप्येषु ‘समत्सु’ सम्मशयितृषु उग्रतायुधेषु शत्रुषु ‘लोककृतम्’ स्थानकृतम् । एषु ‘वृत्रहा’ गृहन्ता इन्द्रो भविष्यतीति,

एतमर्थमभिसन्धाय प्रार्चत अस्मै यूयमिन्द्राय पुरोरथं शूपमिति ।
एव मन्यान् स्तोतृन् सम्बोध्य आत्मनापि प्रवृत्ते घक्तुम्,—हे
भगवन्निन्द्र ! ‘अस्माकं’ बोधि बुध्यस्व एताः स्तुतीः, मा
परेषाम्, बुद्ध्वा चैताः ‘चोदिता’ अनुज्ञाता जनस्य भव ।
‘अन्येषाम्’ अन्येषां ‘ज्याकाः’ ज्याः ‘अधिघन्वसु’ धनुःप्यधि-
रोपिताः ‘नमन्ताम्’ हिंस्यन्ताम्, अवततज्याधनुषो हतसर्वोद्यमा
एते अस्मद्बुद्धिषो युष्मदनुग्रहाद् भवन्त्यित्यभिप्रायः ॥

“दत्तम्, अर्मकम्”—“इति” एते “अल्पस्य” नामनी । “दत्तं
वृन्तेति” पदार्थस्य । तदि “सुदम्भं भवति” सुच्छेदं भवति,
अल्पत्वात् । “अर्मकमघहतं भवति” ह्रस्वमित्यर्थः । “उपोषमे-
परामृश” “नमोमहद्भ्यो नमो”—“इत्यपि तिगमौ (श्र० सं०
२, १, ११, ७—१, २, २४, ३) भवतः” ॥

“उपोषमे परामृश मा मे दत्ताणि मन्यथाः । सर्पाहमस्मि
रोमशा गन्धार्ताणामियच्छिका ॥” (श्र० सं० २, १, ११, ७) ।
भाष्येण्यन्येयमांशम् । अनुष्टुप् । भाष्येण्यमेव सा भर्तारं तैता-
नुपेयमाना प्रवीति । हे राजन् ! ‘उप’ गम्य ‘उप’ शिष्ट्य च ‘मे’
मम ‘परामृश’ यः प्रदेशः पुरुषेण रिप्याः परामर्ष्टव्यः । किञ्च,
‘मा मे दत्ताणि मन्यथाः’ अन्यकानि लोमानि मा मन्यथाः ।
जानेऽहमेतन्, यथा दन्तोमिकाया उपगमः प्रनिषिद्धः गृह्णीता,—
“नजान्तोभ्योपहासमिच्छेत्” इति । यतस्ते वंद्यामि ‘सर्पा-
हमस्मि रोमशा’ सर्वेष्वेवावयवेषु ममोत्पन्नानि रोमानि (येषु,
गन्धार्तामुत्पद्यन्ते ?) । कथञ्च पुनरहमस्मि रोमशा ? ‘गन्धार्ता

णामिवाचिका' गन्धारदेशजातानामचिकानां मध्ये या सुष्ठु रोमशा भवेत्, तथाहमस्मि रोमशा, नि शङ्को मामुपगच्छेत्यभि-
 प्रायः ॥ “नमो महद्भ्यो नमोऽर्भकेभ्यो नमो युवभ्यो नम आशिनेभ्यः । यजाम देवान् यदि शक्नवाम मा ज्यायसः शंस मा वृक्षि देवाः ॥” (ऋ० सं० १, २, २४, ३) । त्रिष्टुप् ।
 शुनःशेषस्यार्थम् । होतृजपे विनियुक्ता । ‘नमो महद्भ्यः’ नमो
 महत्परिमाणेभ्यो देवेभ्यः । ‘नमो अर्भकेभ्यः’ अल्पपरिमाणेभ्यः ।
 ‘नमो युवभ्यः’ यौवनचतुर्भ्यः । ‘नम आशिनेभ्यः’ व्यापिभ्यः ।
 ‘यजाम’ ‘देवान्’ एतस्मिन्नुपस्थिते यागकाले । ‘यदि’ शक्नवाम’ ।
 अल्पश्रुतविज्ञाना वयम् अतएव प्रभूमी यदि शक्नवामेति । वयमी-
 दृशाः सन्तो युष्मान् प्रभूमे,—हे ‘ज्यायसः’ ज्यायांसः ! देवाः !
 युष्माकमेव ‘शंस’ शंसितारं सन्तमल्पे वा महति वा कस्मिंश्चिद्
 दुःशस्ते ‘मा वृक्षि’ मा अस्मान् छिन्धि यज्ञफलात्, को हि नाम
 नापराध्यति ? इत्यभिप्रायः ॥

“तिरः, सतः”—“इति” एते “प्रातस्य” नामनी भवतः ।
 अप्रातस्यैके अधीयते, यथापि योज्यम् । “तिरः तीर्णं” हि तत्
 “भवति” दूरमध्यानम् । “सतः संसृतं भवति” एकीभूय सृतं
 भवति । “तिरश्चिदप्यया” “पार्श्वे भिन्दन् सतः”—“इत्यपि
 निगमौ (ऋ० सं० ४, ४, १६, २—५, ७, ६, १) भवतः” ॥

“अश्विनावेह गच्छतं नासत्या मा वि वेनतम् । तिरश्चि-
 दप्यया परिघर्त्तिर्यात मदाभ्या माच्यी मम श्रुतं हवम् ॥” (ऋ०
 सं० ४, ४, १६, २) । पङ्क्तिराश्विनो । अवस्थोरात्रेयस्यार्थम् ।

प्रातरनुवाकाश्विनयो शस्यते । हे 'अश्विनौ !' 'नासत्या !'
 वा 'गच्छतम्' युषाम् 'इह' अस्मिन् यज्ञे सोम पातुम् । किञ्च,
 'मा वि वेनतम्, मा विगतकामो भूतम्, युवामाह्वयमानो मया ।
 किञ्च, 'तिरश्चिदर्य्या' तिरोऽपि अप्राप्ते एव स्थाने यद्यवस्थितौ
 स्थ, तथापि 'अर्य्या' ईश्वरस्यापि रथगत्या दैवगत्या शीघ्रया
 'आयातम्' (द्विचन वा साचग्रहत्वात् पदस्य) किञ्च, 'परि
 घर्त्ति यातम्' यद्यपि कचिदनिवृत्तौ स्थ, तथापि परिघर्त्तनं कृत्वा
 आयातम् । हे 'अदाभ्या' अर्हिस्थौ ! अनुपर्हिसितौ ! अथवा
 अदाभ्यया अनुपर्हिसितया गत्या आयातम् । हे 'माथ्यी !' मधु
 सोममिश्र पेय ययोस्तौ । 'मम' 'ध्रुत' शृणुतम् 'दधम्' आह्वानम् ।
 ध्रुत्वा अपिलभ्यमानौ शीघ्रमायातमित्यभिप्रायः ॥ "इन्द्रो यात,
 नाममयन् पराशरो दधिर्मर्ध्या नामभ्याश्च विवासताम् । धभीदु
 शान पशुर्यथा घन पात्रघ म्भिन्दन् सत एति रक्षसं ॥" (ऋ०
 सं० ५, ७, ६, १) । घतिष्ठस्यार्णम् । अगती । 'इन्द्र' 'यातना'
 यातुधानानाम् 'अमयन्' 'पराशर' पराशातयिता । कीदृ-
 शाना पुनर्यातनाममयन् पराशातयिता ? इति । उच्यते,—
 'दधिर्मर्ध्यानाम्' दधापि ये मन्थन्ति, तेभ्याम् । 'अभ्याविपास
 ताम्' अभ्युद्धासयता, यत्रोत्प्लावकानामित्यर्थः । अथवा परि-
 घर्त्त्याया भ्यान्, ये नमिन्द्र पवित्रगन्ति यातव्य, तेभ्यमेव परा
 शातयिनेति । योऽयमेव रक्षण इन्द्र, सोऽस्मादिगन्धित
 पवित्रर्था 'ममि एति' अभ्येतु, अभ्यान् प्रति । 'शय' शान,
 मर्षयातनो यातने । 'पशु' पशुगन्त 'यथा' यश्चिन् घन

मिच्छत् अभ्येयात्, यथा, 'पात्रा' पात्राणि कौलालानि लकु-
टेनाप्रतिकट्यमानः 'मिन्दन्' कश्चिदभ्येयात्, एवमभ्येति 'रक्षतः'
रक्षांसि मिन्दन् । 'सतः' प्रदेशात्, दूरादित्यर्थः ॥

“त्यः” नेमः—“इति” एते नामनी “अर्द्धस्य” । “त्यः
अपततः” अपेत्य ततः । “नेमः अपनीतः” अपमज्य नीतः, पृथक्
कृत इत्यर्थः । “अर्द्धं हरतेर्विपरीताद्वारयतेर्वा स्यात्” “उद्धृतं”
हि तत् “भवति” । “अधोतेर्वा स्यात्” “अद्धतमः” अभि-
सम्पन्नतमः “विभागः” भवति । “पीयति त्वो अनु त्वो
गृणाति”—“नेमे देवा नेमेऽसुरा”—“इत्यपि निगमौ (ऋ० सं०
२, २, १६, २—य० मै० ब्रा०) भवतः ॥

“योधा मे अस्य वचसो यचिष्ठं मंहिष्ठस्य प्रभृतस्य स्वधावः ।
पीयति त्वो अनु त्वो गृणाति चन्द्रारस्ते त्वयं चन्दे अग्ने ॥”
इति (ऋ० सं० २, २, १६, २) । त्रिष्टुप् । वीर्यतमस आर्यम् ।
आग्नेयी । प्रातरनुद्याकाश्विनयोः शस्यते । हे भगवन् ! ‘अग्ने !’
‘यचिष्ठ’ शुचतम् ! ‘योध’ बुध्यस्व ‘मे’ मम ‘अस्य’ ‘वचसः’
‘मंहिष्ठस्य, दातृतमस्य, पूजयितृतमस्य धा, महत्तमस्य धा
‘प्रभृतस्य’ प्रकृष्टैर्भगवद्गुणैः, सम्भृतस्यः हे ‘स्वधावः’ अन्नघन् !
ये गुणा अस्य वचसः, तान् योध । किञ्च, इदमपरं ऋणु,—
उमयेपां प्रजापत्यानां देवासुराणां द्विधा विभक्तानां “पीयति त्वः”
हिनस्ति एकमर्द्धमसुराख्यम्, “अनु त्वः” अनु गृणात्येकमर्द्धं
देवाख्यमनुष्टोतीत्यर्थः । तत्रैवं सत्युमयथा विप्रतिपन्नेषु प्राजा-
पत्येषु ‘चन्द्रारः’ चन्दनशीलः अहं, दैवं पक्षमाधितः, हित्या

आसुरं, तयैतां 'तन्वं' तनूं ज्वलनदहनप्रकाशीकरणसमर्थी नित्य-
कालमेव प्रातर्मध्यन्दिने, सायं च 'चन्दे' स्तामीत्यर्थः ॥ "नेमे देवा
नेमेऽसुराः"—इति ब्राह्मणवाचनमेवेदं वाजपेये मैत्रायणीयानाम् ।
अर्द्धतो देवा अर्द्धतोऽसुरा आसन्नित्यर्थः ॥

"ऋक्षाः, स्तुभिः"—"इति" एते "नक्षत्राणाम्" नामनी ।
नक्षत्रशब्दं पठ्यायाभिधानप्रसक्तं निर्गृहीति,—“नक्षत्राणि नक्षते-
र्गतिकर्मणः” गत्यर्थे पर्त्तमानस्य, तानि हि नित्यमेवागच्छन्ति ।
“नेमानि क्षत्राणीति च ब्राह्मणम्” । नेमानि, क्षत्राणि धनानि ।
क्षत्रमिति धननाम । किन्तर्हि ? धनसरूपाण्येतानि, सूर्य्यरश्म्यनु-
वेधात् दीप्यमानानि सन्ति दिरण्ययानीव भ्राजन्ते इति तु
ब्राह्मणम्, नृशब्दार्थे चशब्दः । “ऋक्षाः” “उदीर्णानीव”
उदीर्णानीव, केनचिददृष्टं गमितानीव “ग्यायन्ते” दृश्यन्ते
इत्यर्थः । “स्तुभिः स्तीर्णानीव” “ग्यायन्ते” दृश्यन्ते । “अमी
य ऋक्षाः”—“पश्यन्तो घामिष स्तुभिः”—“इत्यपि निगमौ (ऋ०
सं० १, २, १४, ५,—३, ५, ६, ३) भवतः” ॥

“अमी य ऋक्षा निहितास उश्वा नक्तं ददृध्रे बुहन्निदु दिषेयुः ।
अदत्थानि धरणस्य ग्रतानि विद्याकशध्नुमा नक्तमेति ॥” (ऋ०
सं० १, २, १४, ५) । जुन.शेषस्यापेम् । विष्णुम् । धारणी ।
धरणधास्यां सूर्य्य उच्यते । ‘अमी ये ऋक्षाः’ अमुनि यानि
नक्षत्राणि ‘निहितासः’ निहितानि ‘उश्वा’ उच्चैरित्यर्थः । किञ्च,
तानि ‘नक्तं ददृध्रे’ रात्रौ येतानि दृश्यन्ते । ‘बुहन्निदु दिषेयुः’ न
विहायन्ते हि कचिद् दिषेतानि गच्छन्ति ? किमेतन् स्यात् ?

‘अदन्धानि अनुपहिंसितानि ‘वरुणस्य’ आदित्यस्य एतानि
‘व्रतानि’ कर्माणि आश्चर्य्यभूतानि स्युः । किमन्यद् भविष्यति ?
स हि भगवानादित्यः, तानि कुतश्चिदानयन्निवास्तं गच्छति,
पुनश्चैतानि अपनयन्निबोदेति ? तदेवं दर्शनं वा तेषां सूर्यहृतमेव ।
यदपि चैतत् ‘विवाकशत्’ दीप्यमानः ‘चन्द्रमा’ ‘नक्तम् एति’
तदप्यस्यैव भगवतः सूर्यस्य कर्म, अयमेव हि चन्द्रमसि
दीप्तिमादधान इवास्तं याति, पुनश्चाक्षिपन्निव चन्द्रमसो
दीप्तिमुदेति । योऽयमेवंस्वभावो घरणः तं वयमभिप्रेतार्थसिद्धये
स्तुमः, स इदं नामास्माकं करोत्विति ॥ “ऋतावान् विचेतस्”
पश्यन्तो घामिघ स्तुभिः । विश्वेयामध्वराणां हस्कर्तारं दमे-
दमे ॥” (ऋ० सं० ३, ५, ६, ३) । गोतमपुत्रस्य घामदेवस्यार्थम् ।
अनुष्टुप् । आग्नेयी । ‘ऋतावान्’ यज्ञघन्तं ‘विचेतस्’ विभूत-
प्रज्ञानं ‘विश्वेपां’ सर्वेषाम् ‘अध्वराणाम्’ यजानां ‘हस्कर्तारं’
स्पर्द्धाकर्तारम्, उपज्वलिते हि तस्मिन् भ्रातृयज्ञैः स्पर्द्धन्त इव
यज्ञः, तमेवङ्गुणविशिष्टम् अग्निं ‘पश्यन्तः’ वयमनेकधा विहृतं
‘दमेदमे’ यज्ञगृहे तासु तासु क्रियासु व्यापृतं स्तुमः । किञ्च,
योऽनेकधा दीप्यमानः ‘घाम् इव स्तुभिः’ नक्षत्रैः पृथिवीं चित्र-
रूपां, चेदी वा करोति, स नोऽभिष्टुतोऽभिप्रेतानर्थान्
साध्यत्वित्यभिप्रायः ॥ .

“वघ्नामि, उपजिह्विका”—“इति” एते “सीमिकानाम्”
नामनो भवतः । या एताः पिपीलिका इत्युच्यन्ते लोके ता इमाः
सीमिकाः “वघ्न्योवमनात्” ता हि घमन्त्युदकं येन मृदाद्रो-

भवति । “सीमिकाः स्यमनात्” स्यमन्ति हि ता नित्यमेव गच्छन्ति
इत्यभिप्रायः । “उपजिह्विकाः उपजिघ्र्याः” उपजिघ्रन्ति हि ताः,
पटु ह्यासां घ्राणेन्द्रियं भवति । द्वयोरपि नाम्नोरेक एव “निगमः”
—“यदस्युपजिह्विका (ऋ० सं० ६, ७, १२, ६)” —“इति”
“भवति” ॥

“यदस्युपजिह्विका यदुग्रो अतिसर्पति । सर्वं तदस्तु ते
घृतम् ॥” (ऋ० सं० ६, ७, १२, ६) । मार्गवस्य प्रयोगस्येयमार्पम् ।
उक्थेऽग्नौ समिदनया ह्यते । ‘यत्’ ‘अत्ति’ भक्षयति ‘उप-
जिह्विका’ अन्तरनुप्रविश्य, ‘यत्’ च ‘अतिसर्पति’ आर्द्रया मृदा
परिवेष्टयन्, ‘घघ्रः’ घर्हिर्न शक्तोत्पत्तुं खदिरसारादि, ‘सर्वं’
तदुभयजातीयमपि ‘ते’ तव हे भगवन् ! अग्ने ! ‘घृतम्’
अस्तु, ‘ता’ तन् घृतीभूतं, एवं ‘ब्रुपस्य, संसेपस्य हे ‘यधिष्ठय’
शुचतम् ! ॥

“ऊर्दरम्, हृदरम्” — “इति” एते “आचपनस्य” नामनी
भवतः । उप्यते यस्यिन् यथादि धान्यं कुशलेऽन्यत्र वा घेणवादी
फल्मिंश्चिन्, तदुर्दरमिति हृदरमिति च, यदाचपनमाहुः, प्राहृतेन
लीफिकास्तदाचपनमित्युच्यते । “ऊर्दरम्” “उर्दार्णम्” ऊर्ध्वं
हि ‘तदुर्दार्णं’ “भवति” । अथ “घा” “ऊर्जे” तदर्थं
“र्दार्णं” भवति । ऊर्गित्यग्रनाम, तदुतये हि तच्छुषिरीभूतं
भवति । “तमुर्दं न घृणता” — “समिदो ब्रुवन्” — इति
निगमो (ऋ० सं० २, ६, १४, ५ — य० घा० सं० २६, १)
भवतः ॥

“अध्यर्च्यो यो दिव्यस्य घस्रो यः पार्थिवस्य क्षम्यस्य
 राजा । तमूर्दरे न पूणता यवेनेन्द्रं सोमेमिस्तदपो धो अस्तु ॥”
 (ऋ० सं० २, ६, १४, ५) । गृत्समदस्येयमार्पम् । त्रिष्टुप् ।
 ऐन्द्री । हे ‘अध्यर्च्यवः’ ! ‘यः’ इन्द्रः ‘दिव्यस्य’ द्युलोकाश्रयस्य,
 ‘घस्यः’ घसुनः घनस्य, ‘यः’ च ‘पार्थिवस्य’ अन्तरिक्षलोकाश्रयस्य
 (पृथिवीत्यन्तरिक्षनामसु पठितम्), यश्च ‘क्षम्यस्य’ भूम्याश्रयस्य,
 ‘राजा’ अधिपतिः, ‘तम्’ एवङ्गुणयुक्तम् ‘इन्द्रम्’ ‘ऊर्दरे न’ ऊर्दर-
 मिव ‘पूणत’ पूरयत ‘यवेन’ । यथा कञ्चिन्ननुप्यः ऊर्दरं पूरयेत्,
 तथा यूयमिन्द्रं ‘सोमेभिः’ सोमैः पूरयत । ‘तद् अयः वः अस्तु’
 तद् वः कर्मास्तु, सर्वमन्यन्मुक्त्वेत्यभिप्रायः ॥ “समिद्धो भञ्जन्
 कृदरं मतीना घृतमग्ने मधुमत् पिब्यमानः वाजी वहन् घाजिनं
 जातवेदो देवानां चक्षि प्रियमा सधस्यम् ॥” (य० वा० सं० २६, १) ।
 आप्रीसूक्तम् आध्यर्च्यवेऽश्वमेधे । तत्रेयं प्रथमा आप्री । हे
 “अग्ने !” भगवन् ! “समिद्धः” सन्दीप्तः, त्वम् ‘भञ्जन्’
 गमयन्नात्मानं प्रति । ‘कृदरम्’ आघपनं ‘मतीनां’ देवानां हि
 सर्वेषां ‘घृतम्’ आघपनं मतीनाम्, ते हि तत्र सर्वा मतीः प्रक्षि-
 पन्ति ममेदं स्यादिति । तदेवङ्गुणयुक्तं घृतं ‘मधुमत्’ मधुस्वा-
 दयुक्तम् ‘पिब्यमानः’ पिबन्नित्यर्थः । अथवा देवान् प्रति ‘वहन्’
 ‘वाजी’ आत्मना वेजनवान् बलवान्, परेभ्यो वा भयदाता । हे
 ‘जातवेदः !’ - वहन्नेनमाश्वमेधिकं घाजिनमुच्यसे,—अस्माभिः
 ‘प्रियम्’ एनं ‘घाजिनं’ ‘देवानां’ ‘सधस्यम्’ स्थानम् क्षमान ‘आ’
 आभिमुख्येन, शीघ्रतरं ‘चक्षि’ बह प्रापयेत्यर्थः ॥ ३ ॥

रम्भः पिनाकमिति दण्डस्य । रम्भ आरभन्त एनम् ।
 आ त्वा रम्भं न जिघ्रयो ररम्भेत्यपि निगमो भवति ।
 आरभामहे त्वा जीर्णा इव दण्डं पिनाकं प्रतिपिनष्ट्येनेन ।
 कृत्तिवासाः पिनाकहस्तोऽवततघन्वेत्यपि निगमो भवति ।
 मेना ग्रा इति स्त्रीणां स्त्रियस्त्यायतेरपत्रपणकर्मणो मेना
 मानयन्त्येना ग्रा गच्छन्त्येनाः । अमे नांश्चिज्जनिषतश्च-
 कर्थ । ग्नास्त्याकृतन्तन्नपसोऽतन्यतेत्यपि निगमो भवतः ।
 शेषो वैतस इति पुंस्प्रजननस्य । शेषः शपतेः स्पृशति-
 कर्मणो वैतमो वितस्तं भवति । यस्यामुशन्तः प्रहराम
 शेषम् । त्रिः स्म माद्भुः श्रथया वैतसेनेत्यपि निगमो
 भवतः । अयनेन्युपदेशस्य । अया ते अग्ने समिधा विधे-
 मेति स्त्रियाः । एनागो अग्निमिति नपुंसकस्य । एना
 पत्या तन्वं ? मंसुजस्वेति पुंसः । मिपक्तु सचत
 इति सैरमानस्य मनःमिपक्तु यस्तुरः मनः सैरतां
 यस्तुरः । मचम्या नः स्वस्तये । मेरम्य नः स्वस्तये ।
 स्वस्तीन्यविनाशिनामाम्भिरभिपजितः सु अस्मीति भ्यमते
 रेजत इपि भयवेपनयोः । यम्य शुष्माद्रोदमी अभ्यमेतां ।
 रेजते अग्ने पृथिवी मयंस्य इत्यापि निगमो भवतः ।

द्यावापृथिवीनामधेयान्युचराणि चतुर्विंशतिस्तयोरेषाभवति
॥ ४ ॥ (२१)

“रम्भः, पिनाकम्”—“इति” एते “दण्डस्य” नामनी ।
“रम्भ आरम्भत एनम्” अस्खलनार्थम् । “आ त्वा रम्भं न”—
“वृत्तिवासाः पिनाकहस्तः”—इति निगमौ (ऋ० सं० ६, ३,
४५, ५—य० घा० सं० ३, ६१) ॥

“आ त्वा रम्भं न जिघ्रयो ररम्भा शवसस्पते । उश्मसि त्वा
सधस्य आ ॥” (ऋ० सं० ६, ३, ४५, ५) । काण्वस्य त्रिशोक-
स्वार्थम् । ऐन्द्री । गायत्री । अतिरात्रे महावते च शस्यंते । हे
भगवन्निन्द्र ! “आरम्भामहे” ध्वं “त्वा” त्वां “रम्भं न” “दण्डमिव”
“जिघ्रय” “जीर्णाः” इत्यर्थः । यथा वृद्धाः केचित् दण्डमारमेरन्नय-
ष्टमार्थमेयमारम्भामहे त्वाम् । हे भगवन् ! ‘शवसस्पते’ घलस्य
पते ! त्वं न आश्रय इत्यभिप्रायः । किञ्च, ‘उश्मसि त्वा’ काम-
यामहे त्वां नित्यमेव ‘सधस्य’ समाने एव कस्मिन् स्थाने यज्ञाय-
तनेऽवस्थितं त्वामामिमुख्येन श्रद्धुं स्तोतुं घेत्यभिप्रायः ॥
“पिनाकं” “प्रति पिनष्टवेनेन” हन्तीत्यर्थः । “एष ते रूद्र
भागस्तेनावसेन परो भूजयतोऽतीहि । अथततधन्वा पिनाकहस्तः
वृत्तिवासाः” । “एष ते रूद्र भागस्तेन”—इति, त्रैयम्बकाः पुरो-
डाशा अनेन मन्त्रेण वृक्षे आसज्यन्ते । हे भगवन् ! ‘रूद्र !’ ‘एषः’
‘ते’ तय ‘भागः’ ‘तेन’ अवसेन पथ्यदनेन ‘परः’ परस्तात् ‘भूजयतः’
‘पर्यतात्’ ‘अतीहि’ अतिगच्छ, मा अत्रैव स्थाः । कथमुपरतीहि ?

‘पिनाकहस्तः’ भूत्वा, ‘कृत्तिवासाः’ चर्मवासाः’ ‘अवततधन्वा’
चैवमतीहि ॥

“मेताः, ग्नाः”—“इति” एते “स्त्रीणां” नामनी । पर्याया-
भिधानप्रसक्तमुच्यते,—“स्त्रियः स्त्यायतेरपत्रपणकर्मणः लज्जा-
र्थस्य, लज्जन्त्यपि हि ताः । “मेताः” “मानयन्त्येताः” पुरा ।,
“ग्नाः” “गच्छन्ति” हि “एताः” मैथुनेन धर्मेण । “अमेतांश्चिन्”
—“ग्नास्त्या कृन्तन्”—“इति” “निगमौ (ऋ० सं० ४, १, २६,
२—ता० ये० कौ० शा० ता० ब्रा० १, १, ८) भयतः” ॥ “आ
प्रद्रव हरिषोमा विधेनः पिशङ्गराते अभि तः सचस्र । नदि
त्यदिन्द्र यस्योऽभ्यदस्त्यमेनांश्चिन्नियतध्वकर्ष ॥” (ऋ० सं०
४, १, २६, २) । अघस्योरात्रेयस्यार्पम् । त्रिष्टुप् । ऐन्द्री ।
हे ‘हरिषः!’ ‘आ’ आभिमुन्येतास्मान् ‘प्र’ प्रकर्षेण ‘द्रव’ ।
किञ्च, ‘मा विधेनः’ मा विगतकामो भूरस्मत्तः । हे ‘पिशङ्गराते’
शोभनदान ! ‘अभि सचस्र’ ‘नः’ । किञ्च, ‘नदि’ ‘अभ्यन्’
देवतान्तरं ‘त्यन्’ त्यक्तः प्रनिधिगिष्टम् ‘अस्ति’ यत् प्रतिपद्येमदि ।
हे भगवन् ! ‘इन्द्र !’ ‘यस्यो’ यत्तुमन् ! किं कारणम् ? ‘अमेनां-
श्चिन्’ अङ्गीकानपि स्नान्त्तु ‘जनिपतः’ एष रत्नम्, अत एव
‘नरुषं’ करोमीत्यर्थः । यस्मान् त्वमेवदगुणपिशिष्टः, तस्मात्
त्वमेव स्तुम इत्यभिप्रायः ॥ “देवस्य त्वा मयिनुः प्रसयेऽग्नि-
नोर्वाहुभ्यां पूष्णो हस्नाभ्यां प्रतिगृह्णामि —० । ग्नास्त्या
कृन्तप्रसोऽस्त्यत्र ययिप्रयोऽपयन् परणस्त्या नयतु देवि दक्षिणे
गृह्णन्त्ये वासस्तनागृन् चर्मर्षाय ययोदात्रे मृयान्मयो मतां

प्रतिग्रहीत्रे = —० । क इदं कस्मा अदात् कामः कामायादात्
 कामो दाता कामः प्रतिग्रहीता कामः समुद्रमाविशत् कामेन त्वा
 प्रतिगृह्णामि कामैतत्ते ॥” वासःप्रतिग्रहणमन्त्रेऽनुपङ्ग एषः,
 मैत्रायणीयके, ताण्ड्यब्राह्मणे (सा० कौ० शा० १, १, ८) च,
 अन्यास्वपि शास्त्रास्तु च । तदुवाच उच्यते,—हे ‘वासः !’ ‘सवितुः’
 आदित्यस्य ‘प्रसवे’ अभ्यनुज्ञातः अहं त्वां “प्रतिगृह्णामि” ।
 ‘अश्विनोः’ देवयोः बाहूभ्यां प्रतिगृह्णामि । नैताभ्यामेव ‘बाहु-
 म्याम्’ अपिच ‘पूष्णः’ देवस्य ‘हस्ताभ्याम्’ प्रतिगृह्णामि । किञ्च,
 ‘गतास्तथा हन्तन्’ स्त्रीमिस्त्वं कर्त्तितः, तन्तुकरणाभिप्रायेण ।
 ‘अपसः’ अल्पकाः, अनुपजातपुंस्तथा, जननायासमर्थाः, कुविन्द-
 पुत्रकाः त्वाम् ‘अतन्वत’ । नै हि कुविन्दानां परिकर्म ‘धियः’
 धीमत्यः, बुद्धिमत्यः, कुशलाः, घयित्र्यः त्वाम् ‘अवयन्’ कुविन्द-
 त्रित्र्यः वृतयत्यः । तदेवमभिनिष्पन्नं त्वां ‘मह्य’ ‘बृहस्पतये’
 बार्हस्पत्य आत्मव्यवस्थिताय ‘वरुणः’ देवताविशेषः ‘ददाति’
 उदकपूर्वकं त्वं दीयसे । सोऽहम् एवङ्गुणयुक्तः त्वां प्रतिगृह्य
 ‘अमृतत्वम्’ अमृतभाव यथाभिलषितमेव ‘अर्शाय’ अश्नुयाम् ।
 त्वं प्रतिगृह्यमाणं वासः, तव प्रसादात् मैत्रमेतन् स्यात्,—अमृत-
 मावाग्मम मा खण्डनं कार्पोरित्यभिप्रायः । किञ्च, ‘मयः’
 सुखं ‘दात्रे’ ‘भूयात्’ भवतु । ‘मयः’ सुखं ‘मह्य’ ‘प्रतिग्रहीत्रे’ च ।
 किञ्च, ‘कः’ प्रजापतिरयं ‘कस्मै’ प्रजापतये एव ‘अदान्’ ददाति ।
 योऽप्ययं ददाति सोऽप्ययं दाता, अयमपि प्रजापतिरेवेत्यभि-
 प्रायः । पश्यति हि,—“क ईषते तुज्यते कः”—इति (ऋ० सं०

१, ६, ८, २) किञ्च, कामः कामायैव अदात् सद्ददाति । पुण्यं भविष्यतीत्यनेन कामेन दाता ददाति, आच्छादनं भविष्यति इति शतरः प्रतिगृह्णाति । एवं कामो दाता, कामः प्रतिग्रहोता । स एव काम उच्यते,—हे काम ! 'एतत् ते वासः' सकामो भव इति ॥

“शेषः, चैतसः”—“इति” एते नामनी “पुंस्प्रजननस्य” । “शेषः शपतेः” “स्पृशतिकर्मणः” स्पृशत्यर्थस्य, स्पृश्यते हि तेन स्त्री । “चैतसो वितस्तं भवति” । उपक्षीणं तद् भवति प्रागुत्तराणां स्त्रियाः । “यस्यामुशन्तः”—“त्रिः ॥ माहः”—“इति” “निगमो (ऋ० सं० ८, ३, २७, २—८, ५, १, ५) भवतः ॥”

“तां पृषज्जिघत्समा मेरयस्वयस्यां धीजं मनुष्याः वपन्ति । या न ऊरु उशती विध्रयाते यस्यामुशन्तः प्रहराम शेषम् ॥” (ऋ० सं० ८, ३, २७, २) । सूर्याया आर्यम् । कन्याप्रथमोपगमे यिनियोगः । हे भगवन् ! ‘पृषन् !’ ‘ईरयस्व’ तां योनिम्, ‘यस्यां’ योनीं ‘धीजं’ शुक्रम् ‘मनुष्याः’ वपन्ति । त्वत्तृण-योनिपोषे धीजमेतस्यामर्थयत् स्यात्, त्वदर्धानो हि योनिपोष इत्यभिप्रायः । ‘या’ इयम् ‘नः’ अस्माकम् ‘ऊरु’ ‘उशती’ कामयमाना स्त्री ‘विध्रयाते’ नानाप्रकारमाश्रयते । तस्या या योनिः, ताम् ‘ईरयस्व’ ‘उद्गमय’ धीजप्रहणाय सुपुष्टं कुरुष्व । ‘यस्यां’ योनीं ‘उशन्तः’ पुत्रजन्मकामयमानाः ‘प्रहराम’ प्रक्षिपेम इमं ‘शेषम्’ ॥ “त्रिः रम माहः श्रययो चैतसेनोत स्म मेऽव्यत्यै पृणासि । पुरुषोऽनु मे केतमायं राजा मे धीर तन्य ॥

स्तदासीः ॥” (ऋ० सं० ८, ५, १, ५)। उर्वश्या आर्यम्।
त्रिष्टुप्। सा पुरुषसामागास्तिष्ठेत्युक्ता सती अनयर्चा पुरुष-
वसं प्रत्यग्रधीत्। हे ‘पुरुषः!’ ‘त्रिः स्म माहः’ त्रिरहो माम्
‘अथयः’ अताडयः त्वम् ‘चेतसेन’ शिशदण्डेन पूर्वम्। ‘उत स्म
मे’ अपि ॥ याधान् कश्चिदमिलापो मम मनस्यासीन् तं सर्वमेव
त्वम् ‘अथत्यै’ ‘पृणासि’ व्यतिपूरितवानेवासि। अतस्तवाहम्
‘अनु आयम्’ अनुगतवती। ‘केतम्’ चेतसा अनुकूला तवाहम्-
भयमित्यर्थः। किञ्च, हे ‘वीर!’ तदा तयानुकूलायाः सत्याः
‘राजा’ ईश्वरः त्वम्, अस्याः ‘तवः’ मच्छरीरस्य ‘तदा आसीः’
तदानीं त्वम्, सम्प्रति न तथा वर्तसे, यथा पूर्वम्, अतस्त्वये-
दानीं नाहं समेप्ये इत्यमिप्रायः ॥

“अया, एना”—“इति” एते नामनी “उपदेशस्य”। स
पुनरुपदेशः स्त्रीपुंनपुंसकेषु भिन्नो भवति, अतस्त्रिष्वपि प्रदर्शयते ॥

तत्र, ‘अया ते अग्ने समिधा विधेम प्रति’ स्तोमं शस्यमानं
गृमाय। दहाशसो रक्षसः पाहा? स्मान् द्रुहो निदो मित्रमहो
अघद्यात् ॥” इति (ऋ० सं० ३, ४, २५, ५)। “स्त्रिया.”
उपदेशः। घामदेवस्यार्यम्। त्रिष्टुप्। रक्षोघ्ने कर्मणि
विनियोगः। भगवन्! ‘अग्ने!’ ‘अया’ अनया ‘समिधा’ ‘ते’
तव ‘विधेम’ परिचर्यां कुर्मः। स त्वमेवमस्मामिः परिचर्य-
माणः शृणु यत् कुरुष्व ‘प्रतिगृमाय’ प्रतिगृहाण इमं ‘स्तोमं’
स्तोत्रम्, अस्मामिः ‘शस्यमानम्’ उच्चार्यमाणम्। ‘दह’ एतान्
‘अशस’ अशस्तन् अस्तोतृन्, आत्मनः ‘द्रुहः’ च दोग्धृन्, अस्मा-

कम् । एतान् 'रक्षसः' राक्षसान् 'निदः' निन्दितश्च । किञ्च,
 'पाहि'. रक्ष अस्मान्, हे 'मित्रमहः' मित्राणां पूजयितः ।
 'अघद्यात्' अचन्दनीयात् कर्मणः, पापादित्यर्थः ॥ "एना वो
 अग्निं नमसोर्जो नपातमाहुवे । प्रियं चेतिष्ठमरतिं स्वध्वरं
 विश्वस्य दूतममृतम् ॥" (ऋ० सं० ५, २, २१, १) । इति
 "नपुंसकस्य" उपदेशः । घसिष्ठस्यार्धम् । बृहती । प्रातरनु-
 घाकाश्विनयोः शस्यते । 'एना घः' अनेन गुप्माकं 'नमसा'
 शन्नेन अभ्युद्यतेन 'ऊर्जो नपातम्' अर्वा पौत्रम्, अथवा अघ्नां
 पौत्रम्, आहुतिभ्यः आपः, अदुभ्यः अग्निः, एनया प्रणालिकया
 अन्नस्य पौत्रोऽग्निः । तम् ऊर्जो नपातम् 'अग्निम्' 'आहुचै' ।
 किंलक्षणम्, 'प्रियम्' इष्टम्, देवानाञ्च 'चेतिष्ठम्' अतिशयेन
 चेतनायन्तम्, 'अरतिम्' अलप्रति पट्याप्तमतिम्, 'स्वध्वरं' शोभ-
 नयश्च, 'विश्वस्य' यजमानगणस्य, एष योऽधिष्ठतः कर्मणि,
 'तस्य' 'दूतम्' 'अमृतम्' अमरणधर्माणम् । हे ऋत्विग्यजमानाः !
 तं, यः आशासमृद्धये अहमाह्वये । स चाहूतो देवान् प्रति दीत्यं
 करिष्यतीत्यभिप्रायः ॥ "एना पत्या तन्वं १ संसृजस्य (ऋ०
 सं० ८, ३, २५, २)" — "इति" "पुंस." उपदेशः । "इष्ट प्रिय
 प्रजया ते समृध्यतामसिन् गृहे गार्हपत्याय जागृहि । एना
 पत्या तन्वं १ संसृजस्याघा जिर्जा विद्व मा वदामः ॥"
 (ऋ० सं० ८, ३, २५, २) । इति सूर्याया आरम्भम् । जगती ।
 सध्वनया गृहान् प्रवेक्ष्यते, मोच्यते । हे घघु ! 'इष्ट' एष 'अस्मिन्
 गृहे' 'प्रजया' युक्तायाः सत्याः 'ते' तव यन् 'प्रियं' तन् 'समृध्य-

ताम् । किञ्च, अस्मिन् गृहे त्वं 'गार्हपत्याय जागृहि' गृहपति-
भावाय अवहिता मवेत्यर्थः । किञ्च, 'एना पत्या' अनेन भर्त्रा
सह 'तन्वं' तनुं 'संसृजस्व' मिथीकुरु । अथैवं सौमनस्ये
वर्त्तमानो 'जित्री' जर्णो यावत् तावत् अवियुज्यमानो परस्परेण
'विद्यं' यज्ञम् 'आ' अगमिमुख्येनायस्थितौ सन्तौ यज्ञसन्ध्यानि
घचांसि वदतम् इत्याशीः ॥

“ए ना धो अग्निं तमसा” “एना पत्या”—इति समानेऽप्ये-
नाशब्दे स्वरान्ते एकस्मिन्नुपपदविशेषादेकस्य नपुंसकविषयत्व-
मेकस्य पुरुषविषयत्वम् । एकत्र नम इत्युपपदम्, एकत्र
पतिशब्दः ॥

“सिपक्तु, सचते”—“इति” पते नामनी “सेवमानस्य” ।
“सतः सिपक्तु”—“सचस्ता नः”—इति निगमौ (ऋ० सं० १, १,
३४, २—१, १, २, ४) भवतः ॥

“यो रेवान् यो अमीवहा वसुचित् पुष्टिवर्द्धनः । स तः
सिपक्तु यस्तुरः ॥” (१, १, ३४, २) । मेधातिथरार्पम् । आन्यु-
पस्थाने विनियुक्ता । “सौमान् स्वरणम् (ऋ० सं० १, १, ३४,
१)”—इत्यस्या ब्राह्मणस्पत्याया इयमनन्तरा, तेनेयमपि ब्राह्मण-
स्पत्यैव स्यात् । उक्तञ्चाहुरकाणां ब्राह्मणस्पत्याभिरग्निमुपति-
ष्ठेतेति । हे भगवन् ! ब्राह्मणस्पते ! ‘यः’ ‘रेवान्’ रयिमान्,
धनवान्, ‘अमीवहा’ रोगहा, ‘वसुचित्’ च वसुनो धनस्य
अपूर्वस्यापि लब्धा, यश्च ‘पुष्टिवर्द्धनः’ धनपोषस्य वर्द्धयिता, ‘सः’
‘नः’ अस्मान् ‘सिपक्तु’ “सेवताम्” । पुनः युष्मत्प्रसादान् ‘यः’

‘तुरः’ तूर्णकारी पटुस्त्वर्थः ॥ “स नः पितैव सूनवेऽग्ने सूपायनो भव । सवस्वा नः स्वस्तये ॥” (ऋ० सं० १, १, २, ४) । मधुच्छन्दस आर्पम् । आग्न्युपस्थाने चिनियोगः । हे भगवन् ! ‘अग्ने !’ यं त्वां ययं परिचिराम, ‘सः’ ‘नः’ अस्माकं ‘सूनवे’ पुत्राय ‘सूपायनः’ सूपगमनः सूपचारः ‘भव’ सूपवर्णश्च ‘सवस्व’ ‘नः’ ‘स्वस्तये’ स्वस्त्ययनाय । निगमप्रसक्तमुच्यते,—“स्वस्तीति” एतत् “अचिनाशिनाम” अचिनाशिनः अर्थस्य नाम । अन्ये त्वधीयते,—“अचिनाशनाम” इति । तेषाम् अचिनाशस्यैव नाम । तत्त्वमुक्तम्, अधुना व्युत्पत्तिं ब्रवीति—“अस्ति.” अयम् “अभिपूजित” सुपूर्वः सन्नुच्यते “सु अस्ति”—“इति” ॥

“भ्यसते, रजते”—“इति” एने नामनी “भयवेपनयोः । “यस्य शुष्माद्रोदसी”—“रजते अग्ने पृथिवी”—“इति” “निगमो (ऋ० सं० २, ६, ७, १—५, १, ८, ४) भवत ” ॥

“यो जात एव प्रथमो मनस्वान् देवो देवान् वतुना पृथ्वीभूषत् । यस्य शुष्माद्रोदसी अम्यसेतां नृणस्य मूढा स जनास इन्द्रः ॥” (ऋ० सं० २, ६, ७, १) । उपरिष्ठाद् व्याख्येयः ॥ “प्र चित्रमूर्धं गृणते तुगाय मादताय सतपसे भरधम् । ये सदांसि सहसा सहन्ते रजते अग्ने पृथिवीमन्वेभ्यः ॥” (ऋ० सं० ५, १, ८, ४) । भरद्वाजस्येयमार्पम् । त्रिष्टुप् । चातुर्मास्ये वैश्वदेवे पर्यणि याज्या । “अग्निमास्तीं पृथ्वीमालभेत पृथ्वीकाम” —इत्यस्य पशोः पङ्क्तं ज्ञेयम् । हे स्तोतार ! चित्रम् धर्मम् चायनीयं स्तोमं ‘गृणते’ श्रुयते, स्तनयितुशब्देन इन्द्रं जगत्

उपशब्दायते । 'तुराय' त्वरमाणाय 'स्वतवसे' स्वात्मबलावष्ट-
 म्भिने 'मास्ताय' गणाय । कीदृशानां पुनर्मरुतां गणाय 'प्रभर-
 ध्वम्' ? इति,—ये मरुतः 'सहसा' स्वेन बलेन 'सहांसि' परेषां
 चलानि 'सहन्ते' अभिभवन्ति, 'रिजते' विभेति, कम्पते वा ।
 केभ्यः मरुद्भ्यः ? 'पृथिवीमलेभ्यः' महद्भ्य इत्यर्थः । य एष-
 ङ्गुणयुक्ता मरुतः, तेषां यो गणः, तस्मै प्रभरध्वम् चित्रमर्कम् ।
 अग्नये मास्ताय च गणायेति स्तोतृन् सम्योध्य ततोऽग्निं ब्रवीति,
 —हे भगवन्नग्ने ! शृणु धमप्येतमर्कमेवङ्गुणयुक्तैर्मरुद्भिः सह ॥

“द्यावापृथिवीनामधेयानि” एभ्यः “उत्तराणि” द्विसम्यन्धे-
 नैवोच्यन्ते । कियन्ति पुनस्तानि ? “चतुर्विंशतिः” (२४) ।
 कतमानि पुनस्तानि ? “सधे, पुरन्धी”—इत्येवमादीनि । सर्व-
 स्यास्य भूतग्रामस्य धारविश्वो सधे । पुरन्धी, पुरु वह्नि
 धारविश्वो । इत्येवमादि योज्यम् ॥

द्विचक्षणेन युक्तानि द्यावापृथिव्योर्नामानि, “तयोः” साह-
 चर्याख्यायिका “एषा” ऋक् “भवति” (साहचर्यं हि सति
 द्विचक्षनयोग उपपन्नरूपो भवति नाम्नाम्),—॥ ४ ॥

कतरा पूर्वा कतरापरायोः कथा जाते कवयः को
 विवेद । विश्वं त्मना विभृतो यद्द नाम विवर्त्तते अहनी
 चक्रियेव ॥ कतरा पूर्वा कतरापरेनयोः कथं जाते कवयः
 क एने विजानाति सर्वमात्मना विभृतो यद्देनयोः कर्म

विवर्त्तते चैनयोरहनी अहोरात्रे चक्रयुक्ते इवेति द्यावापृथि-
व्योर्महिमानमाचष्ट आचष्टे ॥ ५ (२२) ॥

इति तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ३, ४ ॥

“कतरा पूर्वा कतरा” ०—इति (ऋ० सं० २, ५, २, १) ।
अगस्त्यस्यार्यम् । विष्टुप् । पृष्ट्याभिष्टुवयोः पष्टेऽहनि महाव्रते
च तृतीय सवने वैश्वदेवे शस्ये शस्यते । स्वयमेव तावद्वितर्क-
यन्नुत्पन्नसंशयो मन्त्रद्वग् ब्रवीति,—‘कतरा’ अतयोः द्यावा-
पृथिव्योः ‘पूर्वा’ ? ‘कतरा’ तु ‘अपरा’ ? न हि पौर्वापर्यमतयोः
स्फुटं लक्षयितुं शक्यते । ‘कथा’ केन प्रकारेण एते ‘जाते’ स्याताम् ?
किं पौर्वापर्येण, उत युगपद् भवेताम् ? अपि तावत् हे ‘कथयः !’
‘कः विवेद’ ‘कश्चिदपि विस्पष्ट’ जानाति ? अहं त्वेतावच्छ-
ब्दुयादागमाद् वक्तुम्,—तस्मादुद्भूतस्य हिरण्यस्याण्डस्यैते
शक्ये इति । एवं द्याह ते,—“अण्डकपाले रजतञ्च सुवर्णं
द्याभवताम्, तद्यन् रजतं, सेयं पृथिवी, यत् सुवर्णं, सा घाँ.”
—इति । तेन प्रायते युगपदेवैते स्यातामिति । किञ्च, ‘विश्व’
सर्वं ‘त्मना’ ‘आत्मनैव’ ‘विभूतः’ धारयन्तः । ‘यद् नाम’ यदर्थ-
मतयोर्नाम नमनम्, यस्माद् भूतग्रामधारणार्थम् एतेन विपरिणा-
मत्वेन, तन् सर्वमेते विभूतः । किञ्च, ‘विपत्तेर्न’ ‘च’ विपत्त्येव
घर्त्तते च ‘एतयोः’ एव अन्तर्भूते अहनी “अहोरात्रे” ‘चक्रियेन्’
“चक्रयुक्ते इव” चक्रयुगलमिव अप्रियोगेन संयुक्ते, सम्यक्
इत्यर्थः ॥

मन्त्रव्याख्यानेन गतार्थमेतदभाष्यमिति ॥

“द्यावापृथिव्योर्महिमानमाचष्टे”—इति । एतदनेन मन्त्रेण
द्यावापृथिव्योर्महिमानं महाभाग्यं मन्त्रदृगाचष्टे ॥ ५ ॥

एवमेतन्नैघण्टुकं प्रकरणं समाप्तम्, अतःपरमैकपदिकं
‘उचति । यस्यायमादिः,—“एकार्यमनेकशब्दमिति”—इति ॥

इति निरुक्तवृत्तौ अष्टमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ३, ४ ॥

ऋज्वर्थायां निरुक्तवृत्तौ जम्बूमार्गाश्रमवासिन आचार्य्य-

भगवद्गुर्गस्य वृत्तौ अष्टमोऽध्यायः (तृतीयोऽध्यायः)

समाप्तः ॥ ३ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६
१ (कमनामानिपरिपद्यन्नहिग्रभायशासद्वहिरभ्रातेवनजा-

७ ८ ९ १० ११ १२
मयेमनुप्पनामानितदद्यदशावनिभ्योऽभीदन्त्वयावयंयत्रामुप-

१३ १४ १५ १६ १७ १८
र्णावहुनामानितनृत्यजेकुहश्चिचतुरथितप्रियमेववदथलुप्तोप-

१९२० २१ २२
मान्यर्चतिद्विपोरम्मःकतरापूवा द्वाविंशतिः ॥)

* इति निरुक्ते पूर्वपट्के तृतीयोऽध्यायः

(नैघण्टुकं काण्डं समाप्तम् ।)

